

Національна Академія Наук України

Інститут Історії України

На правах рукопису

Шевченко Віктор Миколайович

УДК 94 (477) «18»: 332.2

ЗЕМЕЛЬНИЙ РИНОК УКРАЇНИ 60-Х РОКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Спеціальність 07.00.01. – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України

Реєнт Олександр Петрович

Київ, 2011

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	6
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база, методологія та методика дослідження	14
1.1. Стан наукової розробки теми	14
1.2. Джерельна база	42
1.3. Методологія та методика наукового аналізу	70
РОЗДІЛ 2. Формування земельного ринку в Україні	81
2.1. Ринково-поземельні відносини у дореформений період	81
2.2. Початок чергового перерозподілу земельного фонду, як наслідок реформи 1861 р.	112
2.3. Модернізація економіки і аграрні відносини після скасування кріпосного права	138
РОЗДІЛ 3. Еволюція земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	170
3.1. Утвердження земельного ринку та його особливості в Україні (60 – 70-ті рр. ХІХ ст.)	172
3.2. Еволюція земельного ринку в період активізації модерністських процесів у аграрному секторі економіки (80 –90-ті рр. ХІХ ст.)	210
3.3. Земельний ринок України напередодні та в роки столипінської аграрної реформи	236
РОЗДІЛ 4. Соціальні наслідки ринково-поземельних відносин у 1861 – лютому 1917 рр.	267
4.1. Основні категорії особистих земельних власників: дворяни, селяни-власники, привілейовані сільські обивателі	268

4.2. Інші категорії особистих земельних власників: духовенство, купці та почесні громадяни, міщани, іноземні піддані	301
4.3. Колективні землевласники: юридичні особи	328
Висновки	350
Список використаної літератури	364
Додатки	432

Список скорочень

ВДАЧОН	-	Відділення державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині
губ.	-	губернія
ДАПО	-	Державний архів Полтавської області
ДАРФ	-	Державний архів Російської Федерації у м. Москві
ДАСО	-	Державний архів Сумської області
ДАХМО	-	Державний архів Хмельницької області
ДАЧО	-	Державний архів Чернігівської області
дес.	-	десятина
ДОЗ МФ	-	Департамент окладних зборів Міністерства фінансів
кв.саж.	-	квадратні сажени
коп.	-	копійка
м.	-	місто
мст.	-	містечко
млн.	-	мільйон
млрд.	-	мільярд
отд.	-	відділ (отдел)
ПСЗРИ	-	Полное собрание законов Российской империи
РДІА	-	Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі
р.	-	рік
рр.	-	роки
руб.	-	російський рубль
с.	-	село
СЗРИ	-	Свод законов Российской империи
ССО	-	Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам
ст.	-	століття
тис.	-	тисяча

- УРЕ - Українська радянська енциклопедія
- ЦДІА України - Центральний державний історичний архів України у м. Києві
- ЦСК МВС - Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ

ВСТУП

Актуальність теми і концептуальна постановка проблеми. Сьогодні молода українська держава переживає не простий етап свого становлення і розвитку. Його складність полягає не тільки у наявності глобалізаційних впливів, але й тих трансформаційних чинників, які пов'язані з процесом переходу пострадянського суспільства у новий якісний стан. Надважливу роль у цьому еволюційному процесі мають відігравати економічні чинники і перш за все ставлення до землі, як до основного суспільного багатства в Україні з її традиційно сильним аграрним сектором економіки. Проблема землі та її господарів є особливо актуальною в сучасних умовах переходу від колективних до індивідуальних форм землеволодіння і землеустрою. Сьогодні право власності на землю гарантоване Конституцією України. «Земля, – сказано в її статті 14-й, – є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [1,с.6], а право власності на неї гарантується, набувається і реалізується громадянськими, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Сказане вище змушує знову і знову повертатися до вивчення історичного досвіду вирішення аналогічних завдань у минулому. Адже історія залишила нам чимало прикладів того, коли вирішення подібних проблем досягалося за рахунок державного регулювання ринкових поземельних відносин шляхом створення з цією метою відповідного наукового і законодавчого потенціалу та правозахисного інструментарію. Особливо показовим у цьому відношенні є історичний досвід Російської імперії в той період, коли після скасування кріпосного права у 1861 р. там відбувався перехід на позиції ринкової економіки. Об'єктивно даний процес поширювався і на галузь поземельних відносин.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії, незважаючи на збереження тут традиційних для середньовіччя форм землеволодіння і державного управління, стало знаменною подією для земель, які входили до її складу, та народів, що населяли їх. Здійснення ліберальних перетворень 60 – 70 - рр. XIX ст. прискорило формування нових виробничих

відносин, в основі яких перебували потреби ринку. Ліквідація кріпосного права дала поштовх для капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату [2, с. 136]. Більш складним і набагато повільнішим виявився поступальний розвиток переобтяженого залишками кріпосництва українського села, де остаточне утвердження прогресивних ринкових відносин припало на початок 80-х рр. XIX ст.

Тим не менше нові тенденції економічного розвитку почали проявлятися тут вже з перших післяреформених років. Зокрема, аграрні перетворення 1861 – 1866 рр. поклали початок зламу одвічній становості землеволодіння та ліберальному перерозподілу земельного фонду в Україні. Земля почала переходити з рук поміщиків до рук нових її власників – купців, міщан, селян тощо. Як правило, такі переходи здійснювалися головним чином через ринок, шляхом купівлі землі одними господарями та її продажу іншим. Так поступово в Україні почав формуватися власний земельний ринок, притаманний українським землям на зламі XIX – XX ст.

Як відомо, ринкова мобілізація земельної власності (тобто вільного переходу землі від одного господаря до іншого шляхом її купівлі-продажу) може існувати лише за умови перетворення землі в товар. Однак, ні за середньовічної доби, коли абсолютно більша її частина перебувала у становому володінні поміщиків, ні в радянський час, коли значна частина земельних угідь була передана трудовому селянству державою без права продавати або купувати її, подібних умов для існування земельного ринку просто не існувало. На жаль, історія українського земельного ринку до цього часу ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Не можна сказати, що окремі аспекти проблеми не розглядалися як українськими авторами, так і авторами із ближнього та дальнього зарубіжжя. Однак робилося це в контексті вивчення у першу чергу всеросійського аграрного ринку та інших важливих проблем аграрної історії. Між тим, навіть побіжне знайомство з функціонуванням земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. переконує в тому, що, являючись невід'ємною складовою загальноімперського земельного ринку, він мав проте багато власних рис і

особливостей, які дозволяють розглядати його, як самостійну функціональну одиницю. А отже, земельний ринок України як самостійна функціональна категорія, цілком заслуговує на те, щоб стати предметом всебічного спеціального наукового дослідження.

Спроби ґрунтовно вивчити характер ринково-поземельних відносин, в тому числі й в Україні, мали місце ще в радянський період. Тоді, на зламі 80–90 –х рр. ХХ ст. з цією метою при Інституті історії СРСР АН СРСР було створено творчу групу під умовною назвою «Земля та її господарі» до якої увійшли провідні вчені-аграрники з Росії, України, Білорусі, Прибалтики, Північного Кавказу та інших районів Радянського Союзу. Метою останньої було вивчення динаміки землеволодіння у європейській частині Російської імперії за 1906 – 1914 рр. В основу діяльності групи було покладено ідею вивчення повідомлень старших нотаріусів окружних судів про купівлю-продаж землі, які публікувалися на сторінках додатку до газети «Сенатские ведомости» – «Сенатских объявлений по казенным, судебным и правительственным делам» упродовж 1832 – 1917 рр. Наприкінці 1991 р. група з об'єктивних причин припинила свою діяльність. Тим не менше, напрацьований в ході її роботи статистичний та інший науковий матеріал згодом був покладений у основу написання даного дисертаційного дослідження. Згадані вище обставини зрештою і визначили тему нашої дисертації.

Мета і завдання дисертаційної роботи є комплексне вивчення земельного ринку та його еволюції в Україні на історичному тлі тих соціально-економічних і політичних процесів, які мали місце в житті суспільства у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних **наукових завдань:**

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми і визначити теоретико-методологічні підходи до її вивчення;
- з'ясувати інформаційний потенціал її джерельної бази;
- запропонувати методику опрацювання основних джерел масової статистики для вивчення динаміки ринково-поземельних відносин;

- реконструювати історичні умови формування земельного ринку в Україні;
- визначити особливості, які впливали на функціонування земельного ринку в окремих районах України;
- вивчити стан і особливості еволюції земельного ринку в період переходу до ринково-економічних відносин;
- проаналізувати динаміку і особливості функціонування земельного ринку в період перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі;
- дослідити розвиток ринково-поземельних відносин напередодні та в роки проведення столипінської аграрної реформи;
- виокремити роль окремих категорій земельних власників у процесі еволюції українського земельного ринку;
- відтворити землеволодіння основних категорій земельних власників України на період Першої світової війни та повалення самодержавства;
- запропонувати власний варіант періодизації розвитку земельного ринку.

Об’єктом дослідження є земельний ринок України в 1861- лютому 1917 рр.

Предметом висвітлення є основні складові земельного ринку – торгові угоди на купівлю-продаж землі, земельні площі у ринковому обігу, кошти, затрачені на придбання землі, ринкова ціна землі, учасники ринково-поземельних операцій та належна їм земельна власність – у динаміці їхнього розвитку.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1861 – лютий 1917 рр., тобто історичний період від скасування кріпосного права і до повалення монархії у межах Російської імперії. Потреби максимально повного і всебічного висвітлення об’єкту дослідження продиктували необхідність історичних екскурсів у XVI – першу половину XIX ст., які виходять за встановлені хронологічні рамки.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію підросійської України, тобто трьох історико-економічних районів –Лівобережну, Слобідську, Правобережну та Південну Україну.

Наукова новизна дисертації обумовлена визначенням об’єкту, предмету, мети та дослідницьких завдань дисертації, а також авторською концепцією її реалізації. Вона є першим комплексним дослідженням, присвяченим ринково-

поземельним відносинам в Україні після скасування кріпосного права. До цього історія земельного ринку, висвітлювалась переважно у контексті дослідження аграрного ринку в цілому, аграрних відносин та інших аспектів аграрної історії. Дисертант запроваджує до наукового обігу нове поняття – «земельний ринок України», що дозволяє виявити об'єктивні закономірності еволюції тут ринково-поземельних відносин саме у другій половині XIX – на початку XX ст. Водночас це дає можливість виокремити ряд принципових особливостей даного процесу, властивих лише Україні та її окремим соціально-економічним районам, які ґрунтуються на місцевих історико-економічних умовах краю на тлі соціального простору і часу.

Новизна дисертації обумовлена її дослідницькими завданнями, а саме спробою з'ясувати недостатньо вивчені питання виникнення, функціонування та еволюції земельного ринку в Україні. Це дає можливість визначити його, як самостійну історико-економічну категорію, яка в радянській історіографії розглядалась виключно як невід'ємна складова земельного ринку Російської імперії. Внаслідок історіографічного аналізу, здійсненого дисертантом, доведено необґрунтованість ряду положень радянської історіографії щодо проблем, тісно пов'язаних з функціонуванням українського земельного ринку, або таких, які суттєво впливали на його еволюцію.

Комплексний підхід до використання джерельної бази дисертації дозволив помітно розширити її змістовність, зосередити основну увагу на більш ґрунтовному аналізі першоджерел. Внаслідок цього було системно вивчено ряд конкретних питань, які складають зміст проблеми і які або взагалі не вивчалися раніше, або розглядалися лише у контексті вивчення інших аспектів аграрної історії. Виявлено багато нових фактів і положень, які дають можливість більш повно уявити характер ринково-поземельних відносин, проаналізувати і осмислити закономірності існування земельного ринку взагалі та його особливості в межах України зокрема.

Дисертантом вперше уведено до наукового обігу нові масові статистичні джерела та ряд архівних документів, які зберігаються у фондах Російського

державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, Державного архіву Російської Федерації у м. Москві, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Сумської області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Чернігівської області та Відділу державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині.

Вперше систематизовано, системно проаналізовано і узагальнено дані повідомлень старших нотаріусів окружних судів про купівлю і продаж землі по усіх дев'яти губерніях України з 1863 по 1914 рр. Аналогічним чином фронтально вивчені повідомлення судових приставів окружних судів про купівлю-продаж землі з публічного торгу за 1915 рік. Проаналізовано роль окремих категорій земельних власників у розвитку та еволюції ринково-поземельних відносин протягом післяреформеної доби.

Все це дозволяє створити об'єктивну картину функціонування земельного ринку в Україні, виявити закономірності та особливості цього процесу упродовж другої половини XIX – початку XX століття. Саме таке осмислення проблеми дозволяє не тільки максимально достовірно висвітлити ринково-поземельні відносини в Україні аж до повалення самодержавства, але й більш правильно зрозуміти процес назрівання майбутньої української революції 1917 – 1920 рр. Водночас це дає також можливість виокремити і належним чином оцінити як успіхи, так і негативні риси у функціонуванні українського земельного ринку, його сильні й слабкі сторони. А на цій основі - виокремити уроки минулого, які можуть стати при нагоді під час вирішення проблем ринково-поземельних відносин в сучасних історичних умовах існування Української держави.

Практичне значення дисертаційної роботи має кілька аспектів: науково-теоретичний, виховний і практичний.

Науково-теоретичний полягає в тому, що висновки дисертації та її теоретичні положення можуть бути використані під час підготовки узагальнюючих наукових та науково-популярних праць з історії України, при підготовці монографій, кандидатських та докторських дисертацій, а також наукових статей. Крім того

матеріали дисертації покликані прислужитися викладачам вузів, технікумів, професійно-технічних училищ та загальноосвітніх шкіл при підготовці та в ході викладання теоретичних курсів, під час проведення семінарських занять з історії України, економічної історії, історичного краєзнавства, а також факультативних курсів із названих дисциплін, у просвітницькій роботі бібліотек, музеїв та інших культурних установ, для пропаганди історичних знань серед населення.

Виховний аспект дисертації полягає в тому, що всебічне вивчення історії поземельних відносин взагалі й ринково-поземельних зокрема покликане виховувати у молоді бережливе ставлення до землі, до праці тих, хто на ній працює, а, отже, почуття патріотизму, поваги до свого народу, любові до своєї Батьківщини.

Нарешті, положення, висновки та узагальнення, викладені в дисертації можуть мати практичний інтерес для формування сучасного земельного ринку в Українській державі та її конкретних історично-економічних районах.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано самостійно, усі наукові результати одержані дисертантом особисто. Публікації автора за темою дослідження одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні Відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Окремі наукові проблеми, розроблені в дисертації, та підсумки їх дослідження доповідались автором на таких міжнародних, всеукраїнських, краєзнавчих та міжвузівських конференціях: I Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», (Луганськ, 2001); П'ята Науково-практична конференція викладачів, співробітників та студентів ЧДІЕУ (Чернігів, 2001); Всеукраїнська наукова конференція «Велика реформа 1861 року» (Черкаси, 2001); III Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2001); Міжнародна наукова конференція «Историческая наука: проблемы развития» (Луганск, 2002); Четверті наукові читання, присвячені пам'яті професора Дмитра Павловича Пойди (Дніпропетровськ, 2002); III

Міжнародна науково-практична конференція «Знаки запитання в історії України: українська історія у східно-європейському контексті» (Ніжин, 2004); V Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2004); VI Сумська наукова історико-краєзнавча конференція (Суми, 2005); VI Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії, присвячений 100-ій річниці початку земельної реформи П.А. Столипіна (Черкаси, 2006); III Міжнародні Гуржіївські історичні читання (Черкаси, 2007); III Міжнародна наукова конференція «Знаки запитання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007); V Міжнародна наукова конференція (Знаки запитання в історії України) : Україна на перехресті цивілізації (Ніжин, 2009) [3 – 15].

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені у монографіях «Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу» (Київ, 2008), «Земельний ринок України (1861-1917 рр.)» (Ніжин, 2010), у 24 статтях, які опубліковані у наукових фахових виданнях і 13 тезах доповідей на наукових конференціях та збірниках статей загальним обсягом 40,5 друкованих аркушів.

Структура роботи обумовлена логікою постановки проблеми, метою і завданням дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом, де проблеми – ринково-поземельні відносини за етапами їх розвитку та господарі землі, яка купується і продається. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Основний обсяг дисертації складає 363 стор., загальний обсяг становить 483 стор.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукової розробки теми.

Проблема ринкових поземельних відносин, в тому числі й у межах України, загалом не нова. Її вивчення, як і вивчення аграрної історії в цілому, проходить у своїй еволюції кілька умовних етапів.

Перший з них охоплює дорадянську добу і датується останньою чвертю XIX та початком XX ст. Хоча відзначимо, що характер публікацій на його початку помітно відрізнявся від тих, які з'явилися вже наприкінці XIX та на початку XX ст. Як свідчить присвячений статистиці землеволодіння бібліографічний покажчик літератури, підготовлений упорядниками серії статистичних збірників про купівлю-продаж землі у 1863 – 1910 рр., перші післяреформені публікації, у яких йшлося про ринкову динаміку землеволодіння, з'явилися приблизно на початку 70-х рр. XIX ст. [16]. Їхніми визначальними рисами у цей час були емпіричність та локальність наведеної інформації, а також відсутність узагальнюючих висновків.

Зокрема, об'ємний фактичний матеріал, в якому йдеться про купівлю-продаж землі на місцях, про ринкові ціни на землю, а також про покупців та продавців земельних угідь представлений у додатках до звіту урядової комісії, утвореної імператорським указом від 26 травня 1872 р., яка працювала з 21 вересня 1872 р. по 28 квітня 1873 р. у всіх губерніях європейської Росії, де вивчала вплив наслідків реформи 1861 р. на господарства земельних власників, в тому числі і у всіх дев'яти українських губерніях. [17]. Зібраний членами комісії фактичний матеріал по кожній губернії окремо свідчить про надзвичайно сумлінне ставлення їх до виконання дорученої справи. У представлений доповіді про діяльність комісії, яка складається із доповідної записки на 53 сторінки та доданих до неї журналів засідань комісії на 44 сторінках тексту, дано розгорнуту характеристику як загального стану сільського господарства, так і його порайонних та по

губернських особливостей після скасування кріпосного права. У доповідній записці урядової комісії також було викладено висновок її членів про вкрай складне становище приватних землевласників, у якому вони опинились після реформи 1861 р. Вказано на причини такого явища.

Зроблені членами урядової комісії висновки і спостереження є вкрай важливими для правильного розуміння тих складних і неоднозначних суспільних процесів, які були притаманні Російській імперії у період формування тут капіталізованого земельного ринку. У додатках до звіту комісії, які опубліковані у семи томах, вміщено надзвичайно цікавий і важливий з наукової точки зору фактичний матеріал про формування земельного ринку в тих українських землях, які входили на той час до складу Російської імперії. Цінним є те, що дані про формування ринкових цін на землю та інші матеріали подано окремо по кожній українській губернії, а іноді навіть на повітовому рівні та по окремих волостях і селах. При цьому відзначимо, що зроблені ними висновки не були узагальнюючими і мали скоріше констатуючий, ніж науковий характер.

Те ж саме можна сказати й про думки професора хімії, поміщика О. Енгельгардта з приводу відкриття одного з відділень Селянського поземельного банку, який, як відомо, відігравав важливу роль у розвитку земельного ринку. Автор висловив їх у одному із своїх знаменитих «Писем из деревни», які, починаючи з 1872 року, друкувалися спочатку на сторінках часопису «Отечественные записки», а у 1882 році вперше були видані окремою книгою. У останньому із своїх листів Олександр Миколайович поділився враженнями про купівлю землі селянами через щойно відкрите поблизу його маєтку відділення банку. Як відзначав сам автор, його повідомлення не мало наукового характеру. «Питанням про селянський банк я не займаюсь, – писав він, – навіть звітів про діяльність банку не читав. Я просто хочу розповісти, як іде справа тут, у нас, біля мене, та й говорити про це маю намір лише з господарського, агрономічного боку» [18, с. 454]. Тим не менше, його інформація, як і власні думки автора з приводу цього, є неординарними і становлять певний науковий інтерес. Вони містять фактичний матеріал про характер купівлі землі

селянами, про їхні враження щодо придбання тієї чи іншої ділянки тощо. Як висновок до усього, сказаного вище, можна додати, що перші автори, чії публікації містили інформацію про купівлю-продаж землі, а отже так чи інакше торкалися проблеми земельного ринку, робили це побіжно, фрагментарно і на відверто фактологічному рівні, не вдаючись до її наукового аналізу.

Дещо іншого характеру починають набувати праці, підготовлені наприкінці XIX –початку XX ст. Вони стають більш об'ємними і цілеспрямованими саме у плані наукової орієнтації їхніх авторів. Щоправда переважна більшість із них, як і раніше, практично не торкалася проблеми ринково-поземельних відносин, віддаючи перевагу питанням, пов'язаним головним чином із сільським господарством та селянським землеволодінням [19 – 22]. Виняток із цього правила становлять дослідження О. Русова, М. Порша, О. Зака і особливо В. Святловського.

Науково-статистичне дослідження відомого вченого, статистика і громадського діяча Олександра Олександровича Русова присвячене Чернігівській губернії і містить невеликий за обсягом, але насичений фактичний матеріал про купівлю-продаж земельної власності в межах Чернігівщини з 1874 по 1887 рр. [23, с. 274 – 277]. Вивчаючи проблему автор вдався до фронтального аналізу даних нотаріальних архівів Чернігівського, Ніжинського та Стародубського окружних судів, у яких йшлося «про всі переходи земель з позначенням станів продавців та покупців землі, кількості останньої та суми, сплаченої за неї покупцями» [23, с. 274]. Всі вони вміщені у додатках. В самому ж тексті згадані матеріали зведені автором у ряд таблиць і ґрунтовно ним проаналізовані.

Змістовна стаття українського економіста й відомого громадсько-політичного діяча М. Порша стала першою в Україні публікацією, побудованою на матеріалах щойно виданого багатотомного видання Центрального статистичного комітету МВС «Статистика землевладення 1905 г.» [24]. В ній Микола Володимирович ґрунтовно аналізує всі ті зміни, які сталися у землеволодінні різних категорій земельних власників протягом 1877 – 1905 рр. Його політичні переконання вплинули на те, що аналіз еволюції земельної власності в Україні було зроблено

не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Так чи інакше, але саме цей штрих вигідно відрізняє дослідження М. Порша від багатьох інших подібних публікацій, в тому числі й підготовлених у радянський період. На наш погляд, воно стало логічним продовженням попереднього дослідження автора, підготовленого на основі даних всеросійського перепису населення 1897 року [25], в якому певне місце також було відведене характеристиці приватної земельної власності в Україні.

Монографія ще одного тогочасного економіста О. Зака була присвячена діяльності Селянського поземельного банку в кінці XIX – на початку XX ст. [26]. В ній автор цього ґрунтового дослідження не тільки детально аналізує умови появи та діяльність банку, як фінансово-кредитної установи, але й досліджує рух земельних цін по роках, причини їхнього підвищення, специфіку видачі позик окремим категоріям земельних власників тощо. Він також наводить фактичний матеріал, який розкриває махінації чиновників банку під час купівлі землі нижчими категоріями сільського населення [26, с. 141 – 145]. Аналізуючи продаж землі дворянами, О. Зак дійшов висновку про те, що в умовах першої російської революції 1905–1907 рр. до традиційних економічних причин цього явища додалися й причини чисто політичного змісту, а саме – страх поміщиків «перед можливістю певної експропріації» [26, с. 339]. Своєю об'ємною характеристикою одного з аспектів формування та еволюції ринкових поземельних відносин та ґрунтовним науковим аналізом діяльності Селянського поземельного банку і його ролі у еволюції земельного ринку монографія О. Зака вигідно відрізняється від багатьох інших подібних видань того часу.

На особливу увагу заслуговує монографія талановитого економіста, секретаря «Вільного економічного товариства» В. Святловського «Мобілізація земельної собственности в России (1861 – 1908 гг.)», яка вийшла у Санкт-Петербурзі на початку XX століття [27]. Вона стала своєрідним підсумком багаторічної діяльності Володимира Володимировича на посаді керівника спеціального підрозділу («Особого совещания») при Департаменті окладних зборів Міністерства фінансів, яке упродовж багатьох років займалося підготовкою

і виданням «Материалов по статистике движения землевладения в России» і в якому відображено купівлю-продаж земельної власності з 1863 по 1910 рр. Автор детально розповів про історію та методику роботи над підготовкою відповідного статистичного матеріалу. Окрім того, в роботі дано кваліфікований аналіз історії даного питання у Західній Європі, а також ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського і селянського землеволодіння у 1863 – 1910 рр. тощо. Тут же автор обґрунтовує і пояснює зміст терміну «мобілізація земельної власності». Саме слово «мобілізація» (від латинського *mobilis* – рухомий) стає досить вживаним по відношенню до купівлі-продажу землі на зламі ХІХ – ХХ століть, як виразник нових явищ у економічному житті Європи. Досить популярним стає він і серед російських та українських істориків і економістів [24; 28]. Широко вживає його і сам В. Святловський. При цьому він зазначає, що поняття мобілізації земельної власності відображає ніщо інше, як вільний перехід нерухомості з рук в руки [27, с. 3]. «Особисто я, – пише далі автор, – характеризував би мобілізацію, як те типове явище свободи обігу на ринку, а також як дроблення і з'єднання нерухомої власності, в результаті яких відбувається створення тих особливих правових і економічних умов, які перетворюють нерухомість у звичайний товар» [27, с. 22]. До цього додамо, що монографія В. Святловського – одна із найзмістовніших монографій про купівлю-продаж землі, в тому числі й на українських землях, яка й сьогодні не втратила свого наукового значення. Вона забезпечена ґрунтовними статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності упродовж 1863 – 1902 рр. Можна сказати, що дана праця підбила певний підсумок під науковою розробкою проблеми ринкових поземельних відносин в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Надалі проблема хоча й продовжувала вивчатися, проте робилося це лише побіжно. Так у 1915 р. було видано підбірку законодавчих актів про купівлю, продаж та оренду землі, складену її упорядником О. Тютчевим на основі Зводу законів Російської імперії та інших правових документів того часу [29]. Як зазначав сам упорядник, він не досліджував проблему, а прагнув лише полегшити

по можливості працю тим, хто «відчуватиме потребу ознайомитися з тим діючим законодавством і розпорядженнями Уряду», які стосувалися прав на володіння і користування землею [29, с. 3-4]. Опрацювавши відповідні джерела, О. Тютчеву вдалося вибрати з них ті статті, які мали «безпосередній зв'язок з питаннями, які розглядаються» [29, с.4]. Вони розділені на дев'ятнадцять розділів, більшість з яких відображають порядок купівлі-продажу казенних, приватновласницьких та удільних, а також селянських надільних земель, в тому числі й в Україні.

Ряд брошур вийшли вже після повалення самодержавства [30; 31]. Був також перевиданий навчальний посібник О. Кауфмана з аграрного питання [32]. В цей же час в Україні було видано курс лекцій професора В. Косинського, присвячений мобілізації земельної власності [28]. Однак, загалом, теоретичний рівень публікацій після появи монографії В. Святловського помітно знизився. Як правило, вони мали переважно популярний, або, у крайньому разі, науково-популярний характер. І це було цілком закономірним явищем для того часу коли викликані Першою світовою війною економічні труднощі супроводжувались труднощами у культурному і духовному житті, породженими тими політичними катаклізмами, які переживали народи колишньої Російської імперії, в тому числі й українці, упродовж 1917 – 1920 рр.

Другий етап у вивченні ринково-поземельних відносин хронологічно відповідає 20 – 40-м рокам ХХ ст. Цей період виявився найбільш складним як для історичної науки взагалі, так і для вивчення означеної проблеми зокрема. Розбалансованість архівної справи, внутрішньополітична боротьба та небезпека нової зовнішньої інтервенції – всі ці та інші фактори аж ніяк не сприяли плідній науковій роботі. Тим не менше, 20-ті роки позначилися появою цілого ряду публікацій на аграрну тематику, пов'язаних передусім з висвітленням участі селянства у суспільно-політичному русі початку ХХ ст., в яких автори побіжно торкалися й проблем еволюції земельної власності та ринкових поземельних відносин, в тому числі й у межах України. Серед інших праць слід насамперед відзначити змістовні роботи істориків та економістів Л. Хрящової [33], О. Чаянова [34], П. Маслова [35], О. Шестакова [36 – 37] та ряду інших. Їхні

різнопланові дослідження містили цінний фактичний матеріал з багатьох проблем аграрної історії.

Особливо хотілося б відмітити брошуру Л. Хрящової, в якій чи не вперше в історичній науці було дано характеристику найзагадковішому прошарку тогочасного сільського населення – куркульству [33, с. 39]. Така постановка питання, особливо в умовах підготовки до суцільної колективізації, як засобу залучення основної маси селянства до соціалістичного будівництва, була дуже актуальною ще й з огляду на відверте незнання проблеми тогочасними радянськими партійними і державними діячами. Підтвердженням цього є зізнання одного з них – М. Бухаріна, зроблене ним у 1929 році. «Мені здається, – зазначав Микола Іванович, – що треба більш ґрунтовно в'яснити порайонні ознаки куркульства. Ми зробили для цього надзвичайно мало. І тому в нас той же критерій, що таке бідняк, середняк і куркуль... Чому? По дуже простій причині: немає порайонного критерію, немає особливих критеріїв відмінностей між різними прошарками і групами селянства» [38, с. 292]. На жаль, результати досліджень Л. Хрящової до уваги прийняті не були. Як не були почуті й висновки автора про те, що «в наших умовах лише з натяжкою можна визнати наявність куркульських господарств у кількості 2 – 3 на 100, але й ці господарства ще не визначили свої функції куркульських господарств...» [33, с. 42]. Власне вони й не могли бути почутими в умовах інтенсивного формування культу особи Й. Сталіна та основ тоталітарної форми державного управління. Зрештою це привело до катастрофічних наслідків для селянства в роки суцільної колективізації і здійснення її на засадах політики «ліквідації куркульства, як останнього експлуаторського класу в СРСР».

Цілий ряд монографій і статей з'являються в цей час і у виконанні українських авторів. Зокрема, робота одного з учнів М. Грушевського С. Глушка хоча й мала назву «З селянських рухів на Чернігівщині у 1905 р.», проте значною мірою була присвячена аналізу соціально-економічного становища чернігівського селянства та поземельних відносин в цьому районі [39]. Автор детально аналізує стан земельної власності в губернії за даними земельних переписів ЦСК МВС

1877, 1887 і 1905 років, виокремлюючи при цьому землі приватні, надільні, а також казенних уділів тощо [39, с. 12]. Аналізуються також середні ціни на землю, куплену з 1854 по 1903 роки [39, с. 22]. Наведено інші цікаві матеріали. Селянському рухові на Чернігівщині присвячена й монографія Й. Дроздова [40]. Її перший розділ відведено для характеристики аграрних, в тому числі й поземельних, а побіжно й ринкових відносин на селі.

Наприкінці 20-х років у Одесі вийшла монографія В.Дубровського, присвячена рухові українського селянства після скасування кріпосного права [41]. Щоправда і в цьому випадку мова йшла виключно про Чернігівську губернію. Проте, на відміну від попередніх публікацій, автор, окрім загальної соціально-економічної характеристики, дає у ході дослідження ще і економічну характеристику кожного із 15-ти повітів губернії.

Як бачимо, незважаючи на численні об'єктивні та суб'єктивні труднощі, мова про які частково йшла вище, 20 – 30-ті роки стали досить плідними у плані вивчення аграрної історії, в тому числі й в Україні. Проте головний об'єкт нашого дослідження, як і раніше, висвітлювався головним чином побіжно, у контексті розробки інших соціально-економічних проблем на селі. Ситуація різко загострилася з початком сталінських політичних репресій.

Рубіж 20–30-х років позначився остаточним утвердженням в СРСР тоталітарного режиму. На цей же період припало і завершення формування культу особи Й. Сталіна. Зрештою все це привело до необґрунтованих масових репресій проти всіх без винятку соціальних груп радянського суспільства: робітників, селян, військових, партійних та державних працівників, діячів науки, культури, мистецтва тощо. «Сталін запровадив поняття «ворог народу», – говорилось у доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова XX з'їзду партії, – цей термін відразу звільняв від необхідності усіляких доказів неправоти людини чи людей, з якими ми ведемо полеміку: він давав можливість всякого, хто в чому-небудь не згоден зі Сталіним, хто був лише запідозрений у ворожих намірах, хто був просто охаяний, піддати найжорстокішим репресіям» [42, с. 132]. Тиск з боку сталінського репресивного апарату в повній мірі відчули на собі й

діячі історичної науки. Приводом для репресій проти них послужив лист Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма», опублікований на сторінках часопису «Пролетарская революция» у номері шостому за 1931 рік [43, с. 284]. В ньому та в ряді наступних своїх виступів «вождь всіх народів» сформулював тезу про відставання теорії від практики соціалістичного будівництва, звинувативши в цьому абсолютно всі суспільні науки, в тому числі й історичну.

Висунуте Й. Сталіним гасло щодо необхідності боротьби проти буржуазних вчених вмить набуло страхітливо-реальних обрисів. В полі зору виконавців сталінських вказівок опинилися гранди тогочасної історичної науки М. Покровський, Є. Тарле та інші. Про атмосферу, яка запанувала у середовищі вчених-істориків, яскраво свідчать спогади академіка М. Дружиніна. «Радикальний перелом на історичному фронті, – писав він, – настав у 1934 р., коли партія і уряд поставили перед вченими завдання – подолати лівацькі помилки М.Н.Покровського, перебудувавши викладання історії на основі поглибленого марксистсько-ленінського вивчення фактичного матеріалу» [44, с. 47]. Як наслідок, історичній науці було завдано нищівного репресивного удару. Серед постраждалих опинились відомі радянські вчені, в тому числі й аграрники: історик С. Дубровський, економісти О. Чаянов, Ю. Ларін, сотні рядових діячів історичної науки [45, с. 250]. Нищівного удару зазнала й українська історична наука. Фактично знищеною виявилась історична школа М. Грушевського, а його самого депортовано до Москви. У справі неіснуючої СВУ було заарештовано академіка М. Слабченка, відправлено на заслання дійсного члена ВУАН М. Яворського [46, с. 152]. Постраждали й багато інших українських вчених-істориків [47, с. 7]. Такими заходами Й. Сталін прагнув підкорити своєму впливові не тільки конкретних провідних істориків, не тільки історичні наукові видання, але й саму історичну науку в цілому [45, с. 261]. До перелічених вище заходів додалась ще й жорстока цензура на праці вчених-істориків, яка нерідко здійснювалась на найвищому рівні [45, с. 282 – 283]. Відтак історична наука, у тому числі й українська, виявилась фактично паралізованою, потрапивши у

жорстокі ідеологічні лещата. Аби уникнути репресій, значна частина істориків мусила підкоритися сталінському режимові, а відтак приховувати власні наукові переконання. Ще частина з них сприймала все, що відбувалося, як єдино правильну політику партії і держави, підтримуючи гоніння на вчених і репресії проти них. Все це створювало хворобливо-напружену обстановку в історичній науці. «Навчені тільки описувати, а не вдосконалювати об'єкти свого дослідження, – писав, моделюючи подібну ситуацію англійський історик А. Тойнбі, – історики природно перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити і працювати» [48, с. 14]. Згадані вище обставини різко негативно впливали на стан розробки багатьох наукових проблем, в тому числі і на вивчення ринкових поземельних відносин.

До всіх лих і негараздів додалися й труднощі війни, яка упродовж 1941 – 1945 рр. велась проти гітлерівської Німеччини. На певний час Україна виявилась окупованою нацистськими загарбниками. В цих умовах Інститут історії, разом з іншими установами та підрозділами Академії Наук УРСР, було евакуйовано спочатку до столиці Башкирської АРСР – Уфи, а згодом, влітку 1943 р. – до Москви [47, с. 13]. Тому не дивно, що упродовж 30-х – першої половини 40-х років ХХ ст. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично була припинена. Певне виключення становили роботи В.Погребінського, Н. Шахназарова, П. Єфремова та Ф. Лося [49 – 53], в яких побіжно згадується купівля-продаж поміщицької землі.

У середині 30-х років ХХ ст. з'явилося кілька праць В. Кашина, в яких на основі матеріалів земського відділу Міністерства внутрішніх справ автор аналізує численні факти придбання кріпосними селянами у приватну власність земельних ділянок, характер користування ними тощо [54 – 55]. Вже у післявоєнний період вивчення проблеми продовжили академік М. Дружинін [56] та вчений-аграрник Б. Литвак [57; 58, с. 104 – 114]. Як наслідок, утворився цілий комплекс праць, в яких спеціально вивчалася проблема земельної власності кріпосних та її придбання шляхом купівлі. Щоправда, основна увага названих вище дослідників була спрямована головним чином на вивчення проблеми в географічних російських

землях, хоча певна частина наведеного ними фактичного матеріалу стосувалася і українських губерній. На жаль, в українській історіографії подібні спеціальні дослідження поки що відсутні. Тому для характеристики участі кріпосного селянства в ринково-поземельних відносинах дореформеного часу ми мусимо користатися науковим доробком згаданих вище російських вчених.

Вже на рубежі 40 – 50-х років ХХ століття з'являються ґрунтовні праці П. Лященка [59] та П. Хромова [60]. Перший з них підготував черговий том з історії народного господарства СРСР, другий – монографію про економічний розвиток Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. В них певне місце відведено характеристиці еволюції земельної власності, в тому числі й на українських землях.

Найбільш плідним у науковому відношенні став третій умовний етап у вивченні ринкових поземельних відносин в Україні, який хронологічно охоплює початок 50-х – кінець 80-х років ХХ ст. Великою мірою цьому сприяли такі фактори, як: закінчення війни, розвінчання ХХ з'їздом КПРС культу особи Й. Сталіна, початок демократичних перетворень у суспільному житті тощо. Все це дозволило помітно зміцнити науковий потенціал країни. До наукової роботи повернулася значна частина вчених, репресованих у часи сталінського лихоліття. Провідні наукові установи поповнились талановитою молоддю. До них були також направлені урядом колишні військові, партійні та комсомольські працівники – ветерани війни, які мали хист до наукової роботи. На цій основі, в ході підготовки до 50-літнього ювілею першої російської революції та 40-річчя перемоги радянської влади, широко відзначених на державному рівні, утворилася й зміцніла могутня історична школа вчених-аграрників. Біля її витоків стояли росіяни М. Дружинін, С. Дубровський, І. Ковальченко, А. Анфімов, Б. Литвак, В. Данилов, Л. Іванов; українці М. Рубач, Ф. Лось, М. Лещенко, Д. Пойда, П. Теличук, І. Гуржій; білорус К. Шабуня; литовець Л. Мулявічус та багато інших. Все це створило належні умови для плідних наукових досліджень різних напрямків аграрної історії. Щоправда більшість авторів, чії роботи з'явилися у 50-х роках ХХ ст., мало торкалися проблем саме земельного ринку [61 – 68]. Як

правило, вони лише означували його наявність і згадували в контексті вивчення передісторії та історії першої російської революції, робітничого та селянського руху тощо.

Проблема купівлі-продажу землі згадується зокрема у дослідженнях українського вченого М. Лещенка. Спираючись головним чином на дані «Статистики землевладения 1905 г.», дослідник уже в перших своїх працях, які з'явилися у середині та наприкінці 50-х років, дав глибоку характеристику еволюції земельної власності в Україні на рубежі XIX – XX століть, головним чином селянської та поміщицької. З наукової точки зору заслуговує на увагу його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь у особистих приватних власників при одночасному їх зростанні у власності різноманітних громад і товариств, тобто у власників колективних [69, с. 37]. Вчений підкреслює, що в умовах селянського малоземелля, яке було особливо гострим на Правобережній Україні, для сільської бідноти набувала великого значення купівля поміщицької землі [69, с. 45]. «Однак, – писав далі автор, – цією можливістю користувалась лише незначна група заможного селянства» [69, с. 45 – 46]. Таке явище він пояснював як нестачею коштів у рядового селянства для придбання земельних ділянок, так і вкрай високими цінами на землю, які зростали по мірі зменшення площі розпродуваних ділянок [69, с. 46]. Висновок про те, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства, Микола Никифорович продовжував розвивати й у інших своїх узагальнюючих працях [70, с. 26 – 27; 71, с. 433 – 446; 72, с. 17 – 24; 73, с. 37 – 61; 74, с. 47, 63 – 64]. На жаль, окрім дворян та селян, у автора практично відсутні характеристики землеволодіння інших особистих, а разом і колективних приватних власників землі. Однак це, скоріше за все, пояснюється специфікою наукових досліджень М. Лещенка, перш за все присвячених селянському рухові другої половини XIX – початку XX ст. Проте ця обставина аж ніяк не применшує його внеску в наукове висвітлення проблеми еволюції земельної власності, в тому числі й в Україні, шляхом ринкової купівлі-продажу землі. Більш ґрунтовно проблема висвітлена у змістовній монографії ще одного українського вченого В.

Теплицького, яка присвячена скасуванню кріпосного права у 1861 році в Україні та вивченню аграрних відносин в її межах у післяреформений період.

Аналізуючи ринковий рух земельної власності, який В. Теплицький називає, як це свого часу робив В. Святловський, «мобілізацією». При цьому автор справедливо вказує на ті труднощі, які чекають дослідників проблеми. Вивчення процесу «перетворення землі в товар, – зазначає Василь Пахомович, – серйозно утруднюється тим, що в Росії були відсутні елементарні передумови правильної поземельної статистики, не було земельного кадастру і системи поземельних та іпотечних книг» [75, с. 149]. Дослідником був зібраний великий фактичний матеріал, який дозволяє скласти об'єктивне уявлення про еволюцію ринкових поземельних відносин, їх характер і напрямки, визначити специфіку цього процесу у окремих районах України тощо. Заслужують на увагу висновки В. Теплицького про існування паралельно з офіційною мобілізацією земельної власності мобілізації фіктивної, без належного оформлення відповідних для цього купчих актів [75, с. 162]. Вказує він і на існування прихованої мобілізації надільних земель [75, с. 150]. Водночас, правильно підмітивши елемент недосконалості джерельної бази для таких досліджень [75, с. 149], дослідник зазначає, що «ми не маємо докладних матеріалів про учасників купівлі-продажу землі з погляду їх класової належності» [75, с. 151].

З останнім твердженням В. Теплицького важко погодитись. Адже повідомлення старших нотаріусів, про які згадує автор [75, с. 149], якраз і містять інформацію про кожну угоду, у якій вказувались дані про час, місце, ціну землі, в тому числі й дані про покупців-продавців з визначенням їх соціального стану. Публікувалося все це на сторінках такого унікального видання, як «Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам», які видавались як додаток до газети «Санкт-Петербургские сенатские ведомости». «Сенатські об'яви» видавалися досить обмеженим тиражем, а отже завжди були і продовжують залишатися сьогодні досить важкодоступними для широкого кола дослідників. Адже у повному обсязі вони зберігаються лише у центральних архівах та бібліотеках Росії.

Повертаючись до монографії В. Теплицького, відзначимо, що вона містить чи не найзмістовнішу в Україні інформацію про досліджувану нами проблему серед усіх інших праць, які з'явилися тут упродовж 50-х років ХХ століття. Більшість же авторів, як відзначалося вище, торкалася ринкових поземельних відносин в Україні лише побічно, в контексті вивчення інших не менш важливих проблем аграрної історії.

Така ж приблизно тенденція була характерною і для досліджень 60–70-х років ХХ ст. Автори більшості з них, які і в попереднє десятиліття, лише торкалися проблеми мобілізації земельної власності та її ринкового характеру або згадували про її існування в контексті більш масштабних на їхню думку досліджень [58; 76 – 83]. Однак на відміну від 50-х років науковий інтерес до проблеми у наступні десятиліття помітно зріс. Це, зокрема, підтвердила чергова сесія Наукової ради з проблеми «Історичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка відбулась у Москві в травні 1960 року. Її учасники (С. Дубровський, М. Рубач та інші) неодноразово звертались у своїх доповідях до проблеми ринкових поземельних відносин, як до важливої складової розвитку капіталізму в сільському господарстві [84 – 85]. При цьому увага дослідників зосереджувалась головним чином на знищенні за допомогою ринку залишків станово-поміщицького землеволодіння – процесу, влучно названого С. Дубровським «відокремленням землеробства від землеволодіння» [84, с. 28]. Свої наукові ідеї щодо цього Сергій Митрофанович розвинув згодом у ряді власних монографічних досліджень [86 – 87].

Початком 60-х років датується і поява змістовної статті М. Симонової, в якій розглядається проблема мобілізації надільної селянської землі в роки сталинської аграрної реформи [88]. Присвячена загалом російським губерніям, стаття між тим містить ряд додатків, у яких є певна інформація і щодо України. Певне місце ринковим поземельним відносинам, в тому числі й в Україні, відведено у ґрунтовних монографічних дослідженнях П. Першина [89 – 92]. Відвівши їй аналізу порівняно небагато місця, Павло Миколайович, тим не менше, прийшов до цікавого висновку про те, що земельний голод змушував селянські

маси «виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі» [92, с. 82]. Не залишив поза увагою проблему ринкових поземельних відносин і ще один відомий тогочасний російський дослідник С. Трапезников. «Однією з перших ознак проникнення торгового капіталу в землеробство Росії, – писав Сергій Павлович, – був посилений рух земельної власності, перетворення землі у об'єкт купівлі й продажу» [93, с. 32]. Характеризуючи цей процес, він зумів показати, що активне прилучення селянства до ринкових поземельних відносин виражалося не лише у безпосередній купівлі земельних ділянок, але й у посередницькій діяльності під час її купівлі-продажу з боку окремих селян. «Таким чином, – читаємо далі, – в ході мобілізації земельної власності на селі виникла нова соціальна фігура у особі купця-лихваря, земельного торговця. Звичайно, такі паразитичні елементи у селянському середовищі менш за все мали справу із землеробським виробництвом, для них земля була лише об'єктом купівлі та продажу з метою нагромадження капіталу» [93, с. 34].

В Україні проблему продовжували розробляти І. Гуржій та П. Теличук. Щоправда, перший з них, вивчаючи український ринок у 60 – 90-х рр. XIX ст., обмежився лише наведенням констатуючого матеріалу про заставу поміщицьких маєтків у банківських установах та характеристикою руху приватного землеволодіння [94, с. 48 – 49]. Але при цьому, на сторінках іншої своєї праці, присвяченої сільському господарству I пол. XIX ст. [95], він багато згадує про купівлю поміщицької землі не тільки селянами, але й представниками купецтва. Щодо останнього, то, на жаль, наведений у ній фактичний матеріал, не дає можливості робити якісь певні узагальнення. Однак у інших же авторів відсутня навіть така побіжна інформація. Звичайно, можна опосередковано говорити про земельну власність тих представників купецтва та міщанства, які були вихідцями з державних селян. Однак не помилилось, коли зазначимо, що серед дослідників переважає думка, і загалом вона відповідає дійсності, про те, що земельна власність обох згаданих вище категорій міського населення починає інтенсивно формуватись вже у післяреформений період.

Зате П. Теличук присвятив цьому питанню майже цілий розділ [96]. Зокрема, в ньому Павло Петрович глибоко аналізує розподіл земельної власності в Україні на початку ХХ ст., стан селянського землеволодіння загалом, в тому числі й приватної особистої власності селян на землю по районах і губерніям [96, с. 46 – 47]. Характеризуючи безпосередньо мобілізаційні процеси, він наводить цікаві дані щодо розміру купованої селянами землі, визначає питому вагу різних категорій земельних власників під час купівлі землі, групує угоди на землю за розмірами купівлі-продажу тощо [96, с. 50 – 51]. Глибокому аналізу піддав автор і специфіку ринкових поземельних відносин у різних районах України. Це дозволило йому виокремити той факт, що «процес утворення буржуазної приватної власності на землю в пореформений період відбувався неоднаково в різних районах України» [96, с. 59]. У монографії також наведено і багато інших цікавих висновків і суджень вченого, що робить її одним з найгрунтовніших в Україні дослідженням ринкових поземельних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Серед інших робіт подібного плану, які з'явилися в Україні протягом 60–70-х рр. ХХ ст., особливо хотілося б виділити монографію Р. Ляха [97]. І хоча її хронологічні рамки певною мірою виходять за рамки нашого дослідження, тим не менше результати наукового пошуку, здійсненого Романом Даниловичем, мають для нас надзвичайно важливе значення у контексті правильного розуміння процесу перерозподілу українського земельного фонду в перші роки радянської влади. Багато фактичного матеріалу, в тому числі й про мобілізацію земельної власності, наведено також у колективній монографії Ф. Лося та О. Михайлюка, присвяченій селянському рухові в Україні у 1907 – 1914 рр. [98], в ряді тогочасних узагальнюючих академічних видань [99 – 103] та інших публікаціях.

Своєрідним апогеєм у вивченні мобілізації земельної власності та ринкових поземельних відносин в зазначений період став науковий доробок російських вчених-аграрників І. Ковальченка та А. Анфімова, розквіт творчої діяльності яких припав на 60–80-ті рр. ХХ ст. На зламі 60 – 70-х рр. вийшли статті І. Ковальченка, присвячені аграрному ринку та характеру аграрного ладу Європейської Росії в

кінці XIX – на початку XX століття [104 – 105]. В них автор чітко сформулював тезу про необхідність всебічного конкретного аналізу аграрного ладу в епоху капіталізму. Одним із можливих шляхів для такого вивчення вчений вважав розробку проблем аграрного ринку [105, с. 42].

Аналізуючи ринок, в тому числі й аграрний, як історичну категорію, І Ковальченко вказує на дві якісно відмінні стадії його розвитку. «Перша з них полягає в тому, – зазначає вчений, – що ринок є звичайною ареною обміну товарів. В такому вигляді ринок існує здавна і його розвиток перш за все пов'язаний з історією торгового капіталу. Іншу форму являє ринок як категорія товарного виробництва, як арена вияву об'єктивних закономірностей, які регулюють це виробництво. У такій своїй формі ринок виникає лише на високій стадії розвитку суспільного поділу праці й товарного виробництва, стадії, яка історично співпадає з епохою становлення і утвердження капіталізму» [105, с. 43]. Наголошуючи на тому, що формування єдиного аграрного ринку було пов'язане із складанням «єдиних ринків на окремі товари сільськогосподарського виробництва» [105, с. 43], І. Ковальченко вважав земельний ринок однією із найважливіших його складових. Адже, як відзначав сам автор статті, в основу аналізу процесу формування капіталізованого аграрного ринку ним було покладено вивчення цін, і у першу чергу – на землю, а вже потім – на тяглову худобу і робочу силу в сільському господарстві кінця XIX – початку XX ст. [105, с. 44]. Земельний ринок Європейської Росії у пореформений період, підкреслював він, мав помітно вужчу базу, ніж ринки засобів виробництва і робочої сили. Адже «у вільному товарообігу перебували лише приватновласницькі землі, більша частина яких належала дворянству» [105, с. 46]. Поряд з вузькістю соціально-станової бази земельного ринку, зазначав далі І. Ковальченко, іншою його особливістю було те, що головні продавці землі – дворяни – збували її великими ділянками, що значно обмежувало чисельність платіжнеспроможних покупців, тобто, ще більше звужувало земельний ринок [105, с. 46]. У статті подано також ґрунтовний науковий аналіз цін на вищезгадані товари, в тому числі й на землю в межах дев'яти українських губерній. Фактично це було перше серйозне науково-

теоретичне обґрунтування важливості проблеми земельного ринку, яке визначило основні напрямки його подальшого вивчення. Викладені у згаданих статтях теоретичні положення та відповідний фактичний і статистичний матеріал, який автор подає у порівнянні з рядом інших країн Європи - все це згодом стало вагомою основою для підготовки І. Ковальченком разом з Л. Міловим великої узагальнюючої монографії про еволюцію всеросійського аграрного ринку XVIII – початку XX століття. Значну увагу в ній було відведено характеристиці ринку земельного [106]. Автори узагальнили тут і значно розширили напрацьований раніше фактичний матеріал, глибоко проаналізували розміщення землеволодіння та його станову структуру, тобто, ті фактори, які «суттєво впливали на формування земельного ринку» [106, с. 254]. Науковому аналізу було піддано також і рух земельної власності упродовж післяреформеного періоду аж до 1910 р. включно, визначено рівень, динаміку та варіації цін на землю, висвітлено інші складові земельного ринку, подані дослідниками на фоні загальної еволюції останнього. При цьому чи не вперше в історичній науці для масштабної характеристики соціально-економічних процесів вчені широко застосували математичні методи опрацювання масового статистичного матеріалу [106, с. 255 – 282].

Водночас відзначимо, що віддаючи перевагу математичним методам визначення рівня, динаміки та варіацій цін на землю, автори необґрунтовано обійшли увагою питання про періодизацію еволюції земельного ринку. Для визначення кореляційних рівнів динаміки земельних цін вони використовували шістнадцятирічні часові відрізки за 1863-1878, 1879-1894 і 1895-1910 рр. [106, с. 257]. Проте їх не можна вважати періодами або етапами в еволюції земельного ринку. Останні, на наш погляд, мають враховувати не тільки суто економічні фактори (кількість торгових угод на землю, кількість землі у ринковому обігу, ціну землі тощо), але й відповідати певним соціальним процесам, які мали місце у тогочасному суспільстві. Однак при всьому цьому не можна не визнати, що згадана монографія І. Ковальченка та Л. Мілова стала помітним явищем у радянській історико-аграрній науці 60–70-х рр. XX ст.

Серйозний внесок у вивчення проблеми мобілізації земельної власності, в тому числі й у межах України, належить ще одному вченому-аграрнику 60–80-х рр. ХХ ст. А. Анфімову. Вже у одній з перших своїх узагальнюючих праць, присвяченій життєдіяльності села в роки Першої світової війни, Андрій Матвійович глибоко проаналізував стан землеволодіння в межах губерній Європейської Росії, а також категорії та групи (за розміром земельних володінь) приватних землевласників [107, с. 32 – 40]. Відзначаючи традиційне переважання продажу земельної власності з боку дворян, вчений звертає водночас увагу й на підвищену інтенсивність її мобілізації перш за все у районах активного селянського руху, внаслідок чого протягом 1906 – 1914 рр. було зроблено суттєвий крок на шляху до перетворення станового землеволодіння у безстанове [107, с. 36]. У монографії наведено також і багато інших суджень, висновків та красномовних фактів, які всебічно характеризують еволюцію мобілізації земельної власності в роки Першої світової війни, в тому числі й у межах українських губерній. Вивчаючи загалом широкий спектр питань аграрної історії, вчений водночас продовжував досліджувати й проблему земельного ринку і в інших своїх узагальнюючих працях [108 – 114]. На особливу увагу в цьому відношенні заслуговує зокрема його стаття про землеволодіння в межах Європейської Росії, підготовлена спільно із петербурзьким вченим І. Макаровим та опублікована у середині 1970-х років на сторінках часопису «История СССР» [113]. У додатку до неї наведено численні статистичні таблиці, в яких відображено рух земельної власності за 1911–1914 рр. Таким чином у даній статті було підведено попередній підсумок багаторічній напруженій праці групи вчених по опрацюванню повідомлень старших нотаріусів із 47-ми губерній Європейської Росії за вказані роки. Фактично, це було продовженням знаменитої серії «Материалов по статистике движения землевладения в России», підготовленої свого часу чиновниками Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії. У розширеному вигляді узагальнений статистичний матеріал був опублікований окремим збірником вже наприкінці 1980-х років [115]. Останній задумувався укладачами, як точка відліку для подальшого опрацювання

нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж земельної власності у наступні 1915–1916 роки. Його поява фактично увінчала зусилля істориків та економістів 1960–1980-х рр. по вивченню земельного ринку у другій половині XIX – на початку XX ст.

Нарешті, четвертий і останній період, охоплює пострадянську добу, тобто 90-ті роки XX і початок XXI століття. Загалом, він є менш продуктивним стосовно вивчення ринкових поземельних відносин з багатьох причин. Це і важливі політичні зміни в житті суспільства, пов'язані з розпадом Радянського Союзу та утворенням на його терені молодих незалежних держав. Це і зміна наукових пріоритетів та методологічних підходів до вивчення і переосмислення власної історії. Зрештою, це труднощі, пов'язані з фінансуванням наукових досліджень та ускладнення доступу до основної маси документів. Все це, безумовно, не кращим чином вплинуло на розробку наукових проблем взагалі й на вивчення аграрної історії зокрема, в тому числі й поземельних відносин. Тим не менше, робота продовжувалася. Зокрема у 1992 році у Вологді пройшла ініційована Інститутом російської історії Російської Академії Наук Всеросійська наукова конференція з проблем еволюції селянського господарства. Виступи на ній таких російських вчених як В. Данилов [116], Е. Щагін [117], В. Кабанов [118] та ряду інших безпосередньо чи побіжно торкалися проблеми, покладеної у основу даного дисертаційного дослідження. В цей же час з'являються новаторські за своїм змістом монографії Б. Литвака [119] та Г. Шмельова [120].

Так монографія Г. Шмельова у історичній послідовності розглядає аграрну політику та аграрні відносини спершу в межах Російської імперії, а потім і в радянський період упродовж усього XX ст. Для нашого дослідження найбільшу зацікавленість викликає її перший розділ, присвячений аграрним перетворенням П.Столипіна. В ньому автор зробив спробу оцінити столипінську аграрну реформу за основними її напрямками, показати необхідність і об'єктивну закономірність здійснюваних П. Столипіним перетворень. Водночас Г. Шмельов критично підходить до оцінки наслідків реформи з позиції сучасності історичної науки, до висвітлення тих її позитивних наслідків, які впродовж тривалого часу

фактично ігнорувались представниками марксистсько-ленінської історіографії або у крайньому разі принижувались ними. Часто можна почути думку про те, зазначає з цього приводу автор, що столипінська аграрна реформа була невдалою і відверто провалилась. «Така точка зору є традиційною, - пише він, - яка бере початок від негативного ставлення до столипінської реформи у ідеологічній та аграрно-економічній літературі радянського періоду, від ленінської характеристики столипінської аграрної політики як політики, що зазнала краху». Оцінка столипінської аграрної реформи, підкреслює російський дослідник, виходила з так званих класових позицій, а тому не могла бути дійсно науковою і об'єктивною. [118, с. 6] Серед найважливіших позитивних наслідків реформи П. Столипіна автор називає розширення громадських прав селянства та упорядкування земельних відносин. Звільнившись юридично у 1861 р. селяни продовжували залежати від «миру», тобто від селянської общини. Її зруйнування в ході столипінської аграрної реформи у великій мірі заламало цю залежність [118, с. 30 – 32]. Стосовно упорядкування земельних відносин то, як зазначає Г. Шмельов, реформа П. Столипіна визвала «інтенсивний землеобіг», тобто прискорений розвиток торгово-поземельних відносин, вирішальна роль у яких належала Селянському поземельному банку. Автор наводить інформацію про те, що тільки за 1906–1915 рр. селянами Російської імперії було куплено через Селянський поземельний банк або при його сприянні 10,4 млн. дес. землі [118, с. 32].

У великій мірі новаційною для пострадянської історичної науки стала монографія ще одного дослідника-аграрника Б. Литвака. В ній історія демократичних реформ в Російській імперії і перш за все скасування кріпосного права у 1861 р., викладена автором у вигляді історії життя та діяльності людей, які відстоювали свої інтереси й водночас у вигляді історії народу в період здійснення тих реформ. Протиборство станових та інших інтересів у тогочасному суспільстві відображено Б. Литваком у портретах Олександра II, М. Позена, Я. Ростовцева, М. Мілютіна, О. Герцена та інших. Водночас у монографії розкривається механізм реформ, аналізується їхній вплив на прискорення процесу утвердження товарно-

грошових відносин у економіці Російської імперії. Велику увагу приділено висвітленню питання: чому реформа 1861 р. та наступні за нею демократичні перетворення зрештою так і не переросли у «революцію зверху». Для нашого дослідження монографія Б. Литвака є важливою не тільки як неординарне наукове дослідження, але й через те, що задіяний автором фактичний матеріал великою мірою запозичений ним із українських губерній.

Такими ж новаторськими за змістом виглядають статті В. Дьякіна [121], Р. Білоусова [122], Л. Захарової [123], Н. Востокової [124], І. Гарскової [125] та ряду інших авторів, у яких простежується спроба переосмислити аграрну історію, підійти до неї з нових, більш сучасних методологічних позицій та відкрити нові наукові горизонти для її подальшого вивчення. Важливою віхою в цьому напрямку стала публікація матеріалів наукових читань, присвячених пам'яті російських вчених В. Бовикіна, І. Ковальченка, А. Анфімова [126 – 128]. Вміщені у відповідних збірниках матеріали відображають не тільки творчі здобутки вчених, яким вони були присвячені [128, с. 5 – 11; 129; 130], але й містять новаційні судження з багатьох проблем аграрної історії, в тому числі й з проблеми земельного ринку [131 – 136].

Ряд публікацій були присвячені актуальним проблемам методології та методики історичних досліджень, які переживають нині процес оновлення [137 – 139]. Свідченням тому є поява нових методологічних понять і принципів. Чи не найпопулярнішим є сьогодні поняття «нового історизму», або «історичного історизму», яке на думку багатьох вчених перебуває у процесі формування і передбачає пізнання людини тільки через історичний процес, а не як якусь абстракцію [140, с. 89]. Заслужують на увагу і на повагу зусилля російських вчених пострадянської доби, спрямовані на підготовку до друку й видання незакінченої за життя узагальнюючої монографії І. Ковальченка про аграрний устрій Європейської Росії другої половини XIX – початку XX ст. [141], а також останніх робіт А. Анфімова, які автор не встиг опублікувати за життя [142 – 147]. Маючи багатоплановий характер, згадані видання відображають також і різні аспекти еволюції земельного ринку. Для характеристики земельних власників, в

тому числі й в межах України, важливе значення має також монографія ще одного російського автора М. Шацillo. Вона присвячена аналізу соціального складу російської буржуазії наприкінці XIX ст. [148]. Особливо це стосується характеристики міщан та купців, земельна власність яких зростала у післяреформений період досить інтенсивно. Окремі аспекти ринкових поземельних відносин висвітлюються також у монографіях В. Кабанова [149], О. Вронського [150], В. Тюкавіна [151], В. Белихіна [152], О. Поршневої [153], у колективному виданні, присвяченому 100-річчю першої російської революції [154] та в цілому ряді інших публікацій російських авторів пострадянської доби.

Зокрема, у монографії В. Тюкавіна «Великорусское крестьянство и столипинская аграрная реформа» дано характеристику основних особливостей розміщення сільського населення в межах усієї Російської імперії з 1898 по 1914 рр. При цьому значна увага приділена не тільки російському, але й білоруському, а також українському селянству, яке, як відомо, відіграло одну з головних ролей у функціонуванні земельного ринку. Проте робить це автор, як нам здається, не досить таки тактовно, зазначаючи що «по суті найменування всіх трьох споріднених народів єдиним словом «русские» є цілком виправданим [151, с. 38]. І далі: «Три гілки російського народу після воз'єднання у 1648 р., а потім приєднання західної частини Малої і Білої Русі при поділах Польщі отримали у складі єдиної російської держави широкі можливості розвитку, особливо для селянства» [151, с. 38]. Як бачимо, у даному випадку ми маємо справу не тільки з класичним проявом найгірших традицій марксистсько-ленінського підходу до оцінки історичних подій і явищ, але і з відвертим ігноруванням автором тих соціально-економічних, політичних, культурних і зрештою, етнографічних особливостей, якими відрізняються між собою український, білоруський та російський народи.

В цьому відношенні набагато виваженішою, а отже і набагато сприйнятливішою з наукової точки зору є монографія В. Кабанова «Крестьянская община и кооперация в России XX века». В ній поряд з іншими важливими у науковому відношенні питаннями автор торкається і питання про термінологію,

структуру та функції общини і кооперації. Безумовно, нас найбільше цікавить саме община, яка відігравала стримуючу роль у функціонуванні земельного ринку, в тому числі й в Україні. На думку В. Кабанова термін «община» є скоріше науково-публіцистичним, літературним, ніж побутовим. «Селянин же частіше вживав слово: «Общество» (общество), тобто «громада», «мир» [149, с. 20]. Автор прослідковує еволюцію поняття общини, яка у офіційній документації аж до початку 20-х років ХХ ст. найчастіше іменувалася як «сельское общество» («сільська громада»). А у 1922 р. радянським законодавством було запроваджено офіційне поняття «земельное общество» [149, с. 20]. Аналізуючи функції общини, дослідник цілком обґрунтовано називає основною серед них саме функцію у сфері регулювання земельних відносин [149, с. 21]. Сільський сход, як нижча адміністративно-територіальна одиниця общинного самоуправління, розпоряджався мирським капіталом, захищав інтереси общинників, видав господарськими, в тому числі й земельними справами (розподілом землі тощо). Все це важливо враховувати, вивчаючи ринково-поземельні відносини в Україні, де поряд з подвірним землеволодінням досить широко була представлена і селянська община.

Історичний аналіз названих вище монографій, як і монографічних досліджень О. Поршневої, В. Беліхіна, О. Вронського та інших авторів пересвідчує в тому, що загалом вміщена у них фактологічна та інша інформація носить скоріше за все допоміжний характер для вивчення еволюції земельного ринку в Україні другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Тим не менше, окремі фактичний матеріал та окремі висновки, зроблені авторами, до деякої міри можуть стати у нагоді при висвітленні окремих аспектів багатогранної проблеми земельного ринку, покладеної у основу нашого дисертаційного дослідження.

Велика робота в цьому напрямку проводиться і в Україні, де провідну роль відіграють вчені Інституту історії України НАН України. Важливе значення для вивчення проблем аграрної історії взагалі й ринкових поземельних відносин зокрема, перш за все з точки зору методології дослідження, мають праці одного з провідних сучасних українських істориків О. Реєнта [2; 155 – 158]. Сприятливі

умови для плідних наукових досліджень з проблем аграрної історії створено при Черкаському Національному університеті імені Богдана Хмельницького. Тут уже протягом багатьох років успішно функціонують належним чином організовані Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників. Спільно з Інститутом історії України Національної Академії Наук України співробітниками обох вищеназваних наукових центрів налагоджено регулярне проведення Всеукраїнських аграрних симпозіумів, наукових конференцій, семінарів та інших заходів, які є основою для наукової консолідації вченої громадськості як України, так і ближнього зарубіжжя. Регулярними стали випуски збірника наукових праць «Український селянин», в якому вже опубліковано сотні цікавих наукових студій, в тому числі й з проблем земельної власності та ринкових поземельних відносин.

Не менш ефективно у цьому напрямку працюють і вчені провідних університетів країни (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса), інших наукових та науково-освітніх закладів. Свідченням того є численна наукова продукція, підготовлена українськими дослідниками на рубежі ХХ – ХХІ століть. Зокрема, цікава інформація, яка в тій чи іншій мірі стосується проблем земельної власності та її еволюції у післяреформений період, наведена у змістовних монографіях І. Хміля [159 – 160], В. Марочка [161], К. Темірової [162], Т. Лазанської [163], І. Кулінича та Н.Кравець [164], В. Половця [165], А. Блануци [166], Ю. Присяжнюка [167], О.Машкіна [168], у дисертаційних дослідженнях О. Солошенко [169], В. Бойка [170], О. Рахна [171], Ю. Нікітіна [172], В. Терещенка [173], І. Еткіної [174], О. Герасименко [175], А. Нестеренко [176], у численних наукових статтях [177 – 196], у літературі навчального змісту [197 – 199] та у різноманітних довідникових виданнях [200 – 201]. Проте, як і у попередні роки, переважна більшість сучасних дослідників торкаються досліджуваних нами питань лише побіжно, ставлячи перед собою інші конкретні наукові завдання. Певним виключенням у цьому відношенні є монографія Н. Темірової.

Вивчаючи соціально-економічну еволюцію поміщиків України 1861–1917 рр., Надія Романівна присвятила окремий підрозділ ринковій мобілізації землі в

зазначений період [162, с. 109 – 118]. Відзначаючи той факт, що продаж землі став визначальним фактором соціально-економічної еволюції поміщицтва України у післяреформений період, автор аргументовано показує процес втрати поміщиками своїх земельних володінь, розкриває причини цього явища, аналізує ціни на землю тощо. При цьому земельні втрати поміщиків України через ринок дослідниця розглядає, як важливу складову формування в Україні нового, безстанового землеволодіння. У монографії Н. Темірової важливим є те, що вона виділяє порайонні особливості цього процесу на Лівобережжі та Слобожанщині, Правобережжі а також на Півдні України. Цікавим є висновок автора про рівень розвитку ринково-поземельних відносин у середовищі дворянства, який був обернено-пропорційним рівню збереження у тому чи іншому районі залишків кріпосництва [162, с. 109]. Дослідниця справедливо відзначає наявність повсюдного процесу скорочення дворянського землеволодіння, називаючи серед основних причин цього явища чинники економічного гатунку і найперше господарську неспроможність багатьох поміщиків, сімейні розподіли тощо, [162, с. 111]. Хоча при цьому вона і визнає помітний вплив на активізацію земельно-мобілізаційних процесів з боку соціальних факторів, зокрема революційних подій 1905-1907 рр. [162, с. 112]. В цілому ж, вважає дослідниця, пік щодо продажу поміщицької землі іншим землевласникам припав на злам XIX - XX ст. і особливо на переддень та початок революції 1905 р. Хоча вже до її початку розміри пересічно проданого маєтку зменшуються, що свідчить «про стабілізацію становища великого землеволодіння» [162, с. 112]. Автор також вважає, що після 1905 р. загальна чисельність мобілізованої земельної власності помітно зменшилась порівняно із попереднім періодом. Але при цьому загальна тенденція щодо скорочення дворянського землеволодіння і зростання землеволодіння селянського зберігалася [162, с. 110]. Повністю з таким висновком погодитися важко, адже мова у даному випадку має іти лише про колективних земельних власників, і в першу чергу про землеволодіння сільських громад і селянських товариств. Проведені нами відповідні дослідження засвідчують інтенсивне зростання мобілізації земельної власності перш за все у середовищі колективних

земельних власників, різноманітних товариств, залізниць, особливо банків та інших. За таких умов мобілізація земельної власності, принаймні в Україні, і після 1905 р. не тільки не скорочувалась, але навіть зростала, змінюючи проте свої акценти.

Ґрунтовний аналіз поземельного законодавства, яке покликане було регулювати, в тому числі й ринково-поземельні відносини, здійснив на прикладі Правобережної України С. Борисевич [459]. Опрацювавши численні юридичні джерела, йому вдалося відтворити законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні з кінця XVIII по кінець XIX ст. Автор спробував визначити і врахувати особливості як самого краю, так і його законодавчої бази, складеної як із польських, так і з російських джерел. Надзвичайно важливим є те, що робота С. Борисевича охоплює практично всі верстви населення Правобережної України вказаного періоду: селян державних, селян кріпосних, міщан, відставних нижніх військових чинів, євреїв, іноземців тощо. Розглянуто також регулювання церковного землеволодіння, процес встановлення державного контролю над приватним землеволодінням, показано руйнування в ньому дворянської монополії на землю. Все це робить дослідження С. Борисевича надзвичайно цінним у плані правильного розуміння тих глибинних процесів, які супроводжували формування і початковий етап розвитку земельного ринку в межах Правобережної України.

Помітний внесок у вивчення тих чи інших аспектів проблеми земельного ринку зроблено представниками далекого зарубіжжя Д. Роні [201], Д. Бовуа [203], Д. Мейсі [204 – 205], С. Беккером [206], авторами «Української економічної історії» під редакцією І. Коропецького [207], та багатьма іншими. Серед них найбільш близькими до проблеми земельного ринку є ґрунтовні монографічні дослідження французького дослідника Даніеля Бовуа та американського вченого Сеймура Беккера. Перший ґрунтовно дослідив стан польського землеволодіння в Україні у 1863 – 1914 рр., відзначивши всі ті складнощі, які відчувало останнє на українському та російському земельному ринку, особливо на початку функціонування останнього. Другий досліджував російське дворянство в цілому,

багато уваги приділяючи аналізу ринково-поземельних відносин не тільки дворянства, але й інших верств населення, в тому числі й у межах дев'яти українських губерній [206, с. 47 – 83].

Все вищесказане дає підстави говорити про те, що вивчення аграрної історії в Україні, в тому числі й ринкової еволюції її земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. продовжується, маючи для цього заманливі перспективи. Сьогодні пострадянська історична наука переживає непростий період становлення і стабілізації, визначення нових орієнтирів і пріоритетів для подальшої плідної діяльності. Проблема земельного ринку в цьому відношенні не є виключенням. Кажучи образно, зараз вона знаходиться на стадії накопичення емпіричної інформації. Тим самим в Україні створюється необхідний теоретичний потенціал для того, щоб у недалекому майбутньому вибухнути каскадом глибоким за змістом наукових досліджень, які у всій красі й неповторності розкриватимуть зміст, специфіку і характер ринково-поземельних відносин як в Україні загалом, та і у окремих її регіонах. Адже, як справедливо відзначив відомий український вчений О. Реєнт, «регіоналізм – явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх проявах» і «віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків – означає створити потенційну загрозу єдності країни» [208, с. 9]. В цьому відношенні своє вагоме слово мають сказати й вчені-історики, економісти, юристи тощо. Адже всебічним вивченням регіональних особливостей поземельних відносин, в тому числі й ринкових, вони можуть і повинні надати відповідні рекомендації при вирішенні актуальних проблем формування земельного ринку в сучасній українській державі.

Підбиваючи підсумок зробленому вище історіографічному огляду, зазначимо, що загалом проблема земельного ринку в Україні післяреформеної доби, за невеликим виключенням вивчалася більшістю дослідників лише епізодично, у контексті висвітлення інших проблем аграрної історії. Таке становище було цілком закономірним для радянського періоду за умов існування якого земельного ринку як такого взагалі не існувало і не могло існувати в умовах монопольної державної власності на землю. До того ж слід відзначити, що для

досліджень земельного ринку дослідники користувалися головним чином джерелами масової статистики які мали як правило статичний характер. Такі джерела, як правило, не показують процес мобілізації земельної власності у динаміці, не розкривають його важелів та внутрішньої структури. У великій мірі це пов'язувалось із тим, що практично не вивченими і не введеними у науковий обіг залишались такі масові статистичні джерела, як «Матеріали по статистике движения землевладения в России» та «Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг.». Але саме вони можуть дати можливість для проведення глибокого внутрішнього аналізу динаміки земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. На жаль, і сьогодні вищезгадані матеріали належать до тієї категорії тих масових статистичних джерел, величезний пласт яких «все ще недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані і вкрай обмежено введений у науковий обіг» [209, с. 57]. Практично поза увагою дослідників продовжує залишатися й саме першоджерело, на основі якого були створені вищезгадані статистичні збірники. Мова йде про згадувані вище повідомлення старших нотаріусів окружних судів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Зрозуміло, що на це є певні об'єктивні причини (надзвичайно великий обсяг інформації, важкодоступність джерела тощо). Однак закономірним є і те, що цю роботу необхідно виконувати, якщо ми хочемо мати об'єктивне уявлення про український земельний ринок кінця XIX – початку XX ст. Адже без вивчення цих матеріалів воно надзвичайно збіднене. Без глибокого вивчення проблеми ринкових поземельних відносин та еволюції земельної власності вкрай важко правильно зрозуміти як закономірність, так і особливість тих багатогранних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, які мали місце в українському суспільстві у минулому і до яких ми багато в чому повертаємося сьогодні.

1.2. Джерельна база.

Джерельна база є квінтесенцією будь-якого історичного дослідження, бо забезпечує йому як достовірність, так і його наукову цінність. Джерельну основу

даної дисертації складають різноманітні за походженням, змістом, формою існування та характером інформації джерела, як опубліковані, так і архівні. Головним видом джерел для нашого дисертаційного дослідження стали опубліковані джерела масової статистики. Загалом відома в соціально-економічній та історичній літературі, ця категорія джерел в такому обсязі використовується вперше, оскільки до цього вони застосовувались лише епізодично. В меншому обсязі використовувались архівні джерела, що пояснюється специфікою нашого дисертаційного дослідження. До кожного виду джерел застосовувались адекватні їх характеру й ознакам засоби джерельного аналізу – форма, структура, зміст, походження, призначення тощо. Різноманітність джерельної бази дозволяє уникнути суб'єктивізму й однобокості при висвітленні питань дисертації, зробити об'єктивні висновки та узагальнення при оцінці історичних явищ, подій і фактів.

Окрему групу опублікованих писемних джерел складають законодавчі акти та документи урядових установ Російської імперії. Систематизовані протягом ХІХ – початку ХХ ст., вони були оприлюднені у багатотомному виданні «*Полное собрание законов Российской империи*». Підготовлене за хронологічним принципом, воно видавалось трьома випусками. До першого з них увійшли законодавчі акти від 1649 – 1825 рр. [210], до другого – від 1825 по 1881 рр. [211] і до третього – від 1881 – 1913 рр. [212]. Всі ці документи подавались за хронологічним принципом. Виключення становили додатки до основних текстів. До таких додатків було включено плани міст, митні тарифи, герби, малюнки тощо. У перших двох випусках такі документи вміщувались у останніх томах кожного випуску, а у третьому вже друкувались у додатках до кожного тому окремо. Конкретно для нашого дослідження науковий інтерес представляють закони про дозвіл на купівлю, продаж землі та передачу її представниками різних груп селянства, а також іншим категоріям населення, який надавався їм ще за довго до скасування кріпосного права. Можна назвати також і документи про передачу частини удільних та казенних земель Селянському поземельному банку [213], ряд законодавчих актів, які регулювали здійснення аграрної реформи

П. Столипіна [214 – 217] та цілий ряд інших. При комплексному їх використанні вони дозволяють визначити ставлення тогочасної держави до вирішення аграрного питання взагалі та до вирішення проблем земельного ринку зокрема. Все це робить «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗРИ) одним із найґрунтовніших і найбільш повних зібрань законодавчих актів Російської імперії. Саме на його основі були підготовлені й цілий ряд інших подібних видань.

Так з 1832 р. почав видаватися «Свод законов Российской империи» [218], до якого включалися найбільш важливі тогочасні діючі законодавчі акти. На відміну від ПСЗРИ документи у «Своде законов» розташовувалися не за хронологічним, а за тематичним принципом, що полегшувало користування ними. Серед інших подібних видань неабияку цінність для нашого дисертаційного дослідження представляє підбірка правових та інших документів про купівлю, продаж та оренду землі, укладена О. Тютчевим і видана у 1915 р. Про її значення для дослідження земельного ринку дуже влучно сказав сам упорядник: «Прагнучи максимально полегшити працю тим, хто буде знайомитись із діючими законоположеннями і розпорядженнями уряду щодо права на володіння і користування... земельним майном, ми у даному збірнику підібрали всі розпорядження законодавчої і урядової влади з даного питання» [29, с. 3 – 4].

Велику наукову цінність представляють і ряд археографічних видань, підготовлених на основі тих багатотомних серій законодавчих документів, про які йшлося вище, але вже у радянський період. Мова йде перш за все про серію збірників, пов'язаних із проведенням реформи 1861 р. [219 – 220] та багатотомне видання «Российское законодательство X – XX веков», підготовка якого завершилась вже у пострадянський період [221]. Як найпильнішої уваги заслуговує і така група опублікованих писемних джерел, як періодика. Вона берігається у відповідних газетних фондах українських та російських архівів. Серед найрізноманітніших джерел, які так чи інакше відображають еволюцію земельної власності у XIX – на початку XX ст., особливе місце належить такому специфічному виданню, як «Санкт-Петербургские сенатские объявления по

казённым, правительственным и судебным делам». Як газета, вони періодично виходили протягом 1822 – 1917 рр. у вигляді додатку до газети «Санкт-Петербургские сенатские ведомости» – головного друкованого органу Сенату, заснованого ще указом Петра I указом від 22 лютого 1711 р. [222, с.358]. З 1832 р., за відповідним розпорядженням, на сторінках «Сенатских объявлений» почали регулярно друкуватися повідомлення старших нотаріусів окружних судів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Тим самим було покладено початок створенню унікального банку даних про мобілізацію (тобто вільний ринковий перехід з рук в руки) земельної та іншої нерухомої власності у містах і повітах європейської частини Російської імперії. Відзначаючи унікальність згаданого банку даних про мобілізацію земельної власності секретар «Вільного економічного товариства» В. Святловський писав: «Так створювалась та абсолютно своєрідна статистика руху землеволодіння в Росії, яка за розмахом охоплення нею випадків не має собі подібної в Європі» [27, с. 47]. Опублікований на сторінках «Сенатских объявлений» відповідний статистичний матеріал дістав належну оцінку як у радянській [113; 115], так і у пострадянській історіографії [196; 223].

Безпосереднє знайомство з повідомленнями старших нотаріусів зайвий раз переконує у масштабності цих матеріалів [224 – 398]. Щорічно їх друкувалося від ста, до ста двадцяти тисяч, а надходили вони з 47-ми європейських губерній Російської імперії, включаючи і дев'ять губерній українських. Виняток становили лише три прибалтійські губернії: Естляндська, Ліфляндська та Курляндська, інформація з яких через певні обставини не поступала. Окрім даних про купівлю-продаж землі, на сторінках «Сенатских объявлений» публікувалися й інші матеріали, які в тій чи іншій мірі стосувалися земельних переходів. Мова йде про духовні заповіти, про об'яви щодо продажу землі з публічного торгу та багато інших.

Вміщена у «Санкт-Петербургских Сенатских объявлениях» інформація розподілялась на 19 розділів (для 1915 і 1916 рр. – на 17), об'єднаних у три відділи. В нашому випадку найбільшу цінність для нас становлять матеріали XVI

– XIX (за 1915 – 1916 рр. – XIV – XVII) розрядів, об'єднаних у третьому відділі під загальною назвою «Оглашение о переходе имуществ». Тут, зокрема, вміщено, окрім повідомлень старших нотаріусів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості, ще й інформацію й про інші форми переходу нерухомості від одного господаря до іншого. Безпосередньо купівля-продаж землі висвітлювалась у публікаціях нотаріальних об'яв XVI-го розряду, який має назву «О совершённых купчих и данных крепостях, крепостных свидетельствах об отмене исполнительных листов и о вводе по ним во владение». Розряд XVII містив публікації старших нотаріусів про так звані безоплатні («безмездные») переходи нерухомості й мав назву «О дарственных, приданных, отказных, отдельных и отдельных записях и о явке их для ввода во владение». У XVIII розряді було вміщено дані про духовні заповіти під загальною назвою «Об утверждении духовных завещаний и о вводе по ним во владение». Нарешті XIX розряд містив інформацію «О неполных и временных переходах имуществ по разным договорам, закладным и прочим обязательствам».

За схемою повідомлень всі об'яви є дуже схожими між собою. Вони короткі, лаконічні, але досить багаті на інформацію. Кожна об'ява про ту чи іншу угоду містить дані про час і місце її здійснення, порядковий номер публікації, відомості про покупців та продавців землі, а також про вартість землі та іншої нерухомості: садибну ділянку, двір, будинок тощо. Якщо мова йшла про землю, то обов'язково вказувалася площа купованої ділянки у десятинах і сажнях, а при потребі надавалась їй господарська характеристика.

Публікації про купівлю-продаж землі розподілені на такі основні групи: а) затвердження купчих на землю та іншу нерухомість; б) відмітка даних на придбання з публічного торгу і в) відмітка свідоцтв на придбання за давністю володіння. Сьогодні у нашому розпорядженні є понад п'ятнадцять тисяч таких повідомлень. Вони взяті фронтально та вибірково із «Сенатских об'явлений» за 1906 – 1911 і 1915 – 1916 рр. Всі наявні у нашому розпорядженні повідомлення описані за такою схемою:

1. Повна назва джерела.

2. Місце й рік видання.
3. Відділ, розряд публікацій.
4. Поточний і порядковий номер об'яви.
5. Назва угоди (а, б, в).
6. Дата затвердження старшим нотаріусом кріпчого акту.
7. Місце укладання угоди (губернія, повіт, населений пункт).
8. Дані про покупця (прізвище, ім'я по батькові, соціальний стан для фізичних осіб; назва установи тощо – для юридичних осіб).
9. Дані про продавця (див. пункт 8).
10. Площа купленої (проданої) землі у дес., сажнях.
11. Ціна землі або іншої нерухомості.
12. Сторінка сенатських об'яв, на якій вміщено інформацію.

Матеріал, добутий за такою схемою безпосередньо із сторінок «Сенатских объявлений», є конкретним і дає змогу побачити безпосередніх учасників угоди – селян, козаків, дворян, інших особистих приватних землевласників, а також юридичних осіб, тобто землевласників колективних.

Пропонована вище методика статистичних підрахунків дозволяє детальніше познайомитись із такими категоріями учасників ринково-поземельних операцій, як «козаки і колоністи», дані про яких у відповідних статистичних збірниках подаються разом. Нарешті, вдалося підняти завісу таємничості й над такою категорією земельних власників, яка у відповідних статистичних джерелах представлена у графі «інші». Завдяки пропонованій нами методиці обробки нотаріальних повідомлень було встановлено, що до «інших» належали переважно земські, міські та повітові органи місцевої адміністрації – міські думи, земські управи тощо. Однак їхня доля в земельних придбаннях була мізерною й нерідко обмежувалася купівлею окремих приміщень або дворових місць площею в кілька сотень сажнів. Так чи інакше, але не вони визначали тенденцію «інших» до помітного зростання серед них ринкового обігу земельної власності. Навпаки, безпосереднє знайомство з повідомленнями старших нотаріусів незаперечно свідчать про інтенсивне зростання земельних володінь в руках банків та інших

кредитних установ. Особливо виділявся в цьому відношенні Селянський поземельний банк, який за новим його статутом 1895 р. отримав право скуповувати землю у особисту власність.

Серед інших матеріалів, вміщених у «Сенатских объявлениях», які, окрім розглянутих вище, дають уяву про купівлю-продаж земельної та іншої нерухомості, значний інтерес становлять об'яви судових приставів окружних судів про організацію публічних торгів. На сторінках «Сенатских объявлений» вони регулярно публікувалися у першому їх відділі, в розряді IX, який мав назву «О публичной и аукционной продаже и об отмене продаж сего рода». Побудовані за таким же принципом, як і об'яви старших нотаріусів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості, вони, хоча й не дають свідчень про наслідки таких торгів, які відображені у повідомленнях старших нотаріусів, проте містять чимало іншої поточної інформації.

З нашої точки зору, особливо цінними є дані про економічну характеристику господарств, які виставлялися на публічний торг. В них давалася характеристика не тільки земельній площі, яка продавалася (оранка, ліс, луки, водоймища, пустирі тощо), але й господарським будівлям, які знаходилися в тому чи іншому маєтку (наприклад: наявність млинів, маслобоєнь, цегельних чи інших заводів, конюшень, житлових приміщень і т.д.). Така інформація вкрай важлива для характеристики категорій земельних власників (дворян, козаків, колоністів, купців, селян та інших) та належного їм господарства. Судові пристави вказували також на те, кому і на якій термін той чи інший маєток був заставлений, чи перебував він у особистій власності господаря, у спільному володінні, в оренді тощо. Інколи подавалася коротка історія маєтку: кому він належав раніше, яким чином потрапив до нинішнього господаря та інше. Для прикладу наведемо інформацію про маєток дворянки Аделії Миколаївни Нико, продаж якого був призначений судовим приставом Житомирського окружного суду С. Головченком на десяту годину ранку 20 травня 1915 р. Маєток знаходився при с. Кисельовому Новоградволинського повіту Волинської губ. і складався з трьох ділянок землі загальною площею 507 дес. 1018 кв. сажнів. В тому числі: 15 дес.

садибної, 20 дес. сінокосу, решта – оранка. В садибі знаходились одноповерховий будинок під черепицею, дерев'яний флігель під соломою, три дерев'яні хати (одна під черепицею, дві під соломою), амбар двоповерховий кам'яний під залізом, амбар дерев'яний під соломою, клуня під соломою, двоповерхова дерев'яна конюшня, три сараї під соломою, дерев'яний колодязь і льох. Далі сповіщається, що маєток дістався господині у спадок від матері-дворянки І. Врочинської у квітні 1889 р., частково – після смерті родича по материнській лінії М. Врочинського та від дворянина К. Рафоловича по купчій, затвердженій 20 листопада 1902 р. Далі йшла інформація про заставу маєтку в Полтавському земельному банку за позику в 77408 руб. з 1 січня 1903 р. терміном на 66 років і 2 місяці та у селянина Августа А з 1 липня 1910 р. терміном на чотири роки за позику в 31,5 тис. руб. при 10% річних. Торги були призначені на вимогу останнього через заборгованість йому трьох тисяч рублів [310, с. 83]. Такі повідомлення судових приставів за 1915 р. [294 – 398], були фронтально опрацьовані нами і введені у науковий обіг [399].

Збір відповідної інформації проводився за такою схемою:

1. Назва окружного суду.
2. Прізвище, ініціали судового пристава.
3. Дата, на яку призначено продаж.
4. Чию власність виставлено на продаж, його прізвище, станова належність.
5. Інформація про об'єкт продажу, його площа, господарська характеристика, історія.
6. За що виставлено на продаж, прізвище і станова належність позивача.
7. У кого і на яких умовах об'єкт продажу знаходився у заставі.
8. В якому стані об'єкт продажу перебував на час призначення публічного торгу (у особистій чи колективній власності, у оренді чи суборенді тощо).
9. Сума оцінки (у руб.) для початку публічного торгу.
10. Торг перший чи повторний.

Не вдаючись до детальної характеристики зібраного таким чином матеріалу, лише зазначимо, що у «Сенатских объявлениях» за 1915 р. по дев'яти українських губерніях вміщено загалом 652 повідомлення щодо призначення публічного

розпродажу землі та іншої нерухомості, з них 86 – повторно. Загальну інформацію про них подано у пропонованій нижче таблиці 1: [300 – 398]

Таблиця 1

**Продаж з публічного торгу приватної нерухомості в Україні у 1915 р.
за повідомленнями судових приставів окружних судів**

Райони	Всього повідомлень	З них повторно	Встановлено на продаж			Загальна сума оцінки для початку торгів (у млн. руб.)
			Дворових місць	Садиб	Землі (у дес.)	
1	2	3	4	5	6	7
<i>У містах:</i>						
Лівобережний *	123	15	62	46	24	7,0
Правобережний	96	17	11	68	60	3,5
Південний	129	15	29	85	185	4,3
По Україні	348	47	102	199	269	14,8
<i>У повітах:</i>						
Лівобережний	39	4	-	35	6277	3,1
Правобережний	54	4	-	50	16773	3,3
Південний	211	31	2	178	63376	14,2
По Україні	304	39	2	263	86426	20,6
<i>У містах і повітах разом:</i>						
Лівобережний	162	19	62	81	6301	10,1
Правобережний	150	21	11	118	16833	6,8
Південний	340	46	31	263	63561	18,5
По Україні	652	86	104	462	86695	35,4

* Тут і далі у таблицях район Лівобережної України (включає Полтавську та Чернігівську губернії) та район Слобідської України (Харківська губернія) подані під назвою «Лівобережжя», або «Лівобережна Україна».

Знайомство з публікаціями, вміщеними у XVII (для 1915 – 1916 рр. – розряд XV) розряді «Сенатских об'явлений» «О дарственных, приданных, отказных, раздельных и отдельных записях и о явке их для ввода во владение» засвідчує, що мова в них іде головним чином про родинні перерозподіли земельної власності (виділення дітям окремих ділянок під садибу, для посагу дочкам, поділу майна між братами, близькими та далекими родичами). Тобто, така земля та інша нерухомість залишалася головним чином у одних і тих же господарів. Хоча й тут іноді зустрічалися переходи землі від одних категорій власників до інших. Так, наприклад, в Хотинському повіті Бессарабської губ. (сьогодні – Чернівецька область України) 29 жовтня 1905 р. було затверджено роздільний акт, за яким із маєтку дворянки С.-К.Г. Врочинської було виділено вдові купця М. Ромашкановій та її дітям 346 дес. 1032 кв. сажнів із вотчини Сталінських, Негронців та

Камуленів [224, с. 61]. В січні 1905 р. сільською общиною с. Ново-Успенівки Мелітопольського повіту Таврійської губ. було подаровано понад 1,2 дес. землі місцевій Покровській церкві [224, с. 63]. Подібні дарунки від сільських громад у червні 1915 р. мали місце у селах Тернівка Олександрійського повіту (2 дес. – Іллінській церкві) та Ляхівка Верхньодніпровського повіту (2 дес. 598 кв. саж. – Миколаївській церкві) Катеринославської губ. [279, с. 2424]. Хоча, повторимося, земельні переходи від однієї категорії власників до іншої були тут незначними. Інформація, яку подано вище, пересвідчує, наскільки цінними у науковому відношенні є матеріали, вміщені на сторінках цього унікального джерела. Безпосереднє їх опрацювання відкриває широкі можливості для всебічного вивчення внутрішнього механізму еволюції поземельних відносин в Україні у XIX – на початку XX ст.

Надзвичайно важливою для даного дисертаційного дослідження є група опублікованих письмових джерел масової статистики. Познайомившись із першоджерелом поданої вище інформації, час представити тепер і ті, не менш унікальні статистичні публікації, які були підготовлені на його основі. Найбільшою і найавторитетнішою з них безперечно є 25-томний збірник «Материалы по статистике движения землевладения в России» [16; 400 – 422]. Зупинимося на його характеристиці детальніше.

Скасування кріпосного права у межах Російської імперії стало переломним моментом для її народів на шляху від феодального до буржуазного суспільства. Бурхливий розвиток післяреформеної економіки, побудованої на законах ринку, постійно вимагав удосконалення засобів виробництва, вивчення урбаністичних процесів, поліпшення форм оподаткування населення тощо. Всі ці та інші процеси, властиві пореформеному суспільству, й привели зрештою до активізації роботи по підготовці найрізноманітніших статистичних видань. Тим не менше, як справедливо відзначалося у науковій літературі, унікальний комплекс статистичного спадку, який дістався нам від другої половини XIX – початку XX ст., і сьогодні все ще «недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані й украй обмежено введений у науковий обіг» [209, с. 57].

Значною мірою це стосується й такого видання, яким є «Материали по статистике движения землевладения в России». В ньому відображено рух земельної власності в європейській частині Російської імперії загалом з 1863 по 1910 рр. Усього статистичними даними охоплено 47 губерній (без прибалтійських), а все видання нараховує 25 випусків, виданих на кошти Міністерства фінансів у Петербурзі з 1896 по 1917 рр. Є в них багато відомостей і по дев'яти українським губерніям, які входили до складу Російської імперії. Це три правобережні губернії (Київська, Волинська, Подільська), три лівобережні (Полтавська, Харківська, Чернігівська) і три південні (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). Проте, незважаючи на величезний масив статистичного матеріалу, його використання до цього часу є вкрай обмеженим. Можливо, це пояснюється його важкодоступністю. Адже повного зібрання всіх 25-ти випусків нема ніде, окрім Москви і Санкт-Петербурга. В окремих бібліотеках України (Київ, Харків) вони зустрічаються епізодично. Ще однією причиною такого становища можна, хоча і з певною умовністю, назвати неабияку трудомісткість їх опрацювання. Адже ґрунтовне вивчення кількох тисяч сторінок статистичного матеріалу – це справа багаторічних досліджень навіть не одного, а цілої групи дослідників. Так чи інакше, але, після появи на початку ХХ ст. змістовної монографії В. Святловського [27], в радянський період ці статистичні матеріали використовувалися лише ілюстративно, на рівні окремих таблиць і фактів [75, с. 230 – 231; 88, с. 25 – 26; 96, с. 80 – 81; 106, с. 255 та ін.]. Спробу інтенсифікувати роботу над ними було здійснено учасниками творчої групи «Земля та її господарі». Однак після розпаду СРСР група припинила свою діяльність.

Ідея створення «Материалов по статистике движения землевладения в России» виникла серед чиновників Міністерства фінансів наприкінці ХІХ століття. Навесні 1895 року міністр фінансів С. Вітте подав на розгляд Державної Ради підготовлений дирекцією Селянського поземельного банку проект його нового статуту. «Банк цей, – згадував Сергій Юлійович, – діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише позиками під землі, які купували селяни, але не міг купувати землі за свій рахунок для продажу їх селянам» [423, с. 716].

Новий проект статуту якраз і мав надати банку такі права. Вітте вельми піклувався цим проектом і сподівався на одностайну підтримку Ради. Однак, на свій подив, зустрів там «заперечення з боку деяких членів Державної Ради» [423, с. 717]. Серед них виявились впливові царедворці В. Плеве та І. Дурново, яким цілком до снаги було завалити проект взагалі. Вони, зокрема, вважали, що дозвіл банку скуповувати маєтки прискорить і без того швидке скорочення дворянського землеволодіння. Зрештою обговорення проекту було відкладене до осені. Не виключаючи його остаточного провалу, Вітте вирішив зібрати максимально вичерпні дані про реальний стан земельної власності взагалі й дворянського землеволодіння зокрема. Для виконання такої роботи, на пропозицію чиновників Міністерства фінансів, вирішено було взяти за основу нотаріальні об'яви про купівлю-продаж землі, які упродовж багатьох років регулярно оприлюднювались майже по всіх європейських губерніях на сторінках газети «Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам», яка виходила у Петербурзі. Об'яви надавали щорічну інформацію про дату і місце угоди, кількість проданої-купленої землі, називали прізвище і соціальний стан продавців-покупців, ціну землі тощо. Підготувати на їх основі відповідну записку міністр доручив талановитому економісту О.Є. Рейнботу. А коли вона була готова, всі переконались у неабиякій цінності вміщеного у ній статистичного матеріалу. Роботу над об'явами старших губернських нотаріусів вирішено було продовжити. Для цього із міністерського фонду для непередбачених бюджетом асигнувань було виділено 3 тисячі руб., а при підвідомчому Міністерству фінансів Департаменті окладних зборів створено спеціальний підрозділ – «особливе діловодство». Очолив його заступник (товариш) директора ДОЗ О.О. Радціг. Під його загальним керівництвом і з'явилися перші випуски серії «Материалов по статистике землевладения в России». Надалі особливе діловодство очолив згадуваний вище секретар «Вільного економічного товариства» В. Святловський. Останній випуск готувався вже в умовах Першої світової війни і до нього увійшли дані «Сенатских объявлений» за 1910 рік. Такі обставини передували появі неординарної статистичної серії «Материалов по статистике землевладения в

России», яка охоплює рух земельної власності в Російській імперії з 1863 по 1910 рр., а також включає щорічну динаміку землеволодіння за 1893 – 1910 рр. включно.

Перший випуск (СПб., 1896), який містив дані за 1893 р., виявився невдалим: був неповним і мав багато помилок [27, с. 54]. Тому, згодом, він був перевиданий у доповненому і виправленому варіанті (Вип.5. – СПб., 1903). У випусках 4-му (СПб., 1901) і 7-му (СПб., 1903) вміщено підсумкові дані за попередні тридцять років. Випуск 11-й (СПб., 1904) містить інформацію про купівлю-продаж землі у 1892 – 1897 рр., а випуск 13-й (СПб., 1907) – за 1863 – 1902 рр. Випуск 10-й (СПб., 1903) присвячений відчуженню та продажу землі у 1897 – 1898 рр. під будівництво залізниць. Нарешті випуск 8-й (СПб., 1904) являє собою бібліографічний показчик літератури про статистику землеволодіння взагалі. Решта збірників розкривають динаміку землеволодіння по роках. Всі вони (окрім останнього) забезпечені ґрунтовними оглядами, поданими у вигляді передмови. Огляди містять найрізноманітніший фактичний і аналітичний матеріал, який характеризує динаміку земельної власності за кожен рік окремо та у порівнянні з попередніми роками.

На жаль, більшість такого матеріалу має узагальнений вигляд, а цікаві підсумкові дані стосуються переважно всіх 47-ми губерній, представлених у серії. Хоча окремі з них конкретизовані, що дає змогу виділити відповідну інформацію стосовно України. Так, наприклад, у огляді за 1906 рік наведені цікаві розрахунки щодо розподілу випадків купівлі-продажу землі по губерніях. В узагальненому вигляді відповідна інформація виглядає таким чином:

До 500 випадків	– 3 губернії;
501 – 1000 випадків	– 10 губерній;
1001 – 2000 випадків	– 19 губерній;
2001 – 3000 випадків	– 10 губерній;
Понад 3000 випадків	– 5 губерній.

Сама по собі вона мало стосується України. Однак нижче упорядники збірника подають розшифровку крайніх груп наведеної вище таблиці. І виявляється, що до

першої групи губерній, де випадків купівлі-продажу землі зафіксовано найменше, увійшли – Астраханська, Архангельська та Олонецька. Тоді як до останньої (понад 3000 випадків) потрапили відразу чотири українські губернії – Волинська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, до яких додалась ще одна білоруська – Гродненська [418, с. 1]. Така конкретизація узагальнюючих показників дає можливість говорити про Україну загалом і про її лівобережний район, як про місце найінтенсивнішої купівлі-продажу землі в межах Російської імперії, оскільки аналогічний середній показник для 47 губерній склав 1599 випадків на 1 губернію. Цікавими видаються і наведені тут порайонні показники про землю (у тисячах десятин), яка поступила у ринковий обіг, починаючи з 1863-го і включно по 1906 рік: [418, с. VII]

Райони	В середньому за:							
	1863-1872	1873-1882	1883-1892	1893-1902	1903	1904	1905	1906
Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.)	116	152	172	213	180	180	107	186
Південно-Західний район (Київська, Волинська, Подільська губ.)	148	168	162	253	242	198	263	195
Південний Степовий район (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губ., Область війська Донського)	327	454	444	431	525	565	316	454

Аналогічні порайонні показники наведені також стосовно дворянського та селянського землеволодіння, середніх цін на землю тощо. Є й багато іншої цікавої інформації. У такому ж стилі побудовані огляди руху земельної власності у 1907, 1908 і 1909 роках та в інших. На жаль, події 1917 р., перш за все політичні, завадили підготувати такий же огляд за 1910 рік упорядникам останнього, 25-го випуску «Матеріалов ...».

Основну частину збірників займають кілька десятків статистичних таблиць, в яких відображена погубернська і порайонна динаміка земельної власності як у містах, так і у сільській місцевості за кожен конкретний рік. Як правило, більшість основних таблиць ідентична, хоча в разі потреби у окремі збірники включалися нові, додаткові матеріали. Так, починаючи з 1907 року (Вип. 22-й), в них з'являються таблиці, в яких відображено погубернську інформацію про

купівлю-продаж землі у зв'язку із проведенням столипінської аграрної реформи. Періодично до збірників потрапляли й інші додаткові матеріали. Тому кількість таблиць у окремих збірниках коливається у межах 30 – 35-ти. Проте основні з них залишаються незмінними. Побудовані за єдиною методикою, вони є дуже зручними для порівняльного аналізу по роках.

Всі збірники (випуски 21 – 25) забезпечені такими основними таблицями:

Порядковий номер	Назва таблиці
1	2
I	Зведена таблиця всіх видів мобілізації земельної власності.
II	Те ж саме по районам і областям (у повітах і містах)
X	Розподіл угод по губерніях і становій належності продавців: а) кількість угод; б) кількість десятин; в) вартість у рублях.
XI	Розподіл угод по губерніях і становій належності покупців: а) кількість угод; б) кількість десятин; в) вартість у рублях.
XXI-а	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі та її загальної вартості за становою належністю продавців і розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії).
XXI-б	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі та її загальної вартості за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії).
XXII-а	Те ж саме, за становою належністю продавців і розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії).
XXII-б	Те ж саме, за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії).
XXIII-а	Те ж саме, за становою належністю продавців і розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії).

1	2
XXIII-б	Те ж саме, за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії).
XXVII	Площа дворянського землеволодіння по губерніям (на кінець минулого року і у поточному році) у тисячах десятин.
XXVIII	Площа землеволодіння у сільських обивателів по губерніям (на кінець минулого року і у поточному році) у тисячах десятин.
XXX	Переходи нерухомості без відшкодування.

Земельної власності у перелічених вище таблицях подана у динаміці по окремих роках і характеризується за категоріями власників, характеристика яких представлена у поданому нижче порядку і за такими становими групами останніх:

1. Дворяни, чиновники, офіцери.
2. Духовенство.
3. Купці й почесні громадяни.
4. Професійні звання без означення станової належності.
5. Міщани та міський робочий люд.
6. Селяни (колишні поміщицькі, державні, удільні):
  - а) особисто;
  - б) селянськими товариствами;
  - в) сільськими громадами.
7. Козаки, колоністи та інші сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі.
8. Іноземні піддані.
9. Особи невідомого звання.
10. Різностанові союзи і товариства.
11. Юридичні особи, крім поіменованих вище.
12. Разом.

У таблицях XXI – XXIII, поданих у двох варіантах («а» і «б»), загальну кількість угод розподілено відповідно за розміром проданих ділянок (варіант «а»)

та ділянок куплених (варіант «б»). Поділ угод у варіантах «а» і «б» подано за такими параметрами:

Менше 1 десятини,	100 – 250 десятин,
1 – 5 десятин,	250 – 500 десятин,
5 – 10 десятин,	500 – 1000 десятин,
10 – 15 десятин,	1000 – 2000 десятин,
15 – 25 десятин,	2000 – 5000 десятин,
25 – 50 десятин,	Понад 5000 десятин,
50 – 100 десятин,	Разом.

Як бачимо, у «Матеріалах ...» зібрано найрізноманітнішу інформацію про динаміку землеволодіння, розподілену по окремих роках, категоріях власників, розмірами проданих або куплених земельних ділянок тощо. Користуючись нею, можна ґрунтовно проаналізувати хід еволюції земельної власності до початку ХХ ст. включно. Це тим більше важливо ще й тому, що сьогодні такий аналіз найчастіше дослідники подають за період з 1877 по 1905 рр., спираючись при цьому на 50-томне видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ «Статистика землевладения 1905 года» (СПб., 1906 – 1907). Порівняти ж дані земельного перепису 1905 року в наступні роки практично ні з чим, так як дані земельної та сільськогосподарської статистики 1917 р. підготовлені за іншою методикою [427 – 428]. Користуючись даними статистики Міністерства фінансів, можна прослідкувати за еволюцією земельної власності після 1905 р. до 1910 р. Отже, за своїм змістом «Материалы по статистике движения землевладения в России», звичайно при використанні їх сукупно з іншими джерелами, відкривають перед дослідниками досить привабливі перспективи для вивчення динаміки землеволодіння другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ще один збірник – «Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг.», який став фактично продовженням «Материалов по статистике движения землевладения в России», також був підготовлений на основі «Сенатских

об'явлений», але вже у радянський період. Історія його створення варта того, щоб про неї розповісти. У 1967 р., тобто через півстоліття після публікації останнього випуску «Материалов по статистике движения землевладения в России», в Комісію по історії сільського господарства та селянства при Інституті історії СРСР АН СРСР були надіслані аналогічні матеріали за 1911 – 1914 рр. Як виявилось, вони зберігалися у професора Ленінградського сільськогосподарського інституту І. Макарова, який брав активну участь у підготовці та виданні останніх випусків «Материалов по статистике движения землевладения в России». Після припинення цього видання у 1917 р. Іван Федорович з групою помічників-ентузіастів продовжував і далі обробляти нотаріальні об'яви, вміщені в «Сенатских об'явлениях» про купівлю-продаж землі, склавши при цьому чорновики відповідних «Материалам по статистике движения землевладения в России» таблиць за 1911 – 1914 рр. [113, с. 83].

Про подвижницьку працю І. Макарова свого часу було сказано так: «Російський інтелігент-патріот, який не перебував у жодній політичній партії, радісно зустрів Жовтень 1917 р. і продовжив на користь народу свою роботу по сільськогосподарській статистиці» [115, с. 4]. Остання була перервана з початком війни проти нацистської Німеччини й блокадою Ленінграда. Робота продовжилась лише після закінчення війни. В силу обставин ґрунтовна підготовка таблиць до друку була відновлена лише в середині 60-х рр. ХХ ст. вже при сприянні Інституту історії СРСР АН СРСР.

Із співробітників Інституту безпосередню допомогу сподвижникам очолив його провідний співробітник А. Анфімов. За його безпосередньої допомоги були підготовлені відповідні таблиці які відображали стан купівлі та продажу земельної власності у губерніях європейської Росії за 1911-1914 рр. Вперше вони були опубліковані тільки у 1974 р. на сторінках часопису «История СССР» [113]. Вдруге, уже у розширеному вигляді, ці ж таблиці та відповідний до них пояснювальний матеріал було видано окремим виданням вже наприкінці восьмидесятих років минулого століття [115]. За структурою таблиці за 1911 – 1914 рр. загалом схожі на ті, які вміщені у «Материалах по статистике движения

землевладения в России», і виконані за єдиною з ними методикою. Це дає змогу порівнювати інформацію обох джерел і доповнювати її з одного джерела інформацією з іншого. Таким чином вдалося відновити процес купівлі-продажу землі по 47 губерніям Російської імперії за 1863 – 1914 рр.

На жаль, фінансові та інші обставини змусили упорядників радянського збірника вдатися до зведення порічних таблиць у спільні за 1911 – 1914 рр. «Єдине, що могло наблизити можливість публікації даних про мобілізацію землі за 1911 – 1914 рр., – писав з цього приводу А. Анфімов, – це – звести у єдине порічні таблиці, втрачаючи при цьому динаміку (порічні особливості), зате учетверо зменшуючи обсяг» [115, с. 8].

Тим не менше поява даного збірника під назвою «Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг.» стала помітним явищем в історичній науці й дала змогу розширити наші уявлення про земельний ринок, в тому числі й в Україні, ще на кілька років. Разом із «Сенатскими объявлениями» та «Материалами по статистике движения землевладения в России» радянський варіант останніх є **основним джерелом** вивчення земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

При вивченні землі, як об'єкту власності, вкрай важливими є масові статистичні видання, підготовлені Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Створений у 1857 р., він спочатку складався з двох підрозділів – Земського і власне ЦСК і спрямовував свою діяльність на підготовку першої великої селянської реформи 1861 р. І лише після скасування кріпосного права, за пропозицією тодішнього товариша (заступника) міністра внутрішніх справ А. Тройницького, у 1863 р. ЦСК був перетворений у самостійний департамент МВС і покликаний контролювати усі види статистичних робіт, які перебували у компетенції міністерства [426, с. 12].

Серед найвідоміших видань ЦСК МВС слід назвати такі багатотомні видання, як «Списки населённых мест Российской империи», які виходили з 1861 по 1885 рр. і охопили майже всі губернії (в Україні – крім трьох правобережних) з короткою їх історико-географічною характеристикою та картою. До таких

належав і «Статистический временник Российской Империи», який виходив трьома серіями з 1866 р. (всього 51 випуск) і в якому публікувалася поточна інформація про населення, територію, землеволодіння і землекористування всіх категорій населення імперії тощо. Таким же був і збірник «Статистика Российской империи», який видавався різними серіями з 1887 по 1914 рр. (всього 110 томів). З 1888 р. також виходив «Временник ЦСК МВД», з 1905 р. – «Ежегодник России», з 1912 р. – «Статистический ежегодник России». Кожне з названих видань містило різноманітні матеріали поточної статистики. Помітним явищем в житті Російської імперії стала публікація ЦСК МВС матеріалів Всеросійського перепису населення імперії – першого після скасування кріпосного права, який було видано потягом 1899 – 1905 рр. у Петербурзі в кількості 89 томів. Всі ці та інші видання ЦСК МВС є унікальними за обсягом вміщеного в них статистичного матеріалу і водночас невичерпним джерелом для будь-яких соціально-економічних досліджень другої половини XIX – початку XX ст.

Проте для нашого конкретного дослідження земельного ринку безперечно найважливішими стали матеріали трьох земельних переписів 1877, 1887 і 1905 рр. Всі вони вражають своєю масовістю і масштабністю здійснених статистичних досліджень. До того ж виконані вони за однією фактично програмою та методикою збору статистичного матеріалу. В першу чергу це стосується статистичних робіт 1877 – 1878 і 1905 років. І ті, й інші охоплюють всі 49 губерній Європейської Росії, в тому числі серед яких є і дев'ять українських. Все це дозволяє не тільки уявити реальний стан землеволодіння по кожній окремій губернії за категоріями власників, але й дати їм порівняльну характеристику за період з 1877 по 1905 рік.

Обстеження, проведене у 1887 р., відрізняється дещо іншою методикою збору матеріалу і виконане за помітно скороченою програмою. До того ж матеріали по ряду губерній виявились вкрай недоброякісними і їх було вирішено взагалі не публікувати. Обробка решти інформації тривала багато років. Публікувати їх почали тільки у 1892 р. і продовжували до 1909 р., тобто 17 років. Всього було

видано 46 випусків, в тому числі по українським губерніям – сім: по Волинській (вип. 8), Катеринославській (вип. 13), Київській (вип. 16), Подільській (вип. 32), Полтавській (вип. 33), Харківській (вип. 46) та Чернігівській (вип. 48). Вміщена в них інформація є не зовсім сприятливою для того, щоб порівнювати її з матеріалами інших земельних переписів. Через це більшість дослідників схиляється до використання матеріалів перш за все земельних переписів 1877 – 1878 рр. і 1905 р.

При цьому особливо активно використовуються матеріали третього, останнього земельного перепису, відомих під назвою «Статистика землевладения 1905 г.» (СПб., 1906 – 1907, Вып. 1 – 50). Зокрема в ньому ґрунтовно представлені всі дев'ять українських губерній – Волинська (вип. 8), Подільська (вип. 9), Катеринославська (вип. 14), Херсонська (вип. 16), Харківська (вип. 33), Київська (вип. 41), Таврійська (вип. 42), Чернігівська (вип. 47) і Полтавська (вип. 48). Вкрай важливим є те, що всі 50 випусків «Статистики землевладения 1905 г.» підготовлені за однаковою схемою та єдиною методикою, що значно полегшує роботу над їх опрацюванням. Кожен випуск має ґрунтовну вступну частину, в якій аналізується представлений у таблицях статистичний матеріал. У кожному випуску вміщено однакові таблиці із відповідними статистичними показниками. Вони дають різнобічну характеристику стану та характеру землеволодіння за його розмірам і категоріям власників як у кожній окремій губернії, такі і у кожному окремому повіті.

Як правило, таблиця 1 «Статистики землевладения 1905 г.» дає загальну уяву про стан приватного і надільного землеволодіння та землекористування, а також земель, які належать державі, церкві та різноманітним установам. У таблиці 2 йдеться про те ж саме, але за категоріями особистих та колективних земельних власників. Причому і у першому, і у другому випадку мова йде про землеволодіння як у 1905 р., так і у 1877 р. Таблиця 3 характеризує стан земельної власності за категоріями власників та розмірами їхніх володінь по кожному повіту тієї чи іншої губернії окремо та по кожній окремій губернії в цілому. Таблиця 4 має аналогічну характеристику надільних земель у колишніх поміщицьких,

колишніх державних селян та у колоністів. Таблиця 5 містить характеристику землі у селян та у міщан, а таблиця 6 – у держави, церкви та різних установ також за 1905 і 1877 рр. Все вищесказане зайвий раз переконує в тому, наскільки унікальну інформацію зібрано на сторінках як окремих випусків так і всього даного масового статистичного джерела.

Безумовно вона не є ідеальною. Як і практично всі подібні джерела, «Статистика землевладення 1905 г.» має чимало вад і неточностей. Про це вже неодноразово згадувалось у спеціальній літературі [27, с. 41; 110, с. 29; 427, с. 3; 428; 429, с. 363]. Інформація, наведена у «Статистике землевладення 1905 г.», на відміну від інформації яка міститься на сторінках «Материалов по статистике движения землевладения в России», більш статична, зате точніше відображає стан земельної власності на той чи інший конкретний історичний час або період. Власне, наявність певних вад і неточностей взагалі є відмінною рисою практично всіх масових статистичних джерел. Однак ми ні в якому разі не применшуємо їхнього наукового значення. Це у повній мірі стосується і такого видання як «Статистика землевладення 1905 г.». Вона була і залишається невичерпним масовим статистичним джерелом для вивчення поземельних відносин в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Останні великі статистичні переписи в межах Російської імперії були проведені вже у роки Першої світової війни. У 1916 р. пройшов загальноросійський селянсько-господарський перепис, попередні матеріали якого були видані у тому ж таки 1916 р. «Управлінням справами Особливої Наради для обговорення й об'єднання заходів у продовольчій справі» [430]. Загалом, досить цікавий з наукової та пізнавальної точки зору матеріал, який складається із 183-х граф великої таблиці, він не викликав великої зацікавленості з нашого боку, оскільки в ньому зовсім не йшлося про земельну власність як таку.

Значно кориснішим для нашого дисертаційного дослідження є сільськогосподарський і поземельний перепис 1917 р., який видавався вже за радянської доби [424 – 425]. У першому його випуску, присвяченому погубернським підсумкам перепису, вміщено три таблиці, в яких відображені

власне підсумки самого перепису, те ж саме - у процентах і середніх величинах і стан сільськогосподарського інвентаря. Перші дві таблиці мають по 106 граф, третя – 23 графи. Із згаданих 106-ти граф графи з 97 по 106 характеризують стан землеволодіння відповідно з кількістю десятин під садибами, оранкою, сінокосом, лісом, вигонами тощо. У випуску другому, в якому статистичний матеріал розподілено по окремих повітах, загальна таблиця має 62 графи з розподілом землі по угіддях (графи 35 – 43) та посівах (графи 46 – 54). Те ж саме стосується й розподілу угідь по губерніях.

На жаль, згадані вище видання також не позбавлені численних огріхів. По-перше, господарства групувалися його упорядниками за методикою, відмінною від групування господарств за категоріями власників, як це мало місце у попередніх земельних переписах, що не дає можливості порівняти дані 1905 р. з даними 1917 р. По-друге, в матеріалах перепису 1917 р. відсутні дані аж по трьох українських губерніях – Подільській, Таврійській та Херсонській, що викликано наближенням їх до театру воєнних дій. І по-третє, не можна забувати про те, який безлад панував у середовищі першої радянської адміністрації в перші роки приходу до влади більшовиків, їхні відомчі амбіції тощо. Все це разом узятє зрештою не могло не вплинути негативним чином на якість згаданих вище джерел.

Приблизно в один і той же час із матеріалами перепису 1917 р. Центральним статистичним управлінням Російської федерації (ЦСУ РСФРР) було видано «Статистический сборник за 1913 – 1917 гг.» (Вып. первый. – М., 1921), третій розділ якого було присвячено землеволодінню та сільському господарству [431]. А у 1923 р. у видавництві Наркомзему «Новая деревня» вийшов збірник «Сельское хозяйство в России в XX веке: Сборник статистико-экономических сведений за 1901 – 1922 гг.» [432], в якому також чимало місця було відведено поземельній статистиці. Пізніше вибіркова частина статистичних матеріалів сільськогосподарського перепису 1917 р. була також видана і в Україні [433]. Проте, як і попередні видання останнє також виявилось не позбавленим згаданих вище вад.

Характеризуючи масові статистичні джерела, не можна не згадати добрим словом подвижницьку працю земських статистиків, яка свого часу була високо оцінена не тільки науковою, але й усією прогресивною українською громадськістю. Величезна заслуга у налагодженні й проведенні земських статистичних обстежень в Україні належить відомому вченому і громадського діячеві Олександрові Русову. Його становлення як статистика відбулось на Чернігівщині, де він упродовж 1876 – 1879 рр. працював у складі статистичного відділу при губернській земській управі Чернігівської губернії. Тут він разом із іншими статистиками П. Червинським та В. Варзаром розробив і запровадив так званий «чернігівський тип» земських статистичних досліджень, які виходили з необхідності глибокого вивчення насамперед землі, її прибутковості та продуктивності. Своїм історичним підходом до явищ економічного характеру Олександр Олександрович значно підняв рівень вітчизняної статистики [434]. З його діяльністю пов'язана поява багатьох статистико-економічних праць у Чернігівській, Полтавській, Херсонській та інших губерніях України. Загалом же відзначимо, що земська поземельна статистика в цілому не є такою масштабною, як, скажімо, видання ЦСК МВС. Проте вона містить багато цінного статистичного матеріалу, прив'язаного до конкретної місцевості (повіту, села, хутора тощо), в тому числі й з проблем ринково-поземельних відносин.

Використання інших опублікованих джерел мало епізодичний характер. Виняток становлять хіба-що документи по підготовці й проведенню селянської реформи 1861 року, які опубліковані у цілому ряді археографічних збірників [219; 220; 435]. Використання збірників, присвячених селянському рухові [436 – 438], носило ілюстративний характер. Те ж саме можна сказати і про мемуарну літературу, серед якої – спогади відомого урядовця С. Вітте, вченого-історика М. Дружиніна, громадських діячів XIX ст., рядових селян різних хронологічних періодів [44; 423; 439 – 444].

Цікавий статистичний матеріал представлено у статистичному нарисі А. Рашина «Население России за 100 лет» [445], у статистико-документальному довіднику «Россия. 1913 год» [446], у ряді джерел епістолярного змісту [447 –

449]. Проте у комплексі з основними джерелами, якими для даного дослідження є «Статистика движения землевладения в России», всі вони дають можливість більш-менш реально відтворити розмах і характер торгово-поземельних операцій в Україні у післяреформений період.

Специфіка даного наукового дослідження передбачає ґрунтовне використання перш за все опублікованих матеріалів масової статистики. Однак це аж ніяк не означає ігнорування неопублікованих архівних джерел. Вони також представлені досить широко і складають основу діловодного комплексу письмових джерел. Корінні зміни в суспільних, політичних, економічних та державних структурах, які мали місце на зламі 80 – 90-х років ХХ ст., помітно розширили доступ до архівних документів, в тому числі й в Україні. Опосередкованим результатом такої суспільної активності в часи «перебудови» «в архівній справі стали процеси спрощення доступу до архівної інформації та масового розсекречення документів» [450, с. 598]. В нашому випадку були використані матеріали офіційного діловодства, судочинних інстанцій, земських установ тощо. Нижче подано їхню коротку характеристику.

Серед використання неопублікованих джерел важливе місце належить матеріалам, які зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі (РДІА). Передусім це фонд Головної викупної установи (РДІА. – Ф. 577). Причому особливо цінними є укази та циркуляри з питань викупної операції, журнали та огляди діяльності Головної викупної установи, справи про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами та інші документи. Конкретно для нас особливо цінність становлять уставні грамоти – основні документи, які засвідчували остаточне звільнення селян від кріпосної залежності.

Різноманітну інформацію містить також фонд Комітету міністрів (РДІА. – Ф.1263). Тут зберігаються журнали засідань комітету, а також додатки до них з найрізноманітнішою економічною, соціальною та іншою інформацією. Особливу цікавість викликають щорічні звіти губернаторів, які надходили до Санкт-Петербургу з усіх куточків імперії, в тому числі й з України. «Річний звіт, –

ззначав російський дослідник Б. Литвак, – являє собою систему, формуляр якої складався протягом усієї першої половини і розвивався у другій половині XIX ст.» [451, с. 142]. Вони послідовно висвітлювали усі сфери життя тієї чи іншої губернії.

Багато цікавих документів зберігається також у фонді Земського відділу МВС (РДІА. – Ф.1291). Тут зберігаються циркуляри і доповіді міністра внутрішніх справ по Земському відділу, листування, звіти та інші документи про поземельне влаштування селян, про купівлю, продаж, оренду та відчуження селянських надільних земель тощо. В даному конкретному випадку найбільшу увагу викликали скарги селян на поміщиків та місцеву адміністрацію, доповідні записки губернаторів та інші документи.

Науковий інтерес становлять для даного дослідження поліцейські архіви, які зберігаються головним чином у Державному архіві Російської Федерації у м. Москві (ДАРФ). Зокрема, у фонді Особливого відділу Департаменту поліції (ДАРФ. – Ф. 102) поряд з численними даними революційного, селянського, робітничого та інших рухів зустрічаються й відомості про поземельні відносини серед представників різних верств населення.

Належну увагу було приділено вивченню документів судочинства, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України). Зокрема, у фонді Київської судової палати (ЦДІАК України. – Ф. 318) є чимало справ, присвячених масовому селянському рухові 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях та його впливу на політичну ситуацію в Україні та Росії. При цьому слідчі намагалися дати оцінку не тільки характеру цих виступів, але й висвітлити основні причини явища, в тому числі й соціально-економічні. Тому подібні справи рясніють інформацією про поземельні та інші відносини на селі.

Подібні матеріали знаходимо й у фонді Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ЦДІАК України. – Ф. 442). Окрім того нас зацікавило також листування генерал-губернатора з міністром внутрішніх справ та іншими державними службовцями про політичні настрої та стан

губернаторства в часи першої світової війни, циркуляри та інші матеріали, присвячені воєнній цензурі, страйковим рухам, дозволу ставити на сцені окремі драматичні твори в роки війни тощо. Їх використання дозволяє більш яскраво уявити ту обстановку, в якій розвивався український земельний ринок в роки Першої світової війни.

В нашому дослідженні використані також архівні матеріали, які зберігаються у архівосховищах цілого ряду обласних державних архівів – Полтавського (ДАПО), Сумського (ДАСО), Хмельницького (ДАХМО), Чернігівського (ДАЧО), а також відділу останнього у м. Ніжині (ВДАЧОН). На жаль, і це добре відомий факт, периферійні архіви України зазнали великих збитків у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. У одному лише Чернігові в роки окупації було знищено 4 архівні приміщення із 6-ти, загинуло понад 1 млн. справ і науково-довідкова бібліотека архіву, в якій до війни зберігалось понад 100 книг [452, с. 28]. В тій чи іншій мірі постраждали й багато інших периферійних архівів України. Тим не менше, і за таких обставин вони залишаються місцем зосередження величезної кількості архівних джерел, в тому числі й таких, які мають важливе значення для вивчення процесу еволюції земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Так, наприклад, у фонді Прокурора Полтавського окружного суду привертає увагу доповідна записка товариша прокурора Полтавського окружного суду по Полтавській дільниці Хаецького про селянські повстання навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях (ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12). Викладена більш як на 16-ти аркушах, вона містить багато різноманітної інформації в тому числі й на соціально-економічну тематику.

В Державному архіві Сумської області нашу увагу привернув фонд Глухівської повітової земської управи (ДАСО. – Ф. ф. 622), де зберігаються журнали Глухівських повітових земських зібрань, які також містять різноманітну соціально-економічну та іншу інформацію. Проте, найбільш цінними для нас є окладні книги, які зберігаються у фонді Кролевецької повітової земської управи (ДАСО. – Ф. ф. 817). Вони містять дані про розміри земельної власності,

обкладеної податком, у представників різних станів і груп населення – поміщиків, духовенства, селян тощо. Окладні книги, взяті за кілька років, дають можливість прослідкувати, які змінюється земельна власність податківців. Загалом, вміщений у окладних книгах матеріал є досить обмеженим, а отже заслуговує на більш глибоке спеціальне дослідження.

Надзвичайно цікавий архівний матеріал різноманітного характеру зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). На жаль, пожежа майже повністю знищила тут документи XIX – XX ст., через що нам вдалося опрацювати, та й то лише частково, лише фонд Канцелярії Подільського губернатора (ДАХМО. – Ф. 228). Найбільший інтерес у ньому викликали дані про торгівлю Поділля з іншими районами Російської імперії та інші.

Великий інтерес становлять група документів, які зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). Зокрема, у фонді Чернігівського губернського правління, яке тривалий час було вищим адміністративно-поліцейським органом в губернії (ДАЧО. – Ф. 127), міститься найрізноманітніший адміністративний, соціально-економічний, політичний та інший матеріал. Зокрема, привертає увагу рапорт Ніжинського повітового справника Фальковського у Чернігівське губернське правління про селянське повстання у с. Володькова Дівиця у травні 1904 р. [453, с. 32 – 57]. В ньому дано широку панораму життя цього села від часу його заснування, висвітлено становище селян, козаків, дано його економічну характеристику (ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 22. – Спр. 1265). У фонді канцелярії Чернігівського цивільного губернатора (ДАЧО. – Ф. 128) були використані дані про стан економічного розвитку, матеріали різних оглядів губернії тощо. Цікаві відомості про становище селянства Чернігівської губернії за 1890 – 1900 рр. зберігаються у фонді Чернігівського у земських і міських справах присутствія (ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 10, 52).

Дуже цікавий і різноманітний матеріал зберігається у фондах Відділу ДАЧО у м. Ніжині (ВДАЧОН). Серед них у фонді Ніжинського окружного суду нами використані дані про сімейний, майновий та особистий стан чиновників

Ніжинського окружного суду (ВДАЧОН. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 521), де відображено стан їхньої земельної власності (у оренді, в закладі тощо). У цьому ж фонді (Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 38) віднайдено і використано матеріали, представлені нотаріусами Ніжинського окружного суду на вимогу сенатора О. Половцова, який на початку 80-х років XIX ст. здійснював ревізію Київської та Чернігівської губерній. У фонді Ніжинського повітового у селянських справах присутствія (ВДАЧОН. – Ф. 1120. – Оп. 1. – Спр. 2, 3, 97, 121, 124, 338, 356, 498) містяться уставні грамоти окремих населених пунктів, подвірний перепис с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту, справи про викуп землі селянами тощо.

Такою в основному є джерельна база даного дисертаційного дослідження. Її короткий огляд засвідчує високу репрезентативність джерел вивчення земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. тим не менше, до цього часу проблема не стала предметом глибокого наукового дослідження. На наш погляд, головною причиною цього є науково-методична не розробленість основного комплексу відповідних статистичних джерел, у основі яких перебувають нотаріальні повідомлення про купівлю-продаж землі. З огляду на це в даному дисертаційному дослідженні зроблено спробу до певної міри виправити становище, яке склалося в цьому відношенні, й, наскільки це можливо, частково оприлюднити згадані джерела, ввівши їх до наукового обігу.

1.3. Методологія і методика наукового аналізу

Під методологією взагалі слід розуміти вчення про наукові методи пізнання світу, його філософсько-теоретичну основу, систему принципів підходу до вивчення процесів і явищ об'єктивної реальності. Відповідно до цього методологію історії становить сукупність теоретичних принципів пізнання історичного процесу. В ній органічно поєднуються методика історичного дослідження, узагальнення історичних подій і фактів та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними і обумовленість, сутність їх, закономірність розвитку суспільства тощо. Тривале співіснування та протиборство різних суспільно-політичних систем та ідеологій призвело до появи різних методів

пізнання світу в цілому й вивчення історії зокрема. Все це в умовах пострадянської доби помітно утруднило формування сучасних методологічних концепцій об'єктивного вивчення історії, в тому числі й української. Як влучно зауважив один з провідних українських істориків пострадянської доби О. Реєнт, сучасна історична наука не має сьогодні «чітких наукових засад апробованого методологічного інструментарію», а той методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно» [2, с. 3 – 4]. Враховуючи це, в даному дисертаційному дослідженні здійснено спробу шляхом порівняльно-аналогічного методу оптимізувати методологію наукового пошуку, синтезувавши досягнення попередніх методологічних шкіл та напрямків.

Проблема виникнення та сутності земельного ринку в Україні, його вплив на людину і суспільство, як процес переходу людства до чергової стадії суспільного розвитку, як прогрес у регулюванні земельних технологій, як впровадження у соціальну діяльність, та пов'язані з ним політико-правові та економічні процеси, належать до числа найважливіших і ключових. Їх теоретичне осмислення сьогодні є і об'єктивною потребою, і необхідною умовою для подальшої розбудови держави, суспільства та науково-обґрунтованого управління соціальними процесами. Особливої гостроти набули фундаментальні проблеми розвитку земельного ринку та соціального управління у цих відносинах, пов'язані, насамперед, зі зміною нових поглядів на їх зміст, обумовлених впливом сучасних досягнень науки і техніки на стиль мислення фахівців і вчених у галузі гуманітарних наук. Таких проблем чимало, проте серед них можна виділити ті, які мають загальнометодологічний характер, а отже багато в чому обумовлюють вирішення інших. Нині все більше відчувається інтенсивність процесів зміни нової гуманітарної, у тому числі історичної, парадигми, формування нових поглядів, заснованих на виявленні зв'язків реального світу із розвитком суспільства. Вченими різних наукових напрямків і шкіл здійснюється дослідження розвитку, взаємозв'язків та взаємовпливів базових концепцій нових природничо-наукових поглядів, таких, як загальна теорія систем, синергетика,

інформатика та ін., на зміни в уявленні та розумінні правового простору життя та діяльності людини у сфері земельних відносин.

Як в Україні, так й за кордоном, широко аналізуються взаємозв'язки проблем, пов'язаних зі зміною традиційних уявлень про реформування земельного ринку, про власність на землю як про ідею справедливості розвитку держави, механізму захисту прав, свобод та інтересів землевласників, із реальними парадоксами нормативної системи права, як політичної надбудови, що фактично закріплює різні форми нерівності, зокрема, земельної. Водночас знайомство з характером ринково-поземельних відносин в межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії та відповідною історіографічною і джерельною базою, переконує в необхідності їх аналізу з позицій порівняння, модернізаторства і традиціоналізму, гуманізму і плюралізму як важливих соціальних факторів і процесів другої половини XIX – початку XX ст. Історіографічний контекст діяльності на земельному ринку, що, безумовно, впливає практично на усі сфери державно-соціального розвитку, вимагає виготовлення нових науково-методологічних засобів дослідження і моделювання процесів, що відбувалися та можуть відбутися у майбутньому. В умовах формування нового устрою земельних відносин такий підхід обґрунтований тим, що еволюція земельного ринку включається в цю складну екосферу не тільки як її творець та системо утворюючий чинник, а й, одночасно, як її рядовий елемент, а часом і жертва надскладних морально-етичних та соціокультурних взаємозв'язків, що закріплюються в системі земельних відносин через нормативні важелі. Це означає, що методологія нашого дослідження передбачає аналіз передумов виникнення, формування та еволюції земельного ринку в Україні на основі саме таких чинників, які мали помітний вплив на функціонування й характер тих явищ, подій і процесів, які є предметом нашого дослідження. По-перше, це регіональні особливості функціонування земельного ринку, його складових (попит і пропозиція, ринковий обіг землі, її вартість та ціна) та рушійних сил (категорії власників) на українських землях, які опинились у складі Російської імперії і в яких поєднались три геополітичні, соціокультурні й економічні простори:

західноєвропейський, східноєвропейський і середземноморський [454, с. 51]. По-друге, це природа в тому чи іншому районі України з його кліматичними умовами, географічним розташуванням, особливістю ґрунтів тощо. По-третє, це характеристика населення не лише за його демографічними та соціальними показниками, але й за ментальністю та психологічними особливостями. По-четверте, по ходу зовнішніх обставин, без яких регіональна розвідка втрачає свій органічний зв'язок із загальноісторичним процесом.

Впроваджене дисертантом у вступі до даного дослідження поняття «земельний ринок України» передбачає пізнання умов виникнення останнього та тенденцій його поступу в процесі оновлення суспільного буття на фоні та у зв'язку з іншими процесами у певному просторі й часі. Шляхом комплексного застосування історико-аналітичного, структурно-логічного та системно-статистичного методів встановлено, що земельний ринок є складною історичною категорією, яка виникає, розвивається і змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Виникаючи на більш високій стадії суспільного поділу праці, вона стає одним з місць прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і складається з таких елементів, як: ринкові угоди на землю, земля у ринковому обігу, фінансове забезпечення ринкових операцій, ціна землі тощо. Саме вони й визначають рівень розвитку і ступінь функціонування земельного ринку.

В даному дисертаційному дослідженні функціонування земельного ринку розглядається як об'єктивний загально-історичний процес з його порайонними та місцевими особливостями в тих українських землях, які у другій половині XIX – на початку XX ст. перебували в межах Російської імперії. У відповідності до предмету, мети і дослідницьких завдань визначено сукупність методів наукового пізнання цього процесу, які умовно можна поділити на загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні методи споріднених і суміжних наук.

До перших належать методи наукової класифікації та типологізації, аналізу й синтезу, логіки наукового пізнання. Методи дедуктивної та індуктивної логіки складають антологічну, гносеологічну і доказову основу вивчення земельного

ринку. Всі висновки наукового дослідження побудовані за законами дедуктивної (формальної) логіки. Так твердження про те, що українські землі займали провідне місце в Російській імперії за економічним розвитком взагалі, й за рівнем розвитку земельного ринку зокрема, побудовані на основі досліджених нами показників еволюції ринково-поземельних відносин на фоні загального економічного піднесення українських земель після скасування кріпосного права. Зрештою, це дало можливість поступово перейти до теоретичних узагальнень, розроблених методом індуктивної логіки.

Основними для дисертації закономірно стали методи історичного дослідження: історико-аналітичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний тощо. Аналіз історичних фактів склав первинну стадію дослідження і став фундаментом для всієї подальшої роботи. Тема дисертації розкривається в проблемно-хронологічному порядку, при якому кожний структурний її підрозділ має свою певну проблему, тісно пов'язану з основною темою – функціонуванням земельного ринку. Всі вони вивчаються і аналізуються в просторі й часі від 1861 до лютого 1917 р. Порівняльно-історичний метод використовується при порівняльній характеристиці етапів еволюції українського земельного ринку, його порайонних і погубернських особливостей із показниками всеросійського земельного ринку. Синтез методів історичного дослідження дав можливість максимально використати переваги кожного з них для більш цілісного вивчення проблеми в цілому та розв'язання конкретних дослідницьких завдань зокрема.

Методологія дослідження базується на притаманних історичній науці принципах. Основоположними принципами історичних наукових студій є історизм і прагнення до об'єктивності в координатах цивілізаційного підходу, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя для історичного пошуку. Цивілізаційний підхід передбачає розгляд ринково-поземельних відносин крізь призму їх рушіїв, тобто різних категорій земельних власників з урахуванням конкретно-історичних цивілізаційних особливостей і ментальності українського населення в Лівобережжі та Слобожанщині, на Правобережжі та Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Принцип історизму передбачає вивчення земельного ринку в Україні з урахуванням сукупності його історико-економічних зв'язків та фіксацією якісних змін у його структурі. Іншими словами, принцип історизму визначається підходом до історичних подій, фактів та явищ з позиції динаміки. Правильність такої думки підтверджується змістом наявних у дисертації додатків [Додаток 1 – 31]. Через те діяльність на земельному ринку окремих категорій земельних власників, як і сам процес ринково-поземельних відносин на різних етапах еволюції слід розглядати у зв'язку із загальною соціально-економічною та політичною ситуацією, особливостями урядової аграрної політики та станом аграрного сектору в цілому в той чи інший історичний період. Крім того, при допомозі статистичного методу, в дисертаційній роботі зафіксовані кількісні та якісні зміни в життєдіяльності земельного ринку по кожному року окремо під впливом змін у становищі сільського господарства в цілому та змін у житті українського суспільства, і передусім його основної маси – селянства. Принцип об'єктивності історичного дослідження реалізується через принципи деполітизованості й світоглядного плюралізму. Вони передбачають можливість співіснування багатьох точок зору на одну і ту ж проблему, у даному випадку на ту, яка досліджується. Принцип деполітизованості передбачає ухилення від політичних оцінок та неупереджений підхід до історичних фактів, подій і явищ суспільного буття. Використання принципу деполітизованості в даному дисертаційному дослідженні є особливо важливим при висвітленні ринково-поземельних відносин на початку ХХ ст., позначеного підвищеною активністю багатьох політичних сил в Російській імперії у період поглиблення загальної кризи самодержавства, початку аграрної реформи П. Столипіна та Першої світової війни. Принцип світоглядного плюралізму передбачає наявність існування кількох і більше точок зору на одну і ту ж історичну подію, або один і той же історичний факт чи процес. Дотримання даного принципу в рамках нашого дослідження означає вивчення і творче урахування різних підходів до вивчення ринково-поземельних відносин. Виходячи з принципів деполітизованості й світоглядного плюралізму, слід погодитись із думкою сучасних українських

вчених про необхідність поваги до творчої спадщини істориків минулого і творчого її використання в сучасних дослідженнях. «Історики марксистської школи, – зазначає О. Реєнт, – багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порогу їх здобутки» [664, с. 7]. Це, однак, не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць з приводу тих чи інших питань, що дозволить «вписати» українську «марксистську спадщину в національний історіографічний процес» [2, с. 4]. Загалом же дотримання принципу об'єктивності, виразниками якого і є принципи деполітизованості і світоглядного плюралізму, зовсім не означає, що дослідник взагалі має відмовитись від власних критичних оцінок і суджень, усунутись від наукових дискусій. Навпаки, кожен автор залишає за собою право на обґрунтування власної позиції і власного погляду щодо суперечливих і неоднозначних подій і явищ суспільного розвитку. В нашій дисертації творчо застосовано окремі принципи з методології істориків-марксистів, що відповідним чином відображено в авторській концепції бачення проблеми та у його висновках до неї.

Названі вище принципи й методи історичного пізнання далеко не вичерпують усієї гами методичних прийомів, які постійно вдосконалюються і поповнюються новими. Сьогодні логіка історичних знань все більше зводиться до того, щоб якомога глибше і всебічніше проникнути у розуміння минулого, а отже і дати йому відповідне наукове пояснення. По суті, в цьому контексті й слід розглядати, як прагнення до більш глибокого вивчення структурних складових історичного процесу з позицій сучасної історичної науки, як тенденцію до аналізу тих мікропроцесів, які відбуваються в історії суспільства, так і їх синтезу «у єдиному потоці «великих» і «малих» історичних подій». Головне – розширення способів і методів пізнання [140, с. 89].

Причинні системи і кореляції між різними явищами суспільного життя, діалектика між логікою, абстрактною структурою та історичною реальністю, рух від структури до історичного моменту, і навпаки, слід розглядати в єдиному руслі відображення широкої і щільно насиченої різноманітними подіями соціальної

історії [140, с. 89]. Сьогодні багато уваги приділяється використанню методу «історичного історизму». В нашому випадку останній, дозволяє розглядати власника землі, як рушія земельного ринку та найголовнішої його складової, без якої ні земельний, ні будь-який інший ринок існувати не може.

Важливе значення для розкриття сутності питань, які об'єднує проблема земельного ринку, має метод системності. Він передбачає виявлення взаємозв'язків між його елементами, і формування його як цілісної категорії, а також розглядає земельний ринок у взаємозв'язку з іншими історичними процесами і явищами. Дотримуючись принципу системності, автор розглядає земельний ринок одночасно і як самостійну економічну категорію, і як невід'ємну складову більш широкого поняття – ринку аграрного. Нерідко метод системності використовується одночасно з методом структуралізму. У об'єднаному вигляді вони являють собою системно-структурний метод, який дозволяє розглядати об'єкт дослідження, як цілісну систему. Системно-структурний метод історичного пізнання орієнтує нас на встановлення різних типів зв'язків у об'єкті дослідження. Структуралізм є випробуваним методом підходу до вивчення масових статистичних джерел і дозволяє послідовно проаналізувати основні елементи земельного ринку протягом тривалого історичного періоду. Шляхом застосування системно-структурного методу було реконструйовано процес формування і подальшої еволюції українського земельного ринку упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Застосування вибіркового методу і методу групування дозволило створити нові структури статистичного порядку для виявлення відносних та середніх величин, зокрема стосовно ринкових цін на землю. Застосування статистичного методу дозволило відновити кількісні показники життєдіяльності земельного ринку в цілому та його складових зокрема. Завдяки цьому вдалося проаналізувати зміни у кількісних показниках земельного ринку та його складових упродовж 1861 – 1914 рр.

Сьогодні через цілком природні процеси диференціації наук відбувся очевидний розрив між сучасними науками природничого циклу та гуманітарними

науками. Перші не тільки навчилися пояснювати основні закони та закономірності матеріального світу, а й відкрили у своїй конструктивній сутності неозорий світ техніки та технологій створення штучного технократичного світу сучасної цивілізації. У той же час гуманітарні науки в більшості своїх дисциплін, як і раніше, залишаються «науками про думки та авторитети», у традиціях кантівського «чистого розуму», що шукають основні закони розвитку духовного світу та сучасних людських співтовариств. Консерватизм вчених цих двох наукових сфер досить болісно відбивається на темпах сучасного наукового та суспільного прогресу.

Прагматично-історичний та аналітичний методи підходу до висвітлення проблеми еволюції земельного ринку дозволив поєднати різні способи історичного дослідження, не порушуючи при цьому принципу об'єктивності наукового пошуку.

Історичні й соціально-гуманітарні методи використовувалися поряд із ефективними і апробованими методами споріднених і суміжних із історією наук. Міра співвідношення при використанні методів пізнання при підготовці даної дисертації диктувалась потребами наукового пошуку. Використання методів гуманітарних дисциплін, а відповідно і зміст міждисциплінарних підходів, визначалися характером об'єкту, предмету і дослідницьких завдань дисертації та характером залучення джерел у координатах філософського підходу. В процесі роботи над темою дисертаційного дослідження автор неодноразово звертався до статистичного методу демографічних характеристик суб'єктів ринково-поземельних відносин. Тому використання методів історичної демографії об'єктивно відповідало потребам нашого дослідження, ставши невід'ємною його складовою.

Все це відкриває відповідні можливості для того, щоб зробити ґрунтовні та об'єктивні висновки по даному дисертаційному дослідженню. Цей методологічний плюралізм на «здоровому релятивізмі» поєднується з критичною саморефлексією. Такий підхід до методології об'єкту дослідження не тільки не перешкоджає, але й сприяє процесу наближення до істини, тому що для кожної

часткової сфери дослідження слід обирати саме ті методи пізнання, які найкраще для цього підходять.

Вивчення історії ринково-поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. передбачає з'ясування закономірностей їх виникнення і розвитку як соціально-економічної категорії в контексті соціального простору і часу тогочасного суспільства. Сучасні історичні знання мають для цього адекватний необхідний інструментарій. Системний міждисциплінарний аналіз дозволяє виявити механізми, характер і наслідки впливу соціально-економічних, соціально-культурних і внутрішньо-наукових факторів для успішного існування земельного ринку та його еволюції. Внаслідок цього виникає можливість для об'єктивної оцінки його місця в соціально-економічному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Пропонована методологія нашого дослідження враховує сучасні підходи до вивчення історії взагалі й історії України та її окремих аспектів зокрема.

Все вищенаведене свідчить, що використаний в дисертаційному дослідженні методологічний матеріал дозволяє встановити достовірну картину еволюції земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Підбиваючи підсумок першому розділу даного дисертаційного дослідження, відзначимо, що хоча проблема ринково-поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. і має досить напрацьовану історіографічну базу, тим не менше, як самостійна, вона взагалі не досліджувалась. Окремих її аспектів дослідники торкались лише побічно вивчаючи інші важливі проблеми аграрної історії. Це дозволяє віднести тему дисертації до категорії малодосліджених. Водночас джерельна база дисертації є репрезентативною і достовірною. Комплексна, системна характеристика залученого до роботи масиву джерел дає можливість створити відповідне якісне і масштабне підґрунтя для дослідження ринково-поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Воно є цілком достатнім для наукового аналізу проблеми, всієї сукупності залучених для цього фактів, як емпіричної основи дослідження, глибокого розкриття всіх аспектів теми, всебічного вивчення і неупередженого погляду на

проблему в цілому. Об'єктивною передумовою якісного дослідження будь-яких історичних проблем є використання сучасних теоретико-методологічних підходів до їх вивчення. Використаний в даному дисертаційному дослідженні адекватний методологічний інструментарій дозволяє встановити достовірну картину еволюції українського земельного ринку в досліджуваний період. Така методологія враховує як загальні сучасні підходи до вивчення, як історії взагалі, так і специфічність теми, обраної для дисертаційного дослідження зокрема. Вона відповідає об'єкту і предмету дослідження, характеру залученої джерельної бази, а отже дозволяє досягти поставленої дисертантом мети та виконання визначених вище дослідницьких завдань.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНИ

2.1. Ринково-поземельні відносини у дореформений період

Глибокий науковий аналіз еволюції аграрного ринку в межах Російської імперії зробив свого часу відомий російський вчений академік І. Ковальченко. Спираючись на теорію ринку, розроблену основоположником ідеології марксизму німецьким економістом К. Марксом, Іван Дмитрович підкреслював, що, як історична категорія, аграрний ринок має дві форми, які водночас є і двома відмінними одна від одної стадіями його розвитку [105, с. 43]. Суть першої з них він вбачав у визнанні того факту, що ринок взагалі, й аграрний зокрема, є звичайною ареною товарного обміну. В такому вигляді він існує давно, а його еволюція тісно пов'язана перш за все з еволюцією торгового капіталу. Зовсім іншої форми набуває ринок, як категорія товарного виробництва, яка органічно поєднується з процесом переходу від традиційного до індустріального суспільства, з утвердженням у ньому ринково-економічних відносин. У такій формі, яка є похідною від щойно означеного процесу, аграрний ринок формується лише на більш високій стадії суспільного поділу праці й стає місцем прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, які власне і регулюють всі ці процеси [105, с. 43].

Приблизно такою ж є і еволюційна схема ринку земельного, який є невід'ємною складовою частиною аграрного ринку. Хоча при цьому земельний ринок і має свої специфічні особливості. Зокрема, важливою особливістю земельного ринку, як історико - економічної категорії, є те, що на відміну від більш об'ємного поняття ринку аграрного, він виникає лише за умови перетворення у товар самої землі, яка в такому випадку стає предметом купівлі-продажу, тобто «продається й купується подібно до всякого іншого товару» [455, с. 159]. Іншою особливістю функціонування земельного ринку є процес ціноутворення землі як товару. Йдеться про те, що всі інші товари, окрім землі,

мають свою вартість, яка покладена в основу їх ринкової ціни. Остання, як відомо, визначається для будь-якого товару за рівнем суспільно-необхідних затрат на його виробництво. Тим самим ціна того чи іншого товару і його вартість являють собою цілком раціональну і обґрунтовану категорію в системі виробництва і обігу [106, с. 249].

Що стосується землі, то економічною реалізацією власності на неї є земельна рента, яка, капіталізуючись, власне і утворює вартість землі як товару, а отже формує її ринкову ціну. Остання є водночас і купівельною ціною, але вже не землі, а тієї земельної ренти, яку ця земля приносить. «Особлива природа цін на землю, – продовжує академік І. Ковальченко, – обумовила те, що в основі її руху лежать інші, ніж у решти товарів фактори. Якщо динаміка цін на всі інші товари обумовлена змінами їхньої вартості, то рух цін на землю породжується змінами ренти й позичкового відсотку» [106, с. 249]. В загальних рисах суть наведеної вище думки зводиться до того, що внаслідок капіталовкладень у землю підвищується продуктивність останньої, зростає рента, а отже і вартість землі, тобто підвищується її ринкова ціна.

З іншого боку, внаслідок зростання обсягу позичкового грошового капіталу, має місце тенденція до пониження позичкового відсотку. Підкреслюючи важливість наукової розробки теорії та історії аграрного й, у тому числі, земельного ринку, здійсненої академіком І. Ковальченком, один із його співавторів Л. Мілов писав так: «Робота, яку ми зробили з Іваном Дмитровичем [108], дозволила нам, ... як би реально «помацати» загальні закономірності історичного розвитку, ... цю гігантську й нездоланну макроструктуру, постійно пульсуючу і змінюючу якоюсь мірою свої умовні кордони» [137, с. 43]. Повторимось однак, що зазначені вище у викладі академіка І. Д. Ковальченка тенденції та особливості еволюції земельного ринку притаманні лише модерним суспільним та виробничим відносинам. Адже для його успішного функціонування необхідною є умова, за якою на землю, як і на будь-який інший товар, має існувати як належний попит, так і відповідна йому пропозиція. А це в свою чергу стає можливим лише на більш високій стадії еволюції аграрного ринку і його

невід'ємної складової – ринку земельного. Тільки така свобода, повна і необмежена, мобілізації землі, тобто її ринкової рухомості, купівлі й продажу, відчуження й придбання «є основними рисами землі як товару» [141, с. 165]. Саме відсутність такої тотальної свободи й унеможливила повноцінне функціонування земельного ринку в умовах панування феодальних виробничих відносин.

Не можна сказати, що його елементи не існували ще в надрах середньовіччя. Як зазначають автори багатотомної «Истории крестьянства России», факти щодо «купівлі землі чорносошними та деякими іншими селянами, які склали на початку XVIII ст. розряд державних селян, досить численні й добре відомі» [456, с. 176]. Окрім того, імператорським указом від 21 березня 1800 р. право купувати землю отримали також удільні селяни [457], а указом від 12 грудня 1801 – купці, міщани і так звані «казенні поселяни» [458]. Нарешті, у травні 1804 р. право набувати у приватну власність земельні угіддя було надано священнослужителям [459, с. 48].

Є чимало свідчень про купівлю землі представниками тогочасної верхівки й навіть кріпосними селянами. Особливо це стає помітним приблизно з середини XVIII ст. [141, с. 125] Однак важливо в даному випадку не це. Справа в іншому. Весь цей час на шляху повноцінного розвитку земельного ринку непорушно стояли натуральний характер поміщицького господарства, становість і замкнутість землеволодіння та інші характерні риси, притаманні середньовічній власності на землю. Ситуація почала поступово змінюватись в умовах кризи середньовічної системи господарства, яка «у всій своїй очевидності й повноті проявилась приблизно в період 30-50-х років XIX ст.» [141, с. 126]. Це зрештою привело до скасування кріпосного права.

По мірі наростання модифікаційних тенденцій в надрах існуючого ладу поряд з іншими проявами нових, прогресивних виробничих відносин, дедалі рельєфніше проявлялись і елементи відносин ринково-поземельних. Нижче спробуємо дати коротку характеристику цього об'єктивного явища в соціально-економічному житті Російської імперії, показавши його на прикладі земель підросійської України.

Середньовічне землеволодіння, особливо велике, тривалий час залишалось як мірилом достатку, так і символом соціальної значущості й могутності господарів землі. Водночас станова власність на землю була тією реальною основою, на якій базувалось і функціонувало тогочасне середньовічне суспільство. Починаючи з XVI ст., величезні земельні володіння в Україні почали належати польським поміщикам, а також представникам української шляхти. До того ж, останні неухильно збільшували їх, в тому числі й шляхом купівлі-продажу землі.

Це, зокрема, аргументовано доводить сучасний молодий український дослідник проблеми А. Блануца. Характеризуючи правові процедури й типи операцій із шляхетською земельною власністю в XVI ст. на Волині, він підкреслює, що «принциповим моментом в еволюції приватної власності було оголошення вільної без обмежень торгівлі земельною власністю» [166, с. 74]. Правове підтвердження такого висновку автор знаходить, аналізуючи основні законодавчі акти Речі Посполитої – Литовські Статути. Так, за Першим Литовським Статутом 1529 р., зазначає він, шляхті дозволялося продавати лише третину власних маєтків, тоді як решту дві третини – лише віддавати у заставу [166, с. 74]. Але вже доповнення, внесені до Другого Литовського Статуту сеймом у Бресті в червні 1536 р., «знімали всі обмеження на операції із земельною власністю» [166, с. 75]. Прямим наслідком таких нововведень стало те, що навіть на Волині, земельний фонд якої вже був у основному розподілений [166, с. 113], торгові операції шляхти із земельною власністю стають відносно інтенсивними. Так, за підрахунками того ж А. Блануци, у одному лише Луцькому повіті із 1091 угоди – трансакції із земельною власністю, зафіксованих тут протягом 1566 – 1599 рр., 379 контрактів, або 34,7% їх загальної кількості, становили угоди щодо купівлі-продажу землі [166, с. 108 – 109].

На жаль, аналогічна інформація, поки-що відсутня по іншим українським землям, так як подібних досліджень по ним не проводилось. Проте навіть наявний матеріал, наведений вище, засвідчує досить суттєве поширення купівельних операцій із земельною власністю вже у другій половині XVI ст. Щоправда, пріоритет у цьому належав перш за все феодалній верхівці, в той час, як інші

верстви населення практично були позбавлені можливості брати участь у купівлі чи продажу землі. Однак ситуація поступово змінювалась по мірі наростання визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників.

На перерозподіл земельної власності в Україні суттєво вплинула Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. В її ході від польських загарбників було звільнено значну частину території України. Попутно тут ліквідувались великі земельні володіння польських магнатів та вірних їм представників місцевої знаті. Найбільшого удару польське фільваркове господарство зазнало в Лівобережній Україні, яка після закінчення війни була інкорпорована до складу Росії у складі автономної козацької держави Гетьманщини. Тут до перерозподілу земельної власності активно долучалась нова українська еліта із козацької старшини та тієї частини місцевої шляхти, яка брала безпосередню участь у визвольних змаганнях середини XVII ст. Значна частина звільнених земель у вигляді так званої «займанщини», тобто самовільного освоєння звільнених територій, стала також надбанням рядових козаків та селян. Причому не тільки на лівому, але й на правому березі Дніпра. Адже, незважаючи на те, що за Андрусівською угодою 1667 р. і умовами Вічного миру 1686 р. між Річчю Посполитою та Росією українське Правобережжя, окрім Києва та прилеглих до нього земель, формально продовжувало залишатися під владою Польщі, поляки на той час вже не мали достатніх сил для відновлення свого колишнього панування над Україною. Тим не менше, позиції польського великого землеволодіння певний час ще продовжували залишатися досить міцними зокрема на Волині, півночі Подільського та у Київському воєводствах [460, с. 21]. Хоча й тут воно поступово скорочувалось під впливом визвольної боротьби українського народу яка продовжувалась.

Набагато інтенсивніше, як вже відзначалося вище, перерозподіл земельної власності відбувався у межах Гетьманщини. Тут право розпоряджатися землею в першу чергу належало як царському уряду, так і українському гетьману та козацькій старшині. Представники останньої отримали право володіти землею як на спадковій (приватній) так і на ранговій (тимчасовій) основі. Головним

розпорядником всіх земель тут вважався гетьман. Він мав право скасовувати розпорядження полковників та сотників щодо земельних пожалувань, а при потребі й відбирати пожалувані ними землі у тих, кому вони дістались і передавати їх іншим власникам. Відзначаючи це, український вчений, статистик О. Русов писав, що дуже швидко після закінчення Визвольної війни «політична влада, яка потрапила до рук військових, які управляли і судили, почала застосовувати до пануючих тоді повсюдно поняттям, що «зірка від зірки різниться у славі»: сотникам та полковникам, які представляли цю владу на місцях, і чинам центральної «генеральної старшини» при простоті тогочасного буття почали надавати замість жалування по їхньому рангу – колеса водяних млинів і землі у довічне користування» [461, с. 285]. Проте ні гетьман, ні місцева старшина не мали права відбирати землі й скасовувати земельні пожалування, затверджені царем та царським урядом – верховними розпорядниками всіх земель у межах Російської імперії. Загалом же протягом другої половини XVII – XVIII ст. царські та гетьманські пожалування, а також надання земель полковниками, сотниками та іншими представниками козацької адміністрації на місцях, продовжували залишатися в межах Лівобережної України головним джерелом формування їхньої нової земельної власності. З часом остання дедалі більше і більше продовжувала концентрувалась в руках як української, так і російської дворянської еліти.

Тим не менше, вже у другій половині XVII ст., поряд із основними джерелами формування феодалного землеволодіння, якими були численні монарші, гетьманські та інші пожалування, а іноді й відверто розбійницькі захоплення поміщиками общинних селянських та інших земель, починають зустрічатися й випадки купівлі українською знаттю окремих земельних ділянок. Цілий ряд таких випадків наводить, зокрема, український вчений В. Борисенко. Так, наприклад, він згадує стародубського полковника П. Рославця, який не тільки відбирав у місцевої старшини та шляхти належні їм села, але й забирав безкоштовно, «або скуповував за безцінь у селян і козаків різні угіддя» [462, с. 73]. Аналогічним чином збільшували свої земельні володіння й ряд інших

представників козацької старшини та місцевої адміністрації в землях Ніжинського [462, с. 74], Прилуцького [462, с. 75], Лубенського [462, с. 76] та Миргородського [462, с. 77] полків. Масовим скуповуванням землі у селян, козаків та міщан Лівобережної України водночас займались в цей же період і представники православного духовенства й зокрема монастирі [462, с. 70]. Причому, як зазначає Володимир Йосипович, такі дії були характерні не тільки для козацької верхівки та вищого духовенства, але й для заможних представників інших верств українського населення. «Общинне землеволодіння, – пише він, – скорочувалося також внаслідок скуповування земель старшиною, багатими козаками, селянами та міщанами. У такому ж напрямку еволюціонувало і сябринне землеволодіння» [463, с. 128].

Інша українська дослідниця В. Маркіна, аналізуючи стан феодального землеволодіння в Правобережній Україні у XVII – 60-х роках XVIII ст., згадує про досить велику роль, яку відігравали у його перерозподілі тогочасні кредитні установи. Адже, як зазначає вона, багато феодалів вже тоді ставали боржниками й мусили продавати свої маєтки, або закладати їх. Як приклад, Валентина Олексіївна наводить долю Дубровицького маєтку на Волині, який упродовж XVII – XVIII ст. кілька разів продавався й перепродувався, або був закладений його господарями у кредитних установах [460, с. 28]. До висновку про важливу роль тогочасних кредитних установ у формуванні великого феодального землеволодіння дійшов і російський вчений І. Гиндін. Про це свідчить, зокрема, його доповідь на X-й сесії Симпозіуму з аграрної історії Східної Європи, яка проходила 29 січня – 2 лютого 1968 р. в м. Ленінграді (тепер Санкт-Петербург). В ній було дано глибокий аналіз впливу середньовічних банків Російської імперії на еволюцію поміщицького землеволодіння. При цьому, як і В. Маркіна, дослідник наголошує на тому, що ще задовго до скасування кріпосного права у кріпосницькій оболонці діяльності банків почала проявлятися тенденція до надання великим поміщикам довгострокових поземельних кредитів. «Позика, – відзначає автор, – давала можливість кріпоснику розтринькувати феодальну ренту.... Однак великий поміщик, якому «вистачало» на його споживання

тогочасної ренти, міг за рахунок позики заокруглити свої володіння, зберегти за собою спадковий маєток, викупити долю інших спадкоємців, придбати нові заселені маєтки» [464, с. 333].

Беручи позику і великий, і середній поміщик-господар мав можливість повністю використовувати отримані від банків кошти для кредитування скажімо купців. Це дозволяло пустити кошти у лихварський обіг. Причому, говорить далі автор, перед лихварсько-рантьєрськими елементами із середовища купців, маломаетних дворян, чиновників, кріпосник-кредитор мав суттєву вигоду. Отриману позику він міг тут же покласти на вклад і кредитувати тих же купців позиченими грошима, по яким він сам платив лише один відсоток (5 % по ссуді мінус 4 % отриманих по вкладу [464, с. 333-334]. Автор наводить дані лише по одному з тогочасних київських банків, у якому понад половину його вкладів належало чиновникам, а ще по 15 % - духовенству і поміщикам. Причому останні часто виступали також і у ролі лихварів. Інший наведений ним приклад свідчить про те, що за деякими документами 30-60-х рр. XVIII ст. у дореформених боргах старих металургійних заводів, переведених під нагляд казни, їхніми найбільшими спонсорами були особи, що належали до сановно-дворянських верхів [464, с. 335].

І. Гиндін торкається також надзвичайно важливого для нас питання про вплив позик під населені маєтки на долю поміщицького землеволодіння. Він приходить до висновку про те, що зростання заборгованості кредитним установам сприяло розпаду традиційної системи землеволодіння. «Зроблений мною порівняльний аналіз 8-ї та 10-ї (1834 й 1857 рр.) – зазначає автор, - показує, що в кінці існування старої формації розорювались тільки найдрібніші поміщики, з володінням менше 20 душ. Володіння дрібних і середніх поміщиків за останні 25 передреформених років зросло, дещо зменшилась чисельність великих маєтків, що мали понад 1000 душ, що може пояснюватись їхнім дроблінням під час успадкування» [464, с. 336]. Тут же І. Гиндін наводить результати досліджень російських вчених А. Анфимова та Л. Минарик про наявність у 150-ти найбільших латифундистів Російської імперії за станом на 1905 р. близько 30% загальної площі дворянського землеволодіння [464, с. 336]. При цьому він підкреслює, що «ця величезна

концентрація земельної власності майже повністю утворилась ще наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., причому в значній мірі (до двох п'ятих) засобом купівлі маєтків інших поміщиків предками латифундистів» [464, с. 336]. Принагідно відзначимо, що значна частина таких придбань здійснювалася і на українських землях. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних, які наводять А. Анфімов [108, с. 382 – 386] та Л. Мінарик [465, с. 13 – 19, 43 – 74], із 150-ти найбільших латифундистів 29 із них володіли разом у дев'яти українських губерніях земельною власністю загальною площею 1,2 млн. дес. [466, с. 248], що складало 21% всіх їхніх земельних володінь.

Отже, як певний підсумок усьому, сказаному вище, відзначимо той беззаперечний факт, що під впливом і внаслідок визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників із середини XVII ст. в Україні починається черговий перерозподіл феодальної земельної власності між російською та новою українською феодальною елітою. Причому здійснювався він не тільки шляхом традиційних для того часу пожалувань, грабівницьких загарбань та інших безгрошових придбань, але й частково шляхом купівлі-продажу земельних ділянок нерідко за участю посередників, в ролі яких виступали поміщики-раньтє і тогочасні кредитні установи.

Звичайно, згадані вище купівельні операції щодо придбання землі можновладцями, духовенством, заможними козаками, міщанами та селянами ще важко назвати повністю ринковими. Адже здійснювались вони не шляхом вільної купівлі-продажу землі, а носили скоріше вимушений, навіть примусовий характер по відношенню до залежних верств населення, іноді всупереч їх волі. Вимушеними вони нерідко були й по відношенню до тих землевласників, які з тих чи інших причин змушені були продавати свої землі та маєтки, або закладати їх. Відзначимо й те, що посередницька діяльність кредитних установ, зростаючи з кожним наступним періодом, помітно пошавилась на зламі XVIII – XIX ст., що об'єктивно відображало наближення глибокої кризи традиційних поземельних відносин та посилення ринкових тенденцій у господарському житті як Російської імперії в цілому, так і українських земель, інкорпорованих до її складу, зокрема.

Рубіж XVIII – XIX ст. позначився прискоренням занепаду відживаючої себе старої системи господарювання в межах Російської імперії, який з наближенням середини XIX ст. почав переростати у глибоку кризу всієї системи традиційних соціально-економічних відносин. В таких умовах у надрах ще пануючого способу виробництва починають дедалі рельєфніше проявлятися елементи модернізму, який на той час вже був характерними для господарства більшості передових європейських держав.

Найпомітніше модерністські тенденції проявилися в галузі торгівлі, а також промисловості, яка дедалі більше підпорядковувалась законам і потребам ринкової економіки, що зароджувалась. За даними російського економіста П. Хромова, кількість промислових підприємств у одній лише обробній промисловості Російської імперії зросла упродовж першої половини XIX ст. від 2,4 тис. у 1804 р. до майже 5,5 тис. у 1830 р. й до більш як 15,3 тис. у 1860 р., чисельність робітничого класу на них зросла від 95,2 тис. чол. у 1804 р. до 260 тис. чол. у 1830 р. й становила на 1860 р. 565,1 тис. чол., 430 тис. чол. з яких (76,1%) були вільнонайманими [60, с. 33]. Аналогічні процеси відбувалися й в українській промисловості, де загальна кількість підприємств (без винокурень) також зросла від 200 у 1773 р. до 649-ти у 1825 р. й до 2330-ти у 1860 р. [197, с. 234]. Щоправда складались вони головним чином із дрібних ремісничих майстерень та селянських промислів.

Доля мануфактур, які поділялись на поміщицькі, купецькі, міщанські, селянські та казенні, була порівняно незначною. Як правило, поміщицькі й казенні мануфактури, переважно великі та середні, мали відверто кріпосницький характер. Тоді як купецькі, міщанські та селянські, переважно дрібні, тяжіли до застосування вільнонайманої праці. Потреби ринку диктували необхідність інтенсифікацій виробничих процесів, що обумовило початок технічного перевороту, тобто активне застосування у виробництві машин і механізмів. З початку XIX ст. починається впровадження парових двигунів на окремих підприємствах провідної тоді суконної промисловості, в тому числі й в межах України. За повідомленням російських дослідників В. Вирчинського та В.

Захарова, перший з таких двигунів було встановлено в Україні у 1816 р. на Богоявленській фабриці Н. Юсупова під Миколаєвом [467, с. 80 – 81]. Пізніше, вже у 40-ві роки ХІХ ст., технічні нововведення досить широко впроваджувались у провідній тоді суконній промисловості. За даними українського дослідника Л. Мельника у 1847 р. в Україні налічувалося 311 суконних підприємств, на яких працювало близько 16,5 тис. робітників, а річна вартість виробленої ними продукції перевищувала один мільйон рублів сріблом [468, с. 46]. Підприємства суконної галузі були переважно поміщицькими і мали місце практично у кожній із дев'яти українських губерній. Проте найбільша їх кількість зосереджувалась на Лівобережній, Слобідській та Правобережній Україні. У губерніях Південної України таких підприємств було всього дев'ять, а найбільшими центрами поміщицького мануфактурного суконного виробництва вважались Чернігівська, Полтавська, Харківська та Київська губернії [468, с. 47]. Тут зосереджувались переважно великі суконні підприємства мануфактурного типу, які відзначались високим рівнем концентрації виробництва. Як правило, на таких підприємствах працювало в середньому по більш як 120 робітників, а середня річна продукція становила приблизно по 11,7 – 22,8 тис. аршин сукна на одне підприємство [468, с. 47]. На середину 50-х рр. ХІХ ст. кількість поміщицьких мануфактур помітно зменшується через конкуренцію їм з боку мануфактур купецьких. Проте загальна продукція поміщицьких мануфактур при цьому зростає у 2,5 рази [468, с. 46], що побіжно свідчило про досить інтенсивну їх механізацію в цей період.

Про рівень механізованості підприємств суконної промисловості наочно засвідчує найбільша у Київській губ. Таганчанська мануфактура, що належала магнату Понятовському. У 1840 р. її господар придбав у Англії парову машину потужністю у 45 кінських сил, яка приводила у дію: 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 4 полоскальні, 2 бастувальні, 1 валяльний верстат і одну машину для рубки дерев [468, с. 48].

Такі структурні та інші зміни, які вели до поширення мануфактурного виробництва та його інтенсифікації на основі застосування нової техніки, були характерними в цей період не лише для провідної суконної, але й для інших

галузей тогочасної української промисловості. Все це свідчило про те, що остання міцно стала на шлях переходу від традиційних до індустріальних форм суспільного виробництва, помітно впливаючи на хід і характер промислового перевороту, який почався в Україні наприкінці першої чверті XIX ст. Він означав початок переходу від ручної праці, властивої для мануфактурного способу промислового виробництва, до праці механізованої, характерної для виробництва фабричного. Щоправда, процес переходу від мануфактури до фабрики почався в Україні в умовах панування традиційно-середньовічних форм промислового виробництва й від цього розгортався надто повільно. «На Україні, – відзначав український економіст О. Нестеренко, – фабрично-заводське виробництво почало розгортатися з 20-х років XIX ст. Застосовувалися парові машини на гуральнях (з 30 – 40-х рр.), на цукроварнях, виникали фабрики і заводи, але це ще не був промисловий переворот. На Україні, як і в Росії, особливого розвитку фабрично-заводське виробництво почало набирати в кінці першої і на початку другої половини XIX ст. в умовах феодалізму, але і цей розвиток не мав характеру промислового перевороту, а скоріше – поступового переходу від мануфактур до фабрик. Бурхливий розвиток фабрично-заводської промисловості на Україні почався лише після реформи» [469, с. 379]. До такої ж поміркованої характеристики промислового перевороту і його початку в дореформений період схилявся й інший відомий дослідник проблеми Т. Дерев'янкін [470, с. 23]. Не був однозначним підхід до її вирішення також і серед російських вчених [467, с. 75 – 76]. Як наслідок, на початку промислового перевороту головною рушійною силою технічного оснащення української промисловості виступали не малозабезпечені власники капіталізованих підприємств, а фінансово міцні власники кріпосницьких мануфактур, заводів і фабрик заснованих на примусовій праці кріпосних селян. Ось чому, незважаючи на помітні зрушення у технічному забезпеченні підприємств цукрової, суконної, тютюнової та інших провідних на той час галузей української промисловості [468, с. 12 – 63; 95, с. 209 – 225; 471, с. 241 – 250], доля вільнонайманих робітників у ній хоча й становила напередодні реформи 54% від усього робітництва [472, с. 5], проте за чисельністю не перевищувала у 1860 р.

115 тис. чоловік [473, с. 31]. І це на 12,2 млн. населення України, 5,4 млн. з якого (44,3%) становили кріпаки [95, с. 24 – 25].

Набагато інтенсивніше нові тенденції економічного розвитку проявлялися в галузі торгівлі, як зовнішньої, так і внутрішньої. Стосовно першої, то її обсяг в загальноімперському відношенні зріс по експорту від 75,1 млрд. руб. у 1801 – 1805 рр. до 225,6 млрд. руб. у 1855 – 1860 рр., а по імпорту відповідно – з 52,8 млрд. руб. до 205,9 млрд. руб. [60, с. 94]. Важлива роль у розвитку зовнішньої торгівлі належала українським землям, особливо їх південним губерніям. Наявність вигідних азовсько-чорноморських портів та сприятливі кліматичні умови зробили їх головними поставниками експортного хліба, доля якого в загальноросійському експорті періодично коливалась від 8,4% до 35,1% [60, с. 97]. За даними російської дослідниці О. Дружиніної, хлібний експорт української пшениці через азовсько-чорноморські порти (у срібних рублях.) становив по відношенню до загальноросійського показника у 1825 р. – 93,9%, а у 1860 р. – 78,2% [474, с. 185]. З південноукраїнських губерній йшла за кордон і майже вся загальноросійська тонкорунна вовна, через що тонкорунне вівчарство набрало протягом дореформеного періоду надзвичайного поширення у поміщицьких маєтках, в тому числі й практично по всім українським губерніям. Особливо це стосувалось Катеринославської та Херсонської губерній. Враховуючи те, що тривалий час тонкорунна вовна, незважаючи на швидке зростання обсягів її виробництва, продовжувала залишатися товаром головним чином для внутрішнього ринку, уряд вжив щодо цього відповідних заходів, ввівши ряд змін у свою митну політику. Зокрема, у 1831 р. в інтересах поміщиків-вівцеводів було повністю скасоване мито на вовну, яка вивозилась за кордон [95, с. 165]. Відтоді зовнішній ринок почав відігравати помітну роль у збуті вовни, яка вироблялась у поміщицьких господарствах Південної України. Відтак експорт тонкорунної вовни з Південної України почав швидко зростати. У 1831 р. він становив 87,5 тис. пудів, а у 1845 – вже 485,7 тис. пудів вовни. В цілому ж протягом 30-50-х рр. XIX ст. на зовнішній ринок її було відправлено понад 7,8 млн. пудів на загальну суму, яка перевищувала 126 млн. руб. [95, с. 167].

На внутрішній загальноросійський ринок Україна поставляла коней, велику рогату худобу, хліб (у зерні та борошні), збіжжя, продукти сільськогосподарського виробництва, господарський реманент тощо. Українські товари були широко відомі й користувались неабияким попитом у Москві, Петербурзі, в Прибалтиці, Білорусі тощо. Водночас в Україні формувалася й власний національний ринок, представлений ярмарками, базарами і торгами. Визначальну роль у його формуванні відігравали так звані торгові посередники: купці, прасоли, чумаки, куркулі тощо. Особлива роль у цьому відношенні належала українським чумакам, які аж до появи залізничної мережі відігравали важливу роль як у розвитку внутрішньої торгівлі, так і у зміцненні економічних зв'язків між окремими районами України а також між російськими, українськими губерніями, польськими землями тощо. Така своєрідна місія чумацтва у XVIII - першій половині XIX ст. була наслідком відсутності удосконалених шляхів сполучення, наявності примітивних форм торгівлі та незначного розмаху місцевого товарообороту. Чумаки виступали як посередники у торгівлі кримською сіллю й донською рибою, виробами з дерева, продуктами харчування та іншими товарами, подорожуючи при цьому по 7 - 8 місяців на рік з Лівобережної, Слобідської, Правобережної України на Південь і навпаки. Робили вони це з неабияким ризиком для себе. Останнє особливо стосувалося свавілля поміщиків, через землі яких доводилося переїжджати чумакам. Такі подорожі нерідко супроводжувались відвертим пограбуванням чумаків і навіть жорстокими їх екзекуціями [95, с. 272]. Треба відзначити, що подібні дії поміщиків стосувалися не тільки чумаків. Нерідко вони поширювались і на представників інших категорій торгових посередників, до яких належали названі вище прасоли, пряжи, орли, купці середнього гатунку та цілий ряд інших.

Певні зрушення в плані розвитку прогресивних тенденцій господарювання відчувало на собі й обтяжене збереженням кріпосного права українське село. Перш за все це проявлялось у зорієнтованих на ринок торгово-економічних районів сільськогосподарського виробництва, які на той час перебували у стадії формування. Останні почали формуватися в межах України ще задовго до

скасування кріпосного права під впливом дедалі зростаючих ринкових потреб місцевої економіки. Завершеного вигляду вони набули вже наприкінці XIX ст. Український дослідник проблеми П.Теличук, говорячи про спеціалізацію сільського господарства України, як про свідчення більш глибокого суспільного поділу праці у землеробстві й підпорядкування його товарно-грошовим відносинам виділяє в межах України шість таких районів:

1) район торгового зернового господарства (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії.);

2) район капіталізованого цукровобурякового господарства (Київська, Подільська, південно-західна частина Полтавської, північ Харківської та південь Чернігівської губерній);

3) район слабкого розвитку торгового молочного господарства (Подільська, Волинська і північ Чернігівської губерній);

4) район торгового тютюництва (Полтавська і Чернігівська губернії);

5) район виробництва хмелю (Волинська губернія);

6) район торгового вівчарства (Катеринославська і Таврійська губернії). [96, с. 11-12].

Розгорнуту характеристику означених вище районів у період їх зародження і формування протягом першої половини XIX ст. дано також у монографії І. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» [95].

До прогресивних явищ тогочасної української економіки належали й спроби інтенсифікації окремими поміщиками виробничих процесів у власних господарствах. Класичним прикладом останнього може бути філотехнічне товариство, створене у 1811 р. українським вченим і просвітителем, засновником Харківського університету В. Каразіним [95, с. 137 – 138]. Об'єднавши близько 100 поміщиків в різних українських губерніях, члени товариства мали на меті підвищити прибутковість власних господарств за рахунок впровадження у сільськогосподарське виробництво найновіших досягнень тогочасної науки і техніки. Чимало зусиль доклав до цього особисто В. Каразін. У власному маєтку

«Кручик», що під Харковом, Василь Назарович заснував дослідне поле та метеорологічну станцію, де багато працював у галузі агрономії та кліматології, зробивши помітний внесок у їх розвиток.

Наведені вище фактори, які мали місце в розвитку як промисловості, так і торгівлі та сільського господарства Російської імперії, в тому числі й у її українських губерніях зокрема, свідчили про зародження в надрах існуючого ладу елементів нових, модерних виробничих відносин. Названа тенденція ставала дедалі помітнішою по мірі посилення процесу розкладу середньовічного ладу й поглиблення кризи всієї системи його господарства. Неухильно наростаючи й поглиблюючись, остання зрештою привела російський уряд до визнання необхідності скасувати кріпосне право.

Важливим проявом щойно окреслених тенденцій традиційного суспільства в межах Російської імперії було поширення ринково-поземельних відносин серед різних верств населення, в тому числі й на українських землях. Лише велике феодальне землеволодіння, як і раніше, продовжувало зростати головним чином шляхом пожалувань і прямого захоплення общинних та інших земель. Як засвідчує російський дослідник дворянського землеволодіння Я. Водарський, з 50 млн. дес., отриманих дворянами у XVIII ст., частина з них була отримана законним шляхом, а частина – «самовільно захоплена й легалізована в ході генерального межування» [475, с. 236]. Він же наводить дані про долю захоплених земель в загальному поміщицькому землеволодінні, яка у XVIII ст. становила для Центрального чорноземного району та Новоросії, а саме до їх складу входили загалом всі дев'ять українських губерній, не менш як 40% [475, с. 237]. Більш конкретні відомості щодо цього наводить також академік М.Дружинін, який вивчав матеріали сенаторських ревізій і зібрав там чимало конкретних фактів щодо масового захоплення поміщиками казенних земель у Київській, Подільській та Чернігівській губерніях. Особливо яскравий матеріал щодо цього вміщено у діловодстві київської ревізії. Як зазначає М. Дружинін, у одному лише Черкаському старостві було захоплено: графом Самойловим – 3024 дес. землі, княгинею Голіциною – 410 дес., графінею Браницькою – 746 дес.,

генерал-ад'ютантом Енгельгардтом – 107 дес. У Димерівському старостві було захоплено графом Ходкевичем – 3030 дес., князями Любомирськими – 968 дес., поміщиками Іскра – 1755 дес., іншими землевласниками разом – 2122 дес. Звенигородським староством таким же чином було втрачено 689 дес. землі [476, с. 324]. Проте певна частина земельних угідь все ж таки переходила до поміщиків шляхом її купівлі.

Про це йдеться зокрема у цілому ряді судових актів Сквирського повітового суду в Київській губернії. Укладені на початку ХІХ ст. вони свідчать про те, що 18 лютого 1808 р. шляхтич Андрій Вислоухий купив частину землі у шляхтича Ігнатія Лозинського, за яку віддав 100 злотих сріблом. Інша купча датована 16 травня того ж таки 1808 р. В ній іде мова про придбання частини землі шляхтичем Андрієм Квашневичем у сквирського поміщика Григорія Козака у м. Сквирі [47, с. 18].

Проте набагато активніше дворянство виступало в зазначений період у якості продавця землі. До цього його спонукала дедалі зростаюча потреба в реальних грошах, яка диктувалась розвитком як внутрішнього, так і зовнішнього ринку. Так, зокрема, академік М.Дружинін відзначає, що по мірі поглиблення процесу розкладу, а потім і кризи традиційної системи господарства, земельна власність дедалі більше стає предметом купівлі-продажу. «Самі поміщики, – наголошує Микола Михайлович, – були зацікавлені в тому, щоб мати можливість продати свою землю й забезпечити на неї достатньо широкий попит, а відтак і високі ціни» [476, с. 81]. На це ж звертає увагу й український вчений І. Гуржій. «Протягом першої половини ХІХ ст., – підкреслює Іван Олександрович, – частина поміщицької землі перейшла до рук купців, міщан і заможних селян» [95, с. 57]. Як бачимо, ще задовго до скасування кріпосного права дворянська земля повільно, але неухильно починає втрачати свій становий характер і переходити до рук представників не дворянських станів населення.

Іншим шляхом продажу землі дворянами, хоча й побічним, була застава ними власних маєтків у різноманітних кредитних установах. Багато з таких заставлених через борги їхніх господарів земель «йшли з молотка», тобто активно продавались

на аукціонах. Напередодні скасування кріпацтва сума боргу поміщиків, чії маєтки виявились заставленими у одних лише державних кредитних установах, складала в межах імперії 425 млн. руб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [478, с. 15]. Отже, в умовах поглиблення загальної кризи середньовічно-традиційних суспільних відносин, здавалося б непорушне дворянське землеволодіння почало поступово, але неухильно втягуватись у орбіту більш перспективних і об'єктивно прогресивних ринкових поземельних відносин. Втрачена дворянами земля переходила до рук як більш багатих представників їхнього стану, так і до представників інших верств населення. Численні дослідження засвідчують, що основна маса проданої поміщицької, казенної і так званої «вільної» землі переходила до рук головним чином державного селянства, яке за кількістю належної йому землі поступалося напередодні скасування кріпацтва лише дворянам [475, с. 238 – 239]. За даними восьмої ревізії лише в Полтавській, Харківській і Катеринославській губерніях разом налічувалось понад 21 тис. державних селян, які разом мали у приватній власності понад 60 тис. дес. землі [479, с. 169]. Загалом в цьому нічого дивного не було. Адже юридично вільні державні селяни ще у 1801 р. отримали право на придбання вільних земель у приватну власність [476, с. 70], а ще раніше, законами 1766 і 1788 рр. – право купувати у поміщиків «по смежности малые деревни» [476, с. 81]. Додатковим законом 1817 р. царський уряд підтвердив право державних селян на продаж, заклад і передачу куплених ними земельних ділянок [476, с. 81]. Нарешті, у 1823 р., право на купівлю землі, як юридичні особи, отримали сільські громади державних селян [476, с. 81]. Як наслідок, вже у 1828 р. за даними міністерства фінансів 5669418 ревізьких душ державних селян у 43-х губерніях Російської імперії володіли разом землею загальною площею у 62,6 млн. дес. [476, с. 90]. Відповідні показники по дев'яти українським губерніям були такими: 1260808 ревізьких душ державних селян мали у своєму розпорядженні і 6406667 дес. земельної власності [476, с. 90]. Стан розподілу аналогічних показників по окремих районах і губерніях України відображено у наведеній нижче таблиці 2. Її дані вказують на те, що найбільше державних селян

було зосереджено на Лівобережній, Слобідській та Південній Україні, де до їхнього розряду після ліквідації наприкінці XVIII ст. запорозького, малоросійського та слобідського козацтва виявились занесеними практично всі колишні рядові козаки. Водночас забезпеченість їх землею найкращою була у Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, тоді як найгіршою у Чернігівській та Полтавській губерніях. На Півдні таке становище пояснювалось наявністю великих ділянок вільної землі й відносно невеликою густотою населення, що дозволяло безболісно придбати необхідну кількість землі. Навпаки, в лівобережних губерніях державні селяни відчували постійний земельний голод, де при досить високій густоті населення нерідко вони були забезпечені землею набагато гірше за селян поміщицьких.

Таблиця 2

Землеволодіння державних селян за даними на 1828 р. [476, с. 90]

<i>Губернії, райони</i>	<i>Число ревізьких душ</i>	<i>Кількість землі в дес.</i>	<i>В середньому на ревізьку душу в дес.</i>
Волинська	10526	371683	Понад 25
Київська	45320	149597	Понад 4
Подільська	31533	117073	Понад 4
Правобережжя	87379	638353	–
Полтавська	355389	254824	До 1
Слобідсько- Українська	245590	1549209	Понад 6
Чернігівська	229585	232148	Понад 1
Лівобережжя	830564	2036181	–
Катеринославська	141621	1416265	Понад 10
Таврійська	150768	1437638	Понад 15
Херсонська	50473	878230	Понад 15
Південь	342862	3732133	–
Разом	1260805	6406667	–

Не дивно, що саме у південних та лівобережних губерніях державне селянство найактивніше прилучалося до ринково-поземельних операцій. Саме на цю обставину звертав свого часу увагу академік М. Дружинін, даючи порайонну характеристику українським землям у складі Російської імперії. На загальному фоні, писав М. Дружинін, різко виступають особливості трьох основних районів. Лівобережжя, що охоплює Чернігівську, Полтавську і подібну до них Харківську губернію, близько прилягало до районів проживання російського населення і мало з ним багато спільного у економічних та побутових умовах. Колись тут проходила східна оборонна лінія, заселена служивими людьми, козаками, потім лендміліцією. Нашадками військових об'єднань були так звані «малоросійські козаки», «військові обивателі» та однодворці, які зберігали своєрідні риси у землеволодінні та господарюванні. Поряд з поземельною общиною тут також було поширене і спадково-ділянкове землекористування а також інтенсивна мобілізація наділів і гостре малоземелля державного селянства.

Правобережжя, продовжував академік, до якого входили Київська, Волинська та Подільська губернії, продовжували нести на собі відбиток соціально-економічних відносин, характерних для Речі Посполитої і державне селянство цього району, яке знаходилось на «господарському становищі», лише із середини 40-х років XIX ст. почало переходити на оброк та звільнятися від важкого гніту численних посесорів.

Нарешті Південна Україна, зазначає М. Дружинін, яка помітно відрізнялася від двох попередніх районів, мала на офіційній мові назву «Новоросія». Тут, на широких просторах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній пролягали малоосвоєні степи, які з кінця XVIII ст. безперестанно колонізувалися українськими і частково російськими переселенцями. Дякуючи близькості чорноморсько-європейських країн тут розвивалось інтенсивне землеробство і скотарство, які переважали за своєю масштабністю і темпами розвитку сільське господарство Самарського Заволжжя. Південні кордони Кримського півострова були вкриті татарськими поселеннями, які стали центром баштанів, садів та виноградників, що постійно розширювалися [480, с. 402].

Відразу ж зазначимо, що наведена вище характеристика українських районів є далеко неоднозначною, а по відношенню до державного селянства іноді не зовсім точною. Зокрема, стосовно Лівобережної України та Слобожанщини він наводить дані, за якими тут за станом на 1858 р. нараховувалось близько 18,9 тис. заможних власників із державних селян, які в останні десятиліття перед скасуванням кріпосного права продовжували скуповувати землю згідно закону 1801 р., маючи на це достатньо коштів [480, с. 403]. Водночас дещо інші показники присутні у дослідженнях М. Лещенка, який у 1858 р. нараховує у п'яти губерніях Південної та Лівобережної України 34153 особи селян-власників, які разом володіли близько 87 тисячами десятин землі [479, с. 169]. М. Дружинін, а за ним і дослідниця Південної України О. Дружиніна, звертали увагу на той факт, що на Півдні «купівля землі практикувалась переважно державними селянами Катеринославської губернії: до 1857 р. тут нараховувалось 512 земельних власників, які володіли 15650 десятинами, в середньому по 30 десятин на кожного» [489, с. 419 – 420; 475, с. 54]. Однак ще більше таких державних селян – 656 – нараховує у 1852 р. в одній лише Харківській губернії українська дослідниця Т. Лазанська. При чому, зазначає вона, 30 з них мали у своєму розпорядженні понад 50 дес., а ще 13 – понад 100 дес. купленої землі [481, с. 97]. З часом окремі такі господарі із державних селян перетворювались у великих землевласників, успішно займаючись водночас і підприємницькою діяльністю. Прикладом цього можуть служити згадані Т. Лазанською державні селяни І. Батюк з Охтирського та І. Бережний із Сумського повітів Харківської губернії. Перший з них, скупивши по купчим і закладним документам 250 дес. землі, придбав згодом маєток, де успішно займався комерційною діяльністю [482, с. 85]. Другий також зумів перебудувати власне господарство на підприємницький лад, скупивши перед цим не менш як 170 дес. землі [482, с. 86]. Активно скуповували землю також державні селяни і козаки Чернігівської, Полтавської та інших губерній України. Окремі з них поступово зосереджували у своїх руках не лише великі ділянки купленої землі, але й саму торгівлю нею, перетворюючись у посередників під час її купівлі-продажу і маючи від цього солідний прибуток. На

такому посередництві вони наживали досить пристойний капітал і намагаючись вкласти його якомога вигідніше, нерідко переходили до розряду купців або міщан.

Хоча зробити це було не так просто, оскільки уряд чинив таким переходом усілякі перепони. Так, щоб перейти в розряд купців або міщан, необхідно було дочекатися нової ревізії, позбавитись від недоїмок та отримати дозвіл не лише від губернських властей, але й від Сенату. Окрім того для отримання звання купця необхідно було мати давні зв'язки з міськими промислами, постійно або більшою мірою проживати в місті, навести докази того, що залишений такими селянами земельний наділ не пустуватиме й, нарешті, внести грошову заставу в розмірі трирічного податку. Державним селянкам взагалі дозволявся такий перехід лише за умови виходу заміж [476, с. 26]. Траплялися випадки, коли уряд зовсім забороняв державним селянам окремих районів переходити в інший стан. Таке рішення, зокрема, було прийняте у 1821 р. стосовно кількох повітів Херсонської губернії. Свої дії уряд мотивував тим, що «повіти ці мають багато родючих земель при незначній кількості землевласників, а, отже, поселяни казенні мають тут можливість значно надійніше зміцнити поєднаний із загальною користю добробут свій шляхом хліборобства та скотарства, аніж зроблять це шляхом нових для них занять, міським жителям властивим» [476, с. 26]. Тим не менше, за поданням казенних палат в межах Російської імперії було зафіксовано протягом 1834 – 1836 рр. перехід державних селян у стан купців – 2639 чол. і у стан міщан 6197 чол. [476, с. 70]. В межах дев'яти українських губерній упродовж 1837 – 1839 рр. таких переходів було зафіксовано: у стан купців – 554 чол. і у стан міщан – 3282 чол. [482, с. 87].

Як певний висновок стосовно державного селянства, можна стверджувати, що саме державні селяни, як найбільш вільний прошарок сільського населення, були водночас і найактивнішими покупцями земельної власності. Більш того, саме державне селянство можна сміливо назвати одним із головних рушіїв процесу поступальної еволюції ринково-поземельних відносин в межах середньовічного суспільства по мірі поглиблення кризи традиційного суспільного

ладу. Як підкреслював свого часу М. Лещенко, у середовищі державних селян вже наприкінці 50-х рр. XIX ст. була наявною значна група заможних господарів, яка володіла тисячами десятин землі, придбаної у особисту власність, а також удосконаленим сільськогосподарським реманентом, робочою худобою та іншими знаряддями виробництва [479, с. 172]. Саме державне селянство разом із дворянами було не тільки головним рушієм ринково-поземельних відносин, але і наймасовішим, хоча й не єдиним, безпосереднім учасником цього процесу в дореформений період.

До ринково-поземельних відносин, хоча й у значно менших, ніж державне селянство розмірах, прилучалися й інші верстви та категорії українського населення. Переважно це були жителі сільської місцевості, оскільки відповідні дані про землеволодіння в Україні тих же купців та міщан в зазначений період в історичній літературі вкрай обмежені. Певним виключенням із цього є окремі згадки про них у роботах І. Гуржія. Зокрема, він згадує продаж у 1828 р. поміщиком Старокостянтинівського повіту Волинської губернії А. Славкою купцеві А. Оксману винокурні, млина, шинка та 22 дес. землі в присілку Татарщині [95, с. 348 – 349]. Також він зазначає, що зростаюча потреба в грошах змушувала поміщиків продавати купцям та заможній верхівці села свої незаселені землі, а також ліси на зруб. Лише у 1811 р. купці, міщани та військові обивателі Слобідсько-Української губ. купили у поміщиків близько тисячі дес. орної землі та лісу [95, с. 349]. Купці, підкреслює автор, були посередниками, головними співучасниками radoмишльських поміщиків у Київській губернії та одержанні ними прибутків від продажу лісу. Вони скуповували під зруб сотні й тисячі десятин лісу, а потім успішно торгували ним [95, с. 349].

Згадує І. Гуржій і про активне прилучення до купівлі великих земельних ділянок німецькими колоністами. В першій половині XIX ст., зазначає Іван Олександрович, в Україні створювались високотоварні господарства іноземних колоністів [95, с. 232]. Вони володіли величезними площами земельних угідь і користувались щедрими пільгами, наданими їм царським урядом. Так, колоністам забезпечувався безкоштовний переїзд до місця поселення, надавалась велика

ділянка вільної землі, їх звільнили від сплати багатьох податків на період життєвлаштування. Їм забезпечувалась недоторканість на випадок спроб покріпачити їх з боку місцевих поміщиків. Особливо багато колоністів-іноземців, особливо німецьких, прибувало у малозаселені райони Південної України, початок колонізації якої німцями датується сьогодні 1789-м роком [483, с. 40]. На середину ХІХ ст. вони вже стають не лише помітним етнічним компонентом населення південного регіону, але перетворюються у власників величезної площі куплених ними земель. У 20-х роках ХІХ ст. сорок німецьких поселень у Херсонській губ. загалом мали у своєму володінні близько 183 тис. дес. землі, 50 таких поселень у Таврійській губ. – 223 тис. дес. землі, 26 поселень у Катеринославській губ. – близько 72 тис. дес. [483, с. 44]. Незважаючи на це земельні володіння колоністів продовжували і далі швидко зростати. Так, за неповними даними, німецькі колоністи в одній лише Хортицькій волості Таврійської губ. протягом 1839 – 1858 рр. купили у місцевих поміщиків та інших власників не менш як 5974 дес. землі [17, с. 1]. В Гольдштадтській волості тієї ж Таврійської губ. колоністами-німцями було скуплено протягом 1830 – 1850 рр. не менш як 38 тис. дес. землі [17, с. 2]. Починаючи з 40-х років ХІХ ст. активно скуповували землю німецькі колоністи Принобської волості Таврійської губ. [17, с. 2]. Слід гадати, що не менш активно формувалось приватне землеволодіння німецьких колоністів і на Волині. На це побіжно вказують дані про те, що, по-перше, напередодні скасування кріпосного права у 1861 р. більшість німецьких колоністів на Волині вже мали пристойні як для Росії, життєвий рівень і стартовий капітал [484, с. 19]. А, по-друге, вже відразу після скасування кріпацтва тут почався процес поступового збільшення кількості приватновласницьких господарств при одночасному скороченні долі господарств орендних [484, с. 17]. Активними в цьому відношенні були й колоністи, які оселилися у Борзнянському повіті Чернігівської губернії та у ряді інших місцевостей України.

До купівлі землі долучалося також і заможне чумацтво. Нагромаджуючи за рахунок власного промислу чималий капітал, вони нерідко викупали себе з неволі, якщо перебували у кріпосній залежності, й, придбавши солідні земельні

ділянки, перетворювалися згодом у великих землевласників чи підприємців. Класичним прикладом такої соціальної еволюції є доля заможного чумака Ониська Топчія, описана відомим українським дослідником історії чумацтва І. Слабєєвим. Зібравши необхідні кошти і викупившись із кріпацької неволі, він придбав собі Багав'янський хутір поблизу с. Багви Таращанського повіту Київської губернії, а з ним і 300 дес. землі [485, с. 93]. Згадує І. Слабєєв і ще про одного чумака, який викупив у селян с. Новодмитрівки Херсонського повіту тієї ж губернії не менш як 260 дес. землі [485, с. 95]. Українські дослідники Г. Казмірчук і Т. Соловйова наводять витяги із матеріалів Махновського повітового суду в мст. Махновці Київської губ., які свідчать, що землю довжиною у 50 і шириною у 20 сажнів у згаданому містечку купив у липні 1808 р. махновський скарбник Єрьомнена і махновський фабрикант Готліб Шуберт [477, с. 18 - 19].

Отже, як ми вже могли переконатися із сказаного вище, у дослідженнях як російських, так і українських авторів наводиться досить багато фактичного матеріалу який може бути прикладом придбання землі шляхом її купівлі представниками недворянських станів населення, як правило юридично вільних і до того ж заможних, причому в досить великих розмірах, ще задовго до скасування кріпосного права. Є чимало свідчень і про купівлю землі юридично залежними, тобто кріпосними селянами. На цьому аспекті проблеми доречно зупинитися окремо.

Проблема купівлі землі кріпосними селянами на сьогодні досить ґрунтовано розроблена в російській радянській історіографії. Хоча згадки про наявність у кріпосного селянства приватної земельної власності зустрічалися й раніше. На це звертав свого часу увагу відомий російський економіст, один з керівників підготовки статистичних збірників Міністерства фінансів, присвячених мобілізації земельної власності в Росії В. Святловський. «Очевидно, – писав Володимир Володимирович ще на початку ХХ ст., – приватна власність селян була вже досить значною ще напередодні реформи» [27, с. 126]. Наявність проблеми означували в своїх дослідженнях і ряд тогочасних істориків [486, с. 325 – 326; 487, с. 50]. Однак до предметного її вивчення вперше вдався радянський

дослідник В. Кашин, а продовжили М. Дружинін та Б. Литвак. Наведена ними наукова інформація засвідчує, що й в українських землях купівля кріпосними селянами поміщицької та іншої землі була явищем досить таки поширеним.

Значною мірою цьому сприяло урядове законодавство. Про законодавчі акти, які дозволяли купувати землю державним селянам, мова йшла вище. Окрім них у 1800 р., спеціальним законом була дозволена купівля землі селянам удільним. Згодом його дія поширилась і на поміщицьких селян, які по указу імператора Олександра I від 20 лютого 1803 р. були відпущені у «вільні хлібороби» [488]. Нарешті указом Миколи I від 3 березня 1848 р. отримали право купувати землю та іншу нерухомість на своє ім'я, але за згодою поміщика власне і юридично залежні поміщицькі, тобто кріпосні селяни. Щоправда указ цей не визнавав за ними юридичного права на раніше куплені землі, які до появи останнього мусили бути записаними на поміщика [489]. Ця обставина завдавала власникам такої землі чимало клопоту, особливо під час отримання земельних наділів у ході реформи 1861 р. Прикладом цього можуть служити події часів скасування кріпацтва у с. Володькова Дівиця Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Тоді, під час складення уставної грамоти, місцеві кріпосні селяни відмовились від отримання повного наділу, погодившись на дарчий. При цьому частина з них заявили власнику маєтку князю М. Голіцину, що мають власні землі, на які в них є відповідні купчі документи. Однак при перевірці останніх мировим посередником - вони були визнані недійсними через те, що «за законами того часу, селяни не мали права купувати нерухому власність на своє ім'я, а могли купувати таку власність, лише на ім'я своїх поміщиків» [490, арк. 6 зв.]. Тим не менше, незважаючи на такі юридичні пастки, кріпосні селяни продовжували купувати землю й у досить великих розмірах. Не випадково М. Дружинін, характеризуючи забезпеченість селян землею в Харківській та Катеринославській губерніях за станом на 1839 р., відзначав, що остання була у поміщицьких селян принаймні вдвічі вищою, ніж у державних [57, с. 323]. Слід гадати, що такий висновок автора має стосуватися й інших українських губерній або принаймні частини з них.

Перший факт придбання кріпосними селянами України землі шляхом її купівлі в історичній літературі офіційно датований 1725-м роком. Саме тоді предки кріпосних селян купили землю у «лиць вільного стану» у Чернігівському маєтку князів Прозоровських [57, с. 178]. Надалі число таких придбань кріпосними селянами поступово зростало, особливо з другої половини XVIII і у дореформену частину XIX ст. При цьому земля купувалась і сільськими громадами, і приватними селянськими товариствами, і окремими господарями. Як зазначає М. Дружинін, купівля землі «всім миром» була явищем не частим і рідко призначалась для спільного використання. Набагато частіше «мирська купівля» землі супроводжувалась розподілом придбаних угідь у відповідності до пайових внесків окремих общинників. Відтак куплена «миром» земля ставала спадковою власністю окремих господарів [57, с. 178]. Така земля була об'єктом постійного переукладання земельних угод, тому під час земельних тяжб із поміщиками селяни-власники надавали найрізноманітнішу документацію про перехід землі з рук в руки: купчі кріпості, духовні заповіти, домашні розписки та інші. При купівлі великих земельних ділянок кількість таких наступних відчужень досягала дуже великих розмірів. М. Дружинін наводить приклад коли селяни мст. Ряшки Полтавської губ., які були колишніми робітниками посесійної фабрики князя Юсупова, володіючи 5420 дес. землі, пред'явили при цьому на них 5 тис. купчих кріпостей щодо перепридбання землі один у одного [57, с. 178]. Набагато частіше зустрічалась купівля землі селянськими товариствами, які у складчину, здійснюючи нерівномірні внески, купували землю і тут же ділили її між учасниками товариства, які ставали повними господарями окремих ділянок. На жаль, факти з приводу цього, наведені М. Дружиніним, стосувалися великоросійських губерній. А отже нам важко судити наскільки популярною була купівля землі товариствами кріпосних селян в українських губерніях. Значно більше інформації знаходимо у нього з приводу купівлі землі кріпосними селянами одноосібно. Як і колективні, одноосібні випадки купівлі землі були різними за розмірами ділянок. Переважала дрібна купівля розміром у 3–7 дес. Траплялися і купівлі, розміром у кілька сотень десятин [57, с. 178].

Саме купівля землі кріпосними селянами-одинаками й була найбільш характерною для українських губерній. Всього, протягом XVIII – першої половини XIX ст. в Україні сталося, за підрахунками М. Дружиніна, зробленими на основі фронтального вивчення позовів селян, поданих під час звільнення їх від кріпацтва з приводу збереження за ними прав на куплену до реформи землю, загалом 47 випадків купівлі землі кріпосними селянами Волинської, Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній, які разом придбали таким чином близько 5,9 тис. дес. [57, с. 181 – 184]. Безперечно, і на цьому наголошує сам М. Дружинін, наведені ним дані є далеко не повними і по суті відображають лише одну стійку тенденцію: купівля землі кріпосними селянами найчастіше мала місце в межах Лівобережної України, головним чином у Полтавській губернії [57, с. 181 – 182]. Відзначимо й те, що в даному випадку це була перша спроба узагальнити статистичні дані про купівлю землі кріпосним селянством.

На жаль, такі підрахунки відсутні в роботах В. Кашина. Тим не менше, наведений ним фактичний матеріал до певної міри підтверджує висновок, оприлюднений М. Дружиніним. Аналізуючи матеріали вотчинних та інших архівів, В. Кашин відзначає той факт, що на придбаних українськими кріпосними селянами землях «нерідко велось ретельне й добре поставлене хутірне господарство» [56, с. 65]. Він же звертає увагу і на наявність власників купованої землі серед кріпосного селянства в маєтках графів Милорадовичів, поміщиків Мішурникових, Віттенберг, Остроградських та інших, розташованих в межах Полтавської та Чернігівської губерній [56, с. 65]. В останній автор приділяє особливу увагу великому маєтку графів Розумовських з центром у містечку Новий Ропськ Новозибківського повіту. Його увагу привернуло зокрема те, що тут купівля кріпосними селянами поміщицьких та інших земель зустрічається досить часто, починаючи вже з 1810 р. [56, с. 73]. При цьому, відзначимо, що коли у М. Дружиніна переважають дані про дрібні та середні угоди, то В. Кашин наводить протилежну інформацію. Так, фіксує він, загальна площа земельної ділянки, купленої селянами-кріпаками в тому ж Новозибківському повіті

Чернігівської губернії у поміщика Зеневича, становила загалом 76 дес., в тому числі оранки – 60 дес., покосу – 8,5 дес. і городу – 7,5 дес. [56, с. 73]. В іншому випадку двоє кріпосних селян на прізвища Лещенко і Радченко із згаданого вище маєтку Розумовських під час звільнення з кріпацтва прохали залишити їм землі, придбані ними свого часу по 11-ти купчим і закладним у козаків і дворян с. Старий Ропськ, причому в одного лише Радченка придбана земельна власність становила не менш як 18 дес. [56, с. 84]. В іншому маєтку в Чернігівському повіті тієї ж губернії, який належав княгині П. Прозоровській, вже після скасування кріпацтва колишні її кріпаки тривалий час продовжували відстоювати свої права на землю, придбану ними та їхніми предками упродовж 1725 – 1849 рр. від юридично вільних осіб а також від інших кріпосних селян [56, с. 68 – 69]. Цей факт привертає увагу ще й тим, що фактично вперше фіксує випадки продажу кріпосними селянами своєї приватної земельної власності, що є важливим свідченням поширення саме ринково-поземельних відносин в межах тогочасного суспільства.

Відзначимо й те, що В. Кашин більше тяжіє до наведення живих, яскравих фактів купівлі-продажу землі кріпосним селянством, тоді як у М. Дружиніна переважає тенденція до узагальнюючого аналізу проблеми. Поєднання наукової інформації, наданої обома авторами, загалом створює досить повне уявлення про характер і розмах ринково-поземельних відносин дореформеного періоду в середовищі кріпосного селянства. Завершуючи її огляд, доречно навести висновок В. Кашина про те, що «при величезній майновій нерівності в губерніях Лівобережної України... багаті господарства кріпосних селян зустрічались не тільки в трьох губерніях, ... але й повсюдно на Україні» [56, с. 67]. Його правильність підтверджується як даними М. Дружиніна, наведеними вище, так і самим автором, який побіжно згадує про існування подібних відносин й у середовищі кріпосного селянства всіх трьох правобережних українських губерній: Волинської, Київської та Подільської [56, с. 65].

Надзвичайно цікавий матеріал щодо купівлі землі кріпосним селянством наводить ще один дослідник проблеми Б. Литвак. Безперечною науковою

заслугою Бориса Григоровича є те, що він значно розширив джерельну базу дослідження проблеми, напрацьовану попередніми авторами. І зробив це головним чином за рахунок опрацювання ним уставних грамот. Відзначаючи цінність джерел, оприлюднених В. Кашиним та М. Дружиніним, Б. Литвак водночас підкреслює, що «у тих же випадках, коли селянські позови були безсуперечними для властей, це знаходило відображення в уставних грамотах або у викупних угодах та діловодному відповідному матеріалі» [59, с. 106]. На жаль, дослідження Б. Литвака були зосереджені виключно на російських губерніях.

Аналогічна інформація про Україну в нього відсутня. Але те, що саме уставні грамоти містять її у достатній кількості, пересвідчує наше знайомство з одним із таких документів складеним у с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Він засвідчує наявність на час звільнення у 8-ми із 397 ревізьких душ селян цього села, колишніх кріпаків княгині З. Щербатової – власниці маєтку, загалом близько 20 дес. землі, придбаної ними у особисту власність ще в дореформений період [491, арк. 1 – 2]. Таким чином, з усього сказаного вище, можна зробити висновок про те, що у дореформений період кріпосне селянство України брало досить активну участь у процесі формування в надрах старого ладу елементів нових ринково-поземельних відносин.

Зрештою те ж саме можна сказати й про все сільське населення України дореформеної доби. Втягуючись по мірі можливості у процес мобілізації земельної власності, представники дворянства, державного та кріпосного селянства, а також інших верств населення тогочасної України тим самим об'єктивно сприяли еволюції останньої й прискорювали таким чином поглиблення кризи традиційно-господарських відносин. Проте ринково-поземельні відносини дореформеної доби не були, та й не могли бути ринковими у повному розумінні. Адже пропозиція землі як товару була вкрай обмеженою, а процес купівлі-продажу, особливо поміщицької землі, нерідко диктувався самими ж поміщиками-землевласниками. Часто селяни та представники інших верств населення мусили купувати не родючі ґрунти, які як правило перебували у власності поміщиків, а вільні казенні землі, часто низької якості й малоприсадатні

для повноцінного їх обробітку. Відсутність належного ринку придбання і збуту землі як товару, засвідчують і тогочасні ціни на земельні ділянки, які, порівнюючи з післяреформеним періодом, коли земля власне й перетворилася на повноцінний товар, були порівняно низькими, відображаючи тим самим реальний рівень розвитку ринково-поземельних відносин. Скажімо, в Катеринославській губернії у 50-х рр., ХІХ ст. тобто в період найвищого розвитку ринково-поземельних відносин дореформеної доби, вони коливались, в залежності від якості землі, попиту на неї та інших факторів, від 6 до 12 руб. за десятину [480, с. 420]. Не суперечать сказаному і подані нижче середні ціни на землю за 1854 – 1858 рр., які наведені укладачами статистичних збірників Міністерства фінансів про мобілізацію земельної власності по окремих губерніям і мали такий вигляд:

- Полтавська губ. – 20 руб. 12 коп. за десятину;
- Харківська губ. – 14 руб. 80 коп. за десятину;
- Чернігівська губ. – 18 руб. 47 коп. за десятину;
- Волинська губ. – 11 руб. 71 коп. за десятину;
- Київська губ. – 21 руб. 44 коп. за десятину;
- Подільська губ. – 33 руб. 14 коп. за десятину;
- Катеринославська губ. – 13 руб. 04 коп. за десятину;
- Таврійська губ. – 7 руб. 47 коп. за десятину;
- Херсонська губ. – 15 руб. 58 коп. за десятину [410, табл. ІV].

Як бачимо, наведені вище дані фіксують, більш-менш високі ціни на землю лише в районах гострого селянського малоземелля (Полтавська, Чернігівська губ.), посиленого розвитку цукрової промисловості (Київська, Подільська губ.) та експортного торгового зернового господарства (Херсонська губ.). Сама по собі наявність вищеназваних факторів вже свідчить про посилення впливу ринкових відносин на ціну землі. Однак вплив цей був ще дуже слабким. Для усунення стримуючих факторів у розвитку земельного ринку, головним з яких була станова приватна власність поміщиків на землю, об'єктивні потреби подальшого суспільного розвитку настійно диктували необхідність скасування кріпосного права й замкнутої, станової земельної власності.

Аналіз ринково-поземельних відносин дореформеної доби засвідчує, що елементи останніх відомі в Україні ще принаймні починаючи із XVI ст. Однак на той час вони були прерогативою головних власників землі – представників української, а згодом польської шляхти і мали відверто становий характер. Під впливом визвольних змагань українського народу другої половини XVII ст. в межах Гетьманщини відбувається кардинальний перерозподіл земельної власності, в ході якого до придбання землі шляхом її купівлі-продажу поступово залучаються представники козацької верхівки. І лише починаючи з XVIII ст. у ринково-поземельні відносини починають поступово втягуватись, отримуючи відповідний дозвіл на це, представники інших верств населення, і перед усім селянства. Це стає особливо поширеним явищем у першій половині XIX ст., коли існуючі суспільний лад та державний устрій вступають у період затяжної кризи. В цей час особливо швидко зростає землеволодіння, придбане шляхом купівлі-продажу, у середовищі державних селян. До ринково-поземельних відносин прилучається, щоправда у значно менших розмірах, також міщани, купці й навіть поміщицькі селяни. Однак на середину XIX ст. з усією повнотою проявляється стримуючий вплив станового землеволодіння на ринково-поземельні відносини, які неухильно розвивались. Ця обставина стала, відтак, ще одним вагомим аргументом на користь скасування кріпосного права в межах Російської імперії – єдиної великої європейської держави, яка ще продовжувала на той час залишатися кріпосницькою.

2.2. Початок чергового перерозподілу земельного фонду, як наслідок скасування кріпосного права.

Проблема скасування кріпосного права у межах Російської імперії та тих українських земель, які входили до її складу, що вкрай загострилася на зламі 50–60-х рр. XIX ст., своїм корінням сягає приблизно у середину XVIII ст. Саме тоді у Європі почали набувати сили антикріпосницькі й антипоміщицькі тенденції. Ширилось прагнення до демократичних перетворень у соціально-економічному та громадсько-політичному житті. Об'єктивно цьому сприяло формування

загальноєвропейського капіталізованого ринку, законам якого дедалі більше підпорядковувалось промислове та сільськогосподарське виробництво, засновані на ефективній праці вільнонайманих робітників і фермерів. Проте поступальний економічний розвиток і перехід до ринкової економіки стримувався віджилими кріпосницькими відносинами. Як наслідок, останні майже повсюдно у Європі були ліквідовані низкою буржуазних революцій, початок яким поклала Англія ще у середині XVII ст. На жаль, у межах Російської імперії, незважаючи на прогресивні реформи Петра I, позиції кріпосництва ще довго залишались досить міцними, хоча ідеї щодо його ліквідації та звільнення селянства починають проникати у середовище російської дворянської еліти вже із середини XVIII ст. Однак, незважаючи на те, що російська держава уже тоді була міцно втягнутою у систему загальноєвропейського ринку, сама ідея скасування кріпосного права сприймалася російським дворянством скоріше, як дань моді, ніж як об'єктивне розуміння необхідності цього історичного акту. Цьому сприяла й відповідна політики самодержавного уряду. Нижче спробуємо пояснити таку думку.

Отже, під впливом радикальних змін у соціально-економічному і суспільно-політичному житті більшості провідних європейських держав, ідея скасування кріпосного права вже із середини XVIII ст. проникає і у середовище російського дворянства. Прикладом цього може служити один з яскравих її тогочасних представників – граф П. Шереметєв. Власник 200 тис. душ кріпаків, він, одружившись на кріпачці, виказував готовність відпустити на волю всіх належних йому селян [492, с. 576]. Та все ж позиції кріпосництва ще залишалися досить міцними. Ставлення середньовічного дворянства до нього досить влучно відобразив тогочасний поет О. Сумароков, зазначивши, що «для селянина так же потрібна кріпосна залежність, як для собаки ланцюг або для канарки клітка» [492, с. 576]. Однак на зламі XVIII – XIX ст. ситуація починає різко змінюватись. На той час більшість європейських держав після переможних буржуазних революцій стали на шлях розвитку модерних ринково-економічних виробничих відносин із застосуванням у промисловості й сільському господарстві більш ефективної праці вільнонайманих робітників.

Російська імперія об'єктивно не могла залишатися осторонь загальноєвропейських новацій. Це змушувало її владні структури ставати, хоча й повільно, на шлях заохочення й підтримки розвитку власної торгівлі й великої промисловості. «Не підлягає сумніву, – писав з цього приводу відомий радянський економіст П. Хромов, – що опікувальна система сприяла насадженню в Росії великої промисловості й до того ж у капіталістичній формі» [60, с. 112]. Про певні успіхи в цьому напрямі, в тому числі й у межах тієї частини українських земель, які входили до складу Російської імперії, йшла мова у попередньому параграфі даного розділу. Тому тут відзначимо лише те, що згадане щойно П. Хромовим сприяння російського царизму розвитку великої промисловості об'єктивно передбачало і створення необхідного для цього ринку вільнонайманої праці. Однак, дбаючи про добробут дворян-кріпосників і захищаючи їхні інтереси, як головної соціальної опори самодержавства, імператор та його уряд лише пропонував і дозволяв дворянам звільняти власних селян, не ставлячи дане питання у наказовій формі. Саме цим, а також відвертим небажанням кріпосників позбавити себе влади над юридично залежним від них селянством, була продиктована передбачуваність провалу скасування кріпацтва шляхом реалізації відомих указів двох імператорів – Олександра I та його наступника Миколи I. Перший із згаданих вище документів був підписаний Олександром I 20 лютого 1803 р. і відомий як «Указ об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдном согласии основанных» [488, с. 30 – 37], або як «Указ про вільних хліборобів». З'явився він як відповідь імператора на прохання графа С. Румянцева дозволити відпустити на волю належних йому кріпосних селян. Прохання це, до речі, напряму стосувалось українських селян, оскільки Сергій Петрович успадкував на той час від свого батька – фельдмаршала і малоросійського губернатора П. Румянцева-Задунайського даровані ще Катериною II володіння на Чернігівщині й зокрема великий маєток у Ніжинському повіті з центром у с. Володьковій Дівиці та прилеглими до нього сіл Шатури и Данино, загальною площею близько 10,5 тис. дес. [490, арк. 5 зв.]. Указ передбачав звільнення селян поодинці або цілим

селищем з кріпацтва за бажанням поміщика з обов'язковим наділенням їх земельними ділянками [488, с. 33]. Слід гадати, що такі ділянки мали бути досить великими, оскільки у статті восьмій «Указу» оговорювалося право звільнених селян продавати виділену їм землю, а також «закладати і залишати її в спадок, не роздроблюючи її на наділи менше 8 десятин» [488, с. 34]. Селянам також надавалось право за власним бажанням переходити в інші стани, зокрема купців та міщан, що передбачало можливість переселення їх у міста [488, с. 33], тобто гарантувалась свобода їхньої міграції. Однак при цьому селяни мали виконувати всі свої обов'язки перед поміщиком і державою щодо сплати оброчних та інших повинностей і платежів. У разі невиконання цього пункту Указу (ст.3), їх мали повернути назад у власність поміщика [488, с. 37 – 43].

Таким же поміркованим виявився і законопроект, розроблений створеним у 1839 р. Таємним комітетом у селянських справах і затверджений та підписаний імператором Миколою I 2 квітня 1842 р. Відомий як «Указ про зобов'язаних селян», він став фактично доповненням до «Указу про вільних хліборобів» і передбачав надання поміщикам права «укласти із селянами договори на віддачу їм ділянок землі у користування за обумовлені повинності, з прийнятим селянами, які уклали угоду, тимчасовозобов'язаних селян» [489, с. 38]. При цьому поміщики здійснювали повний контроль як над зобов'язаними селянами, так і над виділеною у користування останніх землею, «не стесняясь постановленнями о свободных хлебопашцах» [489, с. 38]. Як справедливо зазначають, коментуючи даний «Указ», упорядники багатотомного видання «Российское законодательство X – XX веков», в такому його трактуванні урядом Миколи I яскраво проглядається відверте намагання середньовічної держави «зберегти феодальні відносини, вотчини земельну власність дворянства як соціальної опори самодержавства» [489, с. 39].

Не дивно, що майже за 60 років існування щойно згаданих указів Олександра I та Миколи I, до 1861 р. за ними було звільнено з кріпацтва відповідно 111829 та 27173, а разом трохи більше 139 тис. ревських душ селян [488, с. 32; 489, с. 37]. Саме ця мізерна частина звільнених поміщицьких селян разом із невеликим

прошарком юридично вільних рядових міщан та державних селян мала стати тим ринком вільнонайманої робочої сили, якої так гостро потребувала протегована царизмом модерна промисловість. Не дивно що за таких умов кріпосницька система господарювання продовжували залишатися в імперії непорушною. Тут постає цілком закономірне питання: за рахунок яких ресурсів царизму вдавалося, ідучи назустріч кріпосникам, водночас досить успішно налагоджувати торгово-економічні стосунки з провідними країнами Європи аж до середини XIX ст.?

Своєрідну відповідь на нього знаходимо у російського історика О. Преснякова. Ще у 20-х роках XX ст., характеризуючи зовнішню і внутрішню політику самодержавства другої третини XIX ст., він назвав її епохою «миколаївського імперіалізму». Суть такого визначення полягала в тому, що вузькість внутрішнього ринку в центральних районах імперії, де його розвиток стримувався пануючими кріпосницькими відносинами, певний час успішно компенсувалась за рахунок його розширення на окраїнах імперії шляхом воєнної експансії на Кавказ та в Середню Азію. В межах українських земель об'єктом такої експансії були землі Південно-Степової України, Північного Причорномор'я та Криму. «Не від насиченості його (ринку – В.Ш.) попиту, – писав Олександр Євгенович, – а від слабкості споживань, виходив російський дореформений імперіалізм у пошуку за зовнішніми ринками для збуту виробів зростаючої російської промисловості. Замість поглиблення бази народногосподарського розвитку, звільнення трудової маси від ланцюгів застарілого устрою, російська політика пішла у бік зовнішнього розширення цієї бази на Середньому і Близькому Сході» [493, с. 291]. Проте й такі екстенсивні заходи щодо вирішення об'єктивно назрілих проблем увінчатися стійким успіхом не могли. Як наслідок, економічне провалля між кріпосницькою Росією і передовими країнами Європи з їх високоефективною ринковою економікою продовжувало неухильно зростати. Власне це і підтвердила Східна (Кримська) війна 1853 – 1856 рр. між Росією з одного боку та Туреччиною, Англією і Францією з іншого.

Війна завдала разючого удару по економіці імперії. За роки воєнних дій державний бюджет досяг астрономічних 800 млн. руб. сріблом, вивіз хліба у

порівнянні з довоєнним періодом скоротився у 13 разів, льону – у 8, поташу – у 6 разів. Водночас імпорт машин і механізмів зменшився у 10 разів, бавовни – у 2,5 рази, фарбуючих матеріалів у 1,5 рази, що завдало величезної шкоди вітчизняній текстильній промисловості [119, с. 11]. Нищівного удару зазнало сільське господарство – пануюча галузь в економіці імперії. Протягом 1852 – 1856 рр. площа посівів у 34-х губерніях з переважаючим поміщицьким господарством скоротилася на 65%, поголів'я великої рогатої худоби – від 79 до 67 голів у розрахунку на 100 душ населення, поголів'я коней зменшилось на 24%, а у південноукраїнських губерніях – аж на 34% [119, с. 12]. Від господарських робіт було відлучено сотні тисяч мобілізованих до війська селян. «Національним приниженням» назвав Кримську війну один з відомих російських дослідників Б. Литвак. В ній, відзначав Борис Григорович, Микола I «став жертвою власної переоцінки бойової готовності армії, яка і у озброєнні, і в спорядженні, залишалась на рівні першого десятиліття XIX ст.» [119, с. 10 – 11]. Сумними для царизму наслідки війни виявились і в політичному відношенні. За принизливим для Росії Паризьким миром, умови якого, виявились ще «дуже м'якими» [494, с. 37], Росія фактично втратила свої позиції на Балканах, право тримати військовий флот на Чорному морі, а також змушена була поступитись Туреччині частиною Бессарабії та рядом інших територій. Іншими словами це означало для Російської імперії втрату нею провідних позицій у політичному житті Європи. А це було набагато серйознішим за втрати економічні й територіальні. Під загрозою опинилась державна могутність імперії, її міжнародний авторитет і, зрештою, сама система монархічної форми державного управління. Як відзначив тогочасний економіст І. Гурвич, «уряду стало зрозумілим, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла відігравати видатної ролі у «європейському концерті»» [495, с. 13]. Це ж саме підкреслював і Ф. Енгельс, коли писав: «Війна довела, що навіть з чисто воєнних міркувань Росія потребує залізниць і великої промисловості. І уряд взявся вирощувати клас російських капіталістів. Але такий клас не може існувати без пролетаріату, а для того, щоб створити елементи останнього, довелося провести так зване звільнення селян»

[494, с. 38]. Невідкладно ставши на порядок денний перелічені вище обставини зрештою й вирішили долю кріпосного права, змусивши нового імператора Олександра II і його уряд більше не зважати на традиційний менталітет дворянства щодо збереження кріпацтва й стати на шлях його скасування та здійснення давно назрілих буржуазних реформ.

Говорячи про передумови скасування в Російській імперії кріпосного права, доречно відзначити, що в радянській історіографії одним з важливих чинників, які безпосередньо впливали на політику царизму, поряд із невдачами у Кримській війні щоразу вказувалась наявність революційної ситуації, яка нібито мала місце у 1859 – 1861 рр. Частково, така точка зору присутня й у ряді пострадянських видань. Так у вузівському підручнику В. Федорова з історії Росії 1861 – 1917 рр. читаємо: «Іншою важливою причиною, яка змусила поміщиків піти на скасування кріпосного права, був соціальний фактор – наростання з десятиліття в десятиліття селянських бунтів» [478, с. 15]. Приблизно таким же є підхід до оцінки передумов скасування кріпосного права й у авторів сучасного підручника з аграрної історії України, які повідомляють, що після могутніх селянських виступів часів Кримської війни «селянські рухи не вгамовувались і пізніше. Вони поширювались по всій імперії, погрожуючи перерости у загальне масове повстання... Особливої гостроти набули виступи селян в 1859 – 1861 рр., своєю активністю вони показали панівним верхам нагальну потребу в радикальних змінах...» [198, с. 24]. В даному випадку названі вище автори, як і їхні радянські попередники, спираються на висновок лідера російських марксистів В.Леніна про те, що ««селянські бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика Олександра II визнати, що краще звільнити *згори* ніж чекати, поки скинуть *знизу*» [496, с. 163]. Це ленінське визначення важливе для нас тим, що саме масовий рух селянства і був для В. Леніна ключовою ланкою при визначенні ним суті революційної ситуації як історичної категорії. В марксистсько-ленінській історичній науці її поняття трактується як «сукупність об'єктивних умов, що становлять сприятливий ґрунт для виникнення соціальної революції» [497, с. 533]. Слідом за В. Леніним радянські вчені визнавали наявність революційних ситуацій

у 1859 – 1861 рр., 1879 – 1881 рр. та у 1905 – 1907 рр., творчо розвиваючи при цьому вчення свого ідейного натхненника. Він же, як відомо, пояснював наявність революційної ситуації, по-перше, неспроможністю пануючих класів зберегти своє панування у незмінному вигляді («криза верхів»). По-друге, загостренням «вище від звичайного злиднів і бідунів пригноблених класів». І, по-третє, значним піднесенням в силу зазначених вище обставин активності мас, які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться як усією обстановкою кризи, так і самими «верхами» до самостійного історичного виступу [498, с. 206]. Без сумніву, на час скасування кріпосного права під останнім розумівся масовий рух селянства, найбільше зацікавленого в його ліквідації. Між тим статистика селянського руху напередодні реформи 1861 р. свідчить про інше.

В узагальненому вигляді вона оприлюднена дослідницею проблеми І. Ігнатович ще на початку ХХ ст. і в межах імперії має такий вигляд: 1826 – 1829 рр. – 85 виступів, 1830 – 1834 рр. – 60, 1835 – 1839 рр. – 78, 1840 – 1844 рр. – 138, 1845 – 1849 рр. – 207 і 1850 – 1854 рр. – 141 виступ [499, с. 46]. Як бачимо, показники селянського руху протягом другої чверті ХІХ ст. мали рваний, хвилеподібний характер і аж ніяк не засвідчували його зростання з кожним наступним десятиріччям. Могутній же рух часів Кримської війни, а це, передусім, так звана «Київська козаччина» – рух, який у 1855 р. охопив Київську, а також Воронежську, Саратовську, Казанську, Пермську, Самарську та Симбірську губернії [499, с. 58] та аналогічний рух 1856 р. під назвою «Похід у Таврію по волню», який поширився на Катеринославську, Херсонську, Київську, Чернігівську, Орловську та Курзьку губернії [499, с. 61], І. Ігнатович розглядала і обчислювала окремо, як такий, що безпосередньо міг вплинути з її точки зору на політику царизму. Названі масові рухи, підкреслювала дослідниця, «враховані були вищим урядом саме у такому розумінні й були одним із вирішальних факторів, які змусили уряд енергійно взятися за реформу кріпосного права» [499, с. 42]. Виступи, не пов'язані з означеними вище рухами, обчислювались нею окремо і загалом мали такий кількісний вигляд: 1855 р. – 10, 1856 р. – 25, 1857 р. – 40, 1858 р. – 200, 1859 р. – 70, 1860 р. – 100 і січень-лютий 1861 р. – 10 виступів

[499, с. 64]. Як бачимо, наведена для всієї імперії статистика селянських виступів напередодні реформи не вражає ні розмахом руху, ні його неухильним наростанням по мірі наближення скасування кріпацтва. До того ж, спостерігається його спад після 1858 р. В радянській історіографії аналогічні підрахунки тривалий час здійснювались за далеко неповними даними архівів Третього відділу Департаменту поліції. Вперше опубліковані у археографічному збірнику, підготовленого Центральним архівним управлінням СРСР на початку 1930-х років, вони мали такий вигляд: 1858 р. – 86, 1859 р. – 60, 1860 р. – 100 виступів у межах імперії [500, с. 41]. Важко повірити в те, що така мізерна для 49-ти губерній Європейської Росії кількість виступів могла вплинути на рішення Олександра II скасувати кріпацтво. При цьому якимось непоміченою залишалась аналогічна статистика, вміщена у одному з випусків знаменитої археографічної серії «Крестьянское движение в России в XIX – начале XX века» під загальною редакцією академіка М. Дружиніна. Випуск з'явився ще у 1963 р. й містив дані про селянський рух 1857 – 1861 рр. [436]. В усякому разі чи не вперше вони були оприлюднені авторами одного з вузівських підручників з історії СРСР вже у роки перебудови. За цими даними у 1857 р. в межах імперії сталося 192 виступи, у 1858 р. – 528 і у 1859 р. – 938 виступів [501, с. 10], що дійсно ніби засвідчувало неухильне наростання масового селянського руху напередодні скасування кріпосного права. Якби не одне «але». А воно, це «але», зафіксувало, що у 1860 р., до речі не включеного авторами вузівського підручника у загальну статистику, сталося всього 354 селянські виступи [436, с. 736], тобто утричі менше, ніж у попередньому 1859 р. До того ж, із 938-ми виступів селян, зафіксованих упорядниками збірника у 1859 р., понад 600, або дві її третини, стосувалися безпосередньо розгромів питних закладів і відмови селян купувати вино [436, с. 736]. А це, зрозуміло, явно псувало принагідну картину визрівання й наростання у 1859 – 1861 рр. революційної ситуації. Масовий же селянський рух, який розгорнувся вже після обнародування законодавчих актів реформи, став ні чим іншим, як реакцією селянства на їх реалізацію. Аналогічна тенденція до згортання масового селянського руху по мірі наближення скасування кріпацтва була

характерною і для українських губерній. Тут, зокрема, у 1855 р. було зафіксовано 101 селянський виступ, у 1856 р. – 82, у 1857 р. – 191, у 1858 р. – 190, у 1859 р. – 63 і у 1860 р. – 81 селянський виступ [437, с. 356 – 400]. Наведені вище статистичні характеристики масового селянського руху напередодні реформи 1861 р., зроблені на основі різнопланових джерел, тим не менше сходяться в одному, а саме – фіксують стійку тенденцію до його спаду за кілька років перед скасуванням кріпацтва.

До певної міри таке явище було очікуваним і навіть закономірним, оскільки значна частина селянства перебувала в стані такої собі ейфорії очікування «справжньої волі». По-друге, навряд чи зафіксований статистикою розмах селянського руху, а він свідчить про те, що на одну губернію в середньому припадало усього по кілька виступів на рік, міг реально вплинути на політику царського уряду. Не надавав йому особливого значення і сам Олександр II. Про це свідчить, зокрема, його промова, виголошена 30 березня 1856 р. в Москві під час зустрічі з предводителями дворянства. «Ширяться чутки, – говорив тоді імператор, – нібито я хочу об'явити звільнення від кріпосного стану. Це не так і від цього було кілька випадків непокори селян поміщикам» [502, с. 41 – 42]. Нарешті, по-третє, загальновідома неорганізованість і забитість селянства, стійка локальність і стихійність його виступів проти поміщиків і органів влади, нерозуміння ним суті революційної боротьби, а це визнавали всі, навіть В. Ленін [496, с. 164, 169], зводили нанівець титанічні зусилля жменьки революціонерів надати його рухові структурності та політичної спрямованості.

Якщо говорити про вплив політичних сил на процес скасування кріпосного права в Росії, то слід визнати, що він був незначним, якщо не сказати мізерним. Причому це стосується практично всіх напрямків політичного руху революційного змісту: декабристів, революційних демократів та революційних народників. Так, добре відомо, що революціонери – дворяни початку XIX ст. у своїй боротьбі з монархічним ладом, виявились далекими від народу, інтереси якого так самовіддано відстоювали. А їхнє керівництво залученими до цієї боротьби солдатськими масами (читай – народними масами) зводилось до

звичайнісіньких військових наказів на зразок «куди ми їм накажемо, туди вони й підуть».

Більш предметно питання керівництва народними масами, і перш за все селянством, ставили перед собою представники різночинного руху. Зокрема, в період підготовки законодавчих актів реформи 1861 р. та їх реалізації бурхливу діяльність у цьому напрямку розгорнув лідер революційно-демократичного руху О. Герцен. Прагнучи реалізувати свою ідею «селянської революції» і вважаючи селянство рушійною силою на шляху переходу до соціалізму, він разом із своїм другом і однодумцем М. Огарьовим заснували у Лондоні радикально-політичну газету «Колокол». Вона почала виходити з липня 1857 р. (з 1865 р. – видавалась у Женеві) і мала стати, на думку її видавців, рупором майбутньої селянської революції. Важливим кроком на шляху до останньої О. Герцен і М. Огарьов вважали скасування кріпосного права. Це було задекларовано ними вже у першому номері «Колокола». І надалі на сторінках газети публікувались отримані нелегальним шляхом із Росії матеріали, в яких висвітлювався хід підготовки до скасування кріпосного права, засуджувалось свавілля поміщиків щодо кріпосного селянства, оцінювались перспективи майбутньої селянської реформи. Пильно слідкуючи за підготовкою уряду Олександра II до здійснення реформи і одночасно відзначаючи його повільність, пасивність у цій справі, видавці «Колокола» приходили до висновку про можливість більш радикального її вирішення шляхом насильного знищення кріпосного права самими селянами.

Загалом же упродовж 1857-1860 рр. у 88 номерах «Колокола», які вийшли протягом вказаного періоду, за нашими підрахунками, було вміщено не менш як 62 публікації, які тією чи іншою мірою були присвячені проблемі скасування кріпосного права [500, с.35]. Захищаючи інтереси широких селянських верств і засуджуючи свавілля кріпосників О. Герцен і М. Огарьов об'єктивно відстоювали та відображали прагнення народу звільнитися від кріпосного рабства.

Так же високо оцінювалась і діяльність інших відомих представників революційно-демократичного напрямку – Т. Шевченка, М. Чернишевського, М. Добромосова та інших, які разом з О. Герценом і М. Огарьовим очолили боротьбу

селянських мас за землю [75, с.75]. І все вищесказане було б цілком справедливим, якби не одне «але». А це саме «але» якраз і полягало в тому, що основна маса селян навіть не здогадувалась, що ними керують, очолюючи їхню боротьбу, такі віддані їхній справі революціонери-демократи. Такий висновок підтверджується самими ж радянськими дослідниками. Взяти хоча б ту ж газету «Колокол», яка мала бути рупором селянської боротьби за землю і волю. Адже, як зазначають упорядники довідника «Русская периодическая печать (1702-1894)», газета перш за все «справляла великий революційний вплив на різночинну молодь», тоді як у селянське середовище потрапляли лише «окремі її номери» [2, с. 346]. А чи не найрадикальніша прокламація М. Чернишевського «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон» у 1861 р. так опублікована і не була. Більше того, написаний М. Чернишевським її оригінал не зберігся і до нас дійшов лише рукопис останньої, переписаний поетом М. Михайловичем і переданий ним для друку в Московську таємну типографію. Обнародувана ж вона була тільки за роки радянської влади. Палкий прихильник герценовського «общинного соціалізму» М. Чернишевський в період підготовки до скасування кріпосного права рішуче виступав за його знищення революційним шляхом. Однак, знову ж таки, помітно приховував свої погляди, побоюючись цензури і поліції, та завуальовуючи їх на сторінках своїх творів.

Більш імовірною видається можливість того, що антикріпосницьку боротьбу, принаймні в Україні, міг би очолити Т. Шевченко. Але на той час поет був уже смертельно хворим і помер рівно в день обнародування Маніфесту 19 лютого та інших документів про реформу 1861 р. Нарешті відзначимо й спробу перших представників революційного народницького руху і зокрема діячів з таємної організації «Земля і воля» підняти селянство, незадоволене наслідками скасування кріпосного права, на боротьбу за соціалістичні ідеали. Та, на превеликий жаль для прихильників бакуністського напрямку в народницькому русі, організоване ними перше так зване «ходіння в народ» у середині 60-х рр. XIX ст. також закінчилося невдачею – селяни, заклопотані своїми насущними проблемами, так і не зрозуміли пропонованих їм лозунгів і закликів піднятися на революцію. Таким

чином, підсумовуючи все, сказане вище, мусимо констатувати той факт, що представники тогочасного політичного руху в Російській імперії загалом виявилися не готовими очолити боротьбу селянства за радикальне вирішення проблеми скасування кріпосного права. Зрештою це мусив з згодом визнати і лідер російських марксистів В. Ульянов (Ленін). З цього приводу він зазначав, що «революціонери 1861 року залишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки», а керовані ними, притуплені й забиті селянські маси, виявились нездатними «під час реформи ні на що, крім роздроблених, поодиноких повстань» [496, с. 164, 169]. Отже, політичний вплив на процес скасування кріпосного права загалом виявився надзвичайно слабким і неефективним.

Все це дозволяє поставити під сумнів саму наявність революційної ситуації у 1859 – 1861 рр. Правильність такої думки до певної міри підтверджується цілим рядом пострадянських дослідників [123, с. 165; 503, с. 383]. На це вказує, зокрема неспіх та ґрунтовність підготовки центральними та місцевими державними установами відповідного пакету документів про реформу. Політичне підґрунття для її здійснення почало готуватися відразу після вступу Олександра II на престол 19 лютого 1855 р. Однак при цьому, як зазначає російська дослідниця проблеми Л. Захарова, уряд «навпомацки шукав шлях до вирішення селянського питання, звертаючись до досвіду минулого» [502, с. 43]. Спершу найближчими до цього вважались реформа державних селян П. Кисельова і особливо інвентарна реформа в Правобережній Україні, здійснена її генерал-губернатором Д. Бібіковим. Останній, ставши міністром внутрішніх справ, спробував здійснити аналогічну реформу у Західному краї (Білорусі), однак зазнавши невдачі, зрештою втратив прихильність імператора. Важливим етапом на шляху до підготовки скасування кріпосного права стало підписання Паризького миру, який підбив підсумки невдалої для Росії Кримської війни. Вже у виданому з цього приводу Маніфесті 19 березня 1856 р. містилась перша обережна обіцянка реформ, закріплена згодом і конкретизована під час зустрічі Олександра II з предводителями дворянства 30 березня 1856 р. у Москві [502, с. 41]. Розмови про це відновилися під час

коронації Олександра II у липні 1856 р. [502, с. 43]. А вже 20 листопада того ж року він підписав рескрипт на ім'я віленського губернатора В. Назимова, в якому виклав попередній проект урядової програми щодо скасування кріпосного права. Згодом на початку 1857 р. для її реалізації було утворено спеціальний комітет (із січня 1858 р. він почав іменуватися Головним) який прийняв на себе функції по безпосередній підготовці реформи. В березні 1859 р. при Головному комітеті почали діяти дві редакційні комісії, які опрацьовували відповідну інформацію, надіслану створеними роком раніше місцевими дворянськими комітетами. Обговорення на місцях численних проектів звільнення селян було дуже жвавим і загалом тривало кілька років. Зрештою, ця величезна за обсягом робота завершилась на середину жовтня 1860 р. і протягом 28 січня – 17 лютого 1861 р. всі майбутні законодавчі реформи були розглянуті й затверджені Головним комітетом. Водночас, фактично паралельно, велась інтенсивна підготовка ще однієї реформи – судової, яка мала поширити державно-правові норми на мільйони юридично звільненого від кріпосної залежності селянства [504, с. 4, 32 – 39]. Нарешті всю підготовчу роботу було завершено і 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав складений митрополитом Філаретом «Маніфест» та інші законодавчі акти, затверджені Головним комітетом.

Сама церемонія підписання їх імператором, як засвідчує у своєму щоденнику присутній при цьому великий князь Костянтин Миколайович, пройшла досить буденно. «Після сніданку, – писав один з членів імператорської родини, – всі розійшлись, а я залишився, щоб подивитися, як Сашко підпише Маніфест .... Спершу він його голосно прочитав і перехрестившись, підписав, а я його засипав піском. Потім протягом дня він підписав і решту «Положень». ... З цього дня, таким чином, починається нова історія, нова епоха Росії. Дай Боже, щоб це сприяло її величі ...» [448, с. 306]. Так, це була дійсно епохальна подія, яка суттєво вплинула на подальше життя народів, що заселяли неосяжну Російську імперію. Не становили винятку в цьому відношенні й українські землі.

Увесь пакет документів, підписаних Олександром II протягом дня 19 лютого 1861 р., складався з більш як двадцяти нормативно-правових актів: «Маніфесту»,

загального та кількох місцевих положень і ряду додаткових правил. «Маніфест» дарував колишнім поміщицьким селянам «полные права свободных сельских обывателей» [435, с. 28], але при цьому зберігав за поміщиками право власності на всі належні їм землі. Обов'язкове ж наділення звільнених селян садибною і польовою землею мало супроводжуватись її викупом останніми у поміщика та виконанням ними ж цілого ряду повинностей на користь свого колишнього господаря. Нарахування повинностей за садибну ділянку та польовий наділ проводилось окремо. Причому за першу з них як правило сплачувався грошовий оброк, а за другий або вносився грошима, або ж відроблялась панщина. Для обчислення суми оброку в різних місцевостях селянські садиби поділялися на кілька розрядів. Розміри оброчних платежів та панщини встановлювались місцевими положеннями для кожного розряду окремо. В губерніях великоросійських, новоросійських та білоруських таких розрядів встановлювалось чотири. До першого розряду були віднесені садиби, розташовані у землеробських районах, які не приносили їхнім господарям будь-яких суттєвих прибутків. Другий розряд складали садиби, господарі яких займались не лише землеробством, але й торгівлею, відходництвом та місцевими промислами. До нього належали також господарства, в яких культивувались культури, що служили сировиною для місцевої легкої та харчової промисловості, або займалися городництвом на продаж. До третього розряду мали належати садиби, розташовані поблизу Петербурга та Москви, а також ті, які представляли важливі місцеві вигоди. Нарешті до четвертого розряду відходили садиби, які, на думку чиновників із Губернського у селянських справах присутствія, приносили особливі прибутки. У населених пунктах Лівобережжя та Слобожанщини, де існувало подвірне землеволодіння, оброк за садибну ділянку нараховувався відповідно до розміру останньої. Таким же чином обкладались оброком і садиби в Правобережній Україні. Виходячи з цього, для селян південноукраїнських губерній і тієї частини Харківської та Чернігівської губерній, де переважало общинне землеволодіння, оброк за садибну ділянку встановлювався у розмірі 1 руб. 50 коп. з ревізької душі по першому розряду, не більше 2 руб. 50 коп. – по

другому розряду, до 3 руб. 50 коп. – по третьому і понад 3 руб. 50 коп. – по четвертому розряду. На Лівобережжі та Слобожанщині в районах подвірного землеволодіння оброк за садибу складав по 5 руб. 10 коп. з десятини, тобто 5 % її викупної суми, що дорівнювала 102 руб. Нарешті в губерніях Правобережної України річний оброк за садибу встановлювався у розмірі також 5 руб. 10 коп. з десятини. В тих містах і містечках, де селяни не мали польової землі і наділялися лише садибою, розмір оброчної плати зростав до 12 руб. і вище. [71, с. 122 - 123; 505, с. 23 - 24]. Одиницею нарахування панщинної повинності був обраний чоловічий піший день. Згідно цього за кожен десятина польового наділу селянин мав відпрацювати у Чернігівській губ. від 12 до 21 чоловіко-дня, у Полтавській губ. – від 16 до 21 і у Харківській губ. – від 12 до 19 чоловіко-днів. Таким же чином відробітки за десятина польового наділу нараховувались і у трьох правобережних губерніях [505, с. 24]. Так мусило тривати доти, доки відведена під наділ земля не буде викуплена повністю або частково. Весь цей час селяни мали перебувати до поміщика у становищі, яке визначалось у «Маніфесті», як тимчасовозобов'язане [435, с. 28]. При цьому, якщо садибну землю селяни могли викупити в будь-який момент і безперешкодно, то польову землю й інші корисні угіддя (ліс, пасовища, водоймища) – лише за згодою поміщика [435, с. 28]. І тільки отримавши її, і викупивши землю, підкреслювалось у «Маніфесті», «крестьяне освободятся от обязанностей к помещикам по выкупной земле и вступят в решительное состояние свободных крестьян-собственников» [435, с. 28]. Для дворових селян передбачався інший порядок звільнення. Він мав регламентуватися окремим положенням, яке передбачало для цього так званий перехідний період терміном у два роки і в ході якого дворові продовжували залишатися фактично підвладними своєму поміщикові. Лише «по истечении двухлетнего срока от дня издания сего положения они получают полное освобождение и срочные льготы» [435, с. 29]. Як бачимо, «Маніфест» лише констатував сам факт скасування кріпосного права й окреслював головні напрямки реалізації цього заходу. Близьким до нього за характером було й «Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [435, с.

37 – 77], яке поширювалось на всі європейські губернії Російської імперії. В ньому визначалися особисті та майнові права і обов'язки селян, порядок створення й функціонування сільських та волосних органів місцевого самоврядування, відбування селянами казенних, земських та інших повинностей тощо.

Найважливішим для даного дослідження є питання про поземельне влаштування колишніх поміщицьких селян. Для українських земель воно регламентувалося рядом місцевих положень, які конкретизували визначений «Маніфестом» порядок і характер здійснення цього важливого заходу. Зокрема, на райони переважання общинної форми селянського землекористування, а до таких належали 29 великоросійських, дві білоруські та українські – Катеринославська, Таврійська, Херсонська, й частково Харківська губернії, поширювалась дія «Местного Положения о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских» [435, с. 253 – 311]. Усю цю місцевість було поділено на три смуги – нечорноземну, чорноземну і степову, які в свою чергу поділялися на кілька смуг, для яких і визначалися конкретні норми і розміри земельних наділів [435, с. 257]. Для першої та другої місцевостей встановлювалися вищий і нижчий душовий наділ, причому розмір другого не мав перевищувати третину вищого наділу [435, с. 258]. Для третьої, степової, місцевості встановлювався єдиний указний наділ [435, с. 260], розміри якого різнилися в залежності від семи смуг, на які цю місцевість було поділено. Оскільки Харківська губернія опинилася у другій місцевості, яка в свою чергу поділялася на чотири смуги, розміри вищого і нижчого душових наділів тут **встановлювались такі (таблиця 3):**

Для трьох південноукраїнських губерній, які потрапили до третьої місцевості й були розбиті на сім смуг, розміри душового наділу відображені в таблиці 4 і засвідчують наявність ще більшого розмаїття душових наділів, ніж це було зафіксовано, як показано вище, у Харківській губернії. Загалом же для губерній України, які потрапили під дію даного місцевого положення, для Харківської

Таблиця 3

Розміри душевого наділу для селян Харківської губ., встановлені «Местным Положением о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских» [505, с. 153 – 154]

Смуги	Повіти	Душові наділи (в дес.)	
		Вищі	Нижчі
1.	Охтирський, Богодухівський, Валківський, Лебединський, Сумський, Харківський	3,00	1,00
2.	Вовчанський	3,50	1,17
3.	Зміївський, Ізюмський	4,00	1,30
4.	Куп'янський, Старобільський	4,50	1,50

встановлювались вищий і нижчий наділи відповідно в межах 3 – 4,5 дес. і 1,5 дес. Указний наділ для трьох південних губерній становив 3 – 6,5 дес. на ревізку душу (таблиця 4).

Таблиця 4

Розміри вищого польового та вищого садибного душевих наділів для селян Лівобережної та Слобідської України [505, с. 163 – 164]

Губернія	Місцевість	Повіти	Наділи (в дес.)	
			Польовий	Садибний
1	2	3	4	5
Чернігівська	1.	Конотопський, част. Борзенського, Ніжинського, Козелецького	4,00	2,75
	2.	Част. Борзенського, Ніжинського, Козелецького; Глухівський, Кролевецький, Городнянський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Стародубський, Чернігівський, Остерський	6,00	4,00
	3.	Мглинський, Суразький, Новозибківський	7,00	4,50
Полтавська	1.	Всі, крім Костянтиноградського	4,00	2,75
	2.	Костянтиноградський	5,00	3,50
Харківська	1.	Охтирський, Богодухівський, Валківський, Лебединський, Сумський, Харківський	4,00	3,00
	2.	Вовчанський	5,00	3,50
	3.	Зміївський, Ізюмський	6,00	4,00
	4.	Куп'янський, Старобільський	7,00	4,50

Навпаки, в межах Лівобережної та Слобідської України, де переважало подвірне селянське землеволодіння і спостерігався вкрай нерівномірний розподіл дореформених земельних наділів між тяглими (заможними), пішими (біднішими) та іншими категоріями залежного селянства, поземельне влаштування звільнених селян мало здійснюватись дещо по іншому. Для цього було розроблене окреме «Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской» [220, с. 243 – 292]. Хоча, як і на Півдні України, воно поділяло територію лівобережних та слобідських губерній на окремі «місцевості» [220, с. 247], проте встановлювались на них не вищий – нижчий та указний наділи, а вищий садибний та вищий польовий земельні душові наділи. Це наочно демонструє пропонована нижче таблиця 5.

Таблиця 5

Розміри указного наділу для губерній Південної України [505, с. 154]

Смуги	Повіти, губернії	Указний наділ на ревізську душу (в дес.)
1.	Част. Сімферопольського і Феодосійського (Таврійська губ.); част. Одеського, Херсонського (Херсонська губ.)	3,0
2.	Пн. Олександрійського (Херсонська губ.)	3,5
3.	Пн. Олександрійського, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Новомосковський, Павлоградський, Слов'яносербський (Катеринославська губ.); Пн. Ананіївського (Херсонська губ.)	4,0
4.	Пд. Олександрівського (Катеринославська губ.); Пд. Олександрійського (Херсонська губ.)	4,5
5.	Бердянський (Таврійська губ.); Пд. Ананіївського (Херсонська губ.)	5,0
6.	Част. Одеського і Херсонського (Херсонська губ.)	5,5
7.	Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський, част. Сімферопольського та Феодосійського (Таврійська губ.)	6,5

Нарешті, для Правобережної України було підготовлене спеціальне «Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на

помещичьих землях, в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской» [220, с. 113]. Воно, як і попередні місцеві положення, до певної міри враховувало специфіку даного району. Остання полягала, по-перше, у наявності тут великого фільваркового о землеволодіння поміщиків, по-друге, у переважанні тут подвірної форми селянського надільного землекористування і, по-третє, що було особливо важливим, в наявності у більшості кріпосного селянства інвентарних наділів. Як відомо, побоюючись наростання антикріпосницьких настроїв серед селянства Правобережної України, у середовищі якого переважало саме кріпосне населення [471, с. 235; 459, с. 183 – 186], протягом 1847 – 1848 рр. уряд вдався тут до проведення «інвентарної реформи». «Інвентарі», тобто описи господарства поміщицьких маєтків, відомі на Правобережжі ще з XVI ст., здавна містили інформацію про землю «поміщицьку» та «селянську», співвідношення яких постійно змінювалось і часто на користь поміщиків [95, с. 82]. Виходячи з цього, у травні 1847 р. урядом були затверджені й опубліковані «інвентарні правила», які закріпили за селянськими господарствами до цього належну їх господарям землю. І хоча, як це відзначають цілий ряд авторитетних українських дослідників проблеми [95, с. 83; 75, с. 15], такої землі виявилось вдвічі менше за ту, яка належала поміщикам, такі урядові заходи помітно зміцнили селянські господарства економічно. Тож, зважаючи на це, а також на помітний вплив, який мали серед місцевих селян діячі польського та західноукраїнського національно-визвольних рухів, укладачами й редакторами відповідного місцевого положення завбачливо було вирішено залишити звільненому селянству його інвентарні наділи, що й було закріплено у статті 3-й положення [71, с. 120; 220, с. 295]. Виходячи з цього для всіх дев'яти «місцевостей», на які було поділено три правобережні губернії, встановлювались такі розміри пішого польового наділу: [505, с. 169]

- місцевість 1 – 2 – до 4,5 дес. на ревізьку душу;
- місцевість 3 – 4,5 – 5,5 дес. на ревізьку душу;
- місцевість 4 – 5,5 – 6,0 дес. на ревізьку душу;
- місцевість 5 – 6,0 – 7,0 дес. на ревізьку душу;

- місцевість 6 – 7,0 – 7,5 дес. на ревізьку душу;
- місцевість 7 – 8 – 7,5 – 9,5 дес. на ревізьку душу;
- місцевість 9 – понад 9,5 дес. на ревізьку душу.

Отже, норми душових наділів польової землі, яку селяни мали протягом певного часу викупити за згодою поміщика, загалом встановлювались у розмірі 3 – 6,5 дес. для південних губерній України, у розмірі 3 – 4,5 дес. – для Лівобережжя й 4,5 – 9,5 і більше десятин – для Правобережної України. При цьому селянські наділи не могли перевищувати розмір селянського землекористування до реформи 1861 р. А якщо таке траплялося, то надлишок землі переходив у власність поміщика. Виняток становили правобережні губернії, де вже у ході реалізації законодавчих актів реформи, під впливом чергового польського національно-визвольного повстання 1863 р., селянські наділи були навіть збільшені на 18% за дореформені [198, с. 29; 73, с. 31]. За отримані наділи селяни мали сплатити поміщикам та державі величезний викуп, який на думку багатьох вчених, майже вдвічі перевищував дійсну ціну надільної землі. Його виплата мала тривати з розрахунку 6% річних упродовж 49-ти років, тобто до 1910 р. За цей час, за підрахунками українського дослідника М. Лещенка, тільки в межах дев'яти українських губерній селяни мали сплатити за виділену їм землю понад 503 млн. руб. [73, с. 36]. Щоправда, статті 123-я Великоросійського і 116-а Малоросійського місцевих положень надавали селянам можливість в разі домовленості з поміщиком отримати безкоштовно так звані «дарчі» наділи, які, проте не мали перевищувати 25% розміру повного наділу, встановленого для тієї чи іншої місцевості [220, с. 209, 268]. Право отримати надільну землю надавалось також частині дворових та частині селян, які належали дрібномаєтним поміщикам, що регламентувалося окремими законодавчими актами. Для перших було розроблене спеціальне «Положение об устройстве дворových людей, вышедших из крепостной зависимости» [435, с. 106 – 113]. Як відомо, дворовими називали тих кріпосних селян, які не були задіяні на польових роботах, не мали власного господарства, а працювали й жили у дворі поміщика, перебуваючи на його утриманні. Згодом, в міру посилення кріпосницької експлуатації, у дворіві

почали записувати селян, яких переводили на «місячину», тобто на утримання їх поміщиком при постійному використанні на польових роботах. Це привело до різкого зростання чисельності дворових. Так, на Полтавщині протягом 1843 – 1857 рр. їх кількість зросла від 17,9 тис. до 85,9 тис. чол., на Харківщині, за 1849 – 1859 рр., – від 17 тис. до 91 тис. чол., на Чернігівщині, за 1847 – 1857 рр. – від 18,6 тис. до 53,6 тис. чол., на Херсонщині, за 1853 – 1859 рр. – від 15,1 тис. до майже 50 тис. [95, с. 70]. Лише 2 березня 1858 р. було видано указ про заборону переведення селян у дворові подібним чином. Саме на це звертає увагу стаття 6 «Прав дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності». В ній, зокрема, сказано: «Права на участие в пользовании полевым наделом на одинаковом с крестьянами основании предоставляется только тем из дворовых людей, которые до обнародования указа 2-го марта 1858 года сами лично пользовались полевым наделом или, по поступлению к помещику в услужение либо в хозяйственную должность, не переставали пользоваться наделом или же нести издельную повинность при обработке пахотных полей» [435, с. 107]. Аналогічну можливість отримати земельний наділ отримували й ті кріпосні селяни, які належали дрібномаєтним поміщикам. Порядок їхнього звільнення й наступного влаштування обумовлювався «Дополнительным Правилom об устройстве крестьян, водворённых в имениях мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам» [435, с. 343 – 348]. Стаття 3-я додаткових правил надавала кріпосним селянам маломаєтних поміщиків право на отримання у постійне користування за встановлені повинності садибну та польову землю в межах, окреслених відповідними місцевими положеннями [435, с. 343]. Але це стосувалося лише тих селян, які мали дореформене надільне землекористування. Тих же, які такої землі не мали, поміщики отримували право звільняти без відповідних земельних наділів.

Отже, як засвідчує проведений вище стислий аналіз законодавчих актів, які стосувалися безпосереднього влаштування, і перш за все поземельного, українського кріпосного селянства, його порядок був надзвичайно різноманітним. Але, як відзначалося вище, з моменту підписання Олександром II «Маніфесту» та

інших документів про реформу встановлювався єдиний для всіх категорій поміщицьких селян дворічний період до 19 лютого 1863 р., в ході якого останні продовжували залишатися фактично в тій же феодальній залежності від колишніх кріпосників. Такий стан речей був продиктований, перш за все, необхідністю складання і введення в дію уставних грамот – основних документів, які фіксували переведення селян на викуп і склалися шляхом домовленості між поміщиком і селянами про умови звільнення останніх в кожному окремому маєтку. Підписання уставної грамоти мало означати для селянства припинення його тимчасовозобов'язаного стану по відношенню до своїх колишніх господарів.

Порядок їх складання, затвердження і введення в дію регламентувався у другому відділі «Правил о порядке приведения в действие положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [435, с. 220 – 238]. Тут, зокрема, було чітко визначено, що протягом року від дня отримання на місцях текстів законодавчих актів поміщики мали скласти уставні грамоти по своїх маєтках і подати їх повітовим предводителям дворянства для розгляду і перевірки. А впродовж двох років вони мали набути чинності остаточно [435, с. 225]. Якщо ж поміщик у вказаний термін уставної грамоти не подавав на розгляд предводителю дворянства, то її складанням мав займатися мировий посередник [435, с. 226]. А термін остаточного її введення в дію лишався той же – два роки. Відразу ж зазначимо, що більшість поміщиків добросовісно поставилися до виконання цієї вимоги. За повідомленням міністра внутрішніх справ П. Валуєва вже на 1^о січня 1863 р. в дев'яти українських губерніях було введено в дію 11804 уставні грамоти, які загалом охопили 1751744 рев. душ., або 75,4% усіх ревізьких душ кріпосного населення України. По окремих губерніях ці показники розподілялись так (табл.6). Дані наведеної таблиці свідчать, що найінтенсивніше уставні грамоти впроваджувались на Лівобережній Україні, де число охоплених ними ревізьких душ кріпосного селянства складало на 1 січня 1863 р. понад 81%. Далі, йшли райони Правобережної (75,9%) та Південної (59,4%) України. Серед окремих губерній найінтенсивніше впроваджувались уставні грамоти в Подільській (95,3%), Чернігівській (89,5%) та Харківській (79,1%). Найнижчими

Введення в дію уставних грамот в Україні на 1 січня 1863 р. [505, с. 285]

Губернії	Число грамот, введених в дію	Число охоплених ними ревільських душ	Загальне число ревільських душ кріпосних	% числа ревільських душ, щодо яких введено в дію уставні грамоти
Полтавська	2138	192452	255392	75,36
Харківська	1206	136380	173633	78,54
Чернігівська	2271	206491	230772	89,48
Лівобережжя	5615	535323	659797	81,13
Волинська	1013	146357	332134	44,07
Київська	1440	425905	551137	77,28
Подільська	1847	481904	505823	95,27
Правобережжя	4300	1054166	1389094	75,89
Катеринославська	728	74408	127445	58,38
Таврійська	49	4908	16070	30,54
Херсонська	1112	82939	131298	63,17
Південь	1889	162255	274813	59,04
Україна	11804	1751744	2323704	75,39

аналогічні показники були у Волинській (44%) і Таврійській (30,5%) губерніях. Досліджуючи проблему, радянський історик М. Найдьонов, спираючись на аналіз великої кількості відповідного фактичного матеріалу, прийшов до висновку, що головною причиною тривалого непідписання уставних грамот слід вважати «поміщицький саботаж», тобто масове небажання складати уставні грамоти з боку поміщиків, які таким чином прагнули якомога довше зберегти свою владу над селянами [506, с. 233]. Іншу важливу причину цього явища називає відомий український вчений-аграрник М. Лещенко. «Аналіз численних джерел, – підкреслював Микола Никифорович, – свідчить, що основною, головною причиною повільного оформлення уставних грамот на Україні у другій половині 1861 р., як і у наступний період, було небажання самих селян прийти до угоди з поміщиками» [71, с. 268]. Свій висновок автор підкріплює, як і згадуваний вище

М. Найдьонов, численним і яскравим фактичним матеріалом. Так, чи інакше, але значна частина уставних грамот в межах дев'яти українських губерній продовжувала залишатися не підписаною і після завершення відведеного для цього дворічного терміну, залишаючи десятки тисяч селян у тимчасовозобов'язаному стані по відношенню до їхніх колишніх господарів, про що мова піде нижче. Тепер же, повертаючись ще раз до даних поданої нижче таблиці 6, зазначимо, що наведені в ній показники, в тому числі й відсоткові, хоча й відображають загальну тенденцію процесу введення в дію уставних грамот, загалом не можна вважати остаточними. Це стосується, зокрема, даних про загальну чисельність ревільських душ кріпосного селянства. У звіті П. Валусьва, як свідчать дані наведеної вище таблиці 6, їх нараховано у дев'яти українських губерніях 2323704. В той же час український дослідник В. Теплицький наводить іншу цифру – 2651,4 тис. ревільських душ [75, с. 99]. Щоправда, ним враховані й ті селяни, які отримали дарчі наділи без викупу або не отримали землі зовсім, а, отже, не підпадали під дію уставних грамот. Тих же селян, які отримали наділи за викуп, у нього налічується 2319,8 тис. ревільських душ, що майже на 4 тис. менше, ніж у повідомленні П. Валусьва.

Таким, в узагальненому вигляді, мало бути поземельне влаштування колишніх поміщицьких селян на українських землях, передбачене документами про скасування кріпосницького права. Його принципи згодом були покладені в основу реформування удільного (1863 р.) та державного (1866 р.) селянства. І хоча перші з них юридично були звільнені з кріпацтва ще указами від 20 червня 1858 р. [78, с. 260] та 26 серпня 1859 р. [78, с. 260], остаточно питання вирішувалось на основі затвердженого Олександром II 26 червня 1863 р. «Положения о крестьянах, водворенных на землях имений государевых, дворцовых и удельных». Воно передбачало переведення удільних селян упродовж двох років у розряд селян-власників із земельним наділом, який підлягав викупу й складався із орної та сінокосної землі [78, с. 261 – 264]. За таким же приблизно сценарієм кількома роками пізніше було проведено й реформу державних селян, які становили в Україні понад 40% всього українського селянства [198, с. 31]. 24

листопада 1866 р. був затверджений закон «О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях» [78, с. 273 – 277]. Він передбачав влаштування господарського побуту колишніх державних селян і розширення їхніх прав щодо володіння наданими їм надільними землями. Згідно цього документу державні селяни зберігали за собою всі землі, які знаходилися в їхньому користуванні. В тих же сільських громадах, де селянська земля не була відокремлена від наданих їм раніше «казенних» земель, наділ мав обмежуватися 8-ма десятинами у малоземельних і 15-ма дес. – у багатоземельних губерніях [78, с. 274]. Право володіння закріпленими за сільськими громадами землями фіксувалося у спеціальних «власницьких записах», які видавалися кожній громаді окремо. За користування наданою їм землею колишні державні селяни мали щорічно сплачувати на користь держави відповідний оброчний податок.

Останнє було для Російської імперії питанням надзвичайної ваги, і не тільки по відношенню до державного селянства, проблема оподаткування якого досить ґрунтовно висвітлена сьогодні В. Орликом. Адже характерною ознакою державного ладу в Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. була «відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ» [187, с. 67], у тому числі й фінансово-податкових. Це змушувало урядовців постійно удосконалювати систему оподаткування. Так, у X – XI ст. податки (податі) надходили до князівської казни головним чином від землеробів, власників землі [182, с. 88]. З XIII ст. набуває поширення податок від сохи (посошний) [182, с. 89], який у кінці XVII ст. був замінений подвірним, а з 1724 р. – подушним податком [182, с. 90]. Спроби подальшого удосконалення податкової системи в межах імперії напряду стосувались і тих українських земель, які на той час перебували у її складі. Після уніфікації у 70 – 80-х рр. XVIII ст. адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських, ключовою фігурою на місцях стає губернатор. З'являються й підвладні йому адміністративні установи, зокрема казенна палата на чолі з віце-губернатором, яка поряд з вирішенням інших питань, відала й обліком податного населення та здійснювала контроль за надходженням податків [187, с. 67]. Удосконалюючи систему оподаткування,

російський уряд готує і видає Збірник статутів про податки [507] та створює Міністерство державних маєтностей [508; 188, с. 113 – 120]. Наступним етапом удосконалення оподаткування населення стали реформи 1861, 1863 і 1866 років, в ході яких поміщицькі, державні та удільні селяни виявились підігнаними під єдину систему оподаткування та сплати викупних платежів за надану їм землю. Це значно полегшувало державним установам збирання з селянства величезних коштів, які були вкрай необхідні для розвитку сучасної промисловості, переоснащення армії, зрештою, для здійснення тієї низки реформ, які мали реанімувати величезну, але хиріючу Російську імперію і повернути їй провідні позиції в Європі, безславно втрачені після поразки в Кримській війні.

З іншого боку, на основі законодавчих актів трьох згаданих вище реформ, і в першу чергу реформи 1861 р., в імперії було здійснено перший великий перерозподіл феодальної земельної власності між її споконвічними власниками – дворянами та представниками інших верств населення, зокрема селянством. Все це у повній мірі стосувалося й дев'яти українських губерній. В ході перерозподілу земельного фонду України, який складав 44,1 млн. дес., протягом першої половини 60-х рр. XIX ст. в руках українського селянства опинилося 20,1 млн. дес., що склало 45,7% всього українського земельного фонду; у власності дворян залишилося 20,6 млн. дес. (46,6%), ще 3,4 млн. дес. (7,7%) продовжувало перебувати у власності церкви та держави [194, с. 111]. Об'єктивно це відкривало непогані перспективи для успішного розвитку ринково-поземельних відносин у післяреформений період. З іншого боку, феодальна власність на землю не була знищена остаточно. Про те, як це впливало на характер поземельних відносин, мова піде у наступному параграфі даного розділу.

Таким чином, ми можемо стверджувати той факт, що саме скасування кріпосного права у межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, створило необхідні умови для повноцінного існування в Україні капіталізованого земельного ринку. Реформа 1861 р., в ході якої значна частина поміщицької землі перейшла в руки селянства, серйозно підірвала основи феодального господарства і станового землеволодіння. Під впливом скасування

кріпосного права в Україні почався черговий великий перерозподіл її земельного фонду, в ході якого земля, що залишилася у дворянства після реформи 1861 р., й надалі продовжувала переходити до рук селян, міщан, купців та інших власників не дворянського походження, що сприяло формуванню нового безстанового землеволодіння. При чому відбувалось це головним чином через капіталізований земельний ринок.

2.3. Модернізація економіки і аграрні відносини після скасування кріпосного права

Наслідки скасування кріпосного права, які в цілому задовольнили самодержавний уряд та імператора Олександра II, викликали далеко неоднозначну реакцію з боку сучасників, представників різних політичних сил та громадськості. Так, один з велетів російської класичної літератури М. Некрасов відгукнувся на цю подію патріотичним віршем «Гімн царю-визволителю»:

«Слався, народу давший свободу!

Доля народа счастье его,

Свет и свобода – прежде всего!

Слався, народу давший свободу!» [509, с. 55]

«Великим торжеством всієї Русі» називав «Маніфест 19 лютого» відомий український історик М. Костомаров [510, с. 537]. «Великою годиною долі народної» вважали скасування кріпацтва невідомі автори останнього, як виявилось, листа до вмираючого Т. Шевченка [449, с. 184]. Проте вже через якихось десять років після цього лідер українського громадського руху М. Драгоманов охарактеризував реформи Олександра II як «нешасні» [511, с. 408]. Різко негативною від самого початку була оцінка реформи 1861 р. представниками лівих політичних сил. Рішуче стали на бік невдоволеного реформою селянства О. Герцен і М. Огарьов, а також діячі першої народницької організації «Земля і воля». А М. Чернишевський у зверненні до селян відверто закликав їх на боротьбу проти самодержавства, за «дійсну волю» і торжество соціалістичних ідеалів [512, с. 5 – 14].

Різно негативне ставлення до наслідків реформи 1861 р. було притаманне й лідеру російських марксистів В. Леніну, який з перших же кроків своєї політичної кар'єри став на шлях рішучого засудження «неселянського» характеру «селянської реформи». «Не про великодушність уряду свідчить наша селянська реформа, – писав він у статті «Робітнича партія і селянство» на початку 1901 р., – навпаки, вона є найяскравіший історичний приклад того, до якої міри спаскудженою виходить усяка справа з рук самодержавного уряду» [513, с. 410]. Своє ставлення до наслідків реформи 1861 р., переважно критично-негативне, В. Ленін неодноразово висловлював, конкретизував і розширював у багатьох своїх наступних творах. Зазначимо, що деякі його судження з даного питання, ідеалізовані в радянські часи, сьогодні потребують певних уточнень, а, отже, при нагоді ми до них ще повернемося.

Близькою до ленінської, хоча, як нам здається, більш виваженою і продуманою, була й оцінка реформи 1861 р., дана їй лідером поміркованої земської опозиції, а згодом одним з керівників кадетської партії І. Петрункевичем. «Кріпосна реформа, – підкреслював Іван Ілліч, – що склалась під впливом могутніх інтересів землевласницького класу, станово-бюрократичних звичок управління та фінансових потреб, страждає усіма недоліками компромісу нових потреб, що назріли з віджилим свій вік ладом» [514, с. 4]. Хоча, за великим рахунком, найяскравішим критерієм ставлення суспільства до реформи 1861 р. та її наслідків були не точки зору тих чи інших діячів певних політичних сил, не захоплені вигуки чи зітхання розчарованих сучасників, а його величність селянський рух, який могутньою хвилею прокотився просторами імперії в перше десятиліття після скасування кріпосного права. В одній лише Україні протягом 1861 – 1870 рр., та й то лише по квітень 1870 року, стався не менш як 2871 селянський виступ, в тому числі 2097, або 73% всіх виступів, упродовж 1861 – 1863 рр. [71, с. 520]. Про головну спрямованість тогочасного руху яскраво свідчить той факт, що 1168 виступів із 3015-ти, які наводить М. Лещенко, класифікуючи їх за формами боротьби, або 38,7% всіх виступів, були спрямовані проти збереження панщини. Ще 659 виступів (21,9%) були пов'язані із

супротивом введенню уставних грамот, 495, або 16,4% всіх виступів, супроводжувались відмовою селян сплачувати викуп, 52 виступи (1,7%) спрямовувались проти діяльності мирових посередників, а ще в 11-ти випадках (0,4%) мала місце відмова селян від земельних наділів [71, с. 521]. Щоправда, останній показник є явно заниженим. Так в межах Полтавської губ. М. Лещенко нараховував три випадки відмови селян від земельних наділів [72, с. 521], тоді, як за нашими підрахунками їх було на багато більше. За даними Земельного відділу Міністерства зовнішніх справ лише у 29 населених пунктах Полтавської губ. від 1736,6 дес. землі, виділеної під наділ колишнім кріпосним відмовились 1663 ревізьких душ селян: у тому числі по Костянтиноградському повіту 583 р. д. (679,3 дес.), Роменському – 32 р. д. (42 дес.), Золотоношському – 3 р. д. (10,7 дес.) і по Миргородському повіті – 1045 р. д. (1004,6 дес.) [515, арк. 1 – 298]. Це аж ніяк не суперечить, а навпаки суттєво доповнює визначену М. Лещенком тенденцію в розвитку селянського руху 60-х рр. XIX ст. в Україні, як такого, що відображав насамперед невдоволення селян збереженням панщини та самим порядком впровадження законодавчих актів реформи.

Як бачимо, і сама реформа 1861 р., і очолювані царем реформатори опинилися під зливою критичних стріл з боку представників як різних верств населення, так і представників різних політичних напрямків. Однак при всьому цьому негативі не слід забувати й про ті позитивні зрушення, які були викликані до життя скасуванням кріпосного права і які поклали початок новому етапу в житті народів, які населяли Російську імперію. Це зрештою мусили визнати навіть найсуворіші критики наслідків скасування кріпацтва.

Юридичне звільнення особи селянина стало найбільшим здобутком реформи 1861 р. Цим самим уряд Олександра II порушив одвічну осілість юридично залежного від кріпосників і прикріпленого до землі селянства, створивши умови для швидкого формування ринку високопродуктивної вільнонайманої праці, такого необхідного для успішної індустріалізації країни. Остання розглядалась урядом як засіб відновлення свого провідного економічного та військово-політичного становища в Європі, втраченого після поразки у Кримській війні.

Відзначаючи саме цей бік реформи 1861 р., той самий В. Ленін, який нещадно критикував її за незавершеність й антиселянську спрямованість, писав: ««Велика реформа» була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники. Яка ж сила примусила їх взятися за реформу? Сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму» [496, с. 163]. Майже в такому ж ключі висловлювався й один з основоположників теорії наукового комунізму Ф. Енгельс. «З 1861 р. в Росії, – писав він автору першого російського перекладу «Капіталу» М. Даніельсону, – починається розвиток сучасної промисловості в масштабі, гідному великого народу. Давно вже дозріло переконання, що ні одна країна в теперішній час не може зайняти належного їй місця серед цивілізованих націй, якщо вона не має промисловості, яка використовує парові двигуни, і сама не задовольняє – хоч би в значній частині – власну потребу в фабричних виробах. Виходячи з цього переконання, Росія й почала діяти і діяла з великою енергією» [447, с. 253]. Для досягнення поставленої мети щодо створення модерної промисловості царський уряд вдався до цілого ряду радикальних заходів у вигляді підпорядкування всіх внутрішніх ресурсів потребам буржуазної індустріалізації, залучення в російську промисловість іноземного капіталу та встановлення високих мит на імпорт конкурентоздатних з нею іноземних товарів, що звільнило внутрішній ринок для продукції вітчизняної промисловості. Всі ці заходи, помножені на практично невичерпні внутрішні сировинні ресурси та наявність дешевого і водночас широкого ринку вільнонайманої праці, зрештою й спричинили той промисловий бум, внаслідок якого у Російській імперії протягом кількох десятиріч «відбулися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття» [496, с. 164]. Це дозволило імператорській Росії швидко ліквідувати економічне відставання від передових країн Європи і зберегти при цьому монархічну форму державного управління. Отже, модернізована російська економіка дозволила не тільки відродити військову могутність Росії, але й повернути втрачений нею після Кримської війни міжнародний авторитет.

Помітна роль у вищезгаданих перетвореннях пореформеної доби відводилась підросійській Україні. Новий промисловий район на Півдні, який швидко

формувався, вже на кінець XIX ст. впевнено випередив застарілі Центральний та Уральський економічні райони. Відзначаючи це, В. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» писав: «Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Часто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення. До Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи» [516, с. 463]. Інтенсивному економічному зростанню промислового району на Півдні сприяли й такі фактори, як великі природні запаси кам'яного вугілля та залізної руди, наближеність до вигідних у торговому відношенні азовсько-чорноморських портів – Маріуполя, Одеси, Миколаєва, Херсона тощо. Водночас у межах Правобережної України, не без участі німецького та австро-угорського капіталу, формувався загальноімперський центр цукрової, а у Лівобережній Україні – тютюнової промисловості. Міста Київ, Харків, Луганськ швидко ставали визначними центрами машинобудівної, Катеринослав, Олександрівськ – металургійної, район Донбасу – гірничодобувної, Криворіжжя – залізорудної галузей промисловості. Індустріальному розвитку українських земель сприяло інтенсивне залізничне будівництво яке за визнанням відомого державного чиновника С. Вітте, розвивалося набагато швидше, ніж загальне економічне піднесення країни і стало своєрідною віссю промислового перевороту [443, с. 124].

Розвиток залізничного будівництва перебував під пильною увагою особисто імператора Олександра II. З цією метою ще у 1857 р. було створене «Головне товариство російських залізниць», яке отримало фактично монопольне право на будівництво головної залізничної мережі в країні [81, с. 50]. Паралельно з ним, уже після реформи 1861 р., урядом було відновлене казенне залізничне будівництво. Саме в цю галузь найперше залучились іноземні капітали, власникам яких гарантувався не менш як 5-відсотковий прибуток. Оплата праці на залізничному будівництві була помітно вищою, ніж у інших галузях

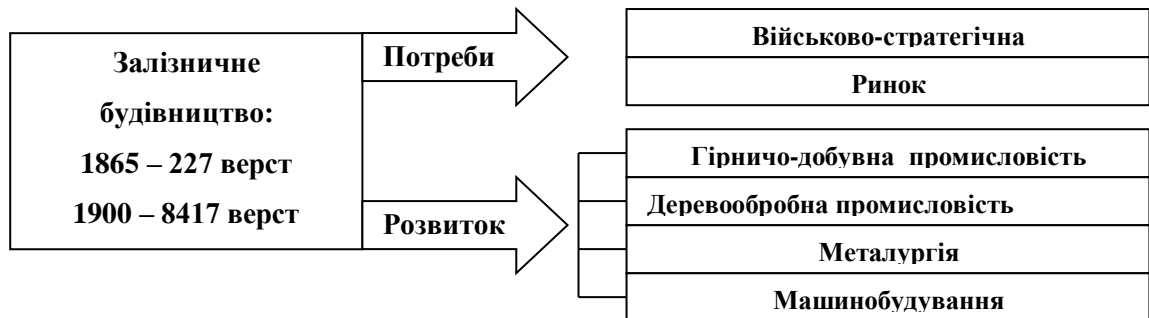
промисловості. Це сприяло інтенсивному залученню до нього широких верств звільненого від кріпосної залежності селянства. Тепер уже юридично вільних селян приваблювали пристойні заробітки і вони залишали обжиті місця, поповнюючи загони залізничного пролетаріату. Як наслідок, вже протягом 60 – 90-х рр. ХІХ ст. протяжність залізничної мережі по імперії в цілому зростає більш як у 25 разів і на 1901 р. вже становила понад 56 тис. верст [55, с. 462]. Приблизно за такий же період (1865-1900 рр.) протяжність залізниць прокладених через українські губернії збільшилась від 227 до 8417 верст [500, с. 74]. Прокладені через Україну Харківсько-Миколаївська, Балтсько-Катеринославська, та інші залізниці з'єднали провідні індустріальні центри України з ринками збуту їхньої продукції та сировинними районами. Проте і їх далеко не вистачало. Підтвердженням того є прохання міських властей міст Чернігова, Козельця та Городні в Чернігівській губернії, на ім'я міністра шляхів сполучення щодо прокладання через їхню місцевість вузькоколіїної залізниці. Поява такої, вказувалось у проханні, «дасть цьому краю можливість зручного і швидкого збуту місцевих продуктів сільського господарства, зробить дешевою доставку і вивіз товарів і цим самим забезпечить зростання і розвиток як цих міст, так і наближених до залізниці поселень» [517, арк. 17]. Стрімке прокладання залізничних мереж, як і перетворення багатьох українських міст у провідні центри загальноімперської промисловості позитивно впливали на зростання земельних цін, чим об'єктивно сприяли успішній еволюції земельного ринку.

Потреби залізничного будівництва викликали швидке зростання супутніх йому галузей промисловості: металургійної, добувної, машинобудівельної, деревообробної та інших, що добре видно із запропонованої нижче схеми. Їхньому інтенсивному розвитку сприяли такі заходи уряду, як пільгове внутрішнє фінансування, залучення іноземних капіталів, а, головне, штучне вивільнення вітчизняного ринку для збуту місцевої промислової продукції. Останнє досягалося завдяки протекціоністській політиці царизму. Митні тарифи 1857 і особливо 1868 рр., передбачаючи помітне зниження відповідних ставок на сировинні товари і, водночас різко підвищували ціни на готову імпортовану

продукцію. Так, ввіз у Росію заліза коштував: рейкового – 20 коп., сортового – 35 коп. та листового – 50 коп. за пуд, тоді як імпорт машин, апаратів і механізмів – 75 коп. за пуд [500, с. 75]. Водночас йшло переустаткування на нових, капіталістичних

**Залізничне будівництво – вісь промислового перевороту
(60 – 90-ті рр. XIX ст.) [500, с. 75].**

засадах підприємств у традиційних промислових районах – Уральському і Центральному. На Півдні та Сході України створювався новий промисловий район, який дуже швидко посів провідне місце в імперії. Вже на кінець XIX ст. на його долю припадало 52,9 % від загального видобутку залізної руди [500, с. 76], близько 692 млн. пудів кам'яного вугілля, у ньому виплавлялося понад 90 млн. пудів чавуну, що також становило більше половини їхнього загальноімперського виробництва [518, архів 91 ЗТ.] Інтенсивний розвиток стратегічних галузей важкої промисловості дав можливість зміцнити воєнно-економічний потенціал імперії, що помітно посилило її позиції в Європі. Вже наприкінці 1870 р. уряд Олександра II в односторонньому порядку скасував принизливі для Росії умови Паризької угоди 1856 р. [500, с. 76]. А протягом 1877 – 1878 рр. продемонстрував зростаючу могутність переоснащеної і реформованої російської армії у переможній (першій після Кримської війни) воєнній кампанії на Балканах та Кавказі. Поряд з новими галузями важкої й добувної промисловості розвивалися на нових засадах також галузі легкої промисловості. Особливо інтенсивним був розвиток цукрової промисловості, центром якої стали Київська і Подільська губернії, а також окремі райони Лівобережної та Слобідської України. Аналогічні процеси спостерігалися також у тютюновій, гуральній та ряду інших галузей. Помітні успіхи української

промисловості у 60 – 90-х рр. ХІХ ст. об'єктивно сприяли тому, що вже на початок ХХ ст. Україна впевнено посіла провідне місце в економічному потенціалі Російської імперії.

Набагато складнішими виявились наслідки скасування кріпосного права в галузі аграрних відносин. Від реформи 1861 р. постраждали не тільки окремі групи селян, але й широкі верстви дворянства. Відзначимо, що останнє твердження до певної міри суперечить усталеному в радянській історіографії погляду на дане питання. Адже, висвітлюючи його радянські дослідники керувались ленінським положенням про те, що «селян «визволяли» в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя і його чиновники...» [519, с. 133]. На основі таких «дороговказних» висновків серед радянських істориків утвердилась точка зору на те, що реформа 1861 р. здійснювалась самими поміщиками або урядом – в інтересах поміщиків. «Неважко зрозуміти, – зазначав з цього приводу М. Лещенко, – що взявши справу підготовки реформи у свої руки, поміщики-реформатори зробили все від них залежне, аби одержати від реформи найбільше вигід для себе» [73, с. 30]. Сьогодні такий однозначний підхід до оцінки подій півторавікової давнини викликає чимало сумнівів і заперечень. Прикладом цього є точка зору сучасного вченого із дальнього зарубіжжя С. Беккера. Вивчаючи історію російського дворянства, дослідник відзначає, що звільнення селянства у 1861 р., яке супроводжувалось позбавленням дворянства значної частини їхніх земельних володінь, створило «вільний ринок сільськогосподарської землі, дякуючи чому дворяни отримали можливість перетворити свої земельні володіння у інші, потенційно більш прибуткові форми капіталу, попутно відмовляючись від ролі землевласника на користь інших, більш приємних і близьких їм видів діяльності» [206, с. 50]. Думка, висловлена С. Беккером, практично є протилежною тій, якої свого часу дотримувались у цьому питанні більшість істориків-марксистів.

Тим не менше ми, приймаючи її в цілому, продовжуємо вважати, що в ході скасування кріпосного права і наступної буржуазної індустріалізації дворянство, в тому числі й в Україні, було поставлене самою державою у вкрай скрутне

становище. Невипадково, ще у жовтні 1858 р. економіст К. Маркс, який пильно слідкував за підготовкою скасування кріпосного права в Росії, передбачав можливість втрати дворянством значної частини своїх привілеїв. «Для великих землевласників, – писав він у статті «Питання про скасування кріпосного права в Росії», – з їх точки зору, звільнення селян майже рівнозначне відреченню від своїх прав. Справді, не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення...» [520, с. 572]. На такий хід подій звертав увагу і Олександр II, передбачаючи певне ураження дворянських інтересів під час впровадження законодавчих актів реформи 1861 р. «При особистих моїх розмовах з губернськими предводителями дворянства та під час мандрівок моїх по Росії, – говорив імператор на засіданні Державної Ради 28 січня 1861 р., – під час прийому дворян я не приховував напрямку своїх думок і поглядів на питання, яке заповонило усіх нас і говорив усюди, що це перетворення не може статися без деяких жертв з їхнього боку, і що всі старання мої полягають у тому, щоб жертви ці були як можна менш обтяжливими і тяжкими для дворянства» [505, с. 130]. Занепокоєність монарха можна зрозуміти. Як і його прагнення допомогти дворянам пережити складний для них перехідний період з якомога меншими втратами. Це і було зроблено в ході підготовки законодавчих актів реформи, які майже відверто надавали дворянству різноманітні можливості для економічного закабалення юридично звільненого селянства. Хоча, і це відзначають сучасні дослідники історії адміністративних реформ в Росії, ті ж законодавчі акти реформи, які дозволяли поміщикам здійснювати вигідні для них перенесення селянських наділів, позбавляли селян корисних угідь тощо, повністю ігнорували вимоги помісного дворянства щодо залучення його до місцевого управління, незважаючи на прагнення окремих високопоставлених державних чиновників передати управління волостями поміщикам [521, с. 192]. Зрештою, проти цього заперечував і сам імператор. Подібні проблеми і самим дворянством сприймалися як неприципові дрібниці. Головна небезпека чекала на нього з іншого боку. Адже, ні Олександр II, ні його уряд не могли поступитися навіть дворянству – своїй головній соціальній опорі – ані найменшою крихтою інтересів держави, яка

після поразки у Кримській війні потребувала невідкладних реанімаційних заходів. Як наслідок, ще у 1859 р. були закриті всі державні кредитні установи, які до цього надавали дворянству вигідні кредити під заставу їхньої нерухомості [26, с. 2]. В результаті цього абсолютна більшість поміщиків, головним чином середніх та дрібномаєтних, на період реформи виявилась фактично покинутими державою напризволяще. Це позбавило їх коштів необхідних для перебудови власних господарств у відповідності до потреб ринкової економіки.

Постає цілком логічне питання: чи могла виправити становище виплата дворянству за державний рахунок 80% викупної суми за селянські наділи, яку селяни мали повернути державі упродовж наступних 49-ти років? Навряд чи. Хоча сплачені державою за станом на 1 січня 1894 р. майже 896 млн. руб. мали б вселяти у дворянство оптимізм [26, с. 3]. Однак, скористатися ними повною мірою для останніх було практично неможливо, оскільки зазначена сума сплачувалась їм поетапно, невеликими частинами, упродовж кількох десятиліть. До того ж, з неї було вираховано майже 316 млн. руб. попереднього дворянського боргу кредитним установам [26, с. 4]. Для українських губерній сума боргу кредитним установам становила у 1859 р., тобто на час їхнього закриття, майже 88 млн. руб. [75, с. 144]. Як наслідок, упродовж 1861 – 1886 рр., тобто, за 25 років після реформи, дворянство реально отримало з рук держави лише 430 млн. руб. [26, с. 4], або половину того, що мало б отримати. За таких обставин кошти, отримані дворянами від держави за селянські наділи, просто не могли стати тим фундаментом, на якому можна було б перебудувати господарство на нових виробничих засадах. Цей факт підтвердив і український дослідник проблеми В. Теплицький, коли зазначив, що «більшість поміщицьких господарств після реформи не мала достатніх грошових капіталів для організації виробництва на новій, капіталістичній основі» [75, с. 144]. Ще одну вагому причину занепаду дворянських господарств під впливом здійснення реформи 1861 р. називає відомий російський вчений академік І. Ковальченко. Відзначаючи специфіку ведення дворянських господарств дореформеного часу в районах переважання селянського общинного землекористування, Іван Дмитрович наголошував, що з

огляду на це поміщики мали можливість користуватися не тільки дармовою працею селян, але й їхньою робочою худобою, реманентом тощо [522, с. 248]. Тим самим, підкреслював І. Ковальченко, дворянами «не було нагромаджено досвіду ведення господарства на основі власної виробничо-технічної бази та експлуатації позбавленого засобів виробництва селянства, що утруднювало і уповільнювало перетворення поміщицьких господарств на буржуазні» [522, с. 248 – 249]. До вищеназваних факторів, як одну з важливих причин занепаду дворянського господарства внаслідок скасування кріпосного ладу, слід назвати й посилену буржуазну індустріалізацію в імперії, яка об'єктивно вела до відтоку з поміщицьких господарств дешевої робочої сили через міграцію селянства в райони зростання важкої промисловості.

Стан сільського господарства після скасування кріпосного права було ґрунтовно проаналізовано у звіті державної комісії, яка працювала з 28 вересня 1872 р. по 28 квітня 1873 р. і за цей час провела 52 засідання та підготувала сім великих томів з додатками до звіту [523, с. 2]. Реформа 1861 р., сказано у підготовленій членами комісії доповіді, зламала усталений характер сільськогосподарського виробництва і у перші післяреформені роки привела до його частих коливань [523, с. 4]. Економічні негаразди посилювались розоренням значної кількості поміщицьких господарств, які після юридичного звільнення кріпосних селян залишилися без належної кількості робочої сили. Це було особливо помітним у губерніях Лівобережної та Слобідської України, де поміщицькі господарства не відзначалися великими розмірами. Так, у висновках згаданої вище комісії зокрема відзначалося, що, скажімо, у Харківській губ. вільнонаймана система ведення господарства була б найбільш вигідною. Проте застосовувати її було вкрай важко через нестачу робочих рук, а існуюча система обробітку землі вже не задовольняла господарів. Саме через це більшість поміщиків прагнули краще віддати землю в оренду, ніж вести господарство власноруч [17, отдел 1, с. 24]. Лише великі землевласники, якими були наприклад господарі Карлівської економії Костянтиноградського повіту Полтавської губ. графи Мекленбург-Стреліцькі, могли дозволити собі широке використання

вільнонайманої праці [17, отдел 1, с. 24]. Проте таких маєтків було небагато, тому більш поширеними виявились такі форми обробітку поміщицької землі як скіпщина, з половини врожаю тощо.

На Чернігівщині переважала система «з поля», що пояснювалась наявністю тут великого черезполосся та роздрібленості общинних громадських земель [17,отд. 1,с. 27]. Саме така форма ведення господарства була у згаданих умовах найбільш ефективною. Хоча, скажімо, у густозаселених районах та в залежності від якості ґрунтів використовувалися й інші форми ведення господарства – з поля, з копиці, з п'ятої копиці та інші.

Оплата ж вільнонайманої праці сільськогосподарських робітників також неухильно зростала, ставлячи покинутих державою напризволяще поміщиків у дуже скрутне становище. Все це, зрештою, довершувало низку обставин, які призвели на зламі 60 – 70-х рр. ХІХ ст. до глибокої аграрної кризи взагалі й до занепаду поміщицько-дворянського господарства зокрема. Це наочно підтвердили наслідки роботи згаданої вище урядової комісії. Так, у її доповіді зазначалося, що «господарства приватних власників без сумніву виявились підданими внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню. Вони витримували і продовжують витримувати надзвичайно складну і важку кризу. Приватні землевласники виявились непередготовленими до реформи, вона застала їх зненацька. А її хід виявився настільки швидким у своїх перехідних періодах, що для подібного широкого і поспішного перевороту в якійсь мірі навіть у галузях промисловості, не кажучи вже про землеробство, навряд чи можна було знайти подібні приклади. У переважної більшості господарів не було заощаджень у вигляді обігового грошового капіталу, а крім того не виявилось і того запасу наукових знань, який потрібен був для налагодження господарства на нових засадах.» [523, с. 5]. Далі у доповіді відзначалось, що реалізація викупних паперів спочатку була помітно утруднена. Позики із опікунських рад під заставу маєтків перед самою реформою припинились, а ніяких інших земельних позик не існувало [523, с. 5]. Тільки на початку 70-х рр. ХІХ ст. такий кредит почав поступово відновлюватись. Але через його дорожнечу тривалий час він був недоступним основній масі поміщиків.

Попередні борги, розраховані на тривалий період з поступовим їх погашенням, по мірі здійснення реформи 1861 р. почали братися швидко і відразу. Це ще більше скорочувало вільний капітал, на який могли розраховувати поміщики під час реорганізації власних господарств. До того ж бурхливе залізничне будівництво супроводжувалось пристойними заробітками для селянства, відволікаючи його від заняття землеробством [323, с. 5]. Як бачимо, чиновники, відверто підкреслювали вкрай незадовільний стан поміщицько-дворянського господарства, яке виявилось не тільки не готовим до скасування кріпосного права, але й неспроможним до самостійного господарювання у післяреформений період. Що це дійсно так, певною мірою засвідчує повідомлення чернігівського губернатора С. Шаховського, надіслане міністру внутрішніх справ у вересні 1884 р. В ньому Сергій Володимирович, окрім інших новин, сповіщав і про те, що в межах Чернігівської губернії «виявилось і є нині у наявності не більше кількох десятків поміщиків, які б володіючи наявним капіталом, мали можливість нести затрати по веденню господарства» [524, арк. 3]. Треба сказати, що навіть після низки реформ Олександра III у 80 – 90-х рр. XIX ст., спрямованих на підтримку позицій дворянства, економічна ситуація у господарствах останнього продовжувала залишатися практично не змінною. У статистичній праці В. Бирюковича, яка з'явилась на початку XX ст., зокрема відзначається, що в тій же Чернігівській губернії земля поміщиків за давньою традицією віддається селянам у оренду «з поля», а тому приватні землевласники «в наибольшей своей части не располагают ни живым, ни мёртвым инвентарем» [525, с. 3]. Така ж ситуація спостерігалася у Костянтиноградському і Лохвицькому повітах Полтавської губернії, де селяни обробляли відповідно половину та третину поміщицької землі на умовах оренди, а у Старобільському повіті Харківської губернії «помещичьи хозяйства составляют редкие оазисы», тоді ж більша частина поміщицької землі знаходилась в оренді у місцевих селян [525, с. 3]. Наведені вище факти свідчать про вкрай незадовільне і навіть критичне становище більшості поміщицьких господарств України, в якому вони опинилися внаслідок скасування кріпосного права. Все це змушувало багатьох поміщиків ставати на шлях продажу своїх

земельних володінь іншим господарям. І тенденція до цього, як відзначалось у доповіді членів комісії «все більш і більш посилюється» [523, с. 8]. Вони відзначали також і те, що земля найчастіше переходила до підприємців та купців. «Особи торгового стану, - говорилось у доповіді, - купують маєтки переважно у чорноземних губерніях» з метою використати придбану землю під промислове будівництво, або ж під вирубку лісів. Водночас орні землі віддаються в оренду у роздріб селянам або іншим дрібним орендаторам. У нечорноземних районах землі купуються переважно з метою фабричної їх забудови. Через це землі в такому випадку купуються як правило, за наявності річок та інших водоймищ, які використовуються для створення загат або для роботи водяних двигунів [523, с. 8].

Далеко неоднозначними виявились реальні наслідки реформи 1861 р. і для кріпосного селянства, яке найбільше було зацікавленим у знищенні кріпацтва відразу і без будь-яких обмежень. Як зазначалось вище, вже перший документ, підписаний Олександром II – Маніфест 19 лютого, даруючи селянам особисту волю та відповідні демократичні права громадян, тут же прирікав їх на становище тимчасовозобов'язаних по відношенню до своїх колишніх господарів. Фактично це знову ставило селян у повну залежність їх від поміщиків і змушувало продовжувати виконання ненависної їм панщини. І хоча уряд вимагав від поміщиків покінчити з таким становищем, тобто укласти й підписати уставну грамоту, після чого перевести селян на повний викуп до початку 1864 року, тимчасовозобов'язаний стан для значної частини селянства тривав значно довше. Так, за станом на 1881 рік, коли зрештою було видано відповідний закон про обов'язковий викуп колишніми кріпосними селянами виділених їм земельних наділів, тільки в лівобережних і степових губерніях України ще лишалося понад 110 тисяч рев'язьких душ тимчасовозобов'язаних селян [526, с. 362]. Як свідчить знайомство зі змістом уставних грамот цілого ряду населених пунктів Гадяцького та Золотоношського повітів Полтавської губернії, вони вводились в дію між 1870-1886 роками. Тобто, тимчасовозобов'язаний стан місцевих селян тривав від 9-ти до 25-ти років [500, с. 52; 527 – 531]. І причиною такого явища було не тільки

небажання, але й неможливість для більшості поміщиків ліквідувати його через нестачу реального капіталу.

Досить суперечливим, а подекуди і спірним виглядає питання про масове обезземелення селянства в ході реалізації законодавчих актів реформи. Свого часу в українській радянській історіографії наводились прямо-таки захмарні розміри відрізків селянської землі. Так, автори краєзнавчого дослідження, присвяченого історії селянського руху на Чернігівщині, з цього приводу зазначали, що під час проведення реформи 1861 р. чернігівські поміщики відрізували у селян 207,8 тис. десятин землі, що становило 21,9 % всіх дореформених селянських земель губернії [68, с. 12]. Інший український дослідник проблеми М. Лещенко ще наприкінці 50-х років ХХ ст. писав, що пограбування селян поміщиками здійснювалось перш за все шляхом помітного зменшення селянських наділів. «За даними редакційних комісій та статистики поземельної власності 1877 – 1878 рр. , - писав він, - в результаті проведення реформи надільне землеволодіння селян 27 губерній Європейської Росії скоротилось майже на 4 млн. дес.. (на 16 %), в тому числі у 10 губерніях нечорноземної полоси – з 11,7 до 10,8 тис. дес.(на 7,8 %), а у 17 губерніях чорноземної та степової полос – з 13,2 до 10,1 тис. дес. (на 23,4 %) [71, с. 281]. В тому числі у шести українських губерніях Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня наділи селян скоротилися загалом на 985167 дес. або на 27,6 %. Причому найбільших земельних втрат зазнали селяни Лівобережної України, де відрізки становили 28,7 %. На Півдні України вони були дещо меншими – 24,5 % загальної площі селянських дореформених наділів. При цьому найбільш постраждалими виявились Катеринославська та Полтавська губернії, у яких відрізки землі перевищили 37 % [71, с. 281]. Приблизно таку ж картину пореформеного скорочення селянських наділів наводить інший український дослідник проблеми В. Теплицький. Зокрема він вказує на те, що відрізки селянської землі у лівобережних та степових районах України разом становили 1064,9 тис. дес., тобто склали понад 30 % землі, якою селяни користувались до реформи 1861 р. [75, с. 109]. Майже аналогічними були й показники відрізків, наведені упорядниками археологічного збірника «Отмена крепостного права на

Україне» [505, с. 21-22], а також збірника документів, присвяченого масовому селянському рухові у Полтавській та Харківській губерніях у 1902 р. У названих губерніях, говорилося у передмові до нього, селяни «були позбавлені значної частини попередніх наділів, які дісталися поміщикам у якості «відрізків» [438, с IV]. Так, у межах Полтавської губ. в користуванні селян перебувало понад 806 тис. дес. землі, а за реформою 1861 р. вони отримали усього 505,1 тис. дес. тобто у селян Полтавщини було відібрано понад 300 тис. дес. земельних угідь, або 37 % їхнього дореформеного наділу [438, с IV]. У селян Харківської губ. із 638,9 тис. дес., які перебували у їхньому користуванні до 1861 р., було відібрано 181,1 тис. дес. Тобто на користь поміщиків виявились відрізаними 28,3 % дореформених селянських наділів [438, с IV]. Між тим, ще у XIX ст. зустрічалися інші погляди на це питання.

Так, у матеріалах згаданої вище комісії по вивченню стану сільського господарства та сільськогосподарського виробництва давалася досить висока оцінка матеріально-виробничій базі саме селянського господарства. Відзначаючи явний занепад господарства поміщицького, члени комісії водночас підкреслювали, що «селянське господарство було організоване у перехідний період помітно краще. Воно не тільки не було піддане суттєвому потрясінню, але й внаслідок реформи стало вільно користуватися подвійними робочими силами» [523, с. 6]. Там же вказувався розмір земельного наділу колишніх поміщицьких селян, який в середньому по Європейській Росії становив приблизно 3,52 дес. на ревівську душу [523, с. 31]. Майже таку ж характеристику селянству дав кілька років по тому й автор двотомної монографії про землеволодіння і землеробство в Росії та інших європейських державах князь О. Васильчиков. Проаналізувавши характер реалізації законодавчих актів реформи 1861 р., Олександр Іванович дійшов висновку, що «незважаючи на право відрізків, надане поміщикам, яким вони і скористалися у багатоземельних губерніях дуже широко, ... загалом земля що викупалась (3,5 дес. на душу), майже дорівнює середньому числу десятин, які були у користуванні кріпосних (3,5 дес. на душу)» [532, с. 495]. Вже зараз, підкреслював він, і за кількістю господарств, і за кількістю землі та цінності

володінь «селянський елемент є переважаючим у всіх корінних російських областях» і в майбутньому пророкував вихід селянства на провідні позиції в економічному житті імперії [532, с. 497]. Слід відзначити, що подібні погляди О. Васильчикова не відзначалися переконливістю, за що й були піддані різкій критиці з боку представників російського марксизму.

Зокрема, у книзі В. Герье і Б. Чичеріна «Русский делитантизм и общинное землевладение» з цього приводу говорилося: «Головні положення, які хоче довести кн. Васильчиков, полягають у тому, що і сьогодні, і у майбутньому селянському стану належить першість на російській землі. З цією метою він на основі статистичних даних виводить той факт, що в наш час, і по числу домогосподарів, і за площею та цінністю володінь селянський елемент є переважаючим в усіх корінних російських областях» [532, с. 223]. Тим не менше у Васильчикова, як і у висновках членів згаданої вище урядової комісії, по-перше, відзначається досить високий рівень продуктивності селянського господарства і, по-друге, абсолютно не згадується про надзвичайне обезземелення селян під час реформи.

Цікаво, що вже в радянський період ідея перспективності селянського господарства у післяреформений період активно розроблялася в контексті проблеми розвитку двох шляхів капіталізму в сільському господарстві – пруського та американського. Зокрема, І. Ковальченко та Л. Бородкин з цього приводу зазначали, що історичні переваги розвитку аграрного капіталізму на основі селянського господарства «явно помітні, хоча всі зусилля пануючих класів та держави були спрямовані на утвердження поміщицького господарства» [534, с. 19]. Водночас, зазначали вони, з об'єктивно-економічної точки зору становище було таким, що «найбільш широкою і сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство» [534, с. 19]. Таку точку зору авторів на проблему згодом пояснив І. Ковальченко. «Панівне становище селянського господарства в сільськогосподарському виробництві на час селянської реформи 1861 р., – підкреслював Іван Дмитрович, – визначалося особливостями аграрного розвитку Росії в епоху феодалізму» [522, с. 248].

Найважливішою з них було «поширення системи державного феодалізму, за якої численне і юридично вільне державне селянство утримувало в своїх руках господарства, які були домінуючою формою сільськогосподарського виробництва»[522, с. 248]. Іншим суттєвим фактором, що пояснював провідну роль селянського господарства, була «селянська община з системою зрівняльних земельних переділів і круговою порукою, яка стримувала до певної міри процес формування прошарку безземельного селянства» [522, с. 248]. Іншими словами, община в ході реформи 1861 р. виступила стримуючим фактором при обезземеленні селянства. Як бачимо, і дорадянські, й радянські автори часто вказували на високий потенціал матеріально-виробничої бази саме селянського господарства у післяреформений період. Однак, це було можливим лише за наявності достатньої кількості землі, - головної основи, фундаменту цієї матеріально-виробничої бази.

Постає чергове питання: звідки взялась ця земля у селян? І якщо обезземелення селянства під час реформи не було масовим, то звідки у працях радянських істориків з'явилися гіпервідрізки селянської землі, здійснені поміщиками і державою в ході реалізації законодавчих актів реформи 1861 р.? Відповідь знаходимо у працях цілого ряду радянських дослідників проблеми. Так, український вчений М. Лещенко ще наприкінці 50-х років ХХ ст. оприлюднив розміри «відрізків», вирахувавши їх, як різницю між даними редакційних комісій та першим земельним переписом ЦСК МВС 1877 – 1878 рр. [71, с. 282]. Приблизно таким же чином визначав норми відрізків і В. Теплицький [75, с. 109], Хоча і він, і М. Лещенко вже тоді звертали увагу на те, що дані редакційних комісій не відповідають дійсному стану речей.

Як зазначав з цього приводу В. Теплицький, ми «не можемо досить точно визначити розміри селянського надільного землекористування» [75, с 107]. Як відомо, пояснював він свою думку, найбільш узагальненими відомостями про надільне землекористування селян напередодні реформи є матеріали, одержані редакційними комісіями від губернських комітетів на підставі повідомлень поміщиків. Тому за точність цих даних говорити не доводиться. По-перше,

перевіркою реального землекористування селян до 1861 р. ніхто не займався. По-друге, прагнучи якомога більше урізати селянські наділи під час здійснення реформи, поміщики були зацікавлені у тому, щоб у редакційних комісіях дані про селянське землекористування були заниженими [75, с. 106]. «Неточність даних про селянське землекористування до 1861 р., - продовжував далі дослідник, - підтверджується також перевіркою викупних актів у правобережних губерніях. Як показала перевірка, дані про селянське землекористування приблизно зійшлися з даними редакційних комісій лише по Київській губ. По Подільській же губернії ця різниця становила 320 тис. дес., по Волинській – 159 тис. дес.» [75, с. 107]. Отже, робить висновок автор, ми не можемо досить точно визначити розміри селянського надільного землекористування на Правобережжі. На жаль, продовжує він, не можна цього зробити і для лівобережних та південних українських губерній [75, с. 107]. Як причину останнього, В. Теплицький називає відсутність у своєму розпорядженні «подібних матеріалів перевірки уставних грамот» [75, с. 108].

До висновку про неточність подібних показників, які він же сам й наводить, дійшов також і М. Лещенко. «Аналізуючи зміни у надільному землекористуванні колишніх поміщицьких селян в Україні, - пише дослідник, - слід відзначити, що наведені нами показники є далеко не повними» [71, с. 282]. Як і згадуваний вище В. Теплицький, М. Лещенко відзначає той факт, що особливою неточністю страждають дані про кількість землі, яка знаходилась у користуванні селян до реформи 1861 р. [71, с. 282].

На це ж звернув увагу й російський вчений П. Зайончковський, сповіщаючи, що нерідко дані про кількість селянських земель, які надсилались до редакційних комісій, свідомо поміщиками занижувались [80, с. 237]. Водночас Петро Андрійович наводить аналогічні застереження, зроблені ще напередодні реформи одним з її ідеологів М. Мілютіним, в якому той, окрім іншого, наголошує на тому, що «сама кількість відрізків визначалася в точності лише при складанні уставних грамот» [80, с. 237]. Однак, на час виходу в світ монографії П. Зайончковського, автор мусив зазначити: «Для того, щоб точно визначити кількість відрізаних

земель, необхідний підрахунок даних, які є в уставних грамотах, який проведено лише у ряді губерній» [80, с. 237]. До такого ж висновку дійшов і М. Лещенко, зазначивши, що найбільш повну інформацію про рівень пограбування селян поміщиками можна отримати лише за рахунок ґрунтового вивчення уставних грамот [71, с. 282]. Він і сам долучився до такої роботи, додавши до 872 уставних грамот, опрацьованих П. Зайончковським ще 3476 уставних грамот, вивчених ним особисто по 30-ти різних повітах України. «Таким чином, - писав дослідник, - з 99 повітів, які входили до складу українських губерній, ми маємо дані по 34 повітам, що складає понад третину їхньої загальної кількості» [71, с. 283]. Як бачимо, проблема достовірності у визначенні відрізків селянської землі постала досить давно. Однак, не вистачало головного, а саме – неопрацьованими залишались десятки й сотні тисяч уставних грамот, цього найґрунтовнішого джерела, так необхідного для вирішення проблеми.

Тому справжнім науковим подвигом без сумніву стали зусилля Б. Литвака та його учнів щодо опрацювання цих надзвичайно важливих документів. Зрештою, це дозволило поступово, але суттєво переглянути визначені раніше розміри відрізків. Так, у 1978 р. була опублікована змістовна стаття І. Лєдовської, в якій автор аргументовано довела, що за уставними грамотами відрізки землі на Чернігівщині у 1861 р. становили 14,2% і були на 7,7% нижче, ніж визначені до цього (21,9%) [535, с. 109]. До кінця вісьмидесятих років аналогічні перерахунки були зроблені по всіх українських губерніях, а їх наслідки узагальнив Б. Литвак. «Навряд чи правомірно, – зазначав Борис Григорович, – брати до уваги відомий в літературі відсоток відрізків, отриманий як різниця між цифрою дореформеного наділу, вказаного у матеріалах редакційних комісій і пореформеного по «Статистике поземельной собственности», – не тільки тому, що результати обробки уставних грамот різко контрастують із показниками цих розрахунків, а, головне, через те, що розмір точно встановленого пореформеного наділу, який підлягав викупу, далеко не співпадає з даними поземельного перепису 1877 – 1878 рр.» [119, с. 166]. Зроблені таким чином перерахунки на Півдні та Лівобережжі дають змогу виявити серйозні розходження у визначенні розмірів

відрізків, прийнятих в радянській історіографії. У зведеному вигляді вони подані у наведеній нижче (див. табл. 7).

Таблиця 7

Відрізки від селянського дореформеного землекористування в ході реалізації законодавчих актів реформи 1861 р. [119, с. 166]

Губернії	Відрізки за даними			Різниця	
	М. Лещенка у % [71, с. 282]	В. Теплицького у % [75, с. 109]	Б. Литвака у % [119, с. 169]	М. Лещенко	В. Теплицький
Катеринославська	37,3	38,9	23,1 (28,2*)	– 9,1	– 10,7
Таврійська	23,1	32,2	25,6 (31,0*)	+ 7,9	– 1,0
Херсонська	13,7	22,2	3,3	– 10,4	– 18,9
Полтавська	37,3	39,2	5,1	– 32,2	– 34,1
Харківська	28,3	28,2	3,0 (1,7**)	– 23,6	– 23,6
Чернігівська	21,8	22,2	14,1	– 7,7	– 8,1

* З урахуванням «відрізків» при наділенні селян «дарчими» наділами;

** Додаткові «відрізки» під час безпосереднього переходу на викуп.

Слід відзначити, що дані, наведені Б. Литваком по більшості губерній є далеко неповними. Особливо це стосується Півдня України, де розмір селянського дореформеного землекористування взагалі згадується дуже рідко [119, с. 165]. Скажімо, у Катеринославській губернії із обстежених 996 уставних грамот подібну інформацію містять лише 32, а чисельність селян, відзначених у цих грамотах, складає всього 6% тих, хто отримував надільну землю [119, с. 166]. «Звичайно, – зазначає автор з даного приводу, – шестивідсотковий відбір не робить її представницькою, проте вона достатня для того, щоб запобігти уявленню про величезні відрізки» [119, с. 168 – 169]. Більш достовірною є інформація по губерніях Лівобережної України, де Полтавщина представлена дев'ятьма повітами із 15-ти, в яких враховано 83,1% ревізьких душ селян [119, с. 167 – 168]. По Харківській губернії опрацьовано 1543 уставні грамоти, в яких представлено 95% всіх ревізьких душ селян губернії [119, с. 168 – 169]. Нарешті, у Чернігівській губ. обстежені всі 15 повітів, де враховано 91,2% всіх ревізьких душ селян [119, с. 169].

Наведені дані аж ніяк не означають, що селянство України не відчувало після реформи земельного голоду, на що вказує і сам Б. Литвак [119, с. 169], і українські дослідники радянської доби [74, с. 37; 75, с. 108], і сучасні автори виданої недавно «Історії українського селянства» [526, с. 363]. Однак, можна з впевненістю говорити й про те, що був він значно менших розмірів, ніж це відображено в радянській історіографії. Безперечно, процес обезземелення в ході здійснення реформи 1861 р. боляче відбився на певній частині селянства. Але чи є причиною цього лише недосконалість законодавчих актів та прагнення поміщиків побільше урізати на свою користь селянської землі? Навряд чи. По-перше, обезземелення частини селянства сталося через елементарний чиновницький недогляд, оскільки списки для отримання наділів були складені за десятою ревізією 1858 р. і не враховували те підростаюче покоління, яке з'явилося через 3-4 роки у віці, який надавав право на отримання наділу. А таких в межах імперії виявилось не менше ніж 450 тис. ревізьких душ [536, с. 27]. Таким же чином було обезземелено й частину із 244 тис. ревізьких душ українських селян, звільнених взагалі без землі [526, с. 363]. Не можна не звернути увагу й на повідомлення згадуваного вище князя О. Васильчикова про те, що «найбільш відчутним пониження середнього душевого наділу виявляється у тих губерніях, де селяни піддалися спокусі дарчого наділу» [532, с. 495]. Як відомо, даровий, або «дарчий» наділ виділявся селянам без його викупу, проте не перевищував за своїм розміром 0,25 повного, тобто викупного наділу. Особливістю отримання дарчого наділу було те, що на відміну від повного наділу, він надавався у користування селянам без оформлення будь-яких договорів, грамот чи інших документів. Тобто, така передача землі селянам ніде не фіксувалась. В майбутньому цей факт матиме дуже неприємні наслідки для селянства і в нас буде ще можливість згадати про це нижче. Тут же лише відзначимо, що тільки у трьох південних, двох лівобережних та Слобідській українських губерніях «дарчі» наділи розміром 1 – 1,5 дес. отримали 87792 ревізьких душ селян, в тому числі на Півдні – 46865 ревізьких душ і на Лівобережжі та Слобожанщині – 35927 рев. душ [537, с. 131]. Однак, при цьому слід мати на увазі те, що, як правило, селяни добровільно йшли на

отримання дарчих наділів без викупу. Отримати безкоштовно в той час землю за таким розрахунком, – згадував колишній мировий посередник з Чернігівщини Н. Вовк-Карачевський, – і відразу стати поза всякими зобов'язаннями щодо поміщика, здавалося найвигіднішим, оскільки попередні мрії про те, що вся земля, яка була в користуванні селян, надійде до них даром, розвіялися [442, с. 13]. А нестачу землі тривалий час селяни компенсували за рахунок її досить вигідної для них і доступної на той час оренди у тих же поміщиків.

Класичним прикладом у цьому відношенні може бути Чернігівська губернія, дані про новий розмір «відрізків» по якій представлені Б. Литваком найповніше. Свого часу нами були зроблені по них відповідні розрахунки [538]. Вони засвідчили, що колишні поміщицькі селяни Чернігівщини до реформи мали у своєму користуванні 884373, а після реформи 759243 десятин землі. Тобто, «відрізки» складали тут 125130 дес., а не 207819 дес., як вважали радянські дослідники [68, с. 12; 75, с. 109]. При цьому селяни додатково орендували у поміщиків ще не менш як 204 тис. дес. землі [539, с. 99 – 124. Підрахунки наші]. А це означало, що разом із отриманими земельними наділами в їхньому користуванні перебувало понад 963,2 тис. десятин, тобто майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи.

Враховуючи те, що оренда землі в Україні була явищем надзвичайно поширеним (за підрахунками А. Авраменка, в середині 80-х р. XIX ст. лише на Лівобережній Україні в оренді перебувало близько 1,5 млн. дес. землі) [135, с. 170], подібне становище було характерним і для решти українських губерній. До того ж, у тогочасній патріархальній селянській родині було в середньому по 3-4 ревізькі душі, які наділялись землею, а, отже, на двір припадало навіть при отриманні дарчого наділу по 5 – 7 дес. землі, не рахуючи орендованої. Щодо державних селян, то їхній середній наділ становив 5,8 дес. на ревізьку душу, не рахуючи окремого лісового наділу, отриманого ними повсюдно [523, с. 31]. Навіть у найбільш проблемній Полтавській губернії, зокрема у її Костянтиноградському повіті, післяреформене землекористування колишніх казенних селян становило 6,9 дес. на двір, у селян-власників – 5,4 дес., в селян, що

жили і працювали в Карлівській економії графів Мекленбург-Стреліцьких – 4,8 дес. однієї лише посівної площі [540, с. 350]. Стосовно Правобережної України, то й тут «відрізки» теж були невеликими – всього 5% – 6% [541]. Однак, під впливом польського національного повстання, яке привело до збільшення земельних володінь селянства приблизно на 28% [542, с. 271], наділи правобережних селян також були збільшені у Київській губ. – на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2% [75, с. 109]. Наведені вище дані дозволяють стверджувати, що надвисокі відсотки обезземелення селянства України в період скасування кріпосного права, вираховані свого часу радянськими істориками, не відповідають дійсності. Не заперечуючи в цілому факт обезземелення селянства, зазначимо, що загалом воно було порівняно незначним і досить легко компенсувалось за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі за пристойними цінами.

Ситуація почала різко змінюватись приблизно з 80-х років XIX ст., коли в сільському господарстві та на селі [543, с. 265], остаточно утвердились ринкові відносини. Це відразу ж негативно вплинуло на характер селянської земельної оренди, оскільки поміщицькі господарства, прилучаючись до ринку, почали різко скорочувати фонд тих земель – які раніше здавали в оренду і підвищувати на них орендну плату. На це, зокрема, звертали увагу чиновники слідчих установ, розкриваючи причини масового селянського руху 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. «Явище різкого й прогресивного подорожчання землі останнім часом, – зазначали вони, – викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невикладних для них умовах» [544, арк. 61 зв.]. Погіршенню умов оренди селянами поміщицької землі сприяла й активізація діяльності куркулів, які дедалі частіше почали виступати у ролі посередників між поміщиками та селянами при купівлі та оренді землі. Власне тенденція до цього зародилася ще в дореформені часи. А вже відразу після реформи 1861 р. швидко сформувався прошарок посередників, які «без ризику купуючи цілі маєтки, в

короткий строк розпродували їх за подвійну ціну, або, орендуючи на довгі строки, одержували з селян подвійну орендну плату» [442, с. 13]. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що «сплачуючи поміщикам по 5-6 руб. за десятину в рік, куркулі отримували за неї із селян по 15, 17 і більше рублів» [524, арк. 7]. Перелічені вище фактори, враховуючи різке скорочення селянських наділів через досить високий природний приріст (скажімо, у повітах Чернігівської губернії він коливався в межах 26% – 52%) [539, с. 99 – 124] населення, різко загострили проблему малоземелля серед українського селянства на зламі XIX – XX ст. Однак, породжена вона була не стільки реформою 1861 р., скільки тими об'єктивними обставинами, які штовхали українське село у вир ринково-економічних відносин.

Аналізуючи наслідки реформи 1861 р. для селянства, ми вже відзначали, що головна причина селянського невдоволення реформою полягала не у малоземеллі, яке фактично не відчувалося, а в залишках елементів кріпацтва, які наскрізь пронизували увесь післяреформений розвиток українського села. Найдошкульнішим з них безперечно було збереження поміщицького землеволодіння, що привело до штучно створеної економічної залежності маломісних селянських господарств від поміщицьких. Раніше, в часи кріпацтва, поміщики були зацікавлені в тому, щоб підтримувати селянина, як необхідну робочу силу: це відпало. Одержавши особисту волю, селяни потрапили в економічну залежність від свого колишнього поміщика [545, с. 413]. Як свідчать численні факти, досягалося це найрізноманітнішими засобами. Одним з них було право поміщиків на перенесення селянських наділів. І переносились вони, як правило, на гірші за якістю землі. За підрахунками М. Лещенка лише в трьох українських губерніях – Катеринославській, Херсонській та Харківській – було здійснено переселення селян повне у 260-ти і часткове – у 1235-ти селах, причому на значно гірші за якістю землі виселено 7206 селянських родин [73, с. 33]. Селянські надільні землі переносились і в інших губерніях України. Так було, наприклад, у с. Козачі Табори Дністровського повіту Таврійської губернії, де виділена місцевим селянам земля являла собою сипучий пісок [73, с. 32]. В ряді

сіл Мглинського повіту Чернігівської губернії селяни отримали наділи на болоті [500, с. 56]. В с. Черняхівці Костянтиноградського повіту Полтавської губернії селянська земля виявилась покритою промоїнами, ярами та косогорами [515, арк. 10]. В ряді сіл Старобільського повіту Харківської губернії наділи селянам були відведені на піску, на якому «нічого не росте» [546, арк. 9]. Типовим явищем було і позбавлення селян корисних, або сервітутних угідь – вигонів, лісу, водоймищ тощо. За повідомленням міністра внутрішніх справ С. Ланского, в цілому ряді губерній, в тому числі Волинській та Чернігівській, управителі маєтками та економи часто свідомо дратували селян, говорячи їм: «Ось ви випросили собі вольність, – що ж вам з того? Пригон будете справляти по-старому, слухати нас маєте по-старому, а вже дров і лісу ми вам даром не дамо, а насіння й поготів» [219, с. 9]. Поміщики не тільки награвували собі селянські землі, не тільки відвели селянам гіршу, іноді зовсім непридатну землю, але й часто-густо понаробляли пасток, тобто так розмежували землю, що у селян не лишилося то випасів, то луків, то лісу, то водопою.

Дієвим засобом створення умов для економічної залежності селян від поміщиків стало також нарахуванням викупу за отримані селянами земельні наділи, який у кілька разів перевищував дійсну ціну землі. Як вже зазначалося вище, державна позика селянам склала 80% усієї викупної суми, яку останні мали повернути в казну протягом наступних 49-ти років. За підрахунками В. Теплицького, самодержавний уряд, навіть понизивши з 1 січня 1881 р. суму викупних платежів, встиг протягом 1861 – 1906 рр. взяти з українського селянства 166,8 млн. руб. капітального боргу, а зверх того ще й 215,2 млн. руб. процентів на капітал, що склало разом 382 млн. руб. [75, с. 119]. Решту 20% викупу селяни мали сплачувати безпосередньо поміщикам. Однак, брак наявних коштів змушував їх домовлятися з останніми щодо заміни грошових виплат відробітками. Саме так вчинили колишні поміщицькі селяни с. Шпаківки Ніжинського повіту Чернігівської губ., які, «через неможливість нашу сплатити таку суму (1403 руб. 80 коп.)», зобов'язувались допомагати поміщикові І. Кобеляцькому «в його господарських роботах» [547, арк. 2 зв.]. Такий же договір

уклали з поміщиком М. Волошиним і жителі с. Галиці того ж повіту й губернії [547, арк. 4], в селах Миколаївці [526, арк. 2 зв.] та Яголівці [548, арк. 49] Гадяцького повіту Полтавської губернії та в багатьох інших. Про характер таких відробітків свідчить постанова сільського сходу с. Чорнобай Золотоніського повіту Полтавської губернії. В ній, зокрема, говорилося: «Так як власник належну від нас ... 1/5 частину суми подарував, то замість цього ми зобов'язуємося громадою зняти на власницькій землі по 345 десятин хліба врожаю 1863 і 1864 рр., який повинні завезти на тік і скласти в копиці своїми засобами... У жнива ... щоб кожен господар виходив би на економічну роботу не менше трьох днів на тиждень» [549, арк. 38]. Як бачимо, відробітки замість грошового викупу за отримані земельні наділи були дуже поширеними і фактично являли собою ту ж таки триденну панщину. Фактично такою ж панщиною були й обов'язкові відробітки, встановлені для тимчасовозобов'язаних селян, які в різних губерніях становили щороку 12-14 робочих людино-днів узимку й 19-21 робочий день влітку. За нашими підрахунками селяни лише у 36-ти селах Гадяцького та Золотоношського повітів Полтавської губернії мусили щороку відробляти на своїх поміщиків не менш як 183,6 тис. робочих людино-днів [527 – 531; 548 – 556]. В економічному відношенні відробітки досить міцно прив'язували селян до поміщицького господарства.

Як один з найяскравіших залишків кріпосництва відробітки, а фактично панщина, пристосована до нових історичних умов суспільного буття, продовжували існувати упродовж всього післяреформеного періоду. Найчастіше вони зустрічались як плата селян за орендовану ними землю. Так, наприклад, вже на початку ХХ ст. селяни с. Ковалівки Полтавського повіту за десятину орендованої землі мусили збирати врожай з трьох десятин поміщицького поля [557, арк. 72]. В ряді інших сіл цього ж повіту місцеві селяни збирали врожай з двох десятин кожен, звозили його на тік та виконували інші роботи на користь поміщика [558, арк. 15 зв.; 559, арк. 61; 560, арк. 111 зв.]. Відробітки існували також за користування луками, лісом, водоймищами, за позичене під посів насіння чи зерно тощо. В с. Андріївці Чернігівського повіту й губернії місцевий

поміщик змушував селян відробляти за позичені в нього 3 руб. – 6 днів, за 4 руб. – 18 днів, а за 6 руб. – 27 днів [75, с. 255]. Відробітки, як прямий залишок кріпосницьких відносин, боляче відбивався як на стані селянського господарства, відволікаючи його господарів для роботи на поміщика.

Тим не менше, залишивши ґрунт для збереження пережитків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла і поширенню тут прогресивних ринково-економічних відносин. Важливим наслідком цього процесу стало підпорядкування галузей сільськогосподарського виробництва потребам ринку. Досить інтенсивно, хоча й значно повільніше, ніж у промисловості, це відбувалось у провідній галузі сільського господарства України – землеробстві. Після скасування кріпосного права тут починає спостерігатись стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь тих культур, які мали неабиякий ринковий попит або слугували сировиною для розвитку легкої та харчової промисловості. Особливо швидко зростали посіви під цукровим буряком, площа яких протягом 60 – 90-х років ХІХ ст. зроста в Україні від 75 тис. дес. до 350 тис. дес. або майже у п'ять разів [101, с. 317]. Від 61,6% до 75% всієї посівної площі Півдня України – традиційного району торгового зернового господарства і тваринництва, збільшилися посівні площі під яровою пшеницею і ячменем [101, с. 316]. Досить інтенсивними аналогічні процеси були й на Лівобережній та Слобідській Україні, де протягом 1891 – 1900 рр. посіви під яровою пшеницею зросли майже на 42%, під вівсом – на 20,7%, під ячменем – на 20,5%, під картоплею – на 327% [500, с. 77]. Всі ці та інші фактори благотворно впливали на характер і обсяг виробництва української сільськогосподарської продукції.

На фоні загального економічного піднесення надзвичайно важливі зміни відбувалися в характері поземельних відносин і, перш за все, у землеволодінні. Поклавши початок черговому перерозподілу земельного фонду України, реформа 1861 р. водночас відкрила шлях для формування нового, безстанового землеволодіння. Це означало поступовий перехід земельної власності з рук дворянства, казни, уділів, церкви тощо до рук селян, міщан, козаків та інших

приватних власників-різночинців, а також у власність різноманітних товариств та інших юридичних осіб. Цей процес, названий на зламі ХІХ – ХХ ст. мобілізацією земельної власності, передбачав різні шляхи переходу землі з рук в руки. Серед них – традиційні ще для феодальної доби так звані безоплатні переходи, якими були пожалування, дарування, заповіти, сімейні розділи тощо. Проте з утвердженням нових, ринково-економічних відносин, земля починає дедалі більше перетворюватися в товар, а, отже, стає предметом купівлі-продажу. Це означало початок формування нового, капіталізованого земельного ринку з вільним переміщенням землі як товару. Неухильно розширюючись, саме ринкова форма мобілізації земельної власності, поступово стає панівною у післяреформений період, а головне місце серед земельних переходів посідають безпосередньо купівля-продаж землі та її продаж з публічного торгу.

На відміну від першої з названих вище форм основних земельних грошових переходів, абсолютно вільної, друга, тобто продаж землі з публічного торгу, передбачала примусовий її продаж, як закладеної власником у державних або приватних банках, кредитних установах чи у приватних осіб, за невчасну виплату отриманої позики або відсотків на неї. В такому випадку на вимогу позивача або групи позивачів судові пристави окружних судів призначали день і час продажу земельної ділянки, яка могла бути вільно купленою будь-яким претендентом на неї за умови внесення останнім грошового закладу в розмірі 10% суми, призначеної на початок торгів. Якщо з першого разу продати ділянку не вдавалося, призначалися повторні торги, якщо треба – треті, четверті й т.д. Поки, зрештою продаж не скасовувався, або відбувався на суму, тепер уже значно меншу, за ту, яка призначалась для першого торгу. Оскільки у кількісному відношенні публічні торги значно поступалися звичайній купівлі-продажу землі, то саме остання й стала у післяреформений період головною формою мобілізації земельної власності.

Про ринкову рухомість землі у післяреформений період, зокрема, дають уявлення дані статистики міністерства фінансів, яку наводять російські дослідники І. Ковальченко та Л. Мілов. Використані ними статистичні показники

вказують на те, що протягом 1863 – 1910 рр. у межах Російської імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг поступило загалом понад 145,6 млн. дес. приватновласницької землі, в тому числі по Україні – 38,4 млн. дес. [106, с. 255]. Відразу ж зазначимо, що такі показники є досить умовними, оскільки одна й та ж земля упродовж тривалого часу могла купуватися й перепродаватися багато разів. Інакше важко припустити, що в Україні у ринковому обігу протягом визначеного періоду перебувало 87,1% всього її земельного фонду (38,4 млн. дес. з 44,1 млн. дес.). Більш реальними є дані, наведені авторами про скорочення дворянського землеволодіння, яке за вказаний період склало в межах імперії 64,5% [106, с. 256] при одночасному інтенсивному зростанні земельних володінь у представників інших верств і станів населення. Аналогічні показники по Україні наводить В. Теплицький за 1862 – 1905 рр. Протягом вказаного автором періоду землеволодіння дворянства в межах усіх дев'яти українських губерній скоротилося майже на 7,3 млн. дес. Тоді як, навпаки, в усіх категорій селянства його землеволодіння зросло разом більш як на 6 млн. дес., у купців, міщан та інших власників – майже на 400 тис. дес. лише протягом 1877 – 1905 рр. [75, с. 289 – 291]. Наведені вище дані хоча й побічно, але таки засвідчують наявність процесу формування в Україні земельного ринку, який у ході своєї еволюції проходить кілька умовних етапів розвитку. Її аналіз буде зроблено уже в наступному розділі.

Як певний підсумок роботи над даним розділом нашого дисертаційного дослідження відзначимо, що у ньому висвітлено комплекс питань, які є вкрай важливими для правильного розуміння процесу виникнення і успішного функціонування українського земельного ринку. Проведений комплекс наукових досліджень дозволяє говорити про те, що окремі елементи ринково-поземельних відносин в межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, починають зароджуватись ще у добу середньовіччя. Поступово розвиваючись вони більш рельєфно проявляються в період існування української козацької держави гетьманщини. А вже з другої половини XIX ст. стають досить поширеними, особливо по мірі наближення скасування кріпосного права.

Важливою віхою у цьому процесі виникнення передумов для появи земельного ринку в Україні стала реформа 1861 р. Вона звільнила селянство юридично, чим відкрила йому шлях для широкої участі у ринково-поземельних операціях. Водночас у ході здійснення реформи 1861 р. та наступних демократичних перетворень, в тому числі й аграрних (реформи удільних 1863 р. і державних 1866 р. селян), було започатковано процес зламу традиційного станового землеволодіння і заміни його безстановим, що є неодмінною умовою для повноцінного функціонування капіталізованого земельного ринку. Нарешті, у розділі відтворено ті соціально-економічні зміни, які відбулися в межах українських земель після скасування кріпосного права і які прямо чи побічно впливали на формування земельного ринку в Україні та його еволюцію у 60 – 90-х рр. XIX – на початку XX ст.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії прискорило формування нових продуктивних сил та виробничих відносин, в основі яких лежали потреби ринку. Згадані процеси були характерними й для земель підросійської України. Найяскравіше нові тенденції розвитку проявлялися в галузі промислового виробництва та торгівлі. Більш складним і повільнішим виявився поступальний розвиток українського села, перевантаженого залишками кріпосництва. Тим не менше, нові тенденції розвитку почали проявлятися тут вже у перші післяреформені роки. Вже протягом першої половини 60-х років ХІХ ст. до колишніх поміщицьких, колишніх державних та інших селян України відійшло загалом понад 20 млн. дес. землі, або 45,7% усього українського земельного фонду [194, с. 111]. І надалі земля поступово, але неухильно переходила з рук дворянства у власність представників інших верств населення головним чином шляхом її купівлі-продажу. Все це створювало необхідні умови для формування капіталізованого земельного ринку. Такий розвиток подій підтверджується дослідженнями І. Ковальченка та Л. Мілова [105 – 106; 141], Н. Темірової [162, с. 109 – 118], С. Беккера [206, с. 46 – 83] та рядом інших авторів. При цьому зауважимо, що хоча землі підросійської України й були невід’ємною складовою того межового ареалу, на якому формувався загальноімперський земельний ринок, проте мали в цьому процесі чимало особливостей і власних специфічних рис. На це свого часу звертали увагу такі відомі українські дослідники як В. Теплицький [75], П. Теличук [96], меншою мірою П. Першин [92], І. Гуржій [94] та багато інших. Тим не менше, слід визнати, що, маючи досить солідну історіографію [560] та відповідну джерельну базу [224 – 398; 400 – 422], проблема й сьогодні залишається практично не вивченою. Так, до цього часу ми не маємо серйозної наукової характеристики складових земельного ринку, його порайонної та погубернської характеристики в Україні, особливостей його еволюції тощо. Відсутня і науково обґрунтована періодизація останньої.

Як вже відзначалося вище, пропонувані І. Ковальченком та М. Міловим хронологічні відрізки, взяті за 16-ти річним циклом (1863 – 1878, 1879 – 1894 і 1895 – 1910), власне не є періодизацією еволюції земельного ринку ні в Росії, ні в Україні [106, 259-264]. Як зазначають самі автори, згадані хронологічні відрізки були обрані ними лише для характеристики динаміки цін на землю, визначених з допомогою математичного методу кореляції [106, 257]. Нижче ми хочемо запропонувати власну періодизацію у еволюції земельного ринку для дев'яти українських губерній. Відзначимо, що вона спирається на об'єктивні процеси економічного, політичного і суспільного життя, які були характерними як Російської імперії в цілому, так і для підросійської України зокрема у 60 – 90-х рр. XIX – на початку XX ст. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, тим не менше вважаємо, що в ході своєї еволюції земельний ринок України пройшов протягом вказаного хронологічного відрізка три умовні періоди.

Перший з них охоплює 60-70-ті рр. XIX ст. і є періодом формування, становлення і утвердження капіталізованого земельного ринку в Україні. Другий період хронологічно відповідає 80-90-м рр. XIX ст. і є часом функціонування земельного ринку в умовах перемоги ринкових відносин у аграрному секторі української економіки. Нарешті третій період охоплює початок XX ст. і хронологічно відповідає 1900 - лютому 1917 рр. Він є часом глобальної економічної кризи, здійснення аграрної реформи П. Столипіна, першої світової війни та серйозних політичних потрясінь. Такою в цілому уявляється нам періодизація еволюції земельного ринку в Україні 60-х рр. XIX – на початку XX ст., яка в цілому підтверджується даними опрацьованих нами історичних та статистичних джерел.

Відповідно до визначених хронологічних періодів нижче зроблено спробу відновити процес функціонування та еволюції земельного ринку України в зазначені вище хронологічні періоди.

3.1. Утвердження земельного ринку та його особливості в Україні (60 – 70-ті рр. XIX ст.)

Перші два пореформені десятиліття стали для українського села перехідними від середньовічно-традиційних до вільних ринково-економічних відносин. Відбувався цей перехід двома шляхами, названими за своєю типологією пруським і американським. Прусський шлях передбачав збереження в сільському господарстві та аграрних відносинах численних залишків кріпосництва. Навпаки, американський означав повне їх знищення і розвиток перспективного фермерського господарства, зорієнтованого на ринок. В межах України американський шлях аграрної еволюції був більш характерним для її південних губерній, пруський – для правобережних. Проміжною ланкою між ними виступали Лівобережна та Слобідська Україна, де позиції обох шляхів аграрної еволюції були приблизно однаковими. Все це мало помітний вплив на формування та еволюцію українського земельного ринку та його капіталізацію. Основними складовими останнього були: укладення торгових угод на землю, земля в ринковому обігу, фінансове його забезпечення та ціни на землю. Нижче спробуємо дати характеристику загальної еволюції українського земельного ринку в 60 – 70-х роках XIX ст. та його складових.

Характеристику еволюції земельного ринку в Україні протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. доречно почати з торгових угод на землю, оскільки саме вони визначають рівень попиту і пропозиції на товар, тобто на землю. В основу такої характеристики тут і далі покладено інформацію Міністерства фінансів Російської імперії про рух земельної власності з 1863 по 1910 рр. Вона опублікована у 25-томному виданні під загальною назвою «Матеріали по статистике движения землевладения в России» [400 – 422] і містить статистичні дані по роках і окремих губерніях, в тому числі й по українським. За нашими підрахунками в Україні протягом 1863 – 1880 рр. було укладено 71294 угоди на придбання землі в сільській місцевості, тобто в повітах [410, табл. 1 – Підрах. авт]. По окремих районах вони розподілялись так:

Лівобережна і Слобідська Україна – 49632 (69,6%);

Правобережна Україна – 7218 (10,1%);

Південна Україна – 14444 (20,3%).

Загальна картина укладання таких угод по Україні в цілому, її районах та губерніях відображена у Додатку 1. Аналіз наведених в ньому даних свідчить про те, що велика перевага в попиті на землю Лівобережної та Слобідської України над іншими районами була досягнута головним чином за рахунок показників у Полтавській та Чернігівській губерніях, на долю яких припадало в цей період відповідно 23025 (32,3%) і 19147 (26,9%) всіх укладених в Україні угод. Пояснювалось це, на нашу думку, кількома причинами. По-перше, соціальним фактором, характерним для цих земель. Лівобережна Україна свого часу була територією козацької держави Гетьманщини і успадкувала від неї великий прошарок вільного і заможного населення у вигляді купців, міщан, козаків тощо. Саме вони, проявляючи неабиякий попит на землю та маючи необхідні для її придбання фінансові можливості, були в перші два післяреформені десятиліття найактивнішими після дворянства суб'єктами ринково-поземельних відносин. Правильність такого висновку підтверджують як відповідні статистичні джерела, так і висновки урядової комісії, створеної для вивчення стану сільського господарства імперії на зламі 60 – 70-х років XIX ст. «Більшість маєтків, – зазначалось в них, – купуються не поміщиками, бо вони продавці, і не селянами, бо у них немає великих капіталів. Тільки купці можуть купувати такі маєтки» [17, отдел VI, с. 23]. По-друге, Лівобережжя було в Україні районом найвищого аграрного перенаселення. А, отже, земля тут для більшості рядового селянства залишалась чи не єдиним засобом існування. Відповідно і ринковий попит на землю був тут досить пристойним. У матеріалах щойно згадуваної урядової комісії з цього приводу говорилося так: «Дрібні участки у більшості купуються селянами, міщанами-хліборобами і взагалі особами, які самостійно займаються господарством. Конкуренція у цьому випадку велика» [17, отдел VI, с. 23]. Меншою мірою сказане вище стосується Харківської губернії. Як засвідчують дані Додатку 1, в її межах протягом визначеного періоду було зафіксовано 7460 торгових угод на землю, або 10,5% від їх загальноукраїнського показника. Це був третій показник по Україні після Полтавської та Чернігівської губерній, хоча й

помітно поступався їм. Скоріше за все, таке відставання було викликане тим, що в більш промислово розвинутій Харківській губернії земля не відігравала настільки життєво важливої ролі, як це було в лівобережних губерніях. До того ж, її купівля тут або продаж мали більш підприємницький характер.

Друге місце за кількістю укладених торгових угод на землю посідав, хоча й помітно поступаючись Лівобережжю, район Південної України. При цьому обидва райони, не зважаючи на такі різні показники, мали багато спільного. Так, у обох районах переважало вільне, заможне населення, спроможне купувати землю. В обох районах найбільший попит на землю спостерігався у промислово менш розвинутих місцевостях. На Лівобережжі це були Полтавська та Чернігівська губернії, на Півдні – Херсонська. На долю останньої припадало (див. додаток 1) 6033 угоди, або 8,5% від загальноукраїнського показника, тоді як на промислово розвинуту Катеринославську губ. – тільки 4212 угод, або 5,9%, на Таврійську – 4199 угод, або 5,9% від загальноукраїнського показника. Водночас на Півдні також були свої особливості та специфічні риси, які впливали тут на еволюцію земельного ринку. По-перше, за чисельністю населення Південна Україна помітно поступалася іншим українським районам – Лівобережному та Правобережному. Це переконливо засвідчують дані таблиці 8.

Таблиця 8

Населення в Україні у 1863 р. [445, с. 44, 77 – 79]

Губернії,	Чисельність населення (у	Щільність населення на 1 кв.
1	2	3
Полтавська	1911,4	43,8
Харківська	1590,9	33,2
Чернігівська	1487,4	32,3
Лівобережжя	4989,7	36,4
Волинська	1602,7	22,6
Київська	2012,1	44,9
Подільська	1868,9	50,1
Правобережжя	5483,7	39,2
Катеринославсь	1204,8	20,3
Таврійська	606,3	11,3
Херсонська	1330,1	21,0
Південь	3141,2	17,5
Україна	13614,6	31,0

* 1 кв. верста = 1,13804 кв. км. [428, с. 6]

Враховуючи їх, визначимо кількість населення, на яку припадала одна торгова угода на землю. На Лівобережжі та Слобожанщині це співставлення було таким: 1 угода припадала на 100 чол. населення, на Правобережжі – 1:760, на Півдні – 1:220. Як бачимо, попит на землю у південних українських губерніях був у 2,2 рази нижчим за той, якій спостерігався на Лівобережжі та Слобожанщині, зате у 3,5 рази переважав такий на Правобережній Україні. По-друге, урядова політика штучного заселення краю господарями-фермерами, яка проводилася тут ще з часів Катерини II, передбачала солідне забезпечення таких переселенців землею для налагодження ними власного прибуткового господарства. Тим самим держава до певної міри знімала напругу на земельному ринку і водночас створювала міцним господарям можливість отримувати за рахунок власних господарств кошти, необхідні для примноження своєї земельної власності. Нарешті, по-третє, маючи величезні запаси вільних площ Південна Україна, на відміну від інших українських районів, ніколи не відчувала земельного голоду, а її населення, перш за все середнє та заможне, або поповнювало свої земельні володіння, або ж позбавлялося їх, переважно в міру виробничої необхідності.

Специфічна ситуація склалася на Правобережній Україні, внаслідок чого тут виникли серйозні проблеми з формуванням і розвитком земельного ринку. Не дивно, що за кількістю ринкових угод на придбання або продаж землі Правобережжя помітно поступалося як Лівобережній, Слобідській так і Південній Україні. Про її порайонні показники згадувалось вище. На губернському ж рівні серед дев'яти українських губерній Волинська губернія була сьомою (2976 угод, або 4,2% від загальноукраїнського показника), Київська губернія – восьмою (2584 угод і 3,6%), а Подільська губернія останньою, дев'ятою (1658 угод і 2,3%) [410, табл. 1]. Пояснювалося це, на наш погляд, такими причинами. Тривалий час Правобережна Україна перебувала під владою польських поміщиків, від яких успадкувала значний прошарок польського населення й велике – фільваркове землеволодіння, збережене реформою 1861 р. Останнє передбачало наявність великої кількості кріпосного селянства, яке після звільнення опинилось без достатніх засобів для земельних придбань. Тим не менше, правобережні колишні

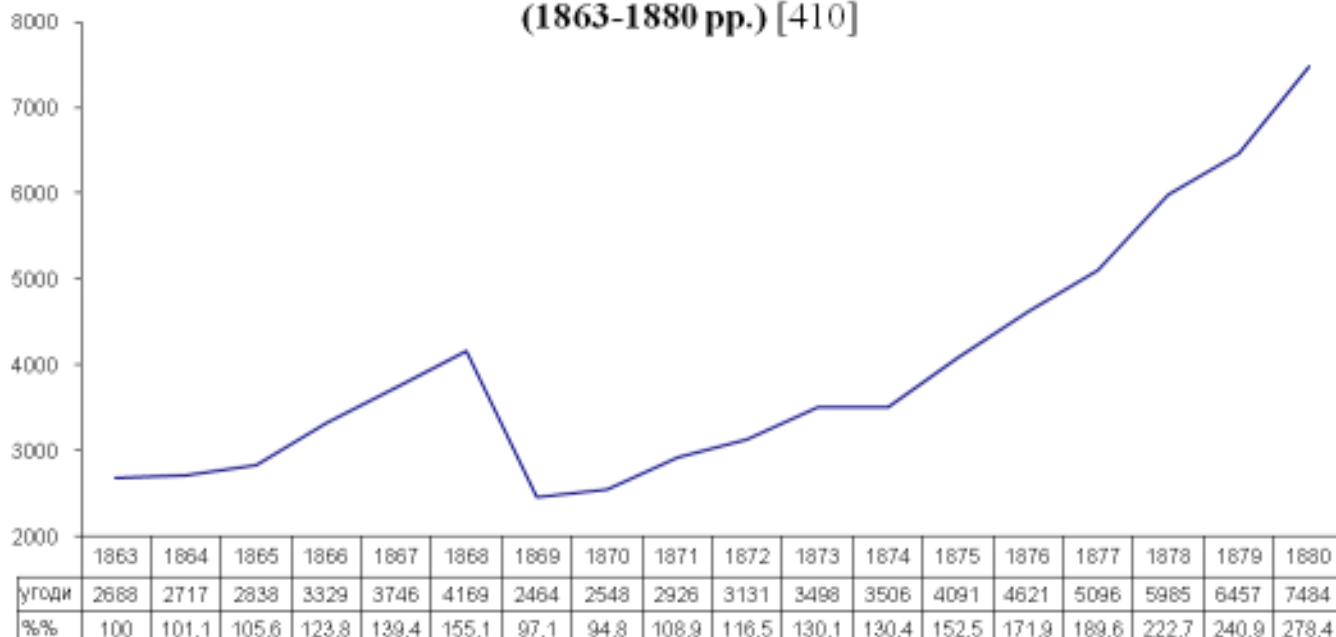
поміщицькі селяни виявились після реформи 1861 р. забезпеченими землею досить пристойно. Адже їхні земельні наділи були помітно збільшені в ході здійснення інвентарної реформи 1847–1848 рр. [459, с. 183 – 186; 526, с. 248]. Збережені після скасування кріпацтва, вони до того ж були суттєво примножені російським урядом під впливом польського національного повстання 1863 р. й наступної за ним селянської реформи 1864 р. в Царстві Польському [542, с. 271]. Такі заходи зводили фактично до мінімуму ринково-поземельні операції колишніх поміщицьких селян Правобережної України в перші пореформені роки. До того ж тогочасне російське законодавство фактично позбавило права купувати землю осіб польського походження [29, с. 9], яких на Правобережжі було досить багато. У Волинській губернії такі заборони поширювались взагалі на всіх іноземців з російським підданством, а також на переселенців з привіслянських губерній [29, с. 13]. Всі ці штучні заходи помітно стримували формування капіталізованого земельного ринку та його еволюцію в правобережних українських губерніях.

Важливою є інформація про динаміку укладання торгових угод на землю, яка порічно відображена у цифровому та відсотковому еквіваленті у Додатку 1. При цьому відсоткові показники за кожен рік окремо вираховувались по відношенню до базового показника за весь період 1863 – 1880 рр. За такий було прийнято показник 1863 р., взятий за 100%. Відсоткове співвідношення з ним показників за інші роки визначалось формулою $X = \frac{100 \times B}{A}$, де «А» – базовий показник, «Б» – показник конкретного року, який порівнювався з базовим показником. Так, наприклад, відсоткове співвідношення показника за 1864 р. з базовим показником для України в цілому буде таким: $\frac{100\% \times 2712}{2688} = 101,1\%$. Тобто показник 1864 р. перевищував базовий показник 1863 р. на 1,1%. Таким же чином були визначені й показники за решту років як по Україні в цілому, так і для її окремих районів та губерній (див. Додаток 1). Динаміка укладання торгових угод на землю в загальноукраїнському масштабі відображена у пропонованій нижче схемі (див. таблицю 9). Її дані фіксують загалом поступальний характер зростання кількості торгових угод на землю. Винятки становлять показники 1869 – 1870 рр., які

Таблиця 9

**Динаміка укладання торгових угод на землю в Україні
(1863-1880 рр.) [410]**

виявились нижче базового рівня відповідно на 8,4% та 5,2%. В першу чергу, це було викликане різким падінням попиту та пропозиції на землю в губерніях Лівобережної України, де протягом 60 – 70-х років XIX ст. укладалася абсолютна більшість таких угод. Порайонний показник Лівобережної України становив у 1868 р. 155% від базового показника, а вже у 1869 р. – 75,5%, а у 1870 р. – 82,1% від рівня 1863 р. (див. Додаток 1). Ще більш суттєвим падінням попиту і пропозиції на земельному ринку спостерігалось на губернському рівні. Так, у Харківській губернії в 1872 р. вони становили 89,6%, а у 1871 р. – 62,7% від свого базового показника. На Полтавщині такий показник склав у 1870 р. 67,9%, на Чернігівщині у 1869 р. – 58% (див. Додаток 1). Наведені низькі показники по відношенню до базового, були проте не найнижчими в Україні за увесь період 60 – 70-х років. Ще нижчими вони виявились на Правобережній Україні у 1864 р., на що помітно вплинули згадані вище події в Царстві Польському. Тоді загальнорайонний показник впав на Правобережжі до 62,5% від базового рівня, в тому числі у Волинській губернії – до 75,9%, у Київській – до 51,3% і у Подільській – до 57,1% від рівня 1863 р. (див. Додаток 1). Проте через мізерну кількість укладених там

угод різке скорочення їхньої кількості у 1864 р. не настільки суттєво вплинуло на загальноукраїнський показник, як їх скорочення на Лівобережжі у 1869 – 1870 рр.

Серед районів України найстабільнішою в цьому відношенні була ситуація в Південній Україні. Тут упродовж 60 – 70-х рр. XIX ст. не було жодного випадку падіння відповідних показників нижче базового рівня 1863 р. Найстабільнішою виявилась і динаміка їх зростання. Це було наслідком наявності тут умов, необхідних для успішної еволюції капіталізованих ринково-поземельних відносин.

Невід’ємною складовою для будь-якого ринку є його товар. Не був у цьому відношенні винятком і ринок земельний, для якого товаром є земля, яка поступає у продаж. За нашими підрахунками протягом 1863 – 1880 рр. в ринковому обігу перебувало в Україні не менш як 10,3 млн. дес., у тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині – близько 2,4 млн. дес., або 22,8 % від загальноукраїнського показника, на Правобережжі – понад 2,8 млн. дес., або 27,4% і на Півдні – понад 5,1 млн. дес., або 49,8% [410, табл. 2. Підрах. авт.]. Повна картина даного процесу, тобто надходження землі на ринок по окремих роках, районах та губерніях України у цифровому еквіваленті представлена у Додатку 2 [410]. Його дані свідчать, що найбільше землі перебувало в ринковому обігу в Південній Україні, значно менше її було на Правобережжі, а найменше – на Лівобережжі та Слобожанщині. По окремих губерніях втягнута у ринковий обіг земля розподілялась таким чином:

Полтавська губ. – 835,5 тис. дес. або 8,1%;
 Харківська губ. – 781,9 тис. дес. або 7,6%;
 Чернігівська губ. – 735,9 тис. дес. або 7,2%;
 Волинська губ. – 1013,5 тис. дес. або 9,8%;
 Київська губ. – 1002,9 тис. дес. або 9,7%;
 Подільська губ. – 817,9 тис. дес. або 8,0%;
 Катеринославська губ. – 1476,9 тис. дес. або 14,2%;
 Таврійська губ. – 1575,5 тис. дес. або 15,2%;
 Херсонська губ. – 2086,1 тис. дес. або 20,2%.

Навіть побіжний погляд на розподіл землі в ринковому обігу України 60 – 70-х років XIX ст. переконує в тому, що він помітно відрізняється від того, який

спостерігався при розподілі торгових угод на землю. Впадає у вічі той факт, що Лівобережна Україна, будучи абсолютним лідером за кількістю укладених угод, помітно поступалася іншим українським районам за кількістю землі, яка перебувала в ринковому обігу. Таку ситуацію породжувало переважання на Лівобережжі дрібномаєтного дворянства, яке було головним поставником землі на ринок. Це зумовило відчутне переважання на Лівобережжі дрібних торгово-поземельних угод, що помітно відрізняло його від інших українських районів і було тут проявом специфічного характеру еволюції земельного ринку. За нашими підрахунками, здійсненими на основі даних, вміщених у випуску VII «Материалов по статистике движения землевладения в России», в межах Лівобережної та Слобідської України протягом 1863 – 1880 рр. було укладено 38255 угод розміром до 25 дес. і лише 9295 угод розміром 25 і більше десятин [406, с. 26 – 27]. Аналогічні показники по Правобережній Україні становили відповідно 3743 і 3173 угоди [406, с. 32 – 33], по Південно-степовому району (до складу Південно-Степового району упорядниками «Материалов...» були включені Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а також Бессарабська губернії та область Війська Донського) – відповідно 7891 і 13203 угоди [406, с. 38 – 39]. Наведена інформація фіксує абсолютне переважання дрібних торгових угод на Лівобережжі й Слобожанщині, тоді як на Півдні переважали більш крупні угоди, а на Правобережжі ті й інші розподілялись приблизно порівну.

Про те, що земля на Лівобережній Україні купувалася й продавалася значно дрібнішими ділянками, ніж на Правобережжі та Півдні України, свідчать і середні розміри однієї торгової угоди як для окремих українських районів, так і для окремих губерній. Щоправда, обчислені вони на основі даних іншого випуску «Материалов по статистике движения землевладения в России» (вип. XIII), в якому кількість врахованих його упорядниками торгових угод та земельних площ не співпадає з аналогічними показниками, наведеними у згаданому вище випуску VII. Проте вони дають можливість підтвердити відмічену вище особливість еволюції земельного ринку на Лівобережжі та Слобожанщині. Вирахувані на основі згаданих вище «Материалов по статистике движения землевладения в

России» за період 1863 – 1880 рр. середні розміри однієї торгової угоди на купівлю-продаж землі відображені в таблиці 10:

Таблиця 10

**Середні розміри однієї угоди за 1863–1880 рр.
по губерніях і районах України [410, табл.1 – 2]**

Губернії та райони	Всього укладено угод	Всього куплено (продано) землі (в тис. дес.)	В середньому землі на одну угоду (в дес.)
Полтавська	23025	835,5	36,3
Харківська	7460	781,9	104,8
Чернігівська	19147	735,9	38,4
Лівобережжя	49632	2353,3	47,4
Волинська	2976	1013,5	340,6
Київська	2584	1002,9	388,1
Подільська	1658	817,9	493,3
Правобережжя	7218	2834,3	392,7
Катеринославсь	4212	1476,9	350,6
Таврійська	4199	1576,2	375,2
Херсонська	6033	2086,1	345,8
Південь	14444	5139,2	355,1
Разом по	71294	10326,8	144,8

Її дані засвідчують, що найменше землі на одну угоду припадало в зазначений період у Полтавській та Чернігівській губерніях, а найбільше – у Подільській, Київській, Таврійській та Катеринославській губерніях. Загалом таке співвідношення було багато в чому закономірним і природно вписувалось у ті порайонні особливості соціально-економічного та історичного розвитку згаданих земель, про які згадувалось раніше.

До них слід додати ще й згадку про ту непересічну роль, яку відіграло дворянство в процесі еволюції українського земельного ринку 60 – 70-х років XIX ст. Як правило, в історичній літературі останнє згадується в цьому відношенні головним чином як основний поставник землі на ринок. Не заперечуючи цього факту, відзначимо, що дворянство виступало водночас і як найбільш активний покупець землі, суттєво впливаючи на характер ринково-поземельних відносин не тільки на Лівобережжі, як це згадувалось вище, але й усіх інших районах та

губерніях України. Це підтверджується й відповідними джерелами. За нашими підрахунками, здійсненими на основі даних статистики Міністерства фінансів, протягом 1863 – 1880 рр. на частку дворянства в межах України припадало 54,8% всіх угод, укладених на продаж землі та 27% – на її купівлею [403, с. 62 – 97]. За цей же час дворянами було продано тут понад 8,8 млн. дес. або 77,2% всієї проданої в Україні землі, а куплено понад 6,1 млн. дес. або 53,1% від усього загальноукраїнського ринкового земельного фонду [403, с. 62 – 97]. Майже всі ці показники були абсолютно кращими серед усіх інших земельних власників України.

За кількістю торгових угод на землю найближче до дворян знаходились козаки, на долю яких припадало 14% всіх угод, укладених на продаж землі й 23% – укладених на її купівлю [403, с. 62 – 97]. За кількістю проданої або купленої землі другий після дворян показник належав купцям, які за вказаний період продали понад 483,5 тис. дес. або 4,2% та купили близько 1,6 млн. дес. або 13,7% від усього ринкового земельного фонду в Україні [403, с. 62 – 97]. Показовими в цьому відношенні є й середні розміри торгових угод на землю серед окремих категорій земельних власників. Вони наведені в таблиці 10 і також засвідчують беззаперечний пріоритет дворянства на земельному ринку.

Дані таблиці 11 значною мірою допомагають зрозуміти те, чому Лівобережна Україна та Слобожанщина, маючи абсолютну перевагу над іншими районами за кількістю укладених на землю торгових угод, виявилась останньою в Україні за площею землі на земельному ринку. Адже маломасшне малоросійське дворянство виявилось неспроможним ні купувати, ні продавати великі земельні ділянки. Стає також зрозумілою і метаморфоза з Правобережною Україною, яка, відверто поступаючись іншим українським районам за кількістю укладених на землю торгових угод, виявилась на досить пристойному рівні за показником кількості землі в ринковому обігу. Адже на кожну з 4127 угод, укладених правобережним дворянством для продажу землі, припадало в середньому по 467 дес., а на кожну з 2109 угод, укладених для її купівлі – по 846,9 дес. [403, с. 62 – 97]. Високі показники правобережного купецтва практично на ситуацію в районі

**Розмір однієї угоди на купівлю-продаж землі в Україні
за 1863 – 1880 рр. за категоріями власників (у дес.) [403, с. 62 – 97]**

Райони	Категорії власників						
	Дворяни	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни-власники	Козаки	Інші
<i>Лівобережжя</i>							
Продано (у дес.)	75,7	8,4	57,0	9,6	9,2	5,8	34,9
Куплено (у дес.)	128,0	12,7	104,7	13,0	6,7	9,5	53,6
<i>Правобережжя</i>							
Продано (у дес.)	467,0	47,6	610,1	146,2	27,5	0,7	351,9
Куплено (у дес.)	846,9	82,0	775,5	39,6	33,2	11,7	325,7
<i>Південь*</i>							
Продано (у дес.)	415,6	146,6	397,9	65,8	51,3	36,7	204,0
Куплено (у дес.)	365,6	113,5	463,3	146,6	101,4	62,8	390,7

*Дані по: Бессарабська губ., Донська обл., Катеринославська губ., Херсонська губ., Таврійська губ.

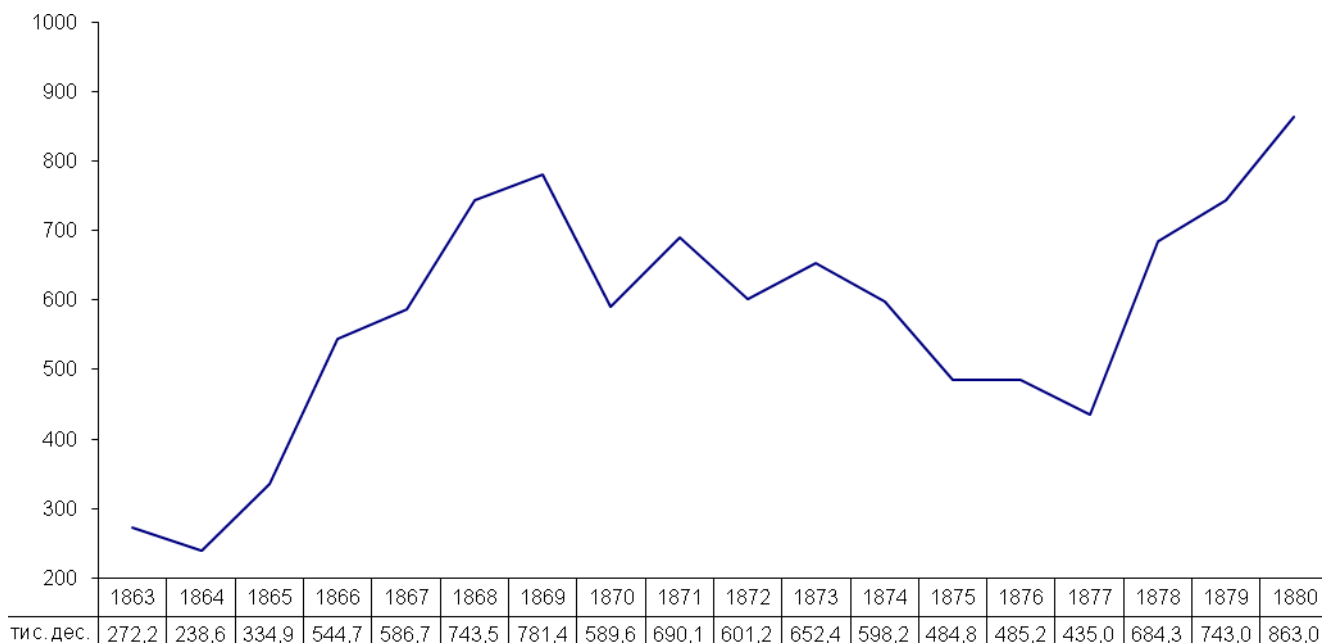
районі не впливали через мізерну кількість укладених ними угод (на продаж – 99 і на купівлю землі – 269 [403, с. 62 – 97]. Показники інших земельних власників були набагато скромнішими. Отже, принаймні в перші два десятиліття після скасування кріпосного права, саме дворянство, залишаючись пережитком середньовічного суспільства, тим не менше відіграло надзвичайно важливу роль у формуванні капіталізованого земельного ринку та його подальшій еволюції в межах підросійської України.

Характеристику надходження землі на ринок значно доповнює аналіз динаміки цього процесу, представлений у поданій нижче схемі (див. таблицю 12). Наведені в ній показники фіксують загалом помітне зростання земельних площ в ринковому обігу України на кінець визначеного періоду порівняно з його початком. Однак при цьому еволюційна крива надходження землі на ринок є дуже нестабільною, особливо наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. Найбільш стабільне зростання таких надходжень зафіксовано у 1865 – 1869 рр. та у 1878 – 1880 рр. Найнестабільніші вони були у 1870 – 1877 рр. Найвище піднесення зафіксовано у 1869 і 1880 роках, а найбільше скорочення – у 1864 і 1877 роках. При цьому на особливу увагу, як нам здається, має заслуговувати показник 1869 р. – один з найвищих за весь період 1863 – 1880 рр. Адже він співпав з найнижчим показником укладання торгових угод на землю, про який згадувалось вище (див.

таблицю 9). Причини цього явища слід визнати закономірними з огляду на глибоку кризу, яка охопила сільське господарство Російської імперії на зламі 60 – 70-х рр. XIX ст.

Таблиця 12

**Динаміка надходження землі в ринковий обіг України
протягом 1863 – 1880 рр. (у тис. дес.) [410, табл. 2]**

На думку російського дослідника П. Хромова, її апогей припав на 1868 – 1867 рр., внаслідок чого уже в 1868 р. обсяг зовнішньої торгівлі, левову частку якої складали українські ярова пшениця й тонкорунна вовна, скоротився з 244,8 млн. руб. до 226,6 млн. руб. по експорту і з 265 млн. руб. до 260,9 млн. руб. по імпорту [60, с. 251]. Поширенню кризових явищ сприяла й низка неврожаїв, які мали місце у 1866 – 1867 та 1872 – 1873 рр. [563, с. 218]. Все це не могло не впливати на кон'юнктуру земельного ринку, головним поставником товару на який виступало дворянство. Останнє, в свою чергу, відчутно постраждало в ході скасування кріпосного права. «Господарства приватних землевласників безперечно були піддані внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню, – говорилося, у доповіді урядової комісії, яка у 1872 р. вивчала стан сільського господарства імперії. – Вони витримували і витримують надзвичайно тяжку кризу» [17, с. 5]. Причини такої кризи дворянського господарства в післяреформений період були

грунтовно проаналізовані академіком І. Ковальченком. «Суттєвим фактором, який зумовив провідну роль селянського господарства була селянська община з системою зрівняльних земельних переділів та кругової поруки. В районах поширення такої общини (великоросійські, східнобілоруські та українськолівобережні губернії) при всій обмеженості можливостей до зрівняльності, тим не менше, стримувалось утворення прошарку селян, які не мали землі та свого господарства, так як кожен селянин мав право на наділ і отримував його. В силу цього поміщики мали можливість користуватися не тільки дармовою працею кріпосних селян, але й їхньою робочою худобою, інвентарем тощо. Тим самим не було нагромаджено досвіду ведення господарства на основі власної виробничо-технічної бази та експлуатації позбавленого засобів виробництва селянства, що утруднювало і уповільнювало перетворення кріпосницьких поміщицьких господарств у буржуазні» [522, с. 248 – 249]. Щоправда, згадана вище академіком І. Ковальченком тенденція, як це можна помітити з наведеної вище цитати, стосувалась далеко не всіх українських земель.

Сучасна українська дослідниця Н. Темірова аргументовано доводить, що на Правобережжі, де залишки кріпацтва виявились найбільш живучими, позиції дворянського землеволодіння продовжували залишатися досить міцними. «Це пояснюється, – зазначає Надія Романівна, – наявністю тут великих поміщицьких латифундій, власники яких, зосереджуючи у своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до нового, підприємницького землеробства. Цьому також сприяв розвиток цукрової промисловості та невтручання у процес розподілу земельної власності царського уряду» [162, с. 109]. Тим не менше, згадані академіком І. Ковальченком обставини часто помітно впливали на становище українського дворянства у післяреформений період. Часто саме вони були причиною того, що значна частина поміщиків заклала власні маєтки повністю або частково у різноманітні кредитні установи, робота яких після закриття їх у 1859 р. поступово відновлювалась. В період підготовки до скасування кріпосного права уряд, як відомо, закриття більшість із них, змусивши поміщицтво до більш інтенсивного продажу власних нерентабельних земель. Це

особливо було помітно в період економічних криз на зразок тієї, яка мала місце на зламі 60 – 70-х років XIX ст., коли поміщики масово продавали власні маєтки.

На цю обставину звертали до речі увагу й члени нещодавно згадуваної нами урядової комісії, у додатках до звіту якої вміщено чимало відповідного фактичного матеріалу. Так, зокрема, у Катеринославській губернії протягом 1869 – 1871 рр. членами комісії було зафіксовано повний або частковий продаж не менш як 47 маєтків, в ході якого було продано 23,3 тис. дес. землі [17, Отд. IV, с. 27 – 28]. Лише у Ананьївському та Олександрійському повітах Херсонської губернії протягом 1869 – 1871 рр. членами комісії було зафіксовано повний або частковий продаж 18 маєтків, а продані в них земельні площі становили 32,8 тис. дес. [17, Отд. IV, с. 31 – 32]. У Волинській губернії за один лише 1871 р. було продано понад 48,6 тис. дес. землі у 27 маєтках [17, Дополн. к своду – Отд. IV, с. 56]. Причому, з усіх згаданих випадків продажу маєтків, великими ділянками площею 500 і більше десятин продавалися землі у Катеринославській губернії – 10 разів, у Херсонській губернії – 12 разів і у Волинській губернії – 13 разів, у тому числі ділянками площею в 1000 і більше десятин – відповідно 3, 7 і 9 разів [17, Отд. IV, с. 27 – 31; Дополн. к своду – Отд. IV, с. 56. Підрах. авт.].

Безперечно, наведені тут показники є вибірковими, а, отже, далеко неповними. Проте вони загалом правильно визначають тенденцію, за якою більш крупні ділянки землі продавалися головним чином на Правобережжі та Півдні України, в чому ми могли вже пересвідчитись вище (див. таблиця 10). Це аж ніяк не означає, що великі ділянки землі, або навіть цілі маєтки, не продавались в межах Лівобережної України. В тих же додатках до звіту комісії зафіксовано продаж маєтків площею в 3,6 тис. дес. у Вовчанському [17, Отд. IV, с. 24] та в 1000 дес. у Харківському повітах Харківської губернії [17, Отд. IV, с. 23], в 900 дес. у Чернігівському повіті тієї ж губернії [17, Отд. IV, с. 26] тощо. Проте тут такі випадки загалом були поодинокими. Водночас наведені комісією дані більш предметно пояснюють нам, чому скажімо Херсонська губернія посідала перше місце в Україні за площею введеної в ринковий обіг землі. В той же час Правобережна Україна, маючи найменше укладених на землю торгових угод,

помітно випереджала Лівобережну Україну за площею землі, втягнутої у ринковий обіг.

Важливою складовою земельного ринку є його фінансовий аспект, тобто кошти, затрачені на придбання землі. Для цього в Україні протягом 1863 – 1880 рр. було використано близько 280,4 млн. рублів, в тому числі на Лівобережжі – понад 75,3 млн. або 26,9% всієї суми, на Правобережжі – близько 93,1 млн. або 33,2% і на Півдні – близько 112 млн., або 39,9% всієї суми [410, таблиця 3]. На губернському рівні ці показники мали такий вигляд: Херсонська – 50,1 млн. (18,4%), Київська – 37,7 млн. (13,2%), Подільська – 36,6 млн. (13,1%), Катеринославська – 36,4 млн. (12,7%), Харківська – 29,1 млн. (10,4%), Полтавська – 28,7 млн. (10,1%), Таврійська – 25,5 млн. (9,1%), Волинська – 18,7 млн. (6,6%) і Чернігівська – 18,5 млн. (6,4%) руб. [410, таблиця 3]. Як бачимо, на рівні окремих районів розподіл коштів, використаних для купівлі землі, адекватні земельним площам, які в тому чи іншому районі перебували в ринковому обігу – найбільша кількість землі в ринковому обігу Півдня відповідала найбільшим грошовим затратам і т.д. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Тут лєвова частка грошових витрат на землю припадала на ті губернії, які були найрозвинутішими в торгово-промисловому відношенні й в яких торгівля землею носила більш комерційний характер. До таких губерній в першу чергу належали Катеринославська, Київська, Подільська, Харківська та Херсонська. Разом на їхню частку припадало близько 68,1% всіх затрачених на придбання землі коштів.

Значною мірою підприємницькою була торгівля землею і у Таврійській губернії, однак лише в її материковій частині та на чорноморському узбережжі. В решті губерній, де торгівля землею не мала такого підприємницького значення і де земля була для рядового населення фактично єдиним засобом до існування, вона купувалася переважно орна й коштувала значно дешевше, ніж корисні угіддя – ліс, луки, водоймища тощо. В першу чергу це стосувалося Полтавської, Чернігівської і частково Волинської губерній. Такий поділ губерній є чисто умовним, оскільки комерційний і традиційний характер торгово-поземельних відносин співіснували, переважаючи один у одній місцевості, інший – у іншій.

Визначаючи середню ціну однієї десятини землі, що перебувала в ринковому обігу України протягом 1863 – 1880 рр. ми зіштовхнулися з певними труднощами. В матеріалах статистики Міністерства фінансів інформація про торгові угоди на землю, про кількість самої землі в ринковому обігу та про кошти, затрачені на її придбання представлена за кожен рік окремо. Відомості ж про ціни на землю наведені по п'ятирічках, починаючи з 1863 року. Для України вони подані разом з Бессарабською губернією та Областю Війська Донського і мають такий вигляд (див. таблицю 13). Таблиця 13 фіксує їхнє неухильне зростання з кожним наступним п'ятиріччям по всій території України. Певне виняток становив Південно-Степовий район. Проте незначне скорочення його середніх показників за 1878–1882 рр., як видно з таблиці 13, було викликане падінням цін в Донській області. Однак, фіксуючи зростання цін на землю як факт, п'ятирічні їхні показники втрачали при цьому динаміку процесу, яка добре помітна при характеристиці земельних цін за кожний рік окремо.

Таблиця 13

Середні ціни однієї десятини землі (в руб.) [410, Таблиця 4]

Губернії	Роки			
	1863–1867	1868–1872	1873–1877	1878–1882
Полтавська	21–37	28–30	41–24	45–00
Харківська	22–34	35–85	45–66	43–34
Чернігівська	18–27	21–97	26–65	31–60
Лівобережжя	20–86	30–54	37–06	40–22
Волинська	18–00	14–61	22–40	20–73
Київська	28–39	33–26	35–50	58–37
Подільська	32–84	40–16	54–60	70–54
Правобережжя	28–58	29–03	35–91	41–85
Бессарабська	22–54	36–27	41–97	42–22
Донська обл.	22–98	28–87	24–18	21–55
Катеринославська	14–97	21–97	28–73	39–49
Таврійська	14–80	13–31	20–07	21–92
Херсонська	17–32	24–86	30–34	32–55
Південно-Степовий район	15–93	22–55	28–43	28–23

Таку інформацію наводить один з керівників підготовки збірників «Материалы по статистике движения землевладения в России» В. Святловський [27, Прилож. – табл. 4]. Проте й він об'єднує показники південноукраїнських

губерній з Бессарабською губернією та Донською областю, подаючи їх сумарні показники разом. Зрештою це змусило автора даної роботи вдатися до власних підрахунків, наслідки яких представлені в Додатку 3 [410]. Вони свідчать, що найвищі земельні ціни спостерігалися в Подільській, Київській, Харківській та Полтавській губерніях, тоді як найнижчими вони були в Таврійській та Волинській губерніях. Проміжне становище між ними займали Чернігівська, Катеринославська та Херсонська губернії, чії показники були приблизно однаковими. Як і в таблиці 13, дані наведеної нижче таблиці 14 також фіксують поступове зростання земельних цін у 70-х роках ХІХ ст. порівняно з 60-ми. Проте, на відміну від перших, вони показують їх еволюцію не як суцільну пряму, а як процес хвилеподібний, при якому щорічні ціни на землю постійно змінювались, то зростаючи, то падаючи, в залежності від тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних факторів, які безперервно впливали на них.

Власне це було закономірним явищем в умовах розвитку й утвердження капіталізованого земельного ринку. Хвилеподібний характер зростання цін на землю, принаймні в межах України, найкраще видно при порівнянні середніх земельних цін за весь період 1863 – 1880 рр. з так званим їхнім базовим показником. За такий взято середні показники земельних цін 1863 р., прийняті нами за 100%. Порівнюючи їх із середніми цінами за період з 1863 по 1880 роки по кожному району, кожній губернії чи по Україні в цілому, отримуємо таким чином показник зростання земельних цін. Наприклад, базовий показник для України в цілому склав 23,53 руб., а середня ціна однієї десятини землі за весь період 1863 – 1880 рр. – 27,14 руб. Приймавши базовий показник за 100%, визначаємо загальне зростання цін, яке становить таким чином 115,3% до базового рівня. Проте, в ході цього зростання щорічні ціни на землю постійно змінювались то в бік зростання, то в бік скорочення. У такому випадку різниця між найнижчим і найвищим їхнім показником протягом вказаного періоду є амплітудою коливання цін для визначеного періоду. Для України в цілому найнижчий показник цін – 16,96 руб. зафіксовано у 1865 р., а найвищий у 1874 р. – 37,00 руб. Тож амплітуда коливання земельних цін за 1863 – 1880 рр.

становитиме 20,04 руб. Таким же чином аналогічні показники були виявлені для всіх українських губерній та районів. Вони мають такий вигляд (див. таблицю 14).

Таблиця 14

Земельні ціни в Україні у 1863 – 1880 рр. [410, Табл. 2 – 3]

Губернії, райони	Зростання середніх цін (у %%) за 1863–1880 рр.	Амплітуда коливання цін (у руб.) за 1863–1880 рр.
Полтавська	164,6	30,60
Харківська	146,2	32,75
Чернігівська	124,7	16,32
Лівобережжя	142,2	24,84
Волинська	138,7	18,47
Київська	104,8	50,43
Подільська	108,7	46,95
Правобережжя	101,5	32,83
Катеринославська	122,8	20,47
Таврійська	145,5	19,34
Херсонська	171,8	21,08
Південь	154,1	22,30
Україна	115,3	20,04

Як бачимо, найсуттєвіші темпи зростання земельних цін мали місце в Херсонській, Полтавській, Харківській і Таврійській губерніях, в яких вони перевищували 145%-й показник. Найближчими до них виявилися аналогічні показники у Волинській губ. – 138,7%. Далі, приблизно з рівними показниками йшли Чернігівська – 124,7% і Катеринославська – 122,8% губернії. Нарешті, найповільнішими темпи зростання земельних цін були у Подільській – 108,7% та Київській – 104,8% губерніях. Майже повністю протилежною виявилась картина при порівнянні амплітуди коливання земельних цін. Тут, навпаки, попереду виявились губернії, які за темпами зростання цін були останніми. Так, у Київській губ. різниця між найвищими і найнижчими річними середніми цінами на землю склала 50,43 руб., а у Подільській губ. – 46,95 руб. За ними, з помітно меншими показниками розташувались Харківська і Полтавська губернії, в яких амплітуда цін становила відповідно 32,75 і 30,60 руб. У свою чергу помітно відставали від останніх аналогічні показники по Катеринославській та Херсонській губерніях –

відповідно 20,47 і 21,08 руб. Найменші коливання цін спостерігались у Таврійській – 19,43 руб., Волинській – 18,47 руб. і Чернігівській – 16,32 руб. губерніях. Уважний аналіз наведеної щойно інформації дозволяє помітити досить цікаву закономірність. Як правило, в районах найвищих темпів зростання земельних цін за весь період в цілому їхня амплітуда зменшувалась. І навпаки, остання помітно зростала в районах повільних темпів підвищення цін. Причому, перша з названих тенденцій, як правило, була характерною для районів, де існували належні умови для вільного розвитку товарно-грошових відносин, тоді як інша – для тих районів, де такий розвиток штучно стримувався. Хоча в цілому обидві тенденції були помітні повсюдно.

Надзвичайно цікавий і цінний з наукової точки зору матеріал про природу земельних цін на повітовому рівні та рівні окремих місцевостей чи конкретних населених пунктів по всіх дев'яти українських губерніях міститься у додатках до звіту згадуваної вище урядової комісії по вивченню стану сільського господарства і землеволодіння після реформи 1861 р. Його цінність полягає насамперед у тому, що одержаний він був шляхом опитування безпосередніх учасників купівлі-продажу землі – землевласників із різних повітів всіх українських губерній, а також шляхом вивчення даних місцевих відділень банків та інших кредитних установ. Зібраний таким чином емпіричний матеріал помітно відрізняється від тієї офіційної статистики, яка була наведена вище, а отже заслуговує на те, щоб розповісти про нього детальніше.

Надзвичайно цікавий емпіричний матеріал представлений по району найбільш інтенсивної торгівлі землею, яким були губернії *Лівобережної та Слобідської* України. Відображаючи характер земельних цін у 60 – 70-х рр. XIX ст. , тобто в період виникнення і становлення українського земельного ринку, він являє собою картину досить неоднорідну і різноманітну. Так, наприклад, землевласник *із Полтавського повіту цієї ж губернії* надав інформацію про ціни на землю у повітах губернії, поданих за оцінкою Полтавських окружних зборів Товариства поземельного кредиту, навівши їх у такому вигляді [17, отдел IV с. 24 - 25]:

		вища ціна	нижча	середня	
Полтавський повіт	-	60	36	50	руб. за дес
Костянтиноградський повіт	-	40	25	36	««-
Кобеляцький повіт	-	65	42	47	««-
Кременчуцький повіт	-	60	35	51	««-
Золотоношський повіт	-	47	40	41	««-
Переяславський повіт	-	40	38	39	««-
Прилуцький повіт	-	50	32	40	««-
Пирятинський повіт	-	50	35	39	««-
Роменський повіт	-	58	42	48	««-
Гадяцький повіт	-	50	30	40	««-
Миргородський повіт	-	50	27	35	««-
Лохвицький повіт	-	50	40	45	««-
Хорольський повіт	-	50	20	40	««-
Лубенський повіт	-	50	40	45	««-

Як бачимо, земельні ціни у окремих повітах Полтавської губернії на початку 70-х рр. XIX ст. в середньому коливались від 51 руб. у Кременчуцькому повіті до 35 руб. у Миргородському. Найвищі ж ціни відповідно коливались від 65 руб. у Кобеляцькому повіті до 40 руб. у Костянтиноградському і Переяславському, а нижчі – від 42 руб. у Кобеляцькому і Роменському повітах до 20 руб. у Хорольському. Хоча, як зазначає сам кореспондент, така інформація була далекою від дійсного стану земельних цін, оскільки у деяких повітах їх оцінка проводилась не на належному рівні. Наведену вище інформацію було доповнено опитуванням інших землевласників. Останні зокрема засвідчували той факт, що земля як правило продавалась дорожче у місцевостях, наближених до залізниць, річок, великих міст тощо, досягаючи при цьому вартості у 70 і більше рублів за десятину. Навпаки, у районах, віддалених від перелічених вище об'єктів, земля продавалась набагато дешевше. Як правило у таких районах вищі ціни на

придатну для обробітку землю не перевищували 25 руб. за десятину. Інформація по окремих повітах губернії свідчить, що, скажімо, у Полтавському повіті купівельна ціна землі становила 50-70 рублів за одну десятину. Тоді як у Костянтиноградському повіті земельні ціни навпаки були набагато нижчими і коливались від 30-45 руб. під час продажу маєтку з інвентарем до 25-30 рублів за десятину без інвентарю.

У Кобеляцькому повіті ціни на землю почали різко зрости після того, як кілька років потому тут було куплено один з маєтків по ціні 45 руб. за десятину. Як наслідок, на час діяльності комісії, а це початок 70-х рр. XIX ст., «ніхто нижче цієї ціни землю не продає» [17, отдел IV, с. 25]. На дорожнечу землі в межах Кобиляцького повіту також впливали і такі фактори, як прокладання майже через увесь повіт залізниці, як близькість до такого великого промислового центру як м. Катеринослав а також і те, що по кордону Кобеляцького повіту протікає ріка Дніпро. До цього слід додати й такий важливий демографічний фактор як густота заселення повіту козаками, достатньо заможними для того, щоб проявляти високу активність на земельному ринку.

У Роменському повіті за повідомленням опитаних землевласників земля також була дорогою через високий інтерес до неї, з боку козаків, які, як і у Кобеляцькому повіті, складала тут основну масу його населення. А отже, створювали відповідні умови для належного ринкового попиту на землю. Доступні козакам дрібні земельні ділянки через те коштували тут значно дорожче ніж за 60-70 руб. за десятину, як це було під час продажу цілих маєтків. Кореспонденти також зазначали, що земля має ще більше подорожчати, навіть до 100 руб. за десятину, після того, як буде завершено будівництво ще однієї залізниці - Лібаво-Раменської [17, отдел IV, с. 25]. Неординарна ситуація склалась після того, як земельні ціни протягом останніх років почали швидко зростати. Якщо, наприклад, у 1864 р. десятину землі можна було ще купити за 15 руб., то вже на початку 70-х рр. XIX ст. за десятину почали давали по 35 руб., а за десятину дров'яного лісу навіть 300 руб [17, отдел IV, с. 25]. Тобто, земля різко почала зростати у ціні.

У Зінківському повіті ціни на землю коливались у межах 40-50 рублів за десятину. І хоча попит на неї залишався досить великим, продавалась вона мало [17, отдел IV, с. 25]. І тут кореспонденти відзначали досить швидке зростання земельних цін, які у межах всієї Полтавської губернії за останні роки майже подвоїлись. А, у Прилуцькому повіті вони зросли аж до 60 рублів за десятину [17, отдел IV, с. 26].

У Чернігівській губернії фіксовані ціни на землю були такими: [17, отдел IV, с. 26]:

	Без означення категорії земель	В гірших районах повіту
Козелецький повіт	69 руб.	-
Конотопський -«-	75 руб.	-
Борзенський -«-	30 – 40 руб.	-
Городнянський -«-	50 – 60 руб.	-
Сосницький -«-	40 руб.	10 – 15 руб.

При цьому, скажімо у північній частині Козелецького повіту цілісний маєток можна було придбати по 25–30 рублів за десятину, тоді як у південній його частині за десятину землі давали до 60 рублів. У Конотопському повіті цілісний маєток можна було купити по 60–70 рублів за десятину. Окремі ж ділянки купували тут переважно німецькими колоністами із Борзенського повіту, де їх проживало на той час близько восьми тисяч чоловік [17, отдел IV, с. 26]. Купецтва серед покупців землі у повіті практично не було, а цілісні маєтки купували дуже рідко. За останні п'ять років перед початком роботи комісії ціни на землю постійно зростали. А за прогнозами вони мали зрости ще більше після того як буде закінчено спорудження Лібаво-Раменської залізниці, яка має відкрити шлях для сприятливого збуту хлібопродуктів у нехлібородні губернії Російської імперії [17, отдел IV, с. 26].

У Борзенському повіті покупців цілісних маєтків взагалі практично не спостерігалось. Головним чином земля купувалась вроздріб. Навіть ділянки розміром 20 і більше десятин купувалися дуже рідко, через що тогочасні ціни на

землю у повіті були досить помірними. Так, наприклад, один із небагатьох великих маєтків, площа якого становила 700 десятин, з будинками і господарськими приміщеннями, господарі погоджувались продати усього по 35 рублів за десятину. Однак і в цьому випадку покупців вони не знаходили. Більш реальною тогочасною ціною на подібний маєток були 20 – 25 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 26].

У Городнянському повіті цілісний маєток також можна було продати не дорожче, ніж по 25 - 30 рублів за десятину. Навпаки, ціни на окремі невеликі ділянки тут були значно вищими головним чином завдяки козакам та селянам-власникам, які постійно проявляли зацікавленість до придбання саме таких невеликих земельних площ.

У Ніжинському повіті торгівля землею велась мляво, проте ціни на неї продовжували зростати. У південній частині повіту ціна однієї десятини у окремих маєтках досягала вже 70 рублів, тоді як у північній його частині вона продовжувала триматися на рівні 35 рублів за десятину [17, отдел IV, с. 26]. Подібна картина спостерігалася і у Стародубському повіті, де цілісних маєтків продавалося надзвичайно мало. До того ж різноманітність ґрунтів не дозволяла визначити тут більш-менш реально середні ціни для подесятинного продажу невеликих земельних ділянок. У Чернігівському повіті найбільшу цінність становили ті маєтки, в яких були наявними великі сінокосні угіддя. Купівельна ціна на них в таких випадках коливалася у межах 30 - 40 рублів за десятину [17, отдел IV, с. 26].

У Сосницькому повіті на початку 70-х рр. XIX ст., як відзначалося у додатках до доповіді комісії, «останнім часом піднялись ціни на невеликі ділянки землі. Якщо років десять назад десятина орної землі коштувала тут 20 – 30 рублів, то тепер продається по 40 – 60 рублів, а десятина городньої землі – по 100 рублів [16, отдел IV, доповнення з своду 1 с. 4]. Для цільного ж маєтку в повному його складі, включаючи садибу, орну землю, сінокоси, ліс, незручні землі, а також чагарники, середня ціна однієї десятини землі становила 35 рублів.

У Козелецькому повіті садибну землю продавали за такими цінами:

- 1 розряду, тобто чорнозем – 60 руб.;
- 2 розряду, тобто сіра земля – 40 руб.;
- 3 розряду, сіропіщана земля – 20 руб.

Піски та болота в басейнах річок Трубіж, Супоя, Нездра продавалися по 5–15 руб. за десятину. Цілісні ж маєтки тут можна було купити заплативши по 40 – 50 руб. за десятину [17, отдел IV, дополнение к своду с. 4].

У Харківській губ. купівля землі подесятинно або ділянками відображена нижче (у рублях) [17, отдел IV, с. 24]:

	Без означення категорії земель	Ліс будівельний	Дров'яний	Луки
Лебединський повіт	50 – 60	-	-	-
Харківський -«-	-	600 – 1000	300 – 500*)	-
Вовчанський -«-	50 – 55	-	-	-
Куп'янський -«-	-	-	-	-
Ізюмський -«-	25 – 30	-	-	70
Охтирський -«-	30	-	-	-
Зміївський -«-	-	300 – 400	-	100

* Такі ціни існують у найближчому до м. Харкова 10 - верстному районі.

У Лебединському повіті купівельна вартість земель без будь-якого додаткового влаштування, як тоді казали - «голих», коливалась у межах від 50 до 60 рублів за десятину. А ціна землі із забудовами, худобою тощо була на багато вищою. Великі маєтки у повіті практично ніхто не купував. Проте ціна землі і тут неухильно зростала. У тому ж Лебединському повіті оцінка землі у земельних банках до цього вважалася нормальною, якщо перебувала на рівні 25 рублів за десятину. Тепер же під час видачі позик вона сягнула 45рублів за десятину. І тим не менше заставлених маєтків у повіті залишилось дуже багато [17,отдел IV,с. 23].

У Зміївському повіті спостерігалась неабияка активність на земельному ринку з боку представників купецького стану. Багато хто із купців купували землю за ради того, аби краще вигідно вкласти наявні капітали у землю і не класти їх на банківські рахунки або не перетворювати у цінні папери.

Частина купців скуповували землі з метою розширення свого обороту в надії, що колись останні принесуть їм неабиякий зиск. Так, наприклад, у Старобільському повіті купці скупили, заплативши по 25 рублів за десятину землі, чотирнадцять суміжних маєтків. При цьому ні один із них не придбав жодного плугу і взагалі не збирався вести господарство власноруч, а продовжував торгувати горілкою, одежею, взуттям тощо [17, отдел IV, с. 23]. Загалом земельні ціни у повіті на той час коливалися в середньому від 28 до 35 рублів за десятину в залежності від наявності на них лісу або луків. Селяни ж купували землю у складчину, беручи відразу по 300 - 400 десятин на товариство, а потім ділили її між собою. Селянами-одинаками земля взагалі не купувалась [17, отдел IV, с. 23].

У Харківському повіті цілісних маєтків також майже ніхто не продавав. Лише один із купців придбав цілісний маєток площею в 1000 дес. землі, в тому числі близько 600 дес. сильно вирубаного лісу, сплативши при цьому по 65 рублів за десятину, [17, отдел IV, с. 23]. Членами комісії також було підмічено і таке загальне явище, як продаж дрібних земельних ділянок за значно вищими цінами, ніж ті землі які продавалися великими ділянками. Однією з важливих причин такого явища вони називали те, що дрібні ділянки купувалися переважно селянами, міщанами-хліборобами і взагалі тими особами, які самі безпосередньо займалися земельним господарством. Як правило, конкуренція між ними в такому випадку була дуже високою, що і приводило до зростання цін.

У Вовчанському повіті великі маєтки також на продаж практично не виставлялись. Щоправда, з публічного торгу у повіті було продано маєток загальною площею у 3600 дес. землі по ціні 50 рублів за десятину. Проте такі випадки, як відзначалося вище, були поодинокими. Навпаки, місцеві селяни, як і селяни Старобільського повіту, купували тут у складчину окремі земельні ділянки площею по 300 – 400 десятин, які потім ділили між собою. Як зазначали члени комісії, така купівля не була ознакою великого достатку таких селян і свідчила лише про їхню велику потребу у земельній власності, бо купували вони її переважно в борг, а потім поступово розраховувались із продавцями. [17, отдел IV, с. 24].

У Куп'янському повіті правильних цін на землю, як відзначали члени комісії, взагалі не існувало, як не існувало і нормального співвідношення між ціною на продаж землі та орендою платою за землю. При цьому вони наводили приклад, коли орендна плата у повіті за землю під луками становила 7,8 – 8,0 рублів за десятину. При її капіталізації з розрахунку 6 % річних як правило визначалася вартість оцінки однієї десятини землі, яка мала складати в такому випадку приблизно 125 рублів. Про те в дійсності така десятина продавалася по 70 руб, тобто її ціна реально була набагато нижче своєї оціночної вартості. [17, отдел IV, с. 24]. Причину такого явища члени комісії вбачали у тому, що на той час, тобто на початок 70-х років XIX ст., ще досить мало капіталів вкладалось як у землеробство так і у земельну власність, а ринкова пропозиція землі ще переважала попит на них.

У Охтирському повіті середня ціна при купівлі землі цілісним маєтком із садибою та іншими будовами складала 25 рублів за десятину. А якщо в маєтку було ще фабричне підприємство, то ціна однієї десятини підвищувалась до 50 рублів [17, отдел IV, с. 24].

У Сумському повіті землі продавалось дуже мало. При цьому ціни на неї не перевищують 75 – 80 руб. під час продажу цілих маєтків і 100 руб. за десятину під час продажу окремими ділянками. Один маєток площею у 1200 дес., прекрасно облаштований нещодавно було продано за 100 тис. руб. з розстрочкою оплати на чотири роки з розрахунку 8 % річних, але за умови сплати як капіталу, так і відсотків мала здійснювати по закордонному курсу. [17, отдел IV, с. 24].

Дещо іншою ситуація з утворенням цін на землю спостерігалась на *Правобережній Україні*. Відомості про ціни на землю у межах *Волинської губ.* були взяті членами комісії із книги для запису кріпчих актів, які зберігалися у Волинській палаті громадського суду за 1871 р. Вони свідчать, що загалом випадків продажу земельних маєтків та окремих ділянок було зафіксовано 25, а коливання середніх цін на землю становили від 4 руб. 70 коп. до 69 руб. 20 коп. за десятину, тобто, як бачимо були досить значними. Найбільша кількість випадків продажу землі була зафіксована у Луцькому – 5 випадків, Володимирському – 4

випадки та у Дубенському – 4 випадки, повітах. Найменше їх було зафіксовано у Ковельському та Старокостянтинівському повітах – по 1 випадку. Всього на купівлю землі в межах губернії було затрачено близько 800 тис. рублів. Найбільше коштів на придбання землі використовували покупці у Ровенському – 264081 руб., Луцькому – 176860 руб. та Овруцькому – 118304 руб., повітах, тоді як найменші затрати спостерігались у Ковельському – 6 тис. рублів та Новоградволинському – 3 тис. руб., повітах. Серед інших губерній України відповідні матеріали, представлені членами урядової комісії по Волинській губернії виявились найбільш упорядкованими. Що і дозволило нам до деякої міри узагальнити їх.

Хоча, звичайно, вони далеко не повні, а середні показники, наведені вище, є досить умовними. Так, наприклад у Ровенському повіті, який відзначений нами, як район найбільших затрат на придбання землі, за земельними цінами виглядає дуже нерівномірно. Лівова частина всіх коштів, затрачених тут на купівлю землі, прийшлася на одну лише угоду, укладену в с. Горобище та прилеглих до нього висілках. Тут за придбання маєтку загальною площею близько 7362 дес. було сплачено 225 тис. рублів, що в середньому становило по 30 рублів за десятину землі. В той же час маєток у с. Боген загальною площею понад 1006 дес. було куплено майже за 25,4 тис. руб., або приблизно по 25 рублів за десятину. Нарешті маєток загальною площею близько 2,9 тис. дес. у селищах Улище та Крусов був куплений з публічного торгу в м. Деражні за 13,7 тис. руб., що становило всього по 4 руб. 75 коп. за десятину землі [17, отдел IV, дополнение к своду 1 с. 5]. У Острозькому повіті в мст. Мичшрич маєток загальною площею більш ніж у 7,7 тис. дес. землі було продано майже за 26,9 тис. руб., або по 33 рублі за десятину.

В цілому у межах Волинської губ. найнижчі ціни на одну десятину землі спостерігалися у Луцькому повіті, де вони коливались від 5 до 16 рублів. Найбільш низька ціна однієї десятини спостерігалася у маєтках, проданих з публічного торгу. Найвища ж ціна за десятину землі була зафіксована на х. Підгородньому Новоградволинського повіту і становила 69 руб. 20 коп. [17, отдел IV, дополнение к своду 1 с. 5].

Як свідчили члени урядової комісії, по усій *Київській губ.*, за виключенням районів Полісся, ціни на землю з часу здійснення реформи 1861 р. «невпинно зростали і на 1869 р. досягли у західних повітах відмітки 50 руб. за десятину. В наступні три роки, частково в наслідок прокладення залізничної мережі, досягли у багатоземельних районах 50–70 руб., а у малоземельних – 60–80 руб. за десятину» [17, отдел IV, с. 33]. Причому великої різниці між ціною на продаж землі цілісними маєтками, або окремими ділянками практично не було. Адже майже ті маєтки, які продавалися повністю, перебували у запущеному стані, що знижувало ціну на їх продаж.. По окремих повітах ціни на землю були різними.

Так у Радомишльському повіті вони коливались від 35 до 10 рублів за десятину в залежності від якості виставленої на продаж землі. У Київському повіті, за 30 верст на північ від Києва маєток площею 3000 дес. землі, більшість якої знаходилось під будівельним лісом, а решта перебувала під оранкою та луками, був проданий разом із запущеними господарськими будівлями за 52 тис. руб. Проте через певний час, внаслідок невинного зростання цін на землю, за нього вже пропонували 110 тис. руб. При цьому ціна однієї десятини землі зросла від 17 до 37 рублів [17, отдел IV, с. 33].

Ціни на продаж землі у Каневському повіті при однаковій її якості все ж таки були різними. Причина цього крилась у наближеності або віддаленості таких земель від Дніпра. Розташовані ближче до нього землі як правило були дорожчими. Тоді як у східній частині повіту, яка знаходилась подалі від Дніпра, земельні ціни були приблизно на 25 % нижчими. Члени комісії пояснювали таке становище ще й тим, що Канівський повіт мав чи не найкращі можливості для успішного збуту торгового хіба по Дніпру, оскільки знаходився у безпосередній близькості від останнього. По мірі віддаленості від Дніпра ціна перевезеного до місця завантаження на судна хліба починала зростати приблизно до рівня 10 коп. за пуд. Для менш цінних сортів зерна, якими були жито, овес тощо, таке подорожчання хлібного перевозу ставало справжнім лихом для його господаря. Саме через це у західній частині повіту пуд хліба як правило коштував більше ніж у його східній частині нижчими. Ще однією причиною помітної різниці цін у

Канівському повіті став процес розверстання поміщицької та селянської землі. Там, де воно закінчене, ціни на землю знову ж таки приблизно на 25 % перевищували ті, які спостерігались у районах, де розверстання земель ще продовжувалось. Як наслідок цього, у наближеній до Дніпра частині повіту, де ціна землі була сама по собі вищою, одна її десятина у розверстаних маєтках коштувала близько 100 руб., тоді як у не розверстаних маєтках вона становила 50 – 60 руб. за десятину. Загальна ж середня ціна десятини землі по Канівському повіту в цілому становила близько 90 рублів. [17, отдел IV, с. 33].

У Чигиринському повіті членами комісії було зафіксовано продаж маєтку площею у 360 дес. землі, в тому числі 60 дес. дрібного лісу. При чому, як відзначали вони, земля в ньому вважалася однією з кращих у повіті. Тому й купівельна ціна її виявилась досить високою – 60 руб. за десятину. Взагалі ж ціни за десятину землі як тут, так і у сусідньому Черкаському повіті були досить високими – від 55 до 65 руб. при купівлі цілого маєтку, тоді як середні ціни окремі ділянки виявились такими: під посадку лісу – 20 – 25 руб., під орною землею – 40 – 50 руб. за десятину, а десятина дорослого лісу коштувала від 100 до 500 руб. [17, отдел IV, с. 33]. У *Подільській губ.*, за даними, зібраними членами комісії, як і повсюдно, ціни на землю невинно зростали. За повідомленням губернського предводителя дворянства (маршалка), середньою купівельною ціною десятини землі при купівлі великих її ділянок або цілих маєтків на зламі 60 -70-х рр. XIX ст. можна було вважати ціну в 40- 45 руб. Тоді як при купівлі дрібними ділянками ціна зростала до 55 рублів за десятину. У деяких місцевостях Летичівського та Літинського повітів через низьку родючість ґрунту купівельна ціна землі коливалась в межах від 10 до 15 рублів за десятину. Теж саме стосувалося й тієї частини частини Балтського повіту, яка прилягала до Херсонської губ. і степові райони якої відзначалися низьким рівнем заселеності. Натомість досить високими виявились ціни у Новоушицькому повіті - 40 – 70 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 32]. Ціни за десятину землі у маєтках, які продавались з публічних торгів у січні 1871 р. , у липні 1871 р. та у січні 1872 р. по окремих повітах відповідно становили [17, отдел IV, с. 32]:

- Брацлавський повіт:	41, 95 руб.	46 руб.	48,36 руб.
- Ямпільський – «– :	-	42 руб.	43 руб.
- Летичівський – «– :	-	31,12 руб.	34 руб.
- Каменецький – «– :	32,38 руб.	38,98 руб.	-
- Літинський – «– :	21,26 руб.	-	-
- Проскурівський – «– :	39,16 руб.	-	-
- Балтський – «– :	45.46 руб.	-	-
- Вінницький – «– :	38,07 руб.	-	-
- Гайсинський – «– :	36,32 руб.	-	-

Що стосується *Південної України*, то й тут, як відзначали члени комісії, формування земельних цін мало багато особливостей. У всіх повітах *Катеринославської губернії* середні ціни продажу землі коливались в межах приблизно 30 – 35 руб. за десятину. Лише у окремих місцевостях Бахмутського та Слов'яносербського повітів, в яких були в наявності кам'яновугільні копалини, земля продавалась по 80 – 100 руб. за десятину. У Олександрівському повіті середня ціна однієї десятини землі становить 45 руб., а у Маріупольському окрузі цього ж повіту – 25 руб. [17, отдел IV, с. 27].

На відміну від більшості українських губерній у 70-х рр. XIX ст., продаж окремими земельними ділянками у Катеринославській губ. був явищем досить рідкісним. Але в таких випадках ціна землі була як правило вищою, ніж під час її продажу цілими маєтками. Зокрема у Верхньодніпровському повіті під час продажу окремими ділянками ціна землі становила 45 руб. за десятину, тоді як великі маєтки розміром у кілька тисяч десятин продавались в середньому не більше, ніж по 35 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 27].

Взагалі ціни на землю на Півдні України, які помітно знизились в період обнародування актів реформи 1861 р., надалі стали невпинно зростати і на початок 70-х рр. XIX ст. середня ціна десятини землі вже становила тут у середньому 30 руб. Її придбання за більш високу ціну траплялося дуже рідко. Але були й такі землі, які продавались значно нижче за середні 30 руб., хоча й були

цілком придатними для хліборобної діяльності [17, отдел IV, с. 27]. За даними кореспондентів, протягом останніх десяти років після реформи 1861 р. ціни зросли загалом до рівня 50 і більше рублів за десятину [17, отдел IV, с. 27].

Протягом 1869 – 1871 рр. в межах Катеринославської губ. було зафіксовано 46 проданих маєтків, які по окремих повітах розподілялись таким чином:

1869 рік

Катеринославський повіт:

- 67 дес. продано за 300 руб., середня ціна однієї становить близько 4,5 руб.;
- 50 дес. – « - за 300 руб., середня ціна 6 руб. за дес.;
- 50 дес. – « - за 300 руб., - « - 5 руб. – « -.

Новомосковський повіт:

- 142 дес. продано за 2414 руб., середня ціна 17 руб. за дес.;
- 1237 дес. – « - за 33000 руб., - « - 26 руб. – « ;
- 300 дес. – « - за 4500 руб., - « - 15 руб. – « -.

Павлоградський повіт:

- 9 дес. продано за 570 руб., середня ціна 63 руб. за дес.;
- 6 дес. – « - за 230 руб., - « - 40 руб. – «- ;
- 50 дес. – « - за 1100 руб., - « - 22 руб. – « - ;
- 342 дес. – « - за 7000 руб., - « - 20 руб. – « ;
- 80 дес. – « - за 3000 руб., - « - 37 руб. – « - ;
- 894 дес. – « - за 18000 руб., - « - 20 руб. – « ;
- 250 дес. – « - за 2000 руб., - « - 8 руб. – « - .

[17, отдел IV, с. 27].

1870 рік .

Новомосковський повіт:

- 70 дес. продано за 2000 руб., середня ціна 28 руб. за дес.;
- 220 дес. – « - за 4000 руб., - « - 18 руб. – «- ;
- 20 дес. – « - за 200 руб., - « - 10 руб. – « - ;
- 27дес. – « - за 540 руб., - « - 20 руб. – « - .

Павлоградський повіт:

- 83 дес. продано за 600 руб.,	середня ціна	63 руб. за дес.;
- 150 дес. – « - за 2000 руб.,	- « -	40 руб. – «- ;
- 152 дес. – « - за 3000 руб.,	- « -	22 руб. – « - ;
- 330 дес. – « - за 9000 руб.,	- « -	20 руб. – « ;
- 746 дес. – « - за 18600 руб.,	- « -	37 руб. – « - ;
- 19 дес. – « - за 1487 руб.,	- « -	20 руб. – « ;
- 150 дес. – « - за 1500 руб.,	- « -	8 руб. – « - .
- 622 дес. – « - за 14295 руб.,	- « -	40 руб. – «- ;
- 600 дес. – « - за 1800 руб.,	- « -	22 руб. – « - ;
- 82 дес. – « - за 4000 руб.,	- « -	20 руб. – « ;
- 1000 дес. – « - за 32000 руб.,	- « -	37 руб. – « - ;
- 394 дес. – « - за 8000 руб.,	- « -	20 руб. – « ;
- 550 дес. – « - за 16500 руб.,	- « -	8 руб. – « - .
- 62 дес. – « - за 1500 руб.,	- « -	40 руб. – «- ;
- 200 дес. – « - за 6964 руб.,	- « -	22 руб. – « - ;
- 130 дес. – « - за 3482 руб.,	- « -	20 руб. – « ;
- 169 дес. – « - за 4553 руб.,	- « -	37 руб. – « - ;
- 240 дес. – « - за 7000 руб.,	- « -	20 руб. – « ;

Олександрівський повіт:

- 85 дес. продано за 1690 руб.,	середня ціна	20 руб. за дес.;
- 200 дес. – « - за 600 руб.,	- « -	3 руб. – «- ;
- 644 дес. – « - за 15000 руб.,	- « -	24 руб. – « - ;
- 250 дес. – « - за 7000 руб.,	- « -	28 руб. – « ;

[17, отдел IV, с. 27].

1871 рік .

Катеринославський повіт:

- 200 дес. продано за 4000 руб.,	середня ціна	20 руб. за дес.;
----------------------------------	--------------	------------------

Новомосковський повіт:

- 299 дес. продано за 8000 руб.,	середня ціна	27 руб. за дес.;
----------------------------------	--------------	------------------

- 9910 дес. – « - за 202000 руб., - « - 20 руб. – «- ;

Олександрівський повіт:

- 330 дес. продано за 14000 руб., середня ціна 43 руб. за дес.;

Верхньодніпровський повіт:

- 885 дес. продано за 17700 руб., середня ціна 20 руб. за дес.;

- 300 дес. – « - за 10575 руб., - « - 36 руб. – «- ;

- 200 дес. – « - за 1200 руб., - « - 6 руб. – « - ;

- 370 дес. – « - за 10000 руб., - « - 27 руб. – « ;

[17, отдел IV, с. 28].

У *Таврійській губернії* землі продавались також цілісними маєтками за цінами, середні розміри яких були такими. У північних повітах губернії, якими були Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський, вони коливались від 25 до 35 руб. за десятину, у Євпаторійському та Перекопському повітах – від 5 до 15 рублів за десятину і у Сімферопольському та Феодосійському повітах – від 20 до 35 рублів за десятину [17, отдел IV, с. 29]. У Ялтинському повіті цінність землі визначити було вкрай важко, так як через особливі кліматичні умови та неабиякі вигоди від розведення садів та виноградників ціна землі іноді доходила тут і до 1000 руб. за десятину. До того ж земля у цьому районі часто продавалася навіть не десятинами, а сажнями. [17, отдел IV, с. 29].

У Бердянському повіті відомі випадки продажу землі колоністам по 40 – 45 рублів за десятину, тоді як у Мелітопольському повіті ціни на продаж землі становили 30 руб. за десятину. У цьому ж повіті якість землі майже всюди була однаковою, оскільки не мала ні заливних луків, ні земель, більш-менш придатних для сінокошу. Відсутніми були тут також і городні та поливні землі. Зате повсюдно переважали родючі степи. Зростання цінності степових земель залежало не стільки від якості ґрунту, скільки від їх господарської оснащеності, від наявності господарських та інших приміщень, від розташування ділянки поблизу багатьох сіл та інших населених пунктів. Через це невеликі земельні ділянки у північних районах повіту, які густо заселені, коштували помітно дорожче [17, отдел IV, с. 29].

У Дніпровському повіті земля продавалась за такими цінами. Один маєток у степовій зоні площею 13511 дес. у 1869 р. було продано по ціні 20 руб. за десятину, другий, площею 3690 дес. – по 25 руб. Тоді як у піщаній місцевості поблизу Кінбургської коси один маєток у тому ж 1869 р. було продано по ціні 7 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29]. В цілому ж по Дніпровському повіту середню ціну за цілий маєток можна було визначити приблизно на рівні 22 - 23 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29]. Продаж землі невеликими окремими ділянками був практично був відсутній. А коли це, хоча й дуже рідко, траплялося, то ціна землі в такому випадку підвищувалась до 30 – 35 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29].

У Перекопському повіті середні ціни на землю визначити було практично неможливо через прокладання тут залізниці. Останній фактично помітно вплинув на зростання тут земельних цін. І коли до цього реальна ціна десятини землі становила тут приблизно 7,1 руб., то з початком залізничного будівництва вона піднялась до 10 – 12 руб. за десятину. Орні ж землі, які знаходились під виноградниками і фруктовими садами, продавались по 35 – 80 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29]. При чому це стосувалося як окремих ділянок, так і цілих маєтків. У Євпаторійському повіті ціна однієї десятини землі як цілими маєтками, так і окремими ділянками, коливалась від 6 до 15 руб., тоді як ділянки за вибором оцінювалися від 15 до 25 руб. [17, отдел IV, с. 29]. Хоча загалом земля продавалась дуже рідко, що було характерним явищем не тільки для Євпаторійського, але й для усіх інших повітів Таврійської губ. Важливою особливістю Сімферопольського повіту було те, що його площа складалась з двох протилежних за своїми кліматичними умовами і характеристиками ґрунту частин - гірської та степової. Внаслідок цього земельні ціни, особливо у гірській місцевості, вкритій лісами і сприятливій для садівництва та городництва, виявились надзвичайно різноманітними. В різних районах вони коливались від 25 руб. до 500 руб. за десятину в залежності від того, земля була поливною чи ні. Навпаки у степовій частині повіту земельні ціни були значно помірнішими – від 10 до 21 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29].

Характеризуючи стан земельних цін у Феодосійському повіті, члени урядової комісії зазначали, що у степових районах «південної Росії» навряд чи є інша місцевість, в якій би земельні ціни зростали так швидко. Десять років потому, свідчили вони, тут можна було купити землю по 4 – 7 руб. за десятину, а зараз «вона купується по 25 – 40 руб.» [17, отдел IV, с. 29].

Середня ціна за десятину землі у Ялтинському повіті, встановлена губернськими земськими зборами, складала 12 руб. Однак така ціна була встановлена лише для розподілу губернських земельних зборів. Що стосується середніх купівельних цін на цілі маєтки, то вони залежали від місцевості, господарського влаштування, розташування від м. Ялти, а також від можливості зрошувати землю. Землі поливні коштували до 1000 руб. за десятину, тоді як неполивні можна було купити в середньому по 150 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 29 - 30].

У *Херсонській губ.* за свідченням директора місцевого земського банку, Одеської повітової управи та ряд землевласників Одеського і Єлисаветградського повітів, ціни на продаж землі у Одеському повіті становили 35 – 53 руб., досягаючи іноді 60 руб. за десятину. У Тираспольському повіті вони коливались від 35 до 50 руб., у Ананьївському – від 30 до 40 руб., у Єлисаветградському – від 30 до 55 руб. та у Херсонському – від 20 до 35 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 30]. За свідченням кореспондентів різниця земельних цін частково залежала від місцевості, в якій продавалась земля та від розміру ділянки, що продавалась. Так у Єлисаветградському повіті ціни на землю у східній його частині були вищими за ті, які спостерігались у західних районах повіту. У Одеському повіті, навпаки, на заході вони становили від 55 до 60 руб., а на сході – від 30 до 40 руб. за десятину [17, отдел IV, с. 30].

Помітний вплив на різницю земельних цін справляла густота населення в повітах: чим вона була більшою, тим земля продавалась дорожче. На ціну землі впливала також близькість чи віддаленість її від залізниці. Чим ділянка далі від неї, тим вона дешевша і навпаки. Те ж саме можна було сказати й про землі, які були наближені до морського порту, або віддалені від нього. Впливали на ціну

землі і такі природні фактори, як наявність в тій чи іншій місцевості водних ресурсів, кількість води та її якість, характер місцевості та якість її ґрунтів.

У Херсонському та Єлисаветградському повітах, територія яких була наближена до Дніпра, ціни на землю помітно зростали порівняно з тими районами, які були віддаленими від нього. У Херсонському повіті цілі маєтки продавались по 30 – 40 руб. за десятину, тоді як у Єлисаветградському – по 30 – 60 руб. [17, отдел IV, с. 30].

У Єлисаветградському повіті земельні ціни піднялись протягом післяреформених років майже удвічі – з 20 до 40 руб. за десятину і навіть більше. Так, наприклад, маєток, розташований неподалік від м. Новомиргорода, загальною площею в 1060 дес., був проданий за 60 тис. руб., що склало 55,5 руб. за десятину. Причому таку ціну було сплачено виключно за землю, так як у маєтку не було ні худоби, ні реманенту і навіть врожай залишився не зібраним. Єдиною вигодою для покупця маєтку як виявилось, була садиба розташована на кордоні з Київською губ., в якій покупець і проживав. На підвищення земельних цін у цій частині повіту помітно вплинуло також і те, що землю у ньому активно скупали поміщики польського походження, яких досить багато проживало на Київщині [17, отдел IV, с. 30].

Нотаріальні дані за 1870 – 1871 рр., засвідчують, що у межах Херсонській губ. були продані такі маєтки:

У Олександрівському повіті:

- 8670 дес. за 30000 руб.,	середня ціна 34 руб. за дес.;
- 916 дес. за 11500 руб.,	- « - 12,5 руб. – «- ;
- 600 дес. за 21000 руб.,	- « - 35 руб. – « - ;
- 778 дес. за 28500 руб.,	- « - 36,5 руб. – « - ;
- 1008 дес. за 48000 руб.,	- « - 47,5 руб. – «- ;
- 472 дес. за 16000 руб.,	- « - 33,5 руб. – « - ;
- 3,5 дес. за 1370 руб.,	- « - 391 руб. – « - ;
- 4327 дес. за 109000 руб.,	- « - 25 руб. – «- .

У Ананьївському повіті:

- 2298 дес. за 60000 руб.,	середня ціна 25 руб. за дес.;
- 790 дес. за 40000 руб.,	- « - 50,5 руб. – «- ;
- 500 дес. за 19000 руб.,	- « - 38 руб. – « - ;
- 1000 дес. за 25000 руб.,	- « - 25 руб. – « - ;
[17, отдел IV, с. 30].	
- 9104 дес. за 273426 руб.,	- « - 30 руб. – «- ;
- 222 дес. за 10000 руб.,	- « - 45 руб. – « - ;
- 200 дес. за 8111 руб.,	- « - 40 руб. – « - ;
- 150 дес. за 15000 руб.,	- « - 100 руб. – «- .
- 120 дес. за 1200 руб.,	- « - 12 руб. – « - ;
- 1600 дес. за 3600 руб.,	- « - 2,4 руб. – «- .

[17, отдел IV, с. 31].

Подана вище інформація була зібрана членами урядової комісії у 1872 р. і представляє собою зібраний на місцях фактичний матеріал про формування ринкових цін на землю по всіх дев'яти губерніях підросійської України за 1861 – 1871 рр. Незважаючи на те, що вона є далеко не повною, її дані значно розширюють наше уявлення про характер формування земельних цін у кожному окремому районі, окремій губернії і навіть окремій місцевості. Її аналіз свідчить про те, що вже з перших післяреформених років ринкові ціни на землю починають швидко і повсюдно зростати. Це свідчить про досить високу інтенсивність процесу утвердження ринково-економічних тенденцій у земельних відносинах в Україні. Також відзначимо і те, що найшвидше зростання земельних цін спостерігалось в районах, наближених до Чорного моря, Дніпра, інших великих рік України. Теж саме можна сказати й про землі, які знаходились поблизу великих промислових центрів – Києва, Катеринослава, Харкова тощо, а також до залізниць, які вже були прокладені або прокладались через українські губернії. Інтенсивне будівництво останніх припало саме на 60 – 70 –ті рр. XIX ст. і зробило їх найважливішими транспортними артеріями імперії як економічного, так і стратегічного значення. У великій мірі ціна землі залежала в тому чи іншому

районі також від наявності в ній так званих корисних угідь – лісів, водоймищ, луків, пасовищ тощо. Велике значення мала і якість ґрунтів, які особливо різноманітними були на Лівобережжі та Слобожанщині. Значною мірою ціна землі залежала також від наявності в ній корисних копалин – вугілля, руди та інших. Відзначимо й те, що ціна однієї десятини землі була як правило вищою під час її продажу дрібними ділянками і поступово зменшувалась по мірі збільшення площі тих земель, які продавались. До сказаного вище додамо, що ми згадали тут лише про деякі узагальнюючі фактори, які впливали на формування ринкових земельних цін в Україні. Хоча, безперечно, існувало ще безліч інших факторів локального характеру, які так чи інакше впливали на формування земельних цін у окремим місцевостям.

Підбиваючи підсумок висвітленню еволюції земельного ринку в Україні періоду 60 – 70-х років XIX ст., зазначимо, що, розвиваючись як невід’ємна складова загальноімперського земельного ринку, він тим не менше мав тут чимало власних специфічних рис. Останні були породжені тими особливостями історичного розвитку українських земель, які накладали помітний відбиток на їхнє соціально-економічне, суспільно-політичне й культурне життя. Як свідчать проведені дослідження, формування українського земельного ринку почалося ще задовго до скасування кріпосного права [563]. Проте всеохоплюючих рис цей процес набуває саме в 60 – 70-х роках XIX ст. Значною мірою цьому сприяло скасування кріпацтва й початок зламу основ феодального землеволодіння та заміни його новим землеволодінням – безстановим, що виникло й успішно розвивалося. Проте головним рушієм еволюції земельного ринку на шляху до його капіталізації, принаймні в перші два післяреформені десятиліття, продовжувало залишатися дворянство. Саме воно в цей період було як основним поставщиком землі на ринок, так і її основним покупцем. Це особливо яскраво підтверджують статистичні дані про укладення торгових угод на придбання та продаж земельної власності. Загалом же протягом 1863 – 1880 рр. в межах тих українських земель, які входили тоді до складу Російської імперії, було укладено приблизно 71,3 тис. торгових угод на придбання та продаж землі. В ході їх

реалізації в ринковому обігу України опинилось понад 10,3 млн. дес., що становило 21,4% всієї землі, яка перебувала на той час в ринковому обігу в межах Російської імперії. На її придбання в межах України було використано приблизно 280,4 млн. руб. Коливання тут річних цін на землю в середньому за весь період 60 – 70-х рр. XIX ст. складало понад 20 руб., а зростання цін за цей же період по відношенню до базового показника 1863 р. становило 115,3%. Головними причинами таких перепадів у цінах (від 16,96 руб. у 1865 р. до 37,00 руб. у 1874 р.) стали не тільки глибокі кризові явища в тогочасному сільському господарстві, не тільки кліматичні та інші природні негаразди, але й недостатня розвиненість земельного ринку, недосконалість процесу ціноутворення, слабке інвестування цього процесу та інші складнощі, притаманні періоду його становлення. На все це, до речі, звертали увагу й члени урядової комісії по вивченню стану в сільському господарстві імперії, яка працювала у 1872 р. «Мало капіталів, – зазначається в її висновках, – вкладається у землю та у поземельну власність, ... пропозиція земель перевищує попит на них ..., поземельна власність, як елемент промисловий менше за інші види промислових підприємств, умови виробництва яких більш огорожені законом і тому менш ризиковані» [17, Отдел IV, с. 26]. Тим не менше, даний період, перший в еволюції капіталізованого земельного ринку в Україні, відіграв надзвичайно важливу роль у його становленні.

3.2. Еволюція земельного ринку в період активізації модернізаційних процесів у аграрному секторі економіки (80 – 90-ті рр. XIX ст.)

Початок другого з умовних періодів у еволюції земельного ринку в Україні співпав з цілим рядом досить важливих для тогочасного суспільства подій, які в свою чергу мали помітний вплив на розвиток ринково-поземельних відносин. Першого березня 1881 р. у Петербурзі членами терористично-народницької організації «Народна воля» було вбито імператора Олександра II [201, с. 496; 565, с. 92 – 135], при якому було скасовано кріпосне право та здійснено ряд демократичних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. Його наступник, імператор Олександр III, також вдався до здійснення ряду реформ, які були спрямовані на

зміцнення позицій дворянства і які відомі сьогодні під назвою «контрреформ 80 – 90-х рр. XIX ст.» [562, с. 466]. Під впливом згаданих вище подій, в умовах наростання загального невдоволення збереженням залишків кріпосництва взагалі й з боку селянства зокрема, імператорським указом від 28 грудня 1881 р. по імперії було скасовано тимчасовозобов'язаний стан колишніх поміщицьких селян [525, с. 362; 566, с. 273]. Указ передбачав повне переведення тимчасовозобов'язаних селян, яких в межах імперії на той час залишалось ще 1,5 млн. душ, в тому числі в Україні – 110,2 тис. душ, на обов'язковий викуп до 1 січня 1884 р. [75, с. 119; 526, с. 362]. Тим самим значна частина селянства отримала можливість активно включатися у ринково-поземельні відносини. Прямим наслідком останнього стало заснування у травні 1882 р. Селянського поземельного банку, покликаного сприяти в цьому селянам. Аналогічним, але по відношенню до дворянства, виявилась і діяльність Дворянського земельного банку, заснованого у 1885 р. Нарешті, не будемо забувати й про те, що саме на 80-ті роки XIX ст. припали остаточне утвердження капіталізованого способу виробництва та активізація модернізаційних процесів у аграрному секторі економіки Російської імперії в цілому, й в Україні зокрема. До такого висновку дійшла переважна більшість тогочасних дослідників проблеми в ході тривалої наукової дискусії, яка мала місце в 60 – 70-х роках XX ст. [567, с. 39 – 48; 568, с. 23 – 25; 569, с. 50 – 54]. Все це, безперечно, впливало на характер ринково-поземельних відносин, в тому числі й в Україні, наприкінці XIX ст. Наскільки цей вплив був суттєвим і настільки еволюція українського земельного ринку 80 – 90-х років XIX ст. відрізнялася від його еволюції в попередні два десятиліття? Спробуємо в'яснити це, проаналізувавши відповідні дані статистичних та інших джерел за схемою, використаною для аналогічної характеристики попереднього періоду. Вона, як відомо, включає в себе характеристику основних складових земельного ринку, якими є торгові угоди на купівлю-продаж землі, сама земля в ринковому обігу, кошти на її придбання та ціни на неї. Якими були ці складові в межах підросійської України протягом 80 – 90-х років XIX ст. спробуємо визначити нижче.

З розвитком ринково-економічних відносин в аграрному секторі української економіки активність населення України на земельному ринку починає неухильно зростати. За нашими підрахунками, які були виконані на основі масових статистичних даних, вміщених на сторінках «Матеріалов по статистике движения землевладения в России», протягом 1881 – 1900 рр. в межах України на повітовому рівні загалом було укладено не менш як 188945 торгових угод на купівлю-продаж землі [410, табл. 1]. [Тут і далі підрахунки наші]. Це майже у 2,7 рази перевищувало аналогічний показник 1863-1880 років. Як і раніше, основна маса таких угод укладалась в Лівобережній Україні. На долю останньої протягом 1881 – 1900 рр. припало 123926 [410, табл. 1], що становило 65,6% від загальноукраїнського показника. Щодо інших районів України, то їхні показники виявились приблизно однакові. Протягом вказаного періоду в межах Правобережної України таких угод було укладено 29448 [410, табл. 1], в межах Південної – 35571 [410, табл. 1]. По відношенню до загальноукраїнського показника це становило відповідно 15,6% та 18,8%.

Якщо наведені вище порайонні показники порівнювати з показниками попереднього двадцятиліття, то виявимо, що загальна кількість торгових угод на землю в кожному з них помітно збільшується. Аналогічні показники 1863 – 1880 рр. відповідно становили на Лівобережжі – 49632 угоди, на Правобережжі – 7218 угод і на Півдні – 14444 угоди [410, табл. 1]. При цьому відзначимо, що темпи кількісного зростання таких угод протягом 80 – 90-х років XIX ст. найвищими виявились на Правобережжі, де вони досягли співвідношення – 1:4,1. На Півдні воно становило – 1:2,5, на Лівобережжі – 1:2,5, тобто було рівним. Це свідчить про те, що у 80 – 90-х роках попит на землю в Україні найінтенсивніше зростав на Правобережжі, тоді як на Лівобережжі та Півдні він залишався приблизно на рівні 60 – 70-х років і був навіть дещо нижчим за нього.

Розподіл торгових угод на губерньському рівні показано в Додатку 4 [410]. Його дані засвідчують, що за кількістю угод усі дев'ять українських губерній, які входили до складу Російської імперії, виявились розподіленими таким чином:

Полтавська – 55248 (28,8%),

Херсонська – 11856 (6,4%),

Чернігівська – 47796 (25,3%),

Харківська – 20782 (11,1%),

Таврійська – 14947 (8,0%),

Волинська – 12481 (6,7%),

Київська – 11630 (6,3%),

Катеринославська – 8200 (4,3%),

Подільська – 5327 (3,0%);).

Як бачимо, наймасовіший товарообмін землею відбувався у трьох лівобережних губерніях, а найменш інтенсивний – у Катеринославській та Подільській губерніях. Така ж картина спостерігалася і в попереднє двадцятиліття (див. Додаток 4). Проте слід відзначити й деякі нюанси. Так, відзначаючи повсюдне збільшення кількості угод на торгівлю землею у 80 – 90-х рр. XIX ст. порівняно з його 60 – 70-ми рр., ми водночас фіксуємо той факт, що найбільш інтенсивно це відбувалося в межах трьох правобережних і Таврійській губерніях. Приймаючи за одиницю показники 1863 – 1880 рр. (див. Додаток 4) і співставляючи їх з показниками 1881 – 1900 рр., отримуємо таке їх співвідношення:

Полтавська губ. – 1:2,4

Чернігівська губ. – 1:2,5

Харківська губ. – 1:2,8

Таврійська губ. – 1:3,6

Волинська губ. – 1:4,2

Херсонська губ. – 1:2,0

Київська губ. – 1:4,5

Катеринославська губ. – 1:1,9

Подільська губ. – 1:3,2

Наведене порівняння свідчить, що найінтенсивніше кількість угод на торгівлю землею зростала у Київській – 1:4,5; Волинській – 1:4,2; Таврійській – 1:3,6 та Подільській – 1:3,2 губерніях, тоді як найнижчими ці показники виявились у двох південних губерніях Херсонській – 1:2,0 і Катеринославській – 1:1,9. Не менш цікавим є і аналогічне співставлення даних про відсоткову долю кожної з губерній в загальноукраїнському показникові у 1863 – 1880 і 1881 – 1900 роках. Воно подане у пропонованій нижче таблиці 15. Її дані вказують на те, що зберігаючи абсолютну перевагу в цих показниках перед іншими українськими районами та губерніями, Лівобережна Україна, а особливо і в першу чергу Полтавська губ., помітно втрачає свої позиції у відношенні до загальноукраїнського показника. Меншою мірою це стосується також південноукраїнського району, за винятком Таврійської губ.

Таблиця 15

Співвідношення кількості угод на торгівлю землею в районах і губерніях України за 1863 – 1880 і 1881 – 1900 роки (у відсотках до загальноукраїнського показника) [410, табл. 1]

Райони, губернії	Показник 1863 – 1880 рр. (у %%)	Показник 1881 – 1900 рр. (у %%)	Різниця показників (у %%)
Полтавська	32,3	28,8	-3,5
Харківська	10,5	11,1	+0,6
Чернігівська	26,9	25,3	-1,6
Лівобережжя	69,6	65,6	-4,0
Волинська	4,2	6,7	+2,5
Київська	3,6	6,3	+2,9
Подільська	2,3	3,0	+0,7
Правобережжя	10,1	16,0	+5,5
Катеринославська	5,9	4,3	-1,6
Таврійська	5,9	8,0	+2,9
Херсонська	8,5	6,4	-2,1
Південь	20,3	18,8	-1,5
<i>Україна</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>±0,0</i>

Натомість різко зростає в загальноукраїнських показниках доля Правобережної України. Все це дозволяє говорити про те, що в міру утвердження в сільському господарстві й аграрних відносинах України нових тенденцій розвитку темпи еволюції тут аграрного ринку в окремих районах і губерніях починають поступово вирівнюватись, принаймні на рівні земельного товарообігу. Далі коротко схарактеризуємо динаміку ринково-поземельних відносин у 80 – 90-х рр. XIX ст. на українських землях. На наш погляд, робити це краще на відсотковому рівні, прийнявши показник 1881 р. за 100%, як це показано у

Додатку 4. В такому разі крива динаміки щорічного укладання торгових угод на землю по Україні в цілому буде такою (таблиця 16):

Таблиця 16

Динаміка укладання торгових угод на землю у 1881 – 1900 рр. (у %%) [410]

Пропонований вище графік засвідчує поступове зростання ринкового попиту на землю упродовж 80 – 90-х років XIX ст. Адже показник 1900 р., тобто в умовах глибокої економічної кризи, що саме тоді охопила російську економіку, не є показовим. Загалом же базовий показник для даного періоду, яким є кількість угод на торгівлю землею у 1881 році, виявився перевищеним майже на 92%, а у 1899 р., останнім перед початком кризи, майже вдвічі – на 99,7%. Показник 1899 р. став найвищим в Україні за все двадцятиліття, тоді як показник 1887 р. виявився на –4,3% нижчим від рівня базового. Ще один майже ідентичний спад на –4% від базового показника, був зафіксований у 1883 р. Зазначимо, що рівень коливання щорічних показників по Україні в цілому в кількісному відношенні склав понад 7,9 тис. угод, що є різницею між найвищим показником у 1899 р. і найнижчим у 1887 р. (див. Додаток 4). Нижче розглянемо динаміку укладання угод на порайонному рівні.

Для Лівобережної України динамічна крива за 1881 – 1900 рр., складена за даними, які вміщено у Додатку 4, матиме такий вигляд (таблиця 17):

Таблиця 17

**Динаміка укладання торгових угод на землю в Лівобережній Україні
у 1881 – 1900 рр. (у %%) [410]**

За своїм характером та будовою вона дуже схожа на ту, яка була характерна для України в цілому. Власне так воно й має бути, оскільки саме на Лівобережжі укладалась лєвова частка всіх торгових угод на землю і кому, як не їй визначати динаміку в загальноукраїнському масштабі. Тим не менше, вона безперечно мала й свої особливості. На Лівобережжі – найменший в Україні порайонний приріст кількості угод. Показник 1900 р. склав усього 160,6% до рівня 1881 р. Найвищим же показником для всього періоду став тут, як і по Україні в цілому, показник 1899 р. – 9240 угод, або 167% від базового рівня. Натомість, падіння рівня, нижче базового, виявилось для Лівобережжя помітно глибшим, ніж для України в цілому. У 1887 р. відсотковий показник становив на Лівобережжі усього 89,7%, а у 1889 р. – 90% від базового рівня. В ті ж роки різко скорочувались і показники по окремих губерніях. Так, у 1887 р. кількість угод в межах Полтавської губ. впала до позначки 68,6% від рівня 1881 р., а в межах Чернігівської губ. – до позначки

93,3%. У 1889 р. в тих же губерніях відповідні показники склали на Полтавщині – 77,4%, а на Чернігівщині – 84,7% від базового рівня (див. Додаток 4). Якщо врахувати той факт, що саме Полтавщина і Чернігівщина являлись районами найінтенсивніших ринково-поземельних відносин в Україні, то стає зрозумілим, чому найнижчий загальноукраїнський показник припадає саме на 1887 рік. Значно рівнішою, а, головне, більш поступальною виглядала динаміка зростання кількості угод у Харківській губ. Її показники жодного разу не опускались нижче базового рівня 1881 р. і зрештою у 1900 р. склали по відношенню до нього 427,3%. Для порівняння наведемо показники Полтавської та Чернігівської губерній. У 1900 р. вони становили відповідно 128,4% і 148,5% від їх базового рівня (див. Додаток 4).

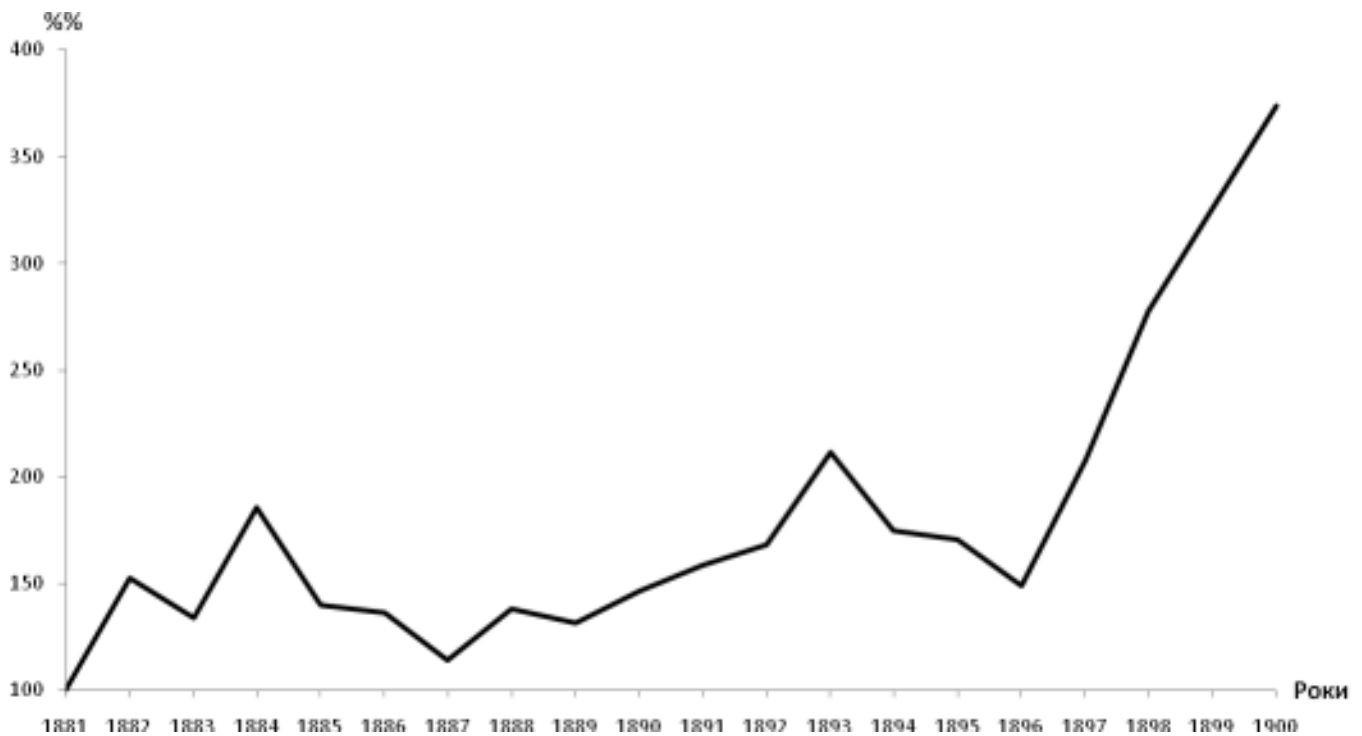
Найбільш вражаючим виявився прогрес, який протягом вказаного періоду спостерігався в Правобережній Україні. Тут, як і в Харківській губ., за весь період річні показники укладених торгових угод на землю навіть не опускались до базового рівня ближче, ніж на 13,8%, як це було у вже добре відомому нам 1887 році. У 1900 р. показник на Правобережжі в цілому склав 373,6% від свого базового рівня, а динамічна крива на порайонному рівні набула такого вигляду (таблиця 18). Темпи зростання кількості угод на губернському рівні також були вражаючими. Показник 1900 р. по відношенню до базового становив у Волинській губ. 434,9%, у Київській – 383%, і лише у Подільській губ. був «усього» 205,4%, зате у 1899 р. досягав тут 327,9%. Але при всьому цьому ситуація на Правобережжі була найбільш нестабільною, фіксуючи як різкі злети, так і не менш відчутні падіння. Щоправда, все це мало місце до 1896 р., після чого починається стрімке і стабільне зростання. Останнє, до речі, було характерним в цей же період і для інших українських районів (див. Додаток 4).

Район Південної України, як це засвідчують дані, наведені у Додатку 4, займав проміжне становище між Лівобережжям і Правобережжям як за кількістю укладених в його межах торгово-поземельних угод, так і за динамікою їх росту. Однак, якщо в першому випадку він випереджав Правобережну Україну і помітно поступався Україні Лівобережній, то в другому – навпаки, випереджав

Лівобережну Україну, помітно поступаючись Україні Правобережній. 1900 р. показник Південного району становив 209,9% від свого базового

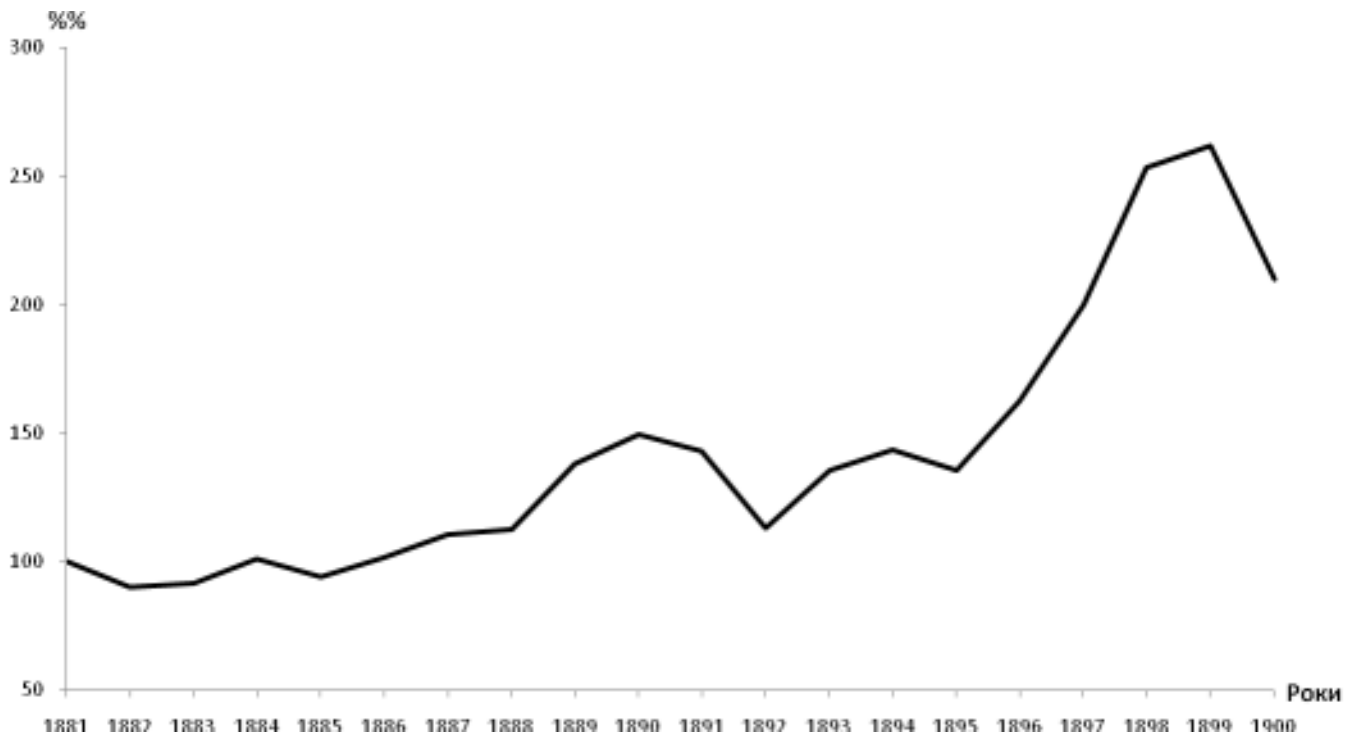
Таблиця 18

**Динаміка укладання торгових угод на землю в Правобережній Україні
у 1881 – 1900 рр. (у %%) [410]**

У рівня 1881 р. При цьому динаміка цього зростання була такою (таблиця 19). Вона свідчить, що протягом 1881 – 1900 рр. кількісний, отже, і відсотковий показник тричі, у 1882, 1883 і 1885 рр., опускався нижче базового рівня, яким є показник 1881 р. В решту років він був помітно вищим, а найвищого піднесення зазнав у 1898 – 1899 рр. Найнижчим показником кількості торгових угод, укладених на купівлю-продаж землі відзначився показник 1882 р., найвищим – 1889 р. При цьому амплітуда коливань річних показників у 80-х роках було досить невеликою, а кінець 90-х років позначився різким зростанням річних показників по відношенню до базового рівня. В окремих південноукраїнських губерніях динаміка річних показників теж виглядала достатньо стабільною. Щоправда, в Катеринославській губернії вона майже весь період трималась на рівні, нижче базового, а в 1891 р.

**Динаміка укладання торгових угод на землю у Південній Україні
в 1881 – 1900 рр. (у %%) [410]**

опустилась до рекордно низького рівня, склавши всього 44,9% від рівня 1881 р. Принагідно відзначимо, що саме 1891 р. був, як відомо, одним із найневрожайніших та посушливих не тільки в Україні, але й на значній частині Європейської Росії [563, с. 218]. А один із найбільших ударів стихії прийняла тоді на себе саме Катеринославська губ. Лише у 1894 р., а починаючи з 1897 р. постійно, річні показники стали перевищувати, причому досить суттєво, базовий рівень 1881 р. Навпаки, Таврійська губ., більша частина якої, як ми пам'ятаємо, практично була не придатною для землеробства, лише тричі переживала спад показників нижче базового рівня, хоча у 1883 р. досить суттєвий – до 74,3% від рівня 1881 р. Взагалі всі три спади прийшли тут на першу половину восьмидесятих років XIX ст., після чого показники різко пішли вгору, і у 1899 р. досягли найвищого апогею – 295,3% від базового рівня. Найстабільніше зростання спостерігалось у Херсонській губ., де протягом 80 – 90-х рр. XIX ст. річний показник жодного разу не опустився нижче базового, а найвищого досяг у тому ж таки 1899 р. – 207,5% від показника 1881 року.

Закінчуючи характеристику динаміки укладання торгових угод на землю в межах України та її окремих районах у 1881 – 1900 рр., відзначимо наступне. При порівнянні наведених вище динамічних графіків впадає у вічі їх помітна схожість на Лівобережжі та Слобожанщині, Півдні та по Україні в цілому, де вони видаються більш збалансованими. Це може свідчити про те, що в названих районах товарообмін землею мав більш упорядкований характер й проходив значною мірою у відповідності до загальних законів ринку. Натомість, динамічна крива в межах Правобережної України виявилась більш рваною і контрастною. Це, в свою чергу, може свідчити про більшу стихійність процесу земельного товарообігу, викликаного недостатнім розвитком не тільки безпосередньо земельного ринку, але й всієї системи товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки даного району.

Стосовно землі, яка протягом 80 – 90-х рр. XIX ст. знаходилась у ринковому обігу, то за нашими підрахунками, в межах України її нараховувалось близько 13,8 млн. дес. [410, табл. 2]. Розподіл такої землі по окремих роках, а також по районах та губерніях як у абсолютних числах, так і у відсотках до загальноукраїнського показника, представлені у Додатку 5. За його даними в межах Лівобережної та Слобідської України в ринковому обігу протягом 1881 – 1900^орр. перебувало понад 3,7 млн. дес. землі або 27,1% від загальноукраїнського показника. В межах Правобережної України такої землі за вказаний період нами нараховано понад 3,9 млн. дес., або майже 28,6% такої по Україні в цілому. Нарешті, в межах Південної України у ринковому обігу перебувало протягом 1881 – 1900 рр. понад 6,1 млн. дес., що становило 44,3% такої землі в межах усіх дев'яти українських губерній. На губернському рівні ця земля розподілялась таким чином. Найбільше її перебувало в ринковому обігу на території Херсонської губ. – понад 2,2 млн. дес. або 16,2 % по Україні в цілому. За нею майже з однаковими показниками йшли Катеринославська і Волинська губернії – відповідно 2048 тис. (14,9%) і 2047 тис. (14,8%) десятин. З помітним відставанням далі перебували Таврійська губ. – понад 1,8 млн. дес. або 13,2%. Слідом за нею майже з однаковими показниками перебувала Полтавська і Харківська губернії, –

відповідно 1363,2 (9,9%) та 1345,2 (9,8%) тисяч десятин. Найменше землі в ринковому обігу протягом вказаного періоду побувало у Київській – 1189,1 тис. дес. або 8,6%, Чернігівській – 1033,1 тис. дес. або 7,5% і Подільській – 702,9 тис. дес. або 5,1% губерніях.

Прокоментуємо щойно наведену інформацію шляхом кількох її співставлень і порівнянь. Так, загальна кількість землі у ринковому обігу в Україні зросла від 10,3 млн. дес. у 60 – 70-х рр. XIX ст. до 13,8 млн. дес. 80 – 90-х рр. цього ж століття, тобто на 3,5 млн. дес. або на 34% [410, табл. 2]. У Лівобережній Україні кількість такої землі відповідно зросла від 2,4 до 3,7 млн. дес., тобто на 54,2%, або більше ніж удвічі [410, табл. 2]. На Правобережній Україні аналогічне зростання склало 39,3% – від 2,8 до 3,9 млн. дес., тобто на 1,1 млн. дес. [410, табл. 2]. В межах Південної України кількість землі в ринковому обігу зросла від 5,1 млн. дес. у 60 – 70-х рр. до більше ніж 6,1 млн. дес. у 80 – 90-х рр. XIX ст. або на 1 млн. дес. чи на 19,6% [410, табл. 2]. При цьому ми спостерігаємо більш інтенсивне зростання надходжень землі на ринок у 80 – 90-х рр. на Лівобережній та Правобережній Україні, а більш повільне – на її Півдні. Чи вплинуло це, і яким чином, на частку кожного з районів у загальноукраїнському показнику? Відповідь на це отримаємо, порівнявши відповідні показники за 1863 – 1880 і 1881 – 1900 рр. у відсотках [410, табл. 2]. За нашими підрахунками вони мають такий вигляд:

	1863 – 1880 рр.	1881 – 1900 рр.	Різниця у (+) (-)
Лівобережна і Слобідська Україна	22,8%	27,1%	+ 4,3%
Правобережна Україна	27,4%	28,6%	+ 1,2%
Південна Україна	49,8%	44,3%	- 5,5%
Україна	100,0%	100,0%	± 00,0%

Як бачимо, у порівнянні з 60 – 70-ми рр. XIX ст. загальноукраїнська частка кожного з районів у наступне двадцятиліття помітно змінилась. Так, протягом 80 – 90-х рр. XIX ст. вона виросла на Лівобережній Україні та Слобожанщині на 4,3%, а на Правобережній – на 1,2%. Натомість в межах Південної України цей показник зменшився відразу аж на 5,5%. Таким чином, абсолютні лідери 60 – 70-х

рр., як за кількість торгових угод на придбання-продаж землі (Лівобережжя та Слобожанщини), так і за кількістю земельних площ у ринковому обігу (Південь), хоча й зберегли свої позиції, проте з помітним скороченням частки своїх загальноукраїнських показників. Це дає змогу говорити про те, що у 80 – 90-х рр. XIX ст. в Україні починається процес вирівнювання показників на земельному ринку у окремих її районах. Останнє, на нашу думку, стало прямим наслідком утвердження і перемоги капіталізованих виробничих відносин у аграрному секторі економіки як Російської імперії в цілому, так і України зокрема. Значною мірою це підтверджують й відповідні погубернські показники. За нашими підрахунками їхнє співвідношення протягом 60 – 70-х рр. та 80 – 90-х рр. XIX ст. на відсотковому рівні в окремих губерніях України виявилось таким [410, табл. 2]:

	1863 – 1880 рр.	1881 – 1900 рр.	Різниця у (+) (–)
Полтавська	8,1%	9,9%	+1,8%
Харківська	7,6%	9,8%	+2,2%
Чернігівська	7,2%	7,5%	+0,3%
Волинська	9,8%	14,8%	+5,0%
Київська	9,7%	8,6%	–1,1%
Подільська	8,0%	5,1%	–2,9%
Катеринославська	14,2%	14,9%	+0,7%
Таврійська	15,2%	13,2%	–2,0%
Херсонська	20,2%	16,2%	–4,0%

Наведена вище інформація вказує на те, що найстабільніше зростання надходження землі в ринковий обіг спостерігалось в трьох лівобережних, а також у Волинській та Катеринославській губерніях. Регресивні ж тенденції в цьому відношенні були характерними для більшості правобережних (Київська та Подільська), та південноукраїнських (Таврійська і Херсонська) губерній. Найбільш полярно протилежними виявились показники еволюції ринково-поземельного фонду у Волинській та Херсонській губерніях. У першій з них вони зросли на 5%, тоді як у другій зменшились на 4%. Досить серйозно вони скоротились також в Подільській і Таврійській губерніях, меншою мірою – в

Київській губ. Зате досить помітними стали темпи їхнього зростання у Харківській та Полтавській губерніях. Приблизно на попередньому рівні виявились показники ще двох українських губерній – Чернігівської та Катеринославської. Загалом же аналіз еволюції ринково-поземельного фонду України протягом 80 – 90-х років XIX ст. засвідчує, що інтенсивність його зростання порівняно з 60 – 70-ми роками на Лівобережній та Слобідській Україні забезпечувалось шляхом покращення показників усіх без винятку губерній району. В той час аналогічне зростання показників на Правобережній Україні забезпечувала для району одна лише Волинська губ., а реноме південноукраїнського району зуміла підтримати лише Катеринославська губ. Проте її досягнень виявилось далеко недостатньо для того, щоб перекрити загальне скорочення показників по району в цілому.

Що стосується кількості землі в розрахунку на одну торгово-поземельну угоду, то, як і раніше, в Україні переважали дрібноземельні угоди. Так, із врахованих 183182 угод, укладених тут протягом 80 – 90-х років XIX ст., 128965 з них або 70,4% їхньої загальної кількості, були розміром до 25 дес. і лише 54217 або 29,6% – розміром 25 і більше дес. [400, с. 20 – 21; 381, с. XX – XXI; 401, с. XX – XXI; 404, с. XX – XXI; 405, с. XX – XXI; 406, с. 26 – 43; 408, с. 6 – 7; 409, с. 50 – 55; 411, с. 62 – 67; 412, с. 51 – 55]. З них – на Лівобережжі та Слобожанщині було укладено 74347 угод, з яких 56800, або 76,4% – розміром до 25, і 17547, або 23,6% розміром 25 і більше десятин.

На Правобережжі всього було укладено 46700 угод, з них 37773, або 80,9% менше 25 дес., а 8927 – розміром 25 і більше десятин, які склали всього 19,1% від загального показника по району. Нарешті, в межах українського Півдня із 62135 угод розміром до 25 дес. виявилось 34392, або 55,4%, а розміром 25 і більше десятин – 27743, або 44,6% всіх угод району. Наведені тут показники у кількісному співвідношенні були набагато вищими за ті, які мали місце у 60 – 70-х рр. XIX ст., коли загалом по Україні було зафіксовано лише 69560 угод, з яких 43889 були за розміром менше 25 дес., а ще 25671 – розміром 25 і більше десятин і які склали відповідно 63,1% і 36,9% всіх угод. Таке явище було закономірним

в умовах дедалі зростаючої інтенсивності в еволюції українського земельного ринку.

Однак при цьому, на фоні загального абсолютного кількісного зростання, відсоткові показники даного процесу як по Україні в цілому, так і по її окремих районах зазнавали суттєвих змін. Про це, зокрема, свідчить порівняння останніх у 60 – 70-х та у 80 – 90-х роках XIX ст. [400, с. 20 – 21; 402, с. XX – XXI; 401, с. XX – XXI; 404, с. XX – XXI; 405, с. XX – XXI; 406, с. 26 – 43; 408, с. 6 – 7; 409, с. 50 – 55; 411, с. 62 – 67; 412, с. 51 – 55]. Воно має такий вигляд:

Угоди розміром (у %%):

	До 25 дес.			25 і більше дес.		
	1863 – 1880	1881 – 1900	Різниця	1863 – 1880	1881 – 1900	Різниця
Лівобережжя						
та Слобожанщина	77,6	76,4	-1,2	22,4	23,6	+1,2
Правобережжя	54,1	80,9	+ 26,8	45,9	19,1	- 26,8
Південь	37,4	55,4	+ 18,0	62,6	44,6	-18,0
Україна	63,1	70,4	+ 7,3	36,9	29,6	-7,3

Не важко помітити, що у 80 – 90-х роках відсоток дрібних угод незначною мірою знизився лише на Лівобережжі та Слобожанщині, тоді як в інших районах і по Україні в цілому він помітно збільшився. Враховуючи те, що саме Лівобережжя і Слобожанщина продовжували залишатися в Україні районом найбільшого зосередження кількості саме дрібних торгових угод на землю, наведені вище дані якоюсь мірою також підтверджують правомірність попереднього висновку про тенденцію до вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в різних районах України.

На це ж вказують і дані про середні розміри ринково-поземельних угод, які наведені нижче (див. таблицю 20). Її дані вказують також на більш інтенсивне скорочення середніх розмірів торгово-поземельних угод у правобережному та південному районах порівняно з районом лівобережним. Окрім того, вміщена у таблиці 20 статистична інформація дозволяє підкреслити таку характерну для ринково-поземельних відносин 80 – 90-х років XIX ст. деталь, як повсюдне різке

зменшення середніх розмірів торгових угод на землю абсолютно по всім губерніях та районах України.

Головною причиною такого явища стало різке зростання кількості дрібних угод на торгівлю землею як наслідок активного прилучення до останньої широких мас трудового селянства. З одного боку, це пояснювалось масовим примусовим переведенням на викуп тимчасовозобов'язаних селян. Це змушені були визнати й упорядники згаданих

Таблиця 20

Середні розміри однієї угоди на купівлю та продаж землі в губерніях і районах України в 60 – 90-х роках ХІХ ст. [410, табл. 1 – 2]

Губернії та райони	Середні розміри угоди в десятинах та %%					
	За 1863 – 1880 рр. (у дес.)	%%	За 1881 – 1900 рр. (у дес.)	%%	Різниця (у дес.)	%%
1	2	3	4	5	6	7
Полтавська	36,3	100,0	24,7	68,0	-11,9	-32,0
Харківська	104,8	100,0	64,7	61,7	-40,1	-38,3
Чернігівська	38,4	100,0	21,6	56,3	-16,8	-43,7
Лівобережжя	47,4	100,0	30,2	63,7	-17,2	-36,3
Волинська	340,6	100,0	163,9	48,1	-176,7	-51,9
Київська	388,1	100,0	102,2	26,3	-285,9	-73,7
Подільська	493,3	100,0	132,0	26,8	-361,3	-73,2
Правобережжя	392,7	100,0	133,8	34,1	-258,9	-65,9
Катеринославська	350,6	100,0	249,8	71,2	-100,8	-28,8
Таврійська	375,2	100,0	117,7	31,4	-257,5	-68,6
Херсонська	345,8	100,0	188,2	54,4	-157,6	-45,6
Південь	355,1	100,0	171,6	48,3	-183,5	-51,7
Україна	144,8	100,0	73,0	50,4	-71,8	-49,6

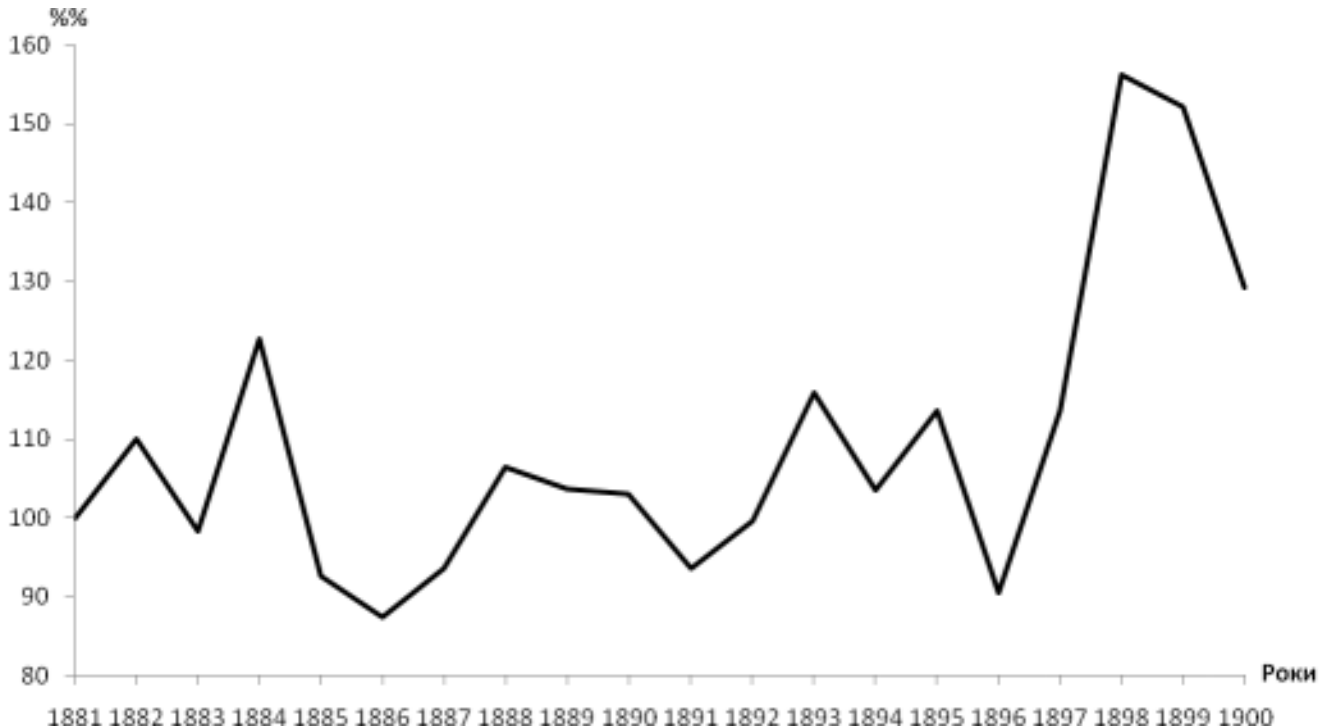
статистичних збірників, які видавалися протягом 1896 – 1917 рр. під загальною назвою «Матеріалов по статистике движения землевладения в России». З приводу цього у вступі до одного з них автор останнього О. Лосицький писав так: «Що стосується середньої величини угоди у десятинах, то починаючи з 80-х років, вона помітно зменшилась проти 60 – 70-х рр. (що пояснювалось посиленням селянських покупок)» [409, с. VIII]. У великій мірі цьому сприяв закон 1881 р. [526, с. 362] про обов'язковий викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами, яких тільки в Україні нараховувалось на той

час понад 110 тис. душ [525, с. 362]. Проте, мусимо зазначити, що незважаючи на підвищення активності селянства на земельному ринку, цей процес продовжував штучно стримуватись внаслідок збереження на селі численних залишків середньовічних відносин. У даному випадку на його шляху стояло збережене реформою 1861 р. общинне селянське землеволодіння, яке зберігалось аж до початку ХХ ст. і злам якого почався лише з початком здійснення столипінської аграрної реформи.

Характеристику динаміки земельних надходжень на ринок України протягом 80 – 90-х рр. ХІХ ст. доцільніше здійснювати на відсотковому рівні. При цьому за одиницю відліку, як і в попередні роки, взято базовий для даного періоду показник 1881 р., прийнятий нами за 100%. Тоді динаміка земельних надходжень на ринок в межах України матиме такий вигляд (таблиця 21).

Таблиця 21

**Динаміка надходження землі на ринок в Україні
у 1881 – 1900 рр. (у %%) [410]**

Наведений вище графік фіксує динамічну криву, яка відображає досить нерівномірне надходження землі в ринковий обіг 80 – 90-х років ХІХ ст. Її кількість постійно змінювалась, практично щороку, причому досить різко, як в бік

зростання по відношенню до свого базового показника, так і в бік не менш відчутного падіння нижче його рівня. Зрештою, показник 1881 р., у 1900 р. виявився перевищеним на 29,3%, а у 1898 р. – навіть на 56,2%. Останній показник, який у кількісному відношенні становив 986,5 тис. дес. [410, табл. 2], став найвищим для всього періоду 80 – 90-х рр. Найнижчий же припав на 1886 р. і становив усього 552,4 тис. дес. або 87,5% від рівня 1881 р. [410, табл. 2]. Відтак амплітуда коливання кількості землі, яка надходила на ринок, становила для всього періоду 80 – 90-х рр. 434,1 тис. дес. При цьому зазначимо, що його базовий показник сам по собі був досить високим. У 1881 р. він становив близько 632 тис. дес., перевищуючи показник 1863 р. (базовий для періоду 60 – 70-х років), який становив 272,2 тис. дес., у 2,3 рази [410, табл. 2]. До речі, амплітуда річних показників останнього становила 624,4 тис. дес. – від 863 тис. дес. у 1880 р. до 238,6 тис. дес. у 1864 р. і була майже у півтора рази більшою, ніж у 80 – 90-х рр. [410, табл. 2]. Це вказує на те, що земельний ринок 80 – 90-х рр. став набагато стабільнішим за ринок 60 – 70-х рр., незважаючи на досить різкі перепади його річних показників.

Те ж саме можна сказати й про окремі українські райони. Протягом 80 – 90-х рр. динаміка надходження в їхніх межах землі на ринок також була нестабільною. Так, протягом 1881 – 1900 рр. річні показники землі в ринковому обігу опускались нижче базового рівня на Лівобережжі – 8 разів, на Правобережжі та Півдні – по 7 разів (див. Додаток 5) [410, табл. 3]. При цьому їхні базові рівні, за які прийнято показники 1881 р., у 1900 р. були перевищені на Лівобережжі – на 37,3% і на Правобережжі – на 73,6%. І тільки на Півдні, де постійно відчувався надлишок вільних для продажу земель, показник 1900 р. виявився на рівні 97,1% від базового. Тим не менше, амплітуда річних коливань надходження землі на ринок була тут найбільшою серед інших районів України і становила 257,7 тис. дес. (від 205,2 тис. дес. у 1892 р. до 462,9 тис. дес. у 1898 р.) [410, табл. 2]. Аналогічні показники інших українських районів були набагато скромнішими. На Лівобережжі вони становили 157,5 тис. дес. (від 126,6 тис. дес. у 1896 р. до 284,1 тис. дес. у 1899 р.), на Правобережжі – 190 тис. дес. (від 114,2 тис. дес. у 1885 р.

до 304,2 тис. дес. у 1895 р.) [410, табл. 2]. Як бачимо, динаміка земельних надходжень на ринок як по Україні в цілому, так і по її окремих районах упродовж 80 – 90-х рр. XIX ст. була досить контрастною, принаймні набагато контрастнішою, ніж у 60 – 70-х рр. Та не зважаючи на це, саме у 80 – 90-ті рр. еволюція українського земельного ринку найбільш оптимально відповідала об'єктивним законам свого розвитку й практично не відчувала примусового тиску з боку державних структур. Наскільки такий висновок підтверджується, або не підтверджується аналізом інших складових земельного ринку, спробуємо дізнатися нижче.

Оцінюючи вартість землі, яка перебувала в ринковому обігу України протягом 80 – 90-х років XIX ст., відзначимо суттєве зростання капіталовкладень в торгово-поземельні операції. Саме недостатність вкладів останніх у поземельну власність була, як ми пам'ятаємо, однією із характерних ознак еволюції земельного ринку в 60 – 70-ті роки [17, Отдел IV, с. 26]. Тепер же, в умовах остаточного утвердження і перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі української економіки, ситуація рішуче змінилась на краще. За нашими підрахунками протягом 1881 – 1900 рр. на земельні придбання в Україні було затрачено понад 1017,1 млн. руб., що у 3,6 рази перевищило показник 1863 – 1880 рр., який становив усього 280,4 млн. руб. [410, табл. 3]. Більша частина таких коштів у 1881 – 1900 рр. була використана в межах Південної України, на долю якої припало понад 456,6 млн. руб., або 44,9% всієї суми. Другий показник належав Україні Лівобережній та Слобожанщині – 306,5 млн. руб., або 30,1%, третій – Україні Правобережній, де він склав понад 254 млн. руб., або 25% (див. Додаток 6) [27, Прилож.; 390]. На погубернському рівні найбільше коштів для придбання землі було використано у Херсонській губ. – майже 184,1 млн. руб., або 18,1% таких по Україні в цілому. Найближче до неї знаходилась Катеринославська губ. – близько 151,5 млн. руб., або 14,9%. Третьою за цим показником була Полтавська губ. – майже 128,8 млн. руб., або 12,7%. Показники решти губерній були такими (див. Додаток 6):

Таврійська губ. – близько 121,1 млн. руб., або 11,9%,

Харківська губ. – понад 113,2 млн. руб., або 11,1%,
 Київська губ. – понад 102,2 млн. руб., або 10,1%,
 Волинська губ. – більше ніж 76,7 млн. руб., або 7,5%,
 Подільська губ. – близько 75,1 млн. руб., або 7,4%,
 Чернігівська губ. – близько 64,5 млн. руб., або 6,3%.

Якщо порівнювати ці показники з аналогічними за попереднє двадцятиліття, то виявляється, що у відсотковому відношенні вони зросли в межах Таврійської губернії – на 2,8%, Полтавської – на 2,6%, Катеринославської – на 2,1%, Харківської – на 1,2% і Волинської – на 0,9%. Натомість найвідчутних втрат зазнали Подільська та Київська губернії. Частка першої з них у загальноукраїнському показнику скоротилася на 5,7%, а другої – на 2,2%. Показники Херсонської та Чернігівської губерній скоротилося всього відповідно на 0,5% і на 0,2%, тобто залишились майже незмінними. Отже, і на прикладі вкладання коштів у земельні придбання протягом 80 – 90-х рр. XIX ст. ми спостерігаємо тут тенденцію до вирівнювання темпів еволюції українського земельного ринку, яку вже мали можливість спостерігати при характеристиці кількості торгових угод на землю та земельних площ у ринковому обігу. Динаміка вкладання коштів у земельні придбання свідчить про їх відчутне зростання у 90-х роках по відношенню до 80-х. В межах України протягом 1881 – 1890 рр. для придбання землі було затрачено 345689,5 млн. руб., тоді як протягом 1891 – 1900 рр. – 671451,2 тис. руб., тобто майже вдвічі більше. Те ж саме спостерігалось й у межах окремих районів та губерній. Як наслідок, показник 1900 р. по відношенню до показника 1881 р., прийнятого нами за 100% як базового для всього періоду, склав по Україні в цілому 374,1%. По окремих районах і губерніях він був таким:

Полтавська губ. – 401,9%
 Харківська губ. – 468,9%
 Чернігівська губ. – 324,9%
 Лівобережжя – 406,1%

Волинська губ. – 571,9%
 Київська губ. – 300,4%
 Подільська губ. – 210,6%
 Правобережжя – 313,4%

Катеринославська губ. – 527,8%
 Таврійська губ. – 496,7%
 Херсонська губ. – 294,7%
 Південь – 411,5%

Відзначимо, що таке відчутне перевищення рівня базового показника було досягнуте на фоні досить серйозних річних коливань, характерних для будь-якого ринку, в тому числі й для земельного. Проте в межах України такі коливання весь час перевищували базовий рівень. Те ж саме можна сказати й про відповідні показники лівобережного та південноукраїнського районів. Діаметрально протилежними виявились аналогічні показники правобережного району (див. Додаток 6) де, як відомо, умови для еволюції земельного ринку були найнесприятливішими в межах України.

Надзвичайно важливою складовою земельного ринку є ціна землі як товару. Для 80 – 90-х рр. XIX ст., як і для попереднього двадцятиліття, середня ціна однієї десятини землі, яка перебувала в ринковому обігу, визначалася шляхом співставлення кількості землі та суми затрачених на її придбання коштів. Поділивши другу величину на першу і співпоставивши одержаний результат з аналогічними даними статистичних збірників Міністерства фінансів, ми отримали річні показники середніх цін на землю по Україні загалом, та по її окремих районах і губерніях зокрема. У зведеному вигляді всі вони представлені у додатку 7 [27, Прилож.; 410]. Його дані засвідчують інтенсивне зростання середніх цін на землю ближче до кінця XIX ст. порівняно з його 60 – 70-ми роками. Так, в середньому за двадцятиріччя, десятина землі в Україні коштувала у 60 – 70-х роках 27,14 руб., а у 80 – 90-х роках – 73,78 руб. [27, Прилож.; 410]. Відповідні порайонні показники були такими: Лівобережна та Слобідська Україна – 31,97 руб. і 81,92 руб., Правобережна Україна – 32,83 руб. і 64,49 руб. і Південна Україна – 21,79 руб. і 74,80 руб. [27, Прилож.; 410]. Дані Додатку 7 засвідчують також те, що найбільш інтенсивне зростання цін на землю припадає на 90-ті роки. Так, середня ціна десятини землі для 1881 – 1890 рр. становила 51,4 руб. тоді як для 1891 – 1900 рр. – 90,95 руб. Значною мірою це було пов'язане із активізацією на земельному ринку діяльності земельних та інших банків, які з 1895 р. отримали право купувати землю для наступного її перепродажу юридичним та фізичним власникам. Особливу активність виявляв у цьому відношенні Селянський

земельний банк. До цього, як відзначав тогочасний міністр фінансів Російської імперії С. Вітте, банк «діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише позиками під землі, які купували селяни, але не міг купувати землі на свій рахунок для продажу їх селянам» [423, с. 716]. Як наслідок, у одній лише Чернігівській губ. ціна землі, купленої за сприяння Селянського земельного банку, зросла від 57 руб. у 1895 р. до 108 руб. за десятину в 1900 р. [570, арк. 1], тобто на 89,5%. В окремих її повітах зростання цін було ще відчутнішим. Так, у Городнянському повіті вони зросли за цей же період від 45 до 105 руб. за десятину, або на 133,3%, у Чернігівському повіті – від 77 до 154 руб., або на 100%, у Борзнянському повіті – від 102 до 190 руб., або на 86,3% [570, арк. 1]. Подібна картина спостерігалася й у інших районах та губерніях України. Як наслідок, на Лівобережжі середня річна ціна землі у 1895 р. складала по району 84,13 руб. і з року в рік неухильно зростала, досягши у 1900 р. позначки 121,77 руб. за десятину, на Правобережжі ці показники становили відповідно 49,13 руб. і 95,39 руб., на Півдні – відповідно 69,48 і 115,40 руб. [27, Прилож.]. Загалом же динаміка середніх цін на землю в Україні у 1881 – 1900 рр. мала такий вигляд :

Таблиця 22

Динаміка середніх цін на землю в Україні 1881 – 1900 рр. (у %%) [27; 410]

Зображена вище динамічна крива фіксує хвилеподібне зростання земельних цін упродовж 1881 – 1900 рр. При цьому їх найнижчий показник зафіксовано у 1882 р., коли середня річна ціна однієї десятини землі становила 38,5 руб., або 96,5% від базового показника [27, Прилож.]. Дедалі зростаючи, вона досягала в межах України у 1900 р. позначки 115,4 руб. за десятину, склавши при цьому 289,3% по відношенню до базового показника 1881 р. [27, Прилож.]. Найвищі ціни на землю протягом вказаного періоду було зафіксовано у 1899 р., коли в середньому на одну десятину припадало по 116,55 руб., що становило 292,2% по відношенню до базового показника [27, Прилож.]. Амплітуда цін у 1881 – 1900 рр. склала, відтак, 78,05 руб. Дані наведеної вище таблиці дозволяють визначити аналогічні показники також для окремих українських районів та губерній. Зокрема, для Лівобережної України показник земельних цін у 1900 р. склав 294,7% по відношенню до базового при амплітуді цін у 80,43 руб. – від 41,34 руб. у 1881 р. до 121,77 руб. у 1900 р. [27, Прилож.]. На Правобережній Україні показник 1900 р. становив 180,5% від базового, при амплітуді цін у 52,96 руб. – від 42,42 руб. у 1883 р. до 95,39 руб. у 1900-му [27, Прилож.]. Нарешті, для Південної України аналогічні показники були такими: ціновий показник 1900 р. складав 131,79 руб. або 423,6% від базового показника, при амплітуді цін у 107 руб. – від 31,11 руб. у 1881 р. до 138,11 руб. у 1899-му [27, Прилож.]. Наслідки абсолютного зростання цін на землю в Україні та інтенсивність цього процесу у 80 – 90-х рр. XIX ст. по районах і губерніях представлені у поданій нижче таблиці 23. Вони свідчать, що серед українських районів найбільш інтенсивне зростання земельних цін в зазначений період мало місце на Півдні, де базовий показник 1881 р. виявився перевищеним на 104,4%. Далі йшов район Лівобережної України та Слобожанщини з перевищенням базового показника 1881 р. на 98,2%. Найповільніше земельні ціни зростали на Правобережній Україні, де перевищення базового показника було найменшим – всього на 22%. Серед окремих губерній інтенсивність зростання земельних цін найвищою була у Таврійській губ., де базовий показник виявився перевищеним більше ніж на 214%.

**Зростання цін на землю в Україні
у 80 – 90-х роках ХІХ ст. [27; 410]**

Губернії, райони	Базовий рівень цін у 1881 р.		Середній рівень цін за 1881 – 1900 рр.		Різниця (+) (-)	
	У руб.	У %%	У руб.	У %%	У руб.	У %%
1	2	3	4	5	6	7
Полтавська	42,11	100	94,48	224,4	+52,37	+124,4
Харківська	43,15	100	84,16	195,0	+41,01	+95,0
Чернігівська	37,84	100	62,43	165,0	+24,59	+65,0
Лівобережжя	41,34	100	81,92	198,2	+40,58	+98,2
Волинська	20,64	100	37,48	181,0	+16,84	+81,0
Київська	77,42	100	85,98	111,1	+8,56	+11,1
Подільська	82,12	100	106,88	130,2	+24,76	+30,2
Правобережжя	52,84	100	64,49	122,0	+11,65	+22,0
Катеринославська	33,16	100	73,96	223,0	+40,80	+123,0
Таврійська	21,11	100	66,30	314,1	+45,19	+214,1
Херсонська	39,45	100	82,52	209,2	+43,07	+109,2
Південь	31,11	100	74,80	240,4	+43,69	+104,4
Україна	39,89	100	73,78	185,0	+33,89	+85,0

За нею, з помітним відставанням, розташувалися Полтавська і Катеринославська губернії, базові показники яких виявились переkritими відповідно на 124,4 і 123 відсотки. Більш ніж удвічі виявився перевищеним аналогічний базовий показник у Херсонській губ. – на 109,2%. Досить високим по відношенню до своїх базових показників виявились і відповідні показники у Харківській губернії – плюс 95%, Волинській – плюс 81% та Чернігівській – плюс 65%. Натомість у Подільській губ. вони виявились надзвичайно помірними – лише плюс 30,2%, а у Київській і того менше – всього плюс 11,1%. Пояснювалось це, перш за все, тим, що саме у двох останніх губерніях ціни на землю протягом зазначеного періоду виявились набагато вищими, ніж в інших районах та губерніях України. Головною причиною такого явища продовжувало залишатися те, що земля саме в цих губерніях за своєю якістю найкраще підходила для вирощування цукрових буряків – головної сировини для цукрової промисловості, головними центрами якої в межах Російської імперії якраз і були Подільська та Київська губернії.

Інтенсивне зростання цін на землю у Таврійській губернії, багато в чому стало наслідком посиленої капіталізації поземельних відносин, особливо на її чорноморському узбережжі та в материкових повітах – Бердянському, Мелітопольському та Олександрівському. У значній мірі це саме можна сказати й про інші південноукраїнські губернії – Катеринославську та Херсонську, які, як відомо, були визнаними центрами вирощування зернового хліба на експорт.

Навпаки, помітне зростання земельних цін у традиційно землеробських губерніях, якими були Полтавська та Чернігівська, мало дещо інші причини. Однією з найважливіших серед них стало, як нам здається, різке погіршення умов земельної оренди, надзвичайно поширеної на Лівобережжі. За даними, які наводить відомий російський вчений А. Анфімов, на 1901 р. орендний фонд Лівобережної України становив не менш як 1329 тис. дес., або 40,1% від його загальноукраїнського показника [109, с. 200 – 201]. За підрахунками іншого дослідника проблеми А. Авраменка, в середині 80-х років XIX ст. в оренді на Лівобережжі перебувало близько 1,5 млн. дес. [135, с. 170]. Причому майже 900 тис. дес. орендованої землі припадало на Полтавську губ. [96, с. 62]. На початок 80-х років припадає і початок досить швидкого зростання орендних цін на землю, чому сприяла активізація посередницької діяльності куркульства при здійсненні орендних операцій. Як свідчать документи, на цьому куркулі заробляли досить пристойно, маючи в одній лише Чернігівській губ. по 10 – 12 руб. чистого прибутку з кожної такої орендної угоди [524, арк. 7]. З часом куркулі стали поширювати практику подібного посередництва і на операції по купівлі-продажу землі, що вело до підвищення купівельних цін на земельні ділянки. На підвищення останніх, впливало також і те, що, з погіршенням умов оренди та зростанням орендних цін основна маса землеробського населення лівобережних губерній, головним чином селянства, мусила дедалі частіше вдаватися до купівлі невеликих ділянок землі при посередництві Земельного банку. До речі, саме ці обставини і стали, на нашу думку, головною причиною різкого скорочення земельних площ у ринковому обігу Полтавської губ. за 1886 рік (див. Додаток 5) [27; 410]. Важливим фактором, який помітно впливав на процес ціноутворення на

земельному ринку, продовжували залишатися неврожаї, засухи та інші стихійні лиха, які були наприкінці XIX ст. досить поширеними в Україні.

Особливо дошкульним виявився неврожай 1891 р., який повністю охопив Полтавську та Чернігівську, а також значну частину Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній [92, с. 47 – 48]. Як наслідок, протягом кількох наступних років ціни за десятину землі, купленої у перерахованих вище губерніях, помітно зростали. Не можна забувати й про те, що помітний вплив на ціну землі мали наслідки світової економічної кризи 1900 – 1903 рр. Щоправда, її апогей прийшовся вже на початок наступного з умовних періодів еволюції земельного ринку. Тому про це доречніше поговорити вже у наступному розділі.

Підсумовуючи наслідки еволюції українського земельного ринку протягом 80 – 90-х років XIX ст., слід насамперед відзначити помітну активізацію цього процесу порівняно із попереднім двадцятиліттям. У 1881 – 1900 рр. в межах дев'яти українських губерній було укладено близько 189 тис. торгових угод на купівлю-продаж землі, що майже у 2,7 рази перевищило показник 60 – 70-х років. За цей же час у ринковий обіг України поступило майже 13,8 млн. дес. землі, тобто на 3,5 млн. дес. більше, ніж у 1863 – 1880 рр. На придбання землі у особисту і колективну приватну власність протягом 80 – 90-х років було затрачено понад 1 млрд. руб., перевищивши тим самим відповідні затрати попереднього двадцятиліття більш ніж у 2,6 рази. Все це свідчить про те, що торгово-поземельні відносини в Україні піднімаються протягом 80 – 90-х років XIX ст. на новий, більш високий ступінь свого розвитку. Значною мірою це було пов'язане з остаточним утвердженням нових торгово-економічних відносин в аграрному секторі української економіки. Прискоренню цього процесу сприяло остаточне переведення на викуп значної кількості тимчасовозобов'язаного селянства. Це помітно розширило можливості його залучення до ринково-поземельних відносин. Про якісні зміни в подальшій еволюції останніх свідчить і факт поступового вирівнювання темпів їх розвитку у всіх без винятку губерніях та районах України. Хоча при цьому там продовжувала зберігатися специфіка цього процесу, породжена особливостями історичного розвитку кожного з них.

Про дедалі зростаючу капіталізацію поземельних відносин та інтенсивне перетворення землі в товар засвідчує динаміка всіх без винятку складових земельного ринку, якими є укладення торгово-поземельних угод, земля в ринковому обігу, її вартість та ціна. Як засвідчує їх аналіз, всі вони і кількісно, і якісно помітно розширили свої показники протягом 80 – 90-х років. Відзначимо й ще одну суттєву особливість даного періоду в еволюції земельного ринку, а саме те, що у 80 – 90-х роках державні структури в цілому позитивно втручались у об'єктивний розвиток останнього, всіляко сприяючи цьому. Про це свідчать серйозні зміни у правовому становищі селянства, заснування Селянського та Дворянського земельних банків, послаблення правового тиску на неросійське населення Правобережної України тощо. Все вищесказане дає підстави говорити про те, що даний період в історії українського земельного ринку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виявився найбільш плідним і насиченим.

3.3. Земельний ринок України напередодні та в роки столипінської аграрної реформи

Третій, останній з умовних періодів еволюції українського земельного ринку, який припав на початок ХХ ст., виявився надзвичайно багатим на знакові для Російської імперії, в тому числі і для України події, які, враховуючи їхній помітний вплив на ринково-поземельні відносини, заслуговують на те, щоб на деяких із них зупинитися детальніше. Зокрема, його початок співпав із початком світової фінансово-економічної кризи 1900 – 1903 рр. Її черговий рецидив сьогодні, на початку ХХІ ст., зайвий раз підкреслив об'єктивну закономірність цього історичного явища. Адже кризи, як відомо, є ні чим іншим як періодичними господарськими та фінансовими потрясіннями, які виникають внаслідок невідповідності між попитом і пропозицією на ті, чи інші товари, фінансові кредити тощо, що вкрай негативно відбивається на життєдіяльності суспільства [571, с. 314]. В межах Російської імперії, в тогочасній економіці якої надважлива роль належала Україні, криза початку ХХ ст. мала свої суттєві особливості. Найпомітнішою з них був її затяжний характер. Охопивши легку промисловість

ще з кінця XIX ст. вона у 1900 – 1903 рр. завдала нищівного удару провідним галузям важкої промисловості. Лише в металургійній її галузі, зосередженій головним чином на Півдні України, виплавка чавуну скоротилась від 172,8 млн. пуд. у 1901 р. до 149,1 млн. пуд. у 1903-му [59, с. 236]. В залізорудній промисловості Кривбасу кількість діючих рудників зменшилась від 64 у 1900 р. до 41 у 1902-му, а кількість добутої за цей же період руди від 156,2 до 111,8 млн. пудів [59, с. 236]. Загалом же в період кризи падіння загальноімперських показників у важкій промисловості коливалось від 3% у 1900 р. до 9% у 1902 р., а у окремих її галузях іноді досягало 10 – 15 % [501, с. 195 – 196]. Оцінюючи наслідки кризи, один з провідних сучасних українських істориків О. Реєнт писав, що «скорочення обсягів виробництва, закриття цехів та цілих заводів, фабрик, рудників через брак ринкового збуту відразу негативно позначилися на становищі пролетарських верств» [2, с. 170]. З 1900 по 1902 р., продовжував він, заробітна плата пересічного робітника Катеринославської губ. зменшилась з 312 до 293 руб., Київської – зі 116 до 102 руб., Подільської – з 91 до 75 руб. [2, с. 170]. Дослідники проблеми відзначають і те, що в період кризи значно посилювався процес концентрації виробництва. На початку XX ст. в Україні налічувалось 27 підприємств з чисельністю понад 1000 робітників, а загалом на них працювало близько 68 тис. чол. або 27% усіх робітників краю [2, с. 171]. Концентрація виробництва супроводжувалась розоренням і закриттям більш дрібних підприємств і промислових закладів. Це особливо було характерним для губерній з високим рівнем розвитку промисловості. До таких належали Катеринославська, Київська, Подільська, материкова частина Таврійської та Харківська губернії. Так, тільки в межах останньої кількість дрібних підприємств і промислових закладів скоротилася у 1901 р. порівняно з 1900-м на 1061 об'єкт [572, арк. 334], тоді як у переважно аграрній сусідній Чернігівській губ. за такий же період – лише на 35 підприємств [573, арк. 88 – 176; 574, арк. 37 – 181. Підрах. авт.]. В Полтавській же губернії кількість дрібних промислових закладів за період кризи навіть зросла від 4476 до 4679 об'єктів об'єкт [518, арк. 135 – 139; 575, арк. 63]. Наведена інформація засвідчує той факт, що на аграрні області та райони України криза

1900 – 1903 рр. хоча й мала свій негативний вплив, проте був він значно помірнішим, ніж на провідні промислові центри.

Щоправда, становище тих же лівобережних губерній погіршувалося в період кризи внаслідок інших обставин, а саме через неврожаї та інші стихійні лиха, які повторювались у цьому краї упродовж кількох років підряд. Особливо катастрофічними виявились для них наслідки неврожаю 1901 р. Тоді в одному лише Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губ. сараною було повністю знищено понад 6 тис. дес. посівів, що складало 39% усієї посівної площі повіту [576, арк. 55]. Ще катастрофічнішими виявились його наслідки для ряду повітів Полтавської та Харківської губерній. «Через недорід 1901 року, – повідомляв прокурору Полтавського окружного суду товариш прокурора Хаєцький, – вже узимку у селян не було хліба, картопля у цьому році зовсім не вродила, а ближче до весни повністю закінчились і наявні у них запаси кормів для худоби» [577, арк. 3]. Прямим наслідком голоду, викликаного неврожаєм 1901 р., став селянський рух навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях [578]. В його ході селянами було розгромлено 105 поміщицьких маєтків [438, с. XVIII]. Рятуючись від голоду, селяни тільки Полтавського і Костянтиноградського повітів Полтавської губ. під час виступів відібрали у поміщиків не менш як 50 млн. пудів зернового хліба, понад 6 тис. пудів борошна, майже 16 тис. пудів різних круп, близько 15 тис. пудів картоплі, понад 35 тис. пудів сіна тощо [579, с. 110]. «Як би ти їв такий хліб, як ми і наші діти, – після придушення одного з виступів говорили його учасники поліцейському справнику, – то сам пішов би хліб забирати у тих, у кого його багато» [580, с. 105]. Відзначимо також те, що події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях сприяли поширенню селянського руху на більшість губерній європейської частини Російської імперії. Набувши найвищого свого розмаху в роки революції 1905 – 1907 рр., він, зрештою, примусив російський уряд впритул зайнятися вирішенням селянського питання й прискорив початок другої великої аграрної реформи, відомої під назвою столипінської.

Початок здійсненню в межах Російської імперії другої після 1861 р. великої селянської реформи було покладено імператорським указом Сенату «Про

доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р., який після затвердження його III Державною Думою 14 червня 1910 р. набув чинності закону. Названа іменем її ініціатора, тогочасного прем'єр-міністра російського уряду П. Столипіна, вона мала на меті, перш за все, зняття революційної напруги на селі, яка так стурбувала пануючі версті імперії в роки революції. Безпосередній вплив на еволюцію поземельних відносин мала її земельна частина, яка передбачала зруйнування общинного землеволодіння шляхом приватизації селянами своїх надільних земель та створення на цій основі міцного прошарку сільських фермерів через виділення частини селян-общинників на хутори та відруби. Саме цей аспект реформи найбільше імпонував П. Столипіну, який вважав такий порядок землевлаштування своїм дітищем. «Ідея земельних виділів на правах повної власності незалежно від общини була дорога йому, – підкреслював один із сучасників Петра Аркадійовича, – і він радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин» [581, с. 23]. Щоправда, сама ідея хутірського господарства належала не йому, а пруському поміщикові Й. Шубарту фон-Клеєфельду. Зародившись у Пруссії наприкінці XVIII ст., «шубартова система господарства», яка передбачала утворення «дач отдельного двора крестьянского» [34, с. 15], тоді ж стала відомою і в Росії. За визначенням відомого російського економіста О. Чаянова, зробленим у 1915 р., тобто в розпал столипінської аграрної реформи, її основні принципи упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення» [34, с. 16]. Нова система господарювання знайшла підтримку і серед тогочасного передового українського дворянства. Той же О. Чаянов згадує поміщика Звенигородського повіту Київської губ. С. Бланкельннагеля, який на зламі XVIII – XIX ст. заснував у власному маєтку хутірське селянське господарство [34, с. 17]. Проте для масштабної реалізації подібних задумів необхідний був цілий комплекс об'єктивних та суб'єктивних передумов.

Вони визріли на зламі XIX – XX ст. і з особливою яскравістю проявились напередодні та в період революції 1905–1907 рр. В міру наростання революційних

настроїв у селянстві уряд дедалі активніше повертався обличчям до вирішення невідкладних аграрних проблем, шукаючи шляхи до збереження влади поміщиків і держави над бунтуючим селом. Так поступово визрівали необхідні передумови для нової аграрної реформи, яка здійснювалась упродовж 1906 – 1916 рр. і мала далеко неоднозначні наслідки. «При висвітленні радянськими істориками столипінської аграрної реформи, – підкреслював академік І. Ковальченко, – акцентувалась увага на розкритті її консервативності та обмеженості, антиселянської спрямованості й поміщицько-самодержавної сутності» [141, с. 465]. Навпаки, в пострадянській період основна увага дослідників [120 – 122; 204 – 205; 138; 147; 151; 582 – 584], у тому числі й українських [158; 184; 199; 542 – 546], була прикута до її прогресивних сторін та помітний вплив на поступальний розвиток економіки і аграрних відносин як в Російській імперії загалом, так і в її окремих землях зокрема. Проте й сьогодні оцінки реформи продовжують залишатися досить суперечливими, що дозволило ряду авторів говорити про неї, як про «білу пляму минулого» [198, с. 68]. Все це переконує в тому, що аграрна реформа П. Столипіна як наукова проблема має і надалі залишатися предметом якнайпильнішої уваги з боку сучасних дослідників.

Невід’ємною складовою вивчення земельної частини столипінської аграрної реформи є також питання про мобілізацію, тобто вільний ринковий обіг надільної землі, закріпленої у особисту власність колишніх общинників. Її товарна рухомість була вкрай важливою для реформаторів, оскільки продовжував діяти закон від 14 грудня 1893 р. про заборону продажу надільних земель [590, с. 155]. Це неабияк заважало здійсненню реформи, стримувало як руйнування общини загалом, так і формування міцного фермера-землевласника зокрема. Недаремно питання купівлі-продажу надільної землі постійно перебувало під особистим наглядом Столипіна. «Особистий власник, – говорив прем’єр-міністр, – за змістом закону, владний розпоряджатися своєю землею, владний закріпити за собою свою землю, владний вимагати виділення окремих ділянок її у одному місці; він може прикупити собі землі, може закласти її у Селянському банку, може, зрештою, продати її» [548, с. 176 – 177]. Тож не дивно, що проблема

мобілізації землі у зв'язку із проведенням столипінської аграрної реформи посідає належне місце у дослідженнях О. Погребинського [49, с. 12 – 21], С. Дубровського [86], М. Симонової [88], Ф. Лося та О. Михайлюка [98, с. 31 – 69], А. Анфимова [147, с. 237 – 266], Л. Ігнатової [184, с. 6 – 7] та інших. Проте, як і в багатьох інших випадках, пов'язаних з вивченням аграрної реформи П. Столипіна, в даному питанні існує чимало проблем, в тому числі й щодо України.

Одна з них породжена відсутністю достовірних узагальнюючих даних про купівлю-продаж надільної землі, закріпленої у особисту власність колишніми селянами-общинниками. В межах імперії С. Дубровський нараховує 1,1 млн. власників закріплених, хутірських та відрубних земель, які упродовж 1908 – 1915 рр. продали разом близько 4,4 млн. дес. [86, с. 363]. Однак при цьому автор спирається на статистику Міністерства юстиції, яку сам же називає неповною і неточною [86, с. 353]. Окрім того, посилаючись на працю І. Мозжухіна «Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии» (М., 1917), Сергій Митрофанович наводить також аналогічні порайонні показники за 1908 – 1912 рр. В них, серед інших районів, окремо виділені дані по Лівобережній та Правобережній Україні. Вони свідчать, що протягом вказаного періоду в межах першої 57234 господаря продали разом близько 139,4 тис. дес. землі при співвідношенні чисельності продавців і покупців як 100:109 [86, с. 367]. Аналогічні дані по правобережних губерніях становлять відповідно 42379 господарств, понад 64,5 тис дес. проданої землі та співвідношення продавців і покупців 100:102 [86, с. 367]. На жаль, виокремити південноукраїнські губернії, дані по яких об'єднанні з даними по Бессарабській губернії та Областю Війська Донського, практично неможливо.

Змістовна стаття М. Симонової присвячена головним чином соціально-економічній характеристиці продавців, 44638 з яких продавали повністю або частково закріплену і хутірську землю в межах України з 1 січня 1914 р. по 1 січня 1915 р. [88, с. 430 – 433]. Однак при цьому автор не вказує прямо на кількість проданої надільної землі, обмежуючись класифікацією розміру господарств, господарі яких продавали свої ділянки. Більш конкретними в цьому

відношенні є показники, наведені Ф. Лосем та О. Михайлюком. Спираючись, як і М. Симонова, на дані Земського відділу Міністерства внутрішніх справ, вони свідчать, що за станом на 1 липня 1913 р. в семи українських губерніях (без Волинської та Подільської) 362,8 тис. господарів, 316580 з яких були власниками закріплених, а ще 46226 – подвірних ділянок, продали разом 933,6 тис. дес. надільної землі, в тому числі 661156 дес. – закріпленої й 83482 дес. – подвірної. Її покупцями стали 246930 господарів, 201242 з яких купили закріплені, а 45688 – подвірні земельні ділянки [98, с. 37]. Ще одне дуже цікаве джерело, а саме статистику Міністерства фінансів, використав для подібних узагальнень О. Погребинський. Проте зробив це вкрай невдало. Так, наведені ним дані про 84668 власників приватизованої общинної та подвірної землі, які «від 1907 до 1911 року» продали в дев'яти українських губерніях 253102 дес. землі [49, с. 18], насправді є її покупцями. До того ж автор замінює назву Таврійської губернії, невизначеною «Бессарабією».

Між тим, наведена вище статистика Міністерства фінансів, на наш погляд, є найповнішою серед інших джерел, якими користувалися, зокрема С. Дубровський, М. Симонова, Ф. Лось та О. Михайлюк. У Додатку 8 наведено уточнені дані цього джерела про мобілізацію надільних земель в Україні за 1907 – 1910 рр. [419, с. 74; 420, с. 84; 421, с. 89; 422, с. 76 – 77]. Вони свідчать, що у зазначений період по дев'яти українських губерніях 105770 господарів продали загалом близько 374 тис. дес. надільної землі на суму понад 46,8 млн. руб., що в середньому становило майже 132 руб. за десятину. Покупцями землі стали не менш як 94868 фізичних осіб. Але останній показник є явно заниженим, оскільки у таблиці відсутні дані про покупців за 1907 р. Дані за 1908 – 1910 рр. засвідчують невелику перевагу чисельності продавців над чисельністю покупців, а, отже, їх співвідношення є дещо іншим, ніж його наводить С. Дубровський (як було показано вище, у нього вказано на невелику перевагу покупців) і становить 100:87 у 1908 р., 100:89 у 1909 р. і 100:94 у 1910-му, що виявляє тенденцію до скорочення різниці між обома показниками. На жаль, статистика Міністерства фінансів обмежується лише 1910 р. включно, а, отже, не дає можливості

прослідкувати процес мобілізації закріпленої у власність надільної землі в наступний період.

Натомість, вміщені у таблиці показники фіксують неухильне розширення її купівлі-продажу. Причому, найвища в цьому відношенні активність спостерігалася в межах трьох південноукраїнських губерній. Водночас, найвищі ціни на надільні землі було зафіксовано у Київській та Подільській губерніях, які, як відомо, були визнаними центрами загальноімперської цукрової промисловості [592 – 593]. Слід гадати, що тенденція до розширення торгівельних операцій з надільними землями, яка у 1907 – 1910 рр. була характерною, в тій чи іншій мірі, всім українським землям, продовжувала зберігатися і в наступні роки. На це вказує, зокрема, М. Симонова, яка зазначає, що «1914 рік відносно мобілізації надільної землі можна вважати типовим; він належить до трьохріччя (1912 – 1914 рр.), коли мобілізація наділів досягла найбільшого розвитку» [88, с. 407]. Хоча при цьому наведені нею 44638 господарств, які продавали надільну землю упродовж 1914 р. [88, с. 430 – 433], чисельно поступаються таким у 1910 р., коли їх, як свідчать дані наведені у Додатку 8, налічувалось понад 51,3 тис. чол. Про поступальність даного процесу можуть свідчити й дані, наведені одним з авторів «Історії селянства Української РСР» С. Горякіною. За ними на перше січня 1916 р. по всіх дев'яти українських губерніях близько 271,7 тис. господарів продали загалом понад 901 тис. дес. закріпленої у приватну власність надільної землі [101, с. 493]. Якщо з цього показника вирахувати наведені в таблиці дані за 1907 – 1910 рр., а це близько 105,8 тис. чоловік і понад 373,7 тис. дес. землі, то на 1911 – 1915 рр. припадатиме 165,9 тис. продавців і більш ніж 527,3 тис. дес. проданих ними надільних земель. Це дійсно дещо більше, ніж за попереднє чотирьохріччя. Однак, чи можна довіряти цим даним? Адже згадувані вище Ф. Лось і О. Михайлюк наводять дані про 363 тис., які лише у семи українських губерніях, без Волинської та Подільської, продали загалом на 1 липня 1913 р. близько 934 тис. дес. надільних земель [98, с. 37]. Як бачимо, єдиної думки щодо цього в історичній науці поки що не існує. І це вказує на те, що проблеми, пов'язані з вивченням характеру і наслідків аграрної реформи П. Столипіна, і сьогодні

продовжують залишатися одними з найбільш актуальними в плані їхнього дослідження.

Надзвичайно важливою для еволюції земельного ринку подією стала Перша світова війна 1914 – 1918 рр., початок якої співпав із часом завершення столипінської аграрної реформи. Влучно названа одним з провідних сучасних українських вчених С. Кульчицьким «цивілізаційною кризою» [594, с. 21], вона вирішальним чином вплинула на основні тенденції світового поступу в ХХ ст. й завдяки цьому зайняла почесне місце серед найбільш актуальних проблем історичної науки. Проте в радянський період її висвітлення виявилось дещо однобічним. Для радянських вчених, і це було в дусі пануючої тоді марксистсько-ленінської методології історичних досліджень, «пріоритетним вважалося вивчення процесів, які стали детермінуючими факторами ходу воєнних бойових дій, а також революції 1917 р.» [2, с. 261]. Ситуація помітно змінилася на краще в пострадянський період, що підтвердили наслідки Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя з часу закінчення війни, яка відбулася у Києві в травні 1998 р. [595, с. 3], як і поява на початку ХХІ ст. цілого ряду спеціальних монографій російських та українських вчених [596 – 597]. Про це ж свідчить і відповідний розділ двотомної «Історії українського селянства», підготовленої і нещодавно виданої на базі Інституту історії України НАН України [526, с. 473 – 524]. Проте, як відзначає О. Реснт, тема «Україна у I світовій війні» комплексно ще не вивчалася [2, с. 261]. Сьогодні для виправлення такого становища в Інституті історії України НАН України розпочато підготовку цілої низки наукових праць, присвячених цій війні, її політичним, суспільним та ментальним наслідкам [2, с. 261 – 262]. Проте наявна сьогодні джерельна та історіографічна база з даної проблеми цілком дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки. Так, головною причиною однієї з двох страхітливих воєн ХХ ст. стали антагоністичні протиріччя між двома блоками провідних європейських держав – Четверного союзу і Антанти, утворених ними для боротьби за переділ уже поділеного світу (див. таблицю 24). Як наслідок, у війну було втягнуто 38 держав із 59-ти, які тоді існували, з населенням 1,5 млрд. чол., що становило $\frac{3}{4}$ усього

людства [201, с. 234]. Під рушницю упродовж війни побувало 73,5 млн. чол., з яких 10 млн. загинули, 20 млн. – виявились пораненими, а 3,5 млн. – залишилися інвалідами [595, с. 4].

Високий економічний потенціал України (див. таблицю 25), її незліченні природні ресурси та вигідне стратегічне розташування перетворили українські землі у один із епіцентрів Першої світової війни. В межах України утворився Південно-західний фронт, де основне протистояння відбувалося між військами Росії та Австро-Угорщини. Як не прикро, але у складі обох названих армій воювали один проти одного близько 4 млн. українців, з них 3,5 млн. – на боці

Таблиця 24

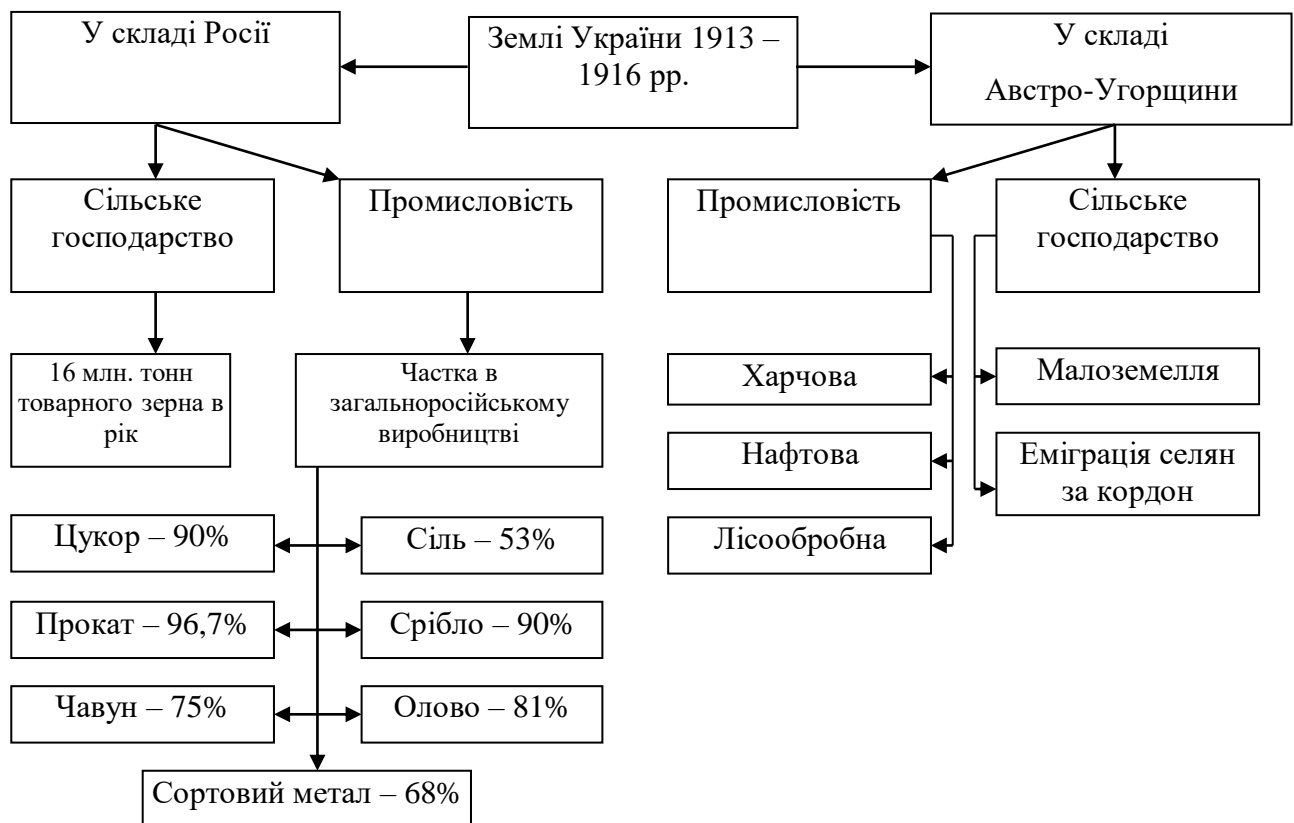

Росії, а ще 250 тис. – на боці Австро-Угорщини [200, с. 236]. З початком війни указом імператора від 17 липня 1914^{р.} в імперії було запроваджено військовий стан, при якому все цивільне життя тих районів, які потрапили під його дію, мало бути підкореним потребам фронту. Згідно цього указу військовий стан в межах України повністю поширювався на все Правобережжя та дві південні губернії –

Таврійську і Херсонську, а також на Верхньодніпровський і Катеринославський повіти Катеринославської губ., на Золотоношський, Переяслівський і Кременчуцький повіти Полтавської губ. та на Остерський повіт Чернігівської губ. [599, арк. 177]. Все це найнегативнішим чином вплинуло на всі сторони життя та діяльності українського населення.

Таблиця 25

Економічне становище України в роки війни [598, с. 103]

У прифронтових районах різко зросли спекуляції з постачанням населенню предметів першої необхідності та продовольства, більша частина якого йшла на потреби фронту. Про це, зокрема, сповіщали у квітні 1915 р. подільському губернатору чиновники з Брацлавської міської управи. У зв'язку з реквізиціями продовольства на потреби фронту, повідомляли вони губернатора, у Брацлавському повіті Подільської губернії різко посилювались спекуляції зерновим хлібом та борошном. «Крупные мукомолы, – говорилось у повідомленні, – очевидно в чаянии разрешения вывоза муки, повсеместно производят скупку зерна, назначая и уплачивая цены, значительно выше установленных. Взвинчивая

таким образом до непомерных размеров цены, оптовики мукомолы и скупщики зерна стремятся искусственно держать в своих руках хлебный рынок и, создавая такими спекуляциями затруднения в приобретении потребителями хлебных продуктов, сами извлекают значительные выгоды» [600, арк. 436]. У надзвичайно складному становищі опинилися сім'ї мобілізованих на фронт. Про це недвозначно свідчить, зокрема, прохання на ім'я Глухівських повітових земських зборів мобілізованого на фронт ветеринарного фельдшера П. Врубеля від 18 січня 1916 р., в якому він прохав допомогти його дружині, яка залишилась «после моего призыва в ряды ныне действующей армии без всяких средств к жизни» [601, арк. 18]. Особливо жорстокого удару зазнало українське село і, в першу чергу, рядові селянські господарства. За даними, які наводить російський вчений А. Анфімов, частка господарств, які через мобілізацію залишились без чоловічих робочих рук на початку літа 1917 р. становила у Волинській губ. – 32%, у Катеринославській – 30,1%, у Київській – 37,6%, у Полтавській – 32,7%, у Харківській – 30,6% і у Чернігівській – 30,2% від усіх селянських господарств [107, с. 189]. Загалом же, внаслідок воєнних мобілізацій 1914 – 1917 рр. у селянських господарствах України залишилося менш як 39% працездатних чоловіків [602, с. 15]. Окрім того, у 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. дес. проти рівня 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції за цей же час скоротився на 200 млн. пудів. Від цього насамперед потерпали незаможні верстви села: на початок 1917 р. із 3 млн. 980 тис. селянських господарств 649 тис. із них не мали посівів, 1 млн. 400 тис. – коней, ще 1 млн. 142 тис. – корів [602, с. 15]. Тривало соціальне розшарування села. Все це так чи інакше відбивалось і на ринково-поземельних відносинах.

Вище ми коротко охарактеризували найбільш знакові, з нашої точки зору, події в житті як Російської імперії в цілому, так і тих українських земель, які входили до її складу на початку ХХ ст. Об'єктивно всі вони не могли не впливати на характер еволюції українського земельного ринку та його основних складових, якими, нагадаємо, були: торгові угоди на землю, земля в ринковому обігу, кошти, затрачені на її придбання та середні ціни на землю. Проте, наскільки реальним і

суттєвим був цей вплив і чи був він узагалі, ми зможемо відповісти, лише здійснивши відповідний аналіз кожної із названих вище складових земельного ринку. Для цього нами використано статистику Міністерства фінансів, дані якої закінчуються 1910 роком, а також її радянський аналог, яким є «Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг.». Проте, у останній на відміну від збірників статистики Міністерства фінансів, в яких дані представлені по окремих роках, вони подані сукупно за 1911 – 1914 рр. Як пояснювали упорядники збірника, це було зроблено для того, щоб прискорити публікацію даного джерела [115, с. 8]. Для дослідників це створює неабиякі труднощі, але, як прийнято казати в таких випадках, – маємо те, що маємо. Адже інших подібних даних, в тому числі й за 1915 – 1916 рр., у зібраному вигляді не існує. Всі дванадцять номерів «Сенатських об'яв» за 1915 рік [270 – 281] (разом вони складають 2988 сторінок) і більша частина випусків газети за 1916 рік [282 – 293] (разом складають 1528 сторінок) присвячені нотаріальним об'явам щодо продажу та купівлі землі у 1912 – 1914 рр. Першу об'яву, яка фіксує купівлю-продаж землі й датована 20 січня 1915 р., зафіксовано нами лише у вересні 1916 року [290, с. 1096]. Загалом же у вересні – грудні 1916 р. на сторінках цього видання вміщено дані про купівлю-продаж землі в Україні лише за січень – березень 1915 р. [290 – 293]. У 1917 році протягом січня – лютого повідомлень про купівлю землі в Україні на сторінках «Сенатських об'яв» не виявлено. Газета припинила своє існування з 26 лютого 1917 р. після повалення монархії. Саме цим пояснюється обмеження відповідної статистичної інформації у наведених нижче таблицях 1914-м роком.

Як і в попередні періоди, аналітичний огляд складових земельного ринку почнемо із характеристики угод на купівлю-продаж землі. За нашими підрахунками, в межах дев'яти українських губерній протягом 1901 – 1914 рр. на повітовому рівні було укладено 318351 торгову угоду на купівлю та продаж землі [410, табл. 1; 415, с. 2; 416, с. 2; 417, с. 2; 418, с. 2; 419, с. 2; 420, с. 2; 421, с. 2; 422, с. 2; 115, с. 16 – 23; Підрах. авт.]. З них – 166503 угоди, або 52,3% їх загальної кількості, припадає на район Лівобережної а також Слобідської України; 90036 таких угод, або 28,3% були укладені в межах Правобережної, а ще 61812 угод, або

19,4% – в межах Південної України. Наведені кількісні показники, незважаючи на те, що охоплюють лише 13 років, тоді як у двох попередніх періодах – відповідно 18 і 20 років, тим не менше помітно переважають аналогічні за 1863 – 1880 та 1881 – 1900 роки. Це засвідчує наведена нижче таблиця 26.

Таблиця 26

**Кількість угод на купівлю-продаж землі в Україні
за 1863 – 1914 рр. [27; 410; 415 – 422; 115]**

Райони України	Кількість %% 1863 – 1880 рр.		Кількість %% 1881 – 1900 рр.		Кількість %% 1901 – 1914 рр.		Кількість %% 1863 – 1914 рр.	
	1	2	3	4	5	6	7	8
Лівобережжя	49632	69,6	123996	65,6	166503	52,3	340061	58,8
Правобережжя	7218	10,1	29448	15,6	90036	28,3	126702	21,9
Південь	14444	20,3	35571	18,8	61812	19,4	111827	19,3
Україна	71294	100,0	188945	100,0	318351	100,0	548590	100,0

Вміщена у ній інформація засвідчує неухильне й досить інтенсивне зростання кількості торгово-поземельних операцій по всій території України, в чому відчувається вплив описаних вище подій. Як і раніше, основна маса таких угод припадає на Лівобережну та Слобідську Україну. Зате в двох інших українських районах сталися відчутні зміни. Зокрема, Правобережна Україна, яка упродовж другої половини XIX ст. помітно відставала за своїми кількісними і якісними показниками від району Південної України, впевнено обійшла останній за цим показником на початку XX ст. Причину такого явища слід шукати, по-перше, у відсутності земельного голоду на Півдні й, по-друге, у поступовому вирішенні існуючих на Правобережжі соціальних та національних проблем. Водночас дані таблиці 26 підтверджують правильність зробленого раніше висновку про поступове вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в окремих районах України в міру зміцнення в них позицій нових – товарно-грошових виробничих відносин. Так, незважаючи на збереження у 1901 – 1914 рр. Лівобережною Україною кількісної переваги в цьому компоненті ринково-поземельних відносин над іншими українськими районами, її частка в загальноукраїнському показнику скоротилась від 69,9% до 52,3%. Натомість остання помітно зросла для району Правобережної України – від 10,1% до 28,3%.

Найбільш стабільною упродовж всього післяреформеного періоду продовжувала залишатися в загальноукраїнському показнику частка Південної України.

Подібна картина спостерігалася і на губернському рівні. Як і в попередні роки, найбільше торгово-поземельних угод укладалось у Полтавській та Чернігівській губерніях, де їх було зафіксовано відповідно 66707 і 61159. По відношенню до загальноукраїнського показника це становило відповідно 21% і 19,2%. У Харківській губ. було укладено 38637 угод або 12,1%. Далі компактно йшли показники трьох правобережних губерній. У Київській губ. вони склали 32458 угод і 10,2%, у Волинській – 30920 угод і 9,7%, у Подільській – 26658 угод і 8,4%. Найменше в цей період таких угод виявилось у трьох південноукраїнських губерніях: у Херсонській губ. – 24348 або 7,6%, у Таврійській – 23284 або 7,3% і у Катеринославській – 14180 або 4,5%. Зміни, які на початку ХХ ст. сталися в цьому відношенні порівняно з попередніми роками та періодами, показані у таблиці 27. Її дані свідчать, що дві Лівобережні губернії – Полтавська та Чернігівська, хоча й залишалися районом найінтенсивнішого товарообміну землею, проте продовжували поступово втрачати свою частку по відношенню до загальноукраїнського показника. Так, у Полтавській губ. в 1901 – 1914 рр. вона скоротилась порівняно з 1863 – 1880 рр. на 11,3%, у Чернігівській губ. – на 7,7%.

Таблиця 27

**Кількість угод на купівлю-продаж землі
за 1863 – 1914 рр. по губерніях України [27; 115; 410; 415 – 422]**

Губернії України	Кількість %% 1863–1880 рр.		Кількість %% 1881–1900 рр.		Кількість %% 1901–1914 рр.		Кількість %% 1863–1914 рр.	
	2	3	4	5	6	7	8	9
Полтавська	23025	32,3	55248	28,8	66707	21,0	144980	25,1
Харківська	7460	10,5	20782	11,1	38637	12,1	66879	11,6
Чернігівська	19147	26,9	47796	25,3	61159	19,2	128102	22,1
Волинська	2976	4,2	12481	6,7	30920	9,7	46377	8,0
Київська	2584	3,6	11630	6,3	32458	10,2	46672	8,1
Подільська	1658	2,3	5327	3,0	26658	8,4	33643	5,8
Катеринославська	4212	5,9	8200	4,3	14180	4,5	26592	4,6
Таврійська	4199	5,9	14947	8,0	23284	7,3	42430	7,4
Херсонська	6033	8,5	11856	6,4	24348	7,6	42237	7,3
Разом	71294	100,0	188945	100,0	318351	100,0	578590	100,0

Натомість дані наведеної вище таблиці 26 фіксують високі темпи зростання такої частки у всіх трьох правобережних губерніях. Так, протягом 1901 – 1914 рр. вона зроста порівняно з 60 – 70-ми роками ХІХ ст. у Волинській губ. на 5,5%, у Київській – на 6,6% і у Подільській – на 6,1%. Характеризуючи еволюцію земельного ринку в перше післяреформене двадцятиліття, ми вже звертали увагу на те, що саме у правобережних губерніях російський уряд через низку законодавчих документів штучно стримував його розвиток, забороняючи купівлю землі особам польського походження та переселенцям з привіслінських губерній. До останніх, як відомо, були віднесені губернії, розташовані в басейні р. Вісли і до яких належали Варшавська губ., Калішська губ., Келецька губ., Ломжинська губ., Люблінська губ., Петроковська губ., Полоцька губ., Романська губ., а також Сувалкська та Седлецька губернії [603, с. 334 - 336]. У цих же документах було оговорено, що такі обмеження діятимуть «до остаточного влаштування Західного краю шляхом достатнього посилення у ньому числа російських землевласників» [29, с. 9]. До Західного краю входили всі три українські правобережні губернії. Перебуваючи у складі колишньої польсько-литовської держави Речі Посполитої, вони отримали у спадок після неї величезні земельні володіння, які продовжували належати польським магнатам із наймогутніших польських кланів – родин Потоцьких, Браницьких, Красицьких, Радзивілів та іншим. Це тривалий час продовжувало і після скасування кріпосного права зберігати перевагу польської приватної земельної власності над такою ж у російського дворянства. За даними, які наводить французький дослідник проблеми Д. Бовуа, така перевага поляків відчувалась на Правобережжі аж до початку 90-х років ХІХ ст. Ще, у 1893 р. площа земельних володінь російського дворянства становила тут 2947,3 тис. дес., тоді як польського – 3525,5 тис. дес. [203, с. 68]. Саме на 60 – 80 – ті роки ХІХ ст. й припадали головні обмеження щодо придбання земельних ділянок в межах правобережних українських губерній особами польського походження. Зокрема вони передбачали анулювання вже укладених ними торгово-поземельних угод та заборону нових подібних угод. Обмежений губернаторами та генерал-

губернатором дозвіл на придбання земель поза містами та містечками дозволявся лише у вигляді ліквідації черезполосся, для налагодження промислового виробництва та у ряді інших випадків [29, с. 9 - 11]. Ситуація тут почала поволі змінюватися, починаючи з другої половини 90-х років, чому неабияк сприяла відповідна політика російської адміністрації. Вже у 1896 р. тут було зафіксовано досить відчутну перевагу російської приватної земельної власності над польською. Тоді першим належало 3385,8 тис. дес., а другим – 3086,9 тис. дес. [203, с. 72]. Приблизно на такому рівні співвідношення між землеволодінням російського та польського дворянства утримувалось до 1914 р. [203, с. 73]. Зрештою, це навіть дозволило російському керівництву відновити для найбільшій частини польської шляхти право купувати землю, але тільки з особистого дозволу генерал-губернатора і не більше 60 дес. на одну родину [203, с. 72]. Аналізуючи дані таблиці 27, можна помітити те, що найстабільнішими наслідками купівлі-продажу землі відзначалися лише південноукраїнські губернії – Катеринославська, Таврійська та Херсонська. Протягом 1901 – 1914 рр. показники першої з них складала по відношенню до України в цілому 14180 угод, або 4,5%, другої – 23284 угоди, або 7,3% і третьої – 24348, або 7,6%. І хоча на початку ХХ ст. вони в кількісному відношенні дозволили випередити себе трьом правобережним губерніям, їхня частка щодо загальноукраїнського показника продовжувала залишатися майже незмінною. В цілому ж кількісний розподіл торгово-поземельних угод як на губернському, так і на порайонному рівні протягом 1910 – 1914 рр. знову підтвердив наявність процесу вирівнювання темпів еволюції земельного ринку на українських землях.

Загальна картина динаміки укладання торгово-поземельних угод в Україні на початку ХХ ст. представлена у Додатку 9 [27; 115; 410; 415 – 422]. Як і у попередні роки, ми також визначаємо базовий показник для 1901 – 1914 рр. Таким є числовий показник 1901 р., прийнятий нами для України в цілому та для її окремих районів і губерній за 100%. При цьому відзначимо, що його співставлення з даними наступних за ним років у звичному порядку можливе тільки по 1910 р. включно. Дані на 1911 – 1914 рр., як говорилося вище, подані

разом. Це слід враховувати, зустрічаючи надвисокі відсоткові показники за весь вказаний чотирирічний цикл. Тож вважаємо за можливе наводити їх окремо від показників 1901 – 1914 рр. Враховуючи все, це спробуємо проаналізувати наявну [27; 115; 410; 415 – 422] інформацію. Вона свідчить, що для України в цілому базовий показник виявився перевищеним до 1910 р. більше ніж удвічі, склавши 223,8% по відношенню до рівня 1901 р. Протягом наступних 1911 – 1914 рр. їхній сумарний показник виявився ще більш високим, склавши 838,3% до базового рівня 1901 р. По окремих районах аналогічні показники були такими:

	1910 р.	1911 – 1914 рр.		1910 р.	1911 – 1914 рр.		1910 р.	1911 – 1914 рр.
Лівобережна Україна:	174,0%	687,4%	Правобережна Україна:	363,2%	1344,8%	Південна Україна:	245,9%	817,0%
Полтавська губ.	188,0%	510,3%	Волинська губ.	153,9%	832,6%	Катеринославська губ.	170,0%	445,7%
Харківська губ.	180,9%	815,4%	Київська губ.	425,8%	1409,9%	Таврійська губ.	185,5%	759,7%
Чернігівська губ.	153,0%	821,5%	Подільська губ.	1179,7%	3613,8%	Херсонська губ.	434,1%	1328,8%

Вони свідчать, що найбільш інтенсивне зростання кількості торгово-поземельних угод мало місце на Правобережній Україні, особливо у Подільській та Київській губерніях, а також у Херсонській губ. на Півдні України. Якщо аналізувати динаміку таких угод по окремих роках, то відразу можна помітити ряд закономірностей. Так, в період економічної кризи 1900 – 1903 рр., апогей якої припав на 1902 р., найбільше скорочення кількості угод по відношенню до базових показників спостерігалось у промислово розвинутих Катеринославській і Харківській губерніях, а також у Волинській губ. Щодо останньої, то на скорочення торгівлі землею тут вплинули, по-перше, наслідки кризи, яка охопила поширене в цьому районі металургійне, а також текстильне виробництво. По-друге, цьому сприяла заборона німецьким та іншим колоністам, яких тут виявилось досить багато, купувати землю. І нарешті, по-третє, боязнь тих же колоністів та місцевих поміщиків втратити свої земельні володіння, придбавши їх в умовах наростання масового селянського руху напередодні першої російської революції. Про те, що останнє виявилось в цьому відношенні досить суттєвим фактором, засвідчили події революції 1905 – 1907 рр., коли виникла небезпека

безоплатного переходу поміщицьких та інших земель до рук селянства. До таких дій закликали селян, зокрема, більшовики та члени есерівських «селянських спілок». Останні найбільш активно діяли у межах традиційно «селянських» губерній України – Полтавської та Чернігівської [68; 74; 154; 602]. Не дивно, що саме на 1906 р. припадає найнижчий в Україні показник укладання торгово-поземельних угод, і саме у Полтавській та Чернігівській губерніях. Після закінчення революції, з 1908 р. починається інтенсивне зростання кількісних показників укладання угод як по Україні в цілому, так і по окремих її районах та губерніях. У великій мірі цьому сприяв і початок здійснення столипінської аграрної реформи.

Проблеми, згадувані при характеристиці торгово-поземельних угод, зрештою були характерними для й інших складових земельного ринку, і, зокрема, для його товару – землі. За нашими підрахунками в межах України протягом 1901 – 1914 рр. у ринковому обігу побувало 10948032,3 дес. землі [27; 113; 115, с. 24 – 35; 410, табл. 2; 415, с. 2; 416, с. 2; 417, с. 2; 418, с. 2; 419, с. 2; 420, с. 2; 421, с. 2; 422, с. 2]. При цьому на частку Лівобережної України її припадало 2815532,4 дес., що становило 25,6% від усієї землі, яка в цей час перебувала в ринковому обігу України. Ще 3931433,7 дес. такої землі, або 35,9% її по Україні в цілому, перебувало в ринковому обігу на Правобережній Україні. Решта 4201066,2 дес., або 39,4% від загальноукраїнського показника, поступило в ринковий обіг у межах Південної України. Якщо наведені тільки що дані порівнювати з аналогічними за попередні роки та періоди (див. таблицю 28), то виявимо, що за кількістю землі в ринковому обігу початок ХХ ст. значно поступається в цьому відношенні 80 – 90-м рокам ХІХ ст. – на 2837,1 тис. дес., або більше ніж на чверть.

Однак при цьому ми маємо враховувати кількість років, взятих для порівняння. А їх у періоді 1881 – 1900 рр. враховано 20, тоді як на початку ХХ ст. – лише 14, а у 60 – 70-х – 18. Виходячи з цього, доречним буде порівняти середню кількість десятин землі у ринковому обігу з розрахунку на один рік у кожному з трьох визначених періодів.

Кількість землі у ринковому обігу в Україні
за 1863 – 1914 рр. [27; 113; 115; 410; 415 – 422]

Райони України	Землі у ринковому обігу							
	1863 – 1880 рр.		1881 – 1900 рр.		1901 – 1914 рр.		1863 – 1914 рр.	
	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Лівобережжя	2353,3	22,8	3738,5	27,1	2815,6	25,7	8907,4	25,4
Правобережжя	2834,3	27,4	3939,0	28,6	3931,4	35,9	10704,7	30,5
Південь	5139,2	49,8	6104,8	44,3	4201,1	39,4	15445,1	44,1
Україна	10326,8	100,0	13782,3	100,0	10948,1	100,0	35057,2	100,0

Для України ці показники будуть такими:

Райони України	В середньому тис. дес. на один рік у:			
	1863 – 1880 рр.	1881 – 1900 рр.	1901 – 1914 рр.	1863 – 1914 рр.
Лівобережжя	130,7,	187,1,	201,1,	171,4,
Правобережжя	157,5,	197,0,	280,8,	205,9,
Південь	285,5,	305,2,	300,1,	297,0,
Україна	573,7,	689,3,	782,0,	674,2.

Вони засвідчують, що середньорічні темпи купівлі-продажу землі як по Україні загалом, так і по її окремих районах, з кожним наступним історичним періодом неухильно зростали. Певним винятком із цього стала Південна Україна, середньорічні показники якої на початку ХХ ст. дещо зменшились порівняно з 80 – 90-ми рр. Причиною як цього явища, як і того, що в Правобережній Україні аналогічні показники істотно покращились, став процес вирівнювання темпів розвитку земельного ринку як в цих районах, так і по Україні в цілому. Повертаючись до даних наведеної вище таблиці 28, зазначимо, що вони фіксують також інтенсивне зростання загальноукраїнської частки Правобережної України, при одночасному скороченні такої для Лівобережної, Слобідської й, особливо, для Південної України. Аналогічні процеси на погубернському рівні відображені у поданій нижче таблиці 29. Її дані вказують на те, що на рівні окремих губерній, як і на порайонному рівні, найбільш серйозні зміни на початку ХХ ст. відбувалися на Правобережжі та Півдні. Серед правобережних губерній слід виділити, перш за все, Волинську.

**Кількість землі в ринковому обігу губерній України
у 1863 – 1914 рр. [27; 113; 115; 410; 415 – 422]**

Губернії	Землі у ринковому обігу							
	1863 – 1880 рр.		1881 – 1900 рр.		1901 – 1914 рр.		1863 – 1914 рр.	
	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%	У тис. дес.	У %%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Полтавська	835,5	8,1	1363,2	9,9	953,1	8,7	3151,8	9,0
Харківська	781,9	7,6	1342,2	9,8	1006,2	9,2	3130,3	8,8
Чернігівська	735,9	7,2	1033,1	7,5	856,3	7,8	2625,3	7,6
Волинська	1013,5	9,8	2047,0	14,8	2096,1	19,1	5156,6	14,7
Київська	1002,9	9,7	1189,1	8,6	117,2	10,2	3309,2	9,4
Подільська	817,9	8,0	702,9	5,1	718,1	6,6	2238,9	6,4
Катеринославська	1476,9	14,2	2048,0	14,9	1203,0	11,0	4727,9	13,4
Таврійська	1576,2	15,2	1825,8	13,2	1297,3	11,8	4699,3	13,3
Херсонська	2086,1	20,2	2231,0	16,2	1700,7	15,5	6017,8	17,4
Разом по Україні	10326,8	100,0	13782,3	100,0	10948,0	100,0	35057,1	100,0

Вона і раніше виділялась поміж інших губерній, та й не тільки правобережних, досить великою кількістю землі в ринковому обігу. А на початку ХХ ст. взагалі випередила всіх їх за цим показником. Значною мірою це, як нам здається, було пов'язане з ліквідацією тут юридичних обмежень щодо участі у ринково-поземельних операціях іноземців, зокрема поляків і особливо німців, колонія котрих на Волині налічувала близько 200 тис. чол. [484, с. 17 – 18] і які на початку ХХ ст. інтенсивно примножували власне приватне землеволодіння. Німецькі колоністи відігравали помітну роль також і у ринково-поземельних відносинах на Півдні України [483, с. 44]. Відчутне скорочення в цей період кількості землі на ринках Полтавської та Харківської губернії, скоріше за все, було викликане дедалі зростаючим протиріччям між поміщиками та трудовим селянством, апогей якого припав на 1902 і 1905 – 1906 рр. Адже саме ці категорії приватних земельних власників були на Полтавщині й Харківщині основними дійовими особами на місцевому земельному ринку. Загальну картину надходження землі на ринок у 1901 – 1914 рр. подано нижче у Додатку 10 [27; 113; 115; 410; 415 – 422]. Її дані дають можливість проаналізувати динаміку цього процесу як по Україні в цілому, так і по окремих її районах та губерніях. Вони свідчать, що у 1910 р. показник землі в ринковому обігу для України в цілому склав 134,7%, а показник 1911 –

1914 рр. – 413,4% до базового рівня 1901 р., традиційно прийнято нами за 100%. Для окремих районів України ці показники були відповідно такими: Лівобережжя – 117,7% і 378,1%, Правобережжя – 119,3% і 472,8%, Південь – 163,9% і 381,3%. У окремих губерніях показники 1910 і 1911 – 1914 рр. по відношенню до базових становили:

Полтавська губ. – 116,8% і 302,3%;
Харківська губ. – 150,5% і 533,6%;
Чернігівська губ. – 96,1% і 348,3%;

Волинська губ. – 80,5% і 474,5%;
Київська губ. – 152,9% і 450,0%;
Подільська губ. – 227,9% і 510,2%;

Катеринославська губ. – 115,3% і 194,2%;
Таврійська губ. – 150,8% і 418,2%;
Херсонська губ. – 248,7% і 597,3%.

Можна помітити, що на всіх рівнях – загальноукраїнському, районному та губерньському спостерігається стійка тенденція до зростання земельного ринку по відношенню до базових показників 1901 р. Виняток становлять показники Чернігівської та Волинської губерній, які у 1910 р. виявились нижчими, ніж їхні базові. Відзначимо і те, що останній виявився у обох сам по собі досить високим, а, отже, перевершити його у наступне десятиріччя вдалося лише одного разу – у Волинській губ. у 1909 р. Подібна ситуація склалася і у Полтавській губ., але там базовий показник за вказаний період було перевищено тричі – у 1907 р. та 1909 – 1910 рр. Натомість, саме в трьох названих губерніях і були зафіксовані найнижчі для України початку ХХ ст. показники: у 1905 р. на Полтавщині – 52,0% і Чернігівщині – 41,6%, та у 1907 р. на Волині – 52,2% від їхніх базових рівнів 1901 р. Як бачимо, всі вони прийшлися на період революції 1905 – 1907 рр. До цього додалися й роки післякризового застою, який датується 1904 – 1906 рр. [501, с. 196]. Натомість, зростання показників надходження землі на український ринок повсюдно спостерігається протягом 1911 – 1914 рр. Цьому сприяли такі фактори, як економічне піднесення 1910 – 1913 рр., здійснення столипінської аграрної реформи та початок Першої світової війни. Загалом же, надходження землі на ринок початку ХХ ст. свідчить фактично про дестабілізацію ринково-поземельних відносин у 1911 – 1914 рр. А, отже, про втрату ними тієї стабільності, яка мала місце в попередній період.

Поступове розширення торгово-поземельних операцій об'єктивно сприяло залученню для цього все нових коштів. Характеризуючи земельний ринок 80 – 90-х рр. ХІХ ст., ми відзначили прогресуючі капіталовкладення у земельну власність та зростання вартості землі. Ця тенденція продовжувала зберігатися і в наступний період. За нашими підрахунками, протягом 1901 – 1914 рр. на торгово-поземельні операції в Україні було затрачено не менш як 1 млрд. 882 млн. 761,9 тис. рублів. Повна картина надходжень зазначених коштів на земельний ринок України відображена у Додатку 11 [27; 115; 410; 415 – 422]. Наведені в ньому статистичні показники свідчать, що, із зазначеної вище суми, 518 млн. 724,3 тис. руб. було вкладено у придбання землі в межах Лівобережної України та Слобожанщини. Це склало 27,6% від загальноукраїнського показника. Ще 575 млн. 584,6 тис. руб., або 30,6%, було витрачено на купівлю землі в межах Правобережної України. Решта 788 млн. 453 тис. руб., або 41,8% всієї суми, припали на долю південноукраїнського району. Відтак, показники третього з виділених нами умовних періодів еволюції українського земельного ринку, не дивлячись на те, що хронологічно він виявився найкоротшим, помітно перевищили аналогічні показники попередніх двох періодів. Це засвідчує, зокрема, Додаток 12 [27; 115; 410; 415 – 422]. Наведені в ньому дані свідчать, що протягом 1901 – 1914 рр. у придбання землі в межах України було вкладено коштів більше, ніж за увесь попередній післяреформений період. Найбільш інтенсивним цей процес був на Правобережній Україні. Адже лише тут відсоткові показники по відношенню до України в цілому відзначалися наростанням. Навпаки, частка Лівобережної та Південної України на початку ХХ ст. порівняно з попереднім періодом дещо знизилась.

Ситуація з розподілом коштів між окремими українськими губерніями відображена у поданій нижче таблиці 30 і загалом була такою (у тисячах рублів):

Полтавська губ. – 210245,2 або 11,2%;	Волинська губ. – 198155,5 або 10,5%;
Харківська губ. – 197009,1 або 10,4%;	Київська губ. – 199269,3 або 10,6%;
Чернігівська губ. – 111470,0 або 5,9%;	Подільська губ. – 178159,8 або 9,5%;

Катеринославська губ. – 234869,2 або 12,4%;

Таврійська губ. – 201014,6 або 10,5%;
Херсонська губ. – 352569,2 або 19,0%.

Наведена вище інформація вказує на те, що в абсолютних величинах найбільше коштів для придбання землі було використано протягом 1901 – 1914 рр. у Херсонській губ. – понад 352 млн. 569 тис. рублів, або 19% затрачених на це в Україні коштів. Понад 200 млн. рублів пішло на придбання земельної власності у Катеринославській, Полтавській і Таврійській губерніях. Близькими до них виявились і показники Київської, Волинської та Харківської губерній. Найменше коштів на придбання землі було затрачено у Подільській, і особливо, у Чернігівській губерніях. У порівнянні з іншими хронологічними періодами, які охоплюють останню третину XIX ст. і навіть трохи більше, наведені вище погубернські показники представлені у таблиці 30. Вміщені у ній дані наочно ілюструють помітне зростання капіталовкладень у землю, і водночас фіксують те, що у окремих губерніях цей процес за своєю інтенсивністю був далеко не однаковим. Про останнє говорять, зокрема, зміни у розподілі грошових затрат

Таблиця 30

**Погубернські витрати на придбання землі в Україні
у 1863 – 1914 рр. [27; 115; 410; 415 – 422]**

Губернії України	Сума в російських рублях (тис. руб.)							
	1863 – 1880 рр.		1881 – 1900 рр.		1901 – 1914 рр.		1863 – 1914 рр.	
	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Полтавська	28704,0	10,1	128788,9	12,7	210245,2	11,2	367738,1	11,5
Харківська	29083,8	10,4	113214,7	11,1	197009,1	10,4	339307,6	10,7
Чернігівська	18497,1	6,4	64494,0	6,3	111470,0	5,9	194461,1	6,1
Волинська	18722,8	6,6	76717,9	7,5	198155,5	10,4	293596,2	9,2
Київська	37709,9	13,2	102235,1	10,1	199269,3	10,5	339214,3	10,7
Подільська	36628,6	13,1	75089,0	7,4	178159,8	9,5	289877,4	9,1
Катеринославська	36401,1	12,7	151471,7	14,9	234869,2	12,4	422742,0	13,3
Таврійська	25455,1	9,1	121044,5	11,9	201014,6	10,7	347514,2	10,9
Херсонська	50110,8	18,4	184084,9	18,1	352569,2	19,0	586764,9	18,5
Разом по Україні	280345,3	100,0	1017140,7	100,0	1882761,9	100,0	3180247,9	100,0

по губерніям та зміна частки кожної з них по відношенню до загальноукраїнського показника. На початку XX ст. остання зросла для Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської губерній.

Навпаки, аналогічні показники за цей же період зменшились для Катеринославської, Полтавської, Таврійської та Чернігівської губерній. До речі, саме Чернігівська губ. виявилась єдиною в Україні, яка протягом усього післяреформеного періоду неухильно втрачала свою частку в загальноукраїнському показнику. Динаміка надходження коштів на земельний ринок України протягом 1901 – 1914 рр. цілком закономірно була ідентичною тій, яку ми спостерігали під час аналізу надходження землі в ринковий обіг.

Характеризуючи попередні періоди в еволюції українського земельного ринку, ми вже зупинялися на важливості та специфічності такої його складової, як ціна товару, тобто землі. Йшлося і про методику відповідних статистичних підрахунків. Аби не повторювати сказане з цього приводу вище, відзначимо, що все воно було враховане при характеристиці ринково-поземельних цін в Україні на початку ХХ ст. Необхідні для цього статистичні показники представлені у додатку 31 [27; 115; 410; 415 – 422]. На цей раз вони дещо відрізняються від попередніх показників такого змісту. Це викликано тим, що саме на цей період припадають ті суттєві фактори в житті населення Російської імперії, які помітно впливали на кон'юнктуру і характер земельного ринку. Про них сказано досить багато на початку даного параграфу. Враховуючи досить часту зміну ситуації на земельному ринку, ми вирішили включити до Додатку 31 дві додаткові графи (13 – 14), в яких інформація про земельні ціни подана не по роках, як завжди, а по п'ятирічках. Окрім усього іншого, це дає можливість більш об'єктивно оцінити дані про ціни у 1911 – 1914 рр., інформацію по яких подано за весь чотирирічний період відразу. Все це робить вміщені у Додатку 31 інформативні дані більш операбельними і прийнятними як для правильної оцінки стану земельних цін на початку ХХ ст., так і для порівняння їх з аналогічними показниками цін на землю за попередні роки та періоди.

Вміщена у Додатку 31 інформація стосується середніх цін на землю в Україні, а також у її окремих районах та губерніях протягом 1901 – 1914 рр. Наведені в ній статистичні дані фіксують майже щорічне неухильне зростання земельних цін, які практично не опускаються до позначки, нижче базового рівня,

яким є показник 1901 р., прийнятий нами за 100%. Найбільше таких випадків зафіксовано у Катеринославській губернії – у 1902, 1904 і 1905 рр. Щоправда, гірший показник має Таврійська губернія (1902 – 1903, 1908 – 1909). Однак, враховуючи те, що більшість її території була практично непридатною для успішного сільськогосподарського використання, її показники навряд-чи можна вважати типовими для тогочасної України. У Київській губ. такі випадки мали місце двічі – у 1902 і 1908 рр., у Харківській губ. – одного лише 1902 р. Як бачимо, найчастіше в цьому відношенні фігурує 1902 р., на який, ми пам'ятаємо, прийшовся апогей фінансово-економічної кризи 1899 – 1903 рр. Не дивно, що падіння цін на землю спостерігалось саме в тих губерніях, де її придбання носило найбільш підприємницький характер. Решта губерній, як і Україна в цілому, таких спадів не переживали. Цікавим є і порівняння середніх цін на землю у 1901 – 1905, 1906 – 1910 і у 1911 – 1914 рр. (див. Додаток 31, графи 12 – 14). Воно свідчить, що з трьох названих хронологічних відрізків майже повсюдно найінтенсивніше зростання цін спостерігалось у 1911 – 1914 рр. Виняток становила тільки Полтавська губ., де середня ціна землі за 1906 – 1910 рр. склала 383,12 руб. за десятину, тоді як у 1911 – 1914 рр. – 296,41 руб. В решті губерній, у всіх районах, та по Україні в цілому, показники 1911 – 1914 рр. виявились вищими за інші. Найменші середні ціни на землю повсюдно спостерігались на початку ХХ ст. у 1901 – 1905 рр. Таке становище загалом було закономірним через масові аграрні рухи 1902 і 1905 рр. і наступну за ними столипінську аграрну реформу 1906 – 1916 рр. Що стосується третього періоду еволюції українського земельного ринку, то середні ціни на землю за 1901 – 1914 рр. повсюдно, включаючи й Україну в цілому, виявились набагато вищими за свої базові показники. По Україні вони склали 134,9% до рівня 1901 р., а по окремих районах були, відповідно, такими: Лівобережжя – 138,6%; Правобережжя – 150,3% і Південь – 122,1%. Аналогічні показники по окремих українських губерніях відповідно були такими:

Полтавська губ. – 142,7%;
Харківська губ. – 136,3%;
Чернігівська губ. – 125,7;

Волинська губ. – 163,5%;
Київська губ. – 126,5%;
Подільська губ. – 130,8%;

Катеринославська губ. – 119,5%;
Таврійська губ. – 116,5%;
Херсонська губ. – 136,9%.

Як бачимо, за весь період 1901 – 1914 рр. найбільша інтенсивність зростання середніх цін на землю спостерігалася: серед районів – на Правобережжі, а на губернському рівні – у Волинській, Полтавській, Херсонській та Харківській губерніях. Найменш інтенсивно це відбувалось на Півдні, й, зокрема, у Катеринославській і Таврійській губерніях.

Цікавим є порівняння середніх цін на землю у другій половині XIX та на початку XX ст. Необхідні для цього статистичні показники представлені нижче у таблиці 31. Вони свідчать, що на початку XX ст. відбувається різкий стрибок земельних цін в Україні, які на початку Першої світової війни зросли тут порівняно з кінцем XIX ст. приблизно у 2 – 3 рази. І це було наслідком не стільки природної еволюції земельного ринку, скільки постійного впливу на нього з боку об'єктивних соціально-економічних та політичних (адже земля почала перетворюватись у вагомий аргумент впливу різних політичних сил на маси та у

Таблиця 31

Середні річні ціни на землю в Україні

(друга половина XIX – початок XX ст.) [27; 115; 410; 415 – 422]

Губернії та райони України	Середні ціни за десятину землі		
	1863 – 1880 рр.	1881 – 1900 рр.	1901 – 1914 рр.
	У рублях за дес.	У рублях за дес.	У рублях за дес.
Полтавська	34,36	94,48	220,60
Харківська	37,20	84,16	195,80
Чернігівська	25,04	62,43	130,18
Лівобережжя	31,97	81,92	184,24
Волинська	18,47	34,48	94,54
Київська	37,60	85,98	178,36
Подільська	44,78	106,88	248,07
Правобережжя	32,83	64,49	146,41
Катеринославська	24,65	73,96	195,23
Таврійська	16,16	66,30	154,94
Херсонська	24,02	82,52	207,39
Південь	21,79	74,80	187,68
Україна	27,14	73,78	171,97

їх політичному протистоянні) процесів, які, змінюючи один одного, або навіть співпадаючи у часі, безупинно супроводжували ринково-поземельні відносини упродовж усього початку ХХ ст. аж до повалення самодержавства.

Підбиваючи підсумок характеристиці третього, останнього, періоду в еволюції українського земельного ринку, відзначимо насамперед його дедалі зростаючу залежність від таких, так би мовити, знакових для тогочасного суспільства взагалі, й для населення Російської імперії зокрема, подій, як світова фінансово-економічна криза 1900–1903рр., революція 1905–1907рр., століпінська аграрна реформа та Перша світова війна. В ході безпосереднього впливу останніх на земельний ринок в межах України, протягом 1901 – 1914 рр. тут було укладено 318351 торгово-поземельних угод. В ході їх реалізації до ринкового обігу надійшло понад 10948 тис. дес. землі. За це же період на її придбання у особисту та колективну приватну власність було залучено близько 1 млрд. 883 млн. російських рублів. Як і раніше, найінтенсивніша торгівля землею відбувалася в межах Лівобережної України й Слобожанщини. Тут протягом 1901 – 1914 рр. було укладено понад 166,5 тис. торгово-поземельних угод, або 52,3% таких по Україні в цілому. На частку Правобережної України таких угод припало понад 90 тис., або 28,3%. На частку Південної України – відповідно понад 61,8 тис. угод, або і 19,4%. За кількістю землі у ринковому обігу першість міцно утримували південноукраїнські губернії. Протягом 1901 – 1914 рр. на Півдні України купувалось – продавалось понад 4,2 млн. дес., або 38,4% її загальноукраїнської кількості. Другою за цим показником йшла Правобережна Україна – понад 3,9 млн. дес., або 25,7%. Південна Україна вела перед і за кількістю коштів, вкладених у придбання землі. У 1901 – 1914 рр. на її частку припадало майже 788,5 млн. російських рублів, або 41,9% всієї суми, витраченої в Україні на купівлю-продаж землі. На частку Правобережної України таких коштів припадало близько 575,6 млн. руб., або 30,6% всієї суми. У Лівобережній Україні таких коштів було затрачено близько 518,8 млн. руб., або 27,5% від загальноукраїнського показника. Незважаючи на те, що третій період еволюції українського земельного ринку виявився найкоротшим, він по ряду показників

помітно випередив два попередні періоди. В першу чергу, це стосується капіталовкладень у придбання землі. Показник 1901 – 1914 рр. по Україні в цілому перевищив аналогічний показник 1881 – 1900 рр. майже у 1,9 рази, а показник 1863 – 1880 рр. – більше ніж у 6,7 рази. Те ж саме стосується і середніх цін на землю. У 1911 – 1914 рр. вони становили по Україні 171,97 руб. за десятину, тоді як у 1881 – 1900 рр. – 73,78 руб., а у 1863 – 1880 рр. – 27,14 руб. за десятину. Загалом же земельний ринок України на початку ХХ ст., особливо за умови успішного завершення аграрної реформи П. Столипіна, мав непоганий потенціал для своєї подальшої еволюції. Проте Перша світова війна і повалення в її ході самодержавства, а потім і перемога більшовиків, привели фактично до його ліквідації.

Як загальний підсумок еволюції українського земельного ринку протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відзначимо наступне. Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило перехід економіки Російської імперії на позиції ринково-економічних відносин. В орбіту капіталізованих економічних відносин потрапили й ті українські землі, які входили на той час до її складу. Більш швидкими темпами утвердження останніх відбувалось в галузі промислового виробництва і торгівлі. Значно важчим виявився шлях до цього переобтяженого залишками кріпосництва українського села. Тим не менше, нові тенденції в його розвитку почали проявлятися вже з перших післяреформених років. Прямим наслідком останніх стало формування капіталізованого українського земельного ринку. Проіснувавши з 1861 по 1917 рр., він і сьогодні залишається унікальним явищем в українській історії. Адже, ні у феодальному, ні у радянському суспільстві необхідних умов для його існування просто не існувало. Не існує їх поки що й у пострадянській Україні.

Аналізуючи еволюцію земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., ми виділяємо три умовні етапи цього процесу – 1861 – 1880, 1881 – 1900 і 1901 – лютий 1917 рр. Кожен з них охарактеризований у відповідному параграфі даного розділу. Там же відзначені й особливості кожного з них. Наявність відповідних джерел дозволила прослідкувати його еволюцію з 1863 по

1914 рр. Внаслідок проведеного їх наукового аналізу було встановлено, що в зазначений період український земельний ринок формувався і розвивався, як невід’ємна складова загальноросійського земельного ринку, проте мав свої особливості й специфічні риси. Протягом вказаного періоду в межах європейської частини Російської імперії у ринковий обіг надійшло не менше як 162,9 млн. дес. приватновласницької землі [Підраховано за: 106, с. 255; 113; 115].

До складу 47-ми губерній Європейської Росії, по яких є вищенаведені дані, входили й дев’ять українських губерній. Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії склали район Лівобережної і Слобідської України, Волинська, Київська та Подільська – район Правобережної, а Катеринославська, Таврійська і Херсонська – район Південної України. Саме вони й стали ареалом формування та подальшої еволюції українського земельного ринку. Наслідки останньої відображено у додатку 13 [27; 115; 410; 415 – 422]. Його дані засвідчують, що протягом 1863 – 1914 рр. в межах України нами зафіксовано: торгових угод на купівлю-продаж землі – 578590, землі у ринковому обігу – 35 млн. 057,1 тис. дес., вкладених у придбання землі коштів – 3 млрд. 180,3 млн. російських рублів. Наведені також середньостатистичні ціни однієї десятини землі по окремих районах, губерніях та по Україні в цілому за весь період функціонування українського земельного ринку. Грунтуючись на природних, економічних та інших особливостях українських земель, визначено, що найбільш інтенсивний попит на землю спостерігався на Лівобережній Україні. Водночас, найбільша пропозиція землі, як товару, була характерна для району Південної України. Правобережна Україна, в силу різних обставин, як об’єктивних, так і суб’єктивних, виявилась тим районом, в якому еволюція ринково-поземельних відносин спочатку штучно стримувалась урядовими колами Російської імперії, а згодом набула тут досить високих темпів розвитку. Ця обставина стала однією з головних причин появи в українських землях тенденції до вирівнювання темпів еволюції земельного ринку в Україні. Іншою надзвичайно важливою причиною цього явища стало поступове, але неухильне, утвердження капіталізованої системи господарювання і виробництва та ринково-виробничих відносин в

аграрному секторі економіки в межах Російської імперії загалом та українських земель у її складі зокрема.

Таким чином, на сторінках даного розділу було проаналізовано еволюцію українського земельного ринку та його основних складових. Такими були: попит і пропозиція на землю, а вони виражені у кількості торгово-поземельних угод; наявність товару, тобто землі у ринковому обігу; забезпечення його відповідним грошовим еквівалентом, тобто затратою відповідних коштів на його придбання; ціна товару, тобто землі. Однак, зрозуміло, будь-який ринок, в тому числі й земельний, у своїй основі повністю залежить від наявності його величності покупця, без якого він існувати просто не може. Тож у наступному розділі спробуємо познайомитися ближче з тими фізичними та юридичними особами, які продавали і купували землю, забезпечуючи цим самим функціонування українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ 4.
СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ РИНКОВО-ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У 1861 – ЛЮТОМУ 1917 рр.

Глибоке вивчення проблем еволюції земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. неможливе без хоча б побіжного знайомства з головними рушіями цього процесу, якими є реальні учасники укладання торгово-поземельних угод на купівлю та продаж землі. Знайомство з його рушійною силою, без якої існування будь-якого ринку взагалі й земельного зокрема просто неможливе, є актуальною і з точки зору сучасної методології дослідження історичного процесу. Адже в основі багатьох сучасних історичних досліджень перебуває конкретна людина чи група людей, які є не тільки об'єктами історичного пізнання, але й самі пізнаються через конкретні історичні події та явища. На цьому наголошують, зокрема, прихильники сформованого нещодавно поняття «нового історизму» або «історичного історизму», суть якого полягає в тому, що «людина пізнається через історію» [140, с. 89]. Опубліковані джерела вивчення еволюції ринково-поземельних відносин, головним з яких є «Матеріали по статистике движения землевладения в России», містять відповідну інформацію про основні категорії приватних земельних власників, які умовно поділяються на фізичних та юридичних. До фізичних осіб віднесено всіх особистих приватних земельних власників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Найвідомішими з них були дворяни, селяни-власники, козаки, колоністи, міщани, купці, почесні громадяни, іноземні піддані, духовенство. До юридичних осіб нами віднесено колективних земельних власників, основними з яких є сільські громади, селянські, міщанські, змішані та інші товариства, сільські та міські управи, банки, управління залізниць та шляхів сполучення тощо. Нижче пропонуємо їх коротку характеристику.

4.1. Основні категорії особистих земельних власників: дворяни, селяни-власники, привілейовані сільські обивателі

Серед названих категорій особистих приватних земельних власників безперечною елітою є категорія дворян, хоча в основних статистичних джерелах дворянство представлено разом з чиновниками та офіцерами. Скоріше за все їх упорядники мали на увазі тих представників двох останніх, які не були дворянами за походженням, але мали право вважатися такими [604, с. 326 – 328]. Російська історія по праву могла пишатися своїми родами, представники яких прославили країну на всіх теренах суспільного буття. Саме так сказано у анотації до неординарного генеалогічного видання, яке нещодавно з'явилося у Росії. До нього включено інформацію про 173 найвідоміших і найзначніших родів Російської імперії, з яких 4 – царські, 18 – купецьких і 153 – дворянські [605]. Серед останніх є й чимало таких, які тісно пов'язані з Україною, а то й є відверто українського походження. Як, наприклад, роди Безбородьків, Кочубеїв, Розумовських тощо. Все це говорить про те, що сказане у анотації до згаданого видання повністю стосується й українського дворянства, яке, в силу об'єктивних причин, було не настільки однорідним, як російське.

Термін «дворяни» (люди з двору) відомий у джерелах з кінця XII ст. [222, с. 133]. Спочатку так називали дворових людей князя із нижчих розрядів вільних слуг і холопів, яким за службу жалували маєтки [571, с. 188]. Поступово до дворян, зобов'язаних князям військовою службою і виконанням адміністративно-судових та інших доручень, почали приєднуватись і вищі розряди вільних слуг, в тому числі й боярських. Остаточне злиття бояр з дворянами датується серединою XVI ст. У 1722 р. згідно табелю про ранги Петра I до спадкових дворян були віднесені ті, хто мав чин обер-офіцера на військовій службі й колезького асесора на державній [222, с. 133]. Всі, кого наділяли землею, обов'язково мали служити і вчитися, що взагалі було в дусі петровських часів. Маніфест Петра III від 18 лютого 1762 р. звільняв дворян від обов'язкової служби. Це було підтверджено жалуваною грамотою Катерини II від 21 квітня 1785 р. Цей документ також дарував дворянам чимало привілеїв: свободу від служби, від особистих податків,

від тілесних покарань тощо. Проте, чи не найбільшим привілеєм для дворянства стало надання йому виняткового права на володіння селянами [571, с. 188]. Так, поступово, в Росії формувались виняткові права і привілеї для дворянства, як найвищого стану в тогочасному суспільстві.

Його невід'ємною складовою було й українське дворянство. Зародившись на зламі XVII – XVIII ст., надалі воно формувалося головним чином за рахунок українсько-польської шляхти на Правобережній Україні [606] та української козацької верхівки на Лівобережжі й Слобожанщині [607]. Наприкінці XVIII ст., коли вищезгадані українські землі, а також південноукраїнський регіон виявились інкорпорованими до складу Російської імперії, в Україну починає інтенсивно проникати російське дворянство. Таке поєднання логічно завершилось поширенням на українських дворян всіх привілеїв російського дворянства. «Жалувана грамота» 1785 р. зрівняла їх у правах. На цей час українське дворянство налічувало загалом близько 100 тис. чоловік [608, с. 34]. З поглибленням кризи традиційно-середньовічних відносин у першій половині XIX ст. спостерігається економічний занепад дворянства як українського, так і російського.

В першу чергу, криза охопила ті маєтки, а їх була більшість, які базувались на панщинному господарстві, а згодом поширилась і на оброчні. Як наслідок, заборгованість дворянських маєтків перед кредитними установами та приватними кредиторами в межах імперії почала швидко зростати. Дворяни дедалі більше закладали і перезакладали власні «кріпосні душі», тобто юридично належних їм селян. Якщо на початку XIX ст. в межах Російської імперії дворянами було закладено 5% належних їм кріпосних селян, то уже в тридцять роки – 42%, а в 1859 р. – 65%. На період скасування кріпосного права 27 тис. дворянських родин внаслідок цього виявились повністю позбавленими власних кріпаків, віддавши їх за борги кредиторам [500, с. 18]. Це становило понад п'яту частину всіх дворянських родин. У грошовому еквіваленті сума боргу напередодні реформи склала 425 млн. руб., що удвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [500, с. 18]. В межах України під заставою також опинилося близько

24% всіх поміщицьких маєтків [608, с. 34]. Проте і в таких умовах дворянство, як пануюча верства середньовічного суспільства, продовжувало залишатися головним власником землі.

Торкаючись проблеми дворянства, як власника землі, відразу зазначимо, що вона є не головною, а лише побіжною в нашому дослідженні. Головним завданням, яке ми переслідуюмо в даний момент, це не спроба схарактеризувати дворянську земельну власність як таку, а проаналізувати вплив на її еволюцію у післяреформений період з боку українського земельного ринку. Однак, зважаючи на те, що сьогодні увага дослідників до проблеми дворянства, особливо в умовах його відродження у пострадянському просторі, не тільки не слабшає, але й помітно зростає, спробуємо коротко зупинитись на суті проблеми. Вона була досить популярною в радянській історіографії [83; 108; 465; 475; 609; 610] і висвітлювалась переважно з точки зору занепаду дворянства як відповідного прошарку населення, як стану, тривалий час пануючого в межах Російської імперії. Один із найвідоміших дослідників дворянського землеволодіння А. Анфімов з цього приводу зазначав, що «поміщицькі латифундії в Росії основою капіталістичного господарства на землі не стали» [108, с. 381]. В пострадянській історіографії, як в українській [162; 611; 612], так і зарубіжній [206; 609] висвітлення післяреформеної еволюції дворянства є більш широким і охоплює різні боки його економічної та суспільної діяльності.

Особливо показовою в цьому відношенні є монографія історика із дальнього зарубіжжя Сеймура Беккера «Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России» [206]. В ній автор широко полемізує з прихильниками суто марксистської точки зору, щодо післяреформеного занепаду дворянства, відверто називаючи її «міфом» [206, с. 11 – 12]. Сам же він розглядає післяреформену еволюцію дворянства значно ширше, вважаючи її далеко неоднозначною. Визнаючи сам факт втрати дворянами більшої частини земель, які належали їм до реформи 1861 р. [206, с. 46 – 47], автор водночас наголошує на тому, що сам по собі цей факт ще не є ознакою занепаду дворянського стану. Навпаки, вважає він, звільнення селян від кріпосної

залежності створило вільний ринок сільськогосподарської землі, завдяки чому дворяни отримали можливість перетворювати власні земельні володіння у інші, потенційно більш прибуткові форми капіталу, тим самим «попутно відмовляючись від ролі землевласників на користь інших, більш приємних і близьких їм видів діяльності» [206, с. 50]. На наш погляд, підхід С. Беккера до вивчення проблеми пореформеного дворянства в межах Російської імперії є далеко неоднозначним. З одного боку, він у значній мірі новаторський, а з іншого, – є достатньо дискусійним. Це зайвий раз підкреслює необхідність подальшого вивчення проблеми з одночасним переосмисленням вже напрацьованого науково-інформаційного потенціалу.

Реформа 1861 р., скасувавши кріпосне право, водночас порушила одвічну становість середньовічного землеволодіння, в основі якого знаходилась дворянська земельна власність. Вже у ході реалізації законодавчих актів реформи, які передбачали передачу колишнім кріпосним селянам значної частини дворянської землі у вигляді викупних та дарчих наділів, дворяни втратили в межах України понад 6,7 млн. дес., або 26,7% свого дореформеного землеволодіння [75, с. 112]. Проте й після цього у власності дворян продовжувала залишатися величезна кількість землі – понад 18,5 тис. дес. [75, с. 112]. За іншими даними, внаслідок земельних реформ першої половини 60-х років XIX ст. у дев'яти українських губерніях в руках дворян залишилося 20,6 млн. дес. землі, що становило тоді 46,6% усього земельного фонду в Україні [466, с. 247]. Як бачимо, й після скасування кріпацтва дворянство продовжувало залишатися найбільшим в Україні землевласником.

З іншого боку, саме реформа 1861 р. різко підірвала економічний та виробничий потенціал дворянських господарств. Їхні господарі у більшості своїй виявились неготовими як до здійснення реформи, так і до перебудови власних господарств на засадах капіталізованого виробництва. Як наслідок, поміщицьке господарство, втративши свою виробничо-технічну і економічну перевагу над новим селянським господарством [534, с. 19], як стан головних землевласників середньовічного суспільства почало швидко занепадати. Правильність такого

висновку певною мірою підтверджує звіт чернігівського губернатора С. Шаховського міністру внутрішніх справ у вересні 1884 р. «По всій губернії, – сповіщав Сергій Володимирович, – і нині є не більше кількох десятків поміщиків, які володіючи пристойним капіталом, мали можливість нести затрати на ведення господарства» [524, арк. 2 – 3]. Такі обставини були серед числа тих, які змушували дворянство, в тому числі й у межах України, відмовлятися від самостійного ведення власного господарства, передаючи власну землю в оренду, заставляючи її у приватних осіб та у кредитних установах, або, зрештою, продаючи її іншим власникам.

Зокрема, великого поширення, особливо в перші післяреформені десятиліття, набула в Україні здача дворянам землі в оренду представникам інших верств населення: селянам, міщанам, купцям та іншим. Оренда землі, як зазначає українська дослідниця Н. Темірова, це «договір, за яким власник поступається правом користуватися землею орендареві з зобов'язанням для останнього виплачувати щорічно власнику певну орендну плату, встановлену заздалегідь і незалежну від результатів ведення господарства на цій землі» [162, с. 76]. Хоча, як правило, поміщики, особливо маломаєтні, віддавали перевагу відробітковій оплаті, або оплаті за частину врожаю. Так, у 80-х рр. XIX ст. поміщики Полтавської губ. здавали в оренду 30% своєї землі, в Чернігівській губ. із 1392 великих господарств 806, або 58%, не вели власну оранку, а у 251 маєтку власними силами оброблялося лише 25% всіх земельних угідь [611, с. 53]. Найпоширенішою вважалась дрібноземельна оренда, яка була доступною її основним орендарям – трудовому селянству. Користуючись економічною залежністю від них їхніх колишніх кріпаків, дворяни масово здавали їм у роздріб і на короткий термін, невеликі ділянки своєї землі, найчастіше за частину врожаю або за відробітки. Такий тип оренди мав відверто напівкріпосницький характер. Як зазначав дослідник проблеми П. Першин, селяни змушені були орендувати землю на таких умовах, аби не вмерти з голоду, уникнути штрафів за потрапу поміщицьких луків та сінокосів, отримати дозвіл на користуванням водоймищами, лісом тощо [92, с. 89]. Менш поширеною була крупноземельна

оренда, доступна головним чином купцям, заможним міщанам, сільським громадам тощо. Це був тип капіталізованої оренди, який передбачав грошову її оплату.

З утвердженням в аграрному секторі товарно-грошових відносин ситуація почала поступово змінюватись. Підпорядкування більшості дворянських господарств потребам ринку змушувало їхніх господарів збільшувати площу використання власних земельних угідь при одночасному скороченні та якісному погіршенні орендного фонду. Полтавський статистик М. Ркліцький, спираючись на далеко не повні дані, засвідчує, що у одній лише Полтавській губ. 1984 економії, обстежені протягом 80 – 90-х рр. XIX ст. збільшили власні посіви в середньому від 135 до 245 дес. на одне господарство, помітно скоротивши водночас власний орендний фонд [21, с. 5]. Тим не менше, останній і на початку XX ст. продовжував залишатися досить великим. За даними, які наводить російський дослідник А. Анфімов, лише на Лівобережній та Слобідській Україні він становив у 1901 р. 1329 тис. дес., що дорівнювало 40,1% такого по Україні в цілому [109, с. 200 – 201]. Досліджуючи проблему орендних відносин взагалі й роль у ній дворянства зокрема, Андрій Матвійович виділив цілий ряд її специфічних рис. Першою з них було те, що чим крупнішим виявлявся маєток, тим більша його частина здавалася в оренду [108, с. 85]. Сказане вище повністю стосувалося й українських латифундій, що підтверджують наслідки дослідження ним Карлівської економії графів Мекленбург-Стреліцьких у Костянтиноградському повіті Полтавської губ. Тут, напередодні Першої світової війни, із загальної площі маєтку, яка становила 55248 дес., в оренді у селян більш як з 30-ти навколишніх сіл та хуторів дрібними ділянками розміром від 1 дес. до 300 саж. перебувало 9150 дес. землі, або шоста частина площі всієї економії [540, с. 255 – 256]. Ще одна особливість «російського варіанту» оренди, на яку звернув увагу А. Анфімов, стосувалася його відмінності від земельної оренди у провідних європейських державах і зокрема у Англії та у Східній Німеччині.

В Англії, писав він, оренда, означала повне відділення землі від її власника, який перетворювався таким чином лише у отримувача земельної ренти. У Східній

Німеччині, де основою господарського функціонування юнкерського маєтку були прибуток і рента від власного господарства, оренда землі широко використовувалась лише як оплата праці постійних наймитів. В Російській імперії аналогічні порядки використання оренди зустрічалися лише у Прибалтиці, меншою мірою на Правобережній Україні та в Білорусі [108, с. 87]. В інших же районах імперії, продовжував далі автор, оренда, як правило, була тісно пов'язана з наявністю власного господарства у землевласника. Останнє ж, у свою чергу, майже повсюдно успішно функціонувало тільки за умови часткової його віддачі в оренду [108, с. 87]. Такої ж точки зору дотримується і Н. Темірова. «Поміщицьке господарство в другій половині XIX – на початку XX ст. переживало глибоку кризу, оскільки проявом поширення капіталістичних відносин був перехід до нових методів господарювання, чого не вдавалося зробити чималій кількості маєтків. Тому характерною рисою поміщицького господарства України періоду, який розглядається, як і в Росії в цілому, було набагато менше землекористування порівняно із землеволодінням» [162, с. 76]. По суті, вигідність оренди напряму залежала від наявності у землевласника активності у плані господарювання на власній землі.

Хронічна криза, яка супроводжувала більшість дворянських господарств, особливо дрібних та середніх, упродовж всього післяреформеного періоду, змушувала дворян позичати гроші, заставляти повністю або частково власні маєтки кредитним установам та приватним кредиторам. За даними ЦСК МВС станом на перше січня 1885 р. в межах України загалом під заставою перебувало понад 8,2 млн. дес., або 44% всіх приватновласницьких земель, в тому числі на Лівобережжі й Слобожанщині – понад 1,9 млн. дес., на Правобережжі – більш ніж 2,1 млн. дес. і на Півдні – понад 4,1 млн. дес. По окремих губерніях заставлені приватновласницькі землі, абсолютна більшість яких належала дворянам, розподілялась таким чином. Найбільше їх було в Херсонській губ. – 2052273 дес., або 61,5% усього приватновласницького земельного фонду в губернії. Іншими були показники Катеринославської губ. – відповідно 1449760 дес. і 50,2%, третіми – Полтавської губ. – 788866 дес. і 36,6%. Аналогічні показники інших українських

губерній на перше січня 1885 р. були такими: Київська губ. – 778280 дес. і 38,4%, Харківська губ. – 745369 дес. і 45,5%, Подільська губ. – 711760 дес. і 4,3%, Таврійська губ. – 650292 дес. і 24,8%, Волинська губ. – 637871 дес. і 23,4% і нарешті Чернігівська губ. – 397764 дес. і 24,5% [613, с. XX (табл. вкладиш)]. Застава дворянської землі за отримані під процент гроші помітно пошавилися з відкриттям у 1885 р. Дворянського земельного банку. За даними, які наводить український дослідник В. Теплицький, вже у 1902 р. в Україні під заставою перебувало не менше як 75% всіх приватновласницьких земель, тоді як по Європейській Росії в цілому – лише 52,3% [75, с. 251]. Відзначимо й те, що в перші післяреформені десятиліття до застави найчастіше вдавалися ті дворяни, які з тих чи інших причин не вели власного господарства. До таких, наприклад, належали чиновники окружних судів, в яких працювали переважно дворяни. В цьому переконує знайомство з даними про особовий склад окружного суду в повітовому центрі Чернігівської губ. м. Ніжині. За нашими підрахунками тут в останній чверті XIX ст. із 42-х його чиновників 22 були вихідцями із дворянських родин, складаючи 53,3% особового складу, 7 – із родин чиновників (16,6%), по три (7,1%) – вихідці із купців, селян і духовенства і по 2 (4,4%) були вихідцями із родин міщан та військовослужбовців [614, арк. 5 – 190]. Якщо до вихідців із дворян додати представників перелічених вище станів, які мали право на дворянство, то отримаємо 27 чол., яких можна було вважати дворянами. З них 9 чол. взагалі не мали земельної власності, а решта 18 чол. разом із близькими родичами володіли землею загальною площею 7642 дес. у шести губерніях – Київській, Курській, Мінській, Полтавській, Орловській та Чернігівській. У 11-ти з них земля перебувала під заставою, в тому числі у 6-ти чол. – повністю, а у 5-ти – частково. Загальна сума отриманих за це позик складала 14,2 тис. російських рублів [614, арк. 5 – 190]. Незаставленими лишалися ті землі, які перебували під опікою близьких родичів (найчастіше це були батьки дружини). Ті ж дворяни, які впритул займалися веденням власного господарства, віддавали перевагу орендним відносинам, більш вигідним для них. Іноді обидві названі вище форми використання дворянами своєї земельної власності застосовувалися одночасно.

Проте, це було характерним лише для господарів більш-менш крупних у економічно міцних маєтках та економія, дрібномаєтне дворянство могло дозволити собі одночасне використання лише однієї із названих форм.

Однак їхні спроби покращити своє матеріальне становище і стан власних маєтків далеко не завжди приводили до бажаних наслідків. Про це свідчить, зокрема дедалі зростаюча заборгованість таких дворян банкам, іншим кредитним установам, а також приватним кредиторам. Навіть не дивлячись на те, що їхня попередня заборгованість, яка тільки в Україні складала 86 млн. руб., була погашена за рахунок викупних платежів, новий борг уже в післяреформений період досяг в Україні на 1888 р. 240 млн. руб., а на початку ХХ ст. зріс до 676 млн. руб. [75, с. 251]. Не дивно, що за таких обставин значна частина заставлених дворянських земель постійно виставлялася на публічний продаж. За нашими підрахунками у одному лише 1915 р. на продаж з публічного торгу в Україні було виставлено 462 маєтки та земельні ділянки загальною площею не менше як 86696 дес. [399, с. 138]. Як свідчать повідомлення судових приставів окружних судів, які займалися підготовкою необхідної документації для продажу нерухомості з публічного торгу, абсолютна більшість такої землі належала саме дворянам [295 – 398]. Отже, підірване реформою 1861 р. дворянське господарство зрештою так і не змогло повністю адаптуватися до тих нових історичних умов, які супроводжували життя суспільства у післяреформений період.

Об'єктивно це породжувало прагнення значної частини дворянства, особливо малозабезпеченого, позбавитися того економічного тягаря, у який почала дедалі більше перетворюватись їхня нерентабельна земельна власність шляхом її продажу іншим власникам. Звісно, це не стосувалося великих і економічно міцних дворянських латифундій, господарі яких навіть збільшували свої володіння, скуповуючи розорені землі дрібного дворянства. «Звичайно, – писав російський історик С. Трапезников, – земельні втрати дворянства не можна розглядати як процес самоліквідації поміщицького землеволодіння. Слід мати на увазі, що поміщики не тільки продавали землю, але і купували її. ... Інакше кажучи, тут відбувався процес концентрації земель в руках економічно міцних землевласників

за рахунок ліквідації дрібних і ослаблених дворянських маєтків» [93, с. 33]. Практично такою ж є точка зору і С. Беккера, який пише: «Дворяни в цілому були найкрупнішим продавцем сільськогосподарських земель ... Але дворяни одночасно були і значними покупцями сільськогосподарських земель» [206, с. 52]. Сказане вище було головною причиною масового надходження дворянської землі в ринковий обіг України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

В основу характеристики тих змін, які сталися у дворянському землеволодінні протягом післяреформеної доби, покладено ту земельну власність дворян якою вони володіли за станом на початок 1862 р. Вона була вирахована упорядниками статистичних збірників «Материали по статистике движения землевладения в России» шляхом співставлення відповідних даних дворянських комітетів 1859 р. та відомостей про площу дворянського землеволодіння на час земельного перепису 1887 р., а також його скорочення, починаючи з 1863 року [408, с. 20]. Звичайно, вираховані таким чином показники є далеко не повними, а, отже, і не зовсім точними. На це вказували як самі упорядники вищезгаданих збірників [408, с. 21], так і ряд вчених наступних поколінь [119, с. 166]. Тим не менше, ці дані є на сьогодні єдиним реальним кількісним показником стану дворянського землеволодіння на період реалізації законодавчих актів реформи 1861 р. Спираючись на них, відповідні статистичні дані по дев'яти українським губерніям були оприлюднені В. Теплицьким. В цілому для України вони склали 18 млн. 977 тис. дес., в тому числі для Лівобережжя та Слобожанщини – 5 млн. 100 тис. дес., для Правобережжя – 6 млн. 180 тис. дес. і для Півдня – 7 млн. 697 тис. дес. [75, с. 290]. Інформацію про подальший рух земельної власності дворянства і зокрема шляхом її купівлі-продажу, тобто в умовах виникнення та еволюції земельного ринку, подано у Додатку 14 [400, с. 8 – 19; 401, с. VIII – XIX; 402, с. VIII – XIX; 403, с. 62 – 96; 404, с. VIII – XIX; 405, с. VIII – XIX; 408, с. 12 – 17; 409, с. 21 – 31; 411, с. 21 – 37; 412, с. 21 – 31; 413, с. 21 – 31; 414, с. 23 – 33; 415, с. 21 – 31; 416, с. 21 – 31; 417, с. 21 – 31; 418, с. 21 – 31; 419, с. 21 – 31; 420, с. 21 – 31; 421, с. 21 – 31; 422, с. 21 – 31; 115, с. 21 – 43]. Його дані фіксують той факт, що протягом 1863 – 1914 рр. представниками дворянства було укладено в

межах України загалом близько 206,1 тис. торгових угод для продажу їхньої власної землі. Понад 117,9 тис. таких угод, або 57,2% від їх загальноукраїнського показника були укладені дворянами в межах Лівобережної та Слобідської України, ще близько 52,3 тис., або 25,4% всіх угод – в межах Правобережної і близько 35,9 тис., або 17,4% – в межах Південної України. За цей же час для придбання землі дворяни уклали в межах України не менш 61362 торгових угод, з них в межах Лівобережної та Слобідської України – 29063, або 47,4%, Правобережної України – 12443, або 20,3%, Південної України – 19856, або 32,3% їх загальноукраїнської кількості. Як бачимо, дворяни більше продавали землю, ніж купували її. Співвідношення випадків продажу та купівлі землі дворянами протягом 1863 – 1914 рр. по Україні в цілому можна представити як 3,3:1, в тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині – як 4:1, на Правобережжі – як 4,2:1 і на Півдні – як 1,8:1. Зважаючи на соціально-економічні та історичні особливості кожного з виділених українських районів, а про це багато говорилося у попередньому розділі, відзначимо певну закономірність. А саме те, що переважання кількості випадків продажу землі дворянами виявилось найбільш відчутним в тих українських районах, в яких найбільше збереглося залишків традиційних поземельних відносин.

В першу чергу це стосувалося Лівобережної, Слобідської та Правобережної України, тоді як на Півдні співвідношення продажу та купівлі земельної власності дворянами виявилось найбільш збалансованим. Представлені в Додатку 14 хронологічні періоди повністю відповідають умовним етапам в еволюції українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. Вміщена в них статистична інформація фіксує далеко не однакову для окремих українських районів динаміку укладання торгово-поземельних угод дворянами як на купівлю землі, так і на її продаж. Зокрема, по Україні в цілому, а також по Лівобережжю і особливо по району Правобережної України, кількість угод на продаж дворянської землі упродовж 1863 – 1914 рр. стабільно зростала. На Півдні України цей процес мав хвилеподібний характер. Стосовно ж угод на купівлю землі дворянами, то динаміка їх стабільного зростання мала місце лише на

Правобережній Україні. Цей же район відрізнявся від інших і найбільш інтенсивним характером кількісного зростання обох видів торгово-поземельних угод, укладених належними до дворянства особами. Нижче поговоримо про те, скільки дворянської землі було задіяно в ході реалізації цих угод.

Дані, наведені в Додатку 14, вказують на те, що протягом 1863 – 1914 рр. в межах України представниками дворянських родин було продано понад 24 млн. 435 тис. дес. власної землі. З них близько 5 млн. 780 тис. дес., або 23,7%, припало на губернії Лівобережної та Слобідської України, понад 7 млн. 597 тис. дес., або 31,1% – Правобережної й близько 11 млн. 58 тис. дес. – Південної України, що склало 45,2% її загальної кількості. Водночас, протягом вказаного часу дворянство дев'яти українських губерній придбало у особисту власність понад 14 млн. 578,3 тис. дес., з них на Лівобережжі й Слобожанщині – близько 3 млн. дес., або 20,6%, на Правобережжі – близько 6 млн. 17,5 тис. дес., або 41,3% і на Півдні – майже 5 млн. 563 тис. дес., або 38,1% всіх куплених дворянами земель. Відповідно, співвідношення між купленою і проданою дворянами землею виглядало по Україні в цілому як 1:1,7, на Лівобережжі та Слобожанщині – як 1:1,9, на Правобережжі – як 1:1,3 і на Півдні – як 1:2. Як бачимо, кількість купленої дворянами землі, прийнятої нами за 1, всюди помітно поступалася кількості землі проданої. І це було явищем, характерним для дворянського землеволодіння впродовж усього післяреформеного періоду.

Не важко помітити (див. Додаток 14), що найбільші земельні втрати дворянства в межах України припадають на період 80 – 90-х років XIX – початку XX ст., що пояснювалось кількома причинами. По-перше, причинами економічного характеру, в основі яких лежав процес остаточного утвердження в аграрному секторі української економіки ринково-економічних відносин. Успішно пристосуватися до яких зуміла лише незначна частина великих землевласників, які успішно поєднували сільськогосподарську діяльність своїх маєтків з налагодженням великого промислового виробництва [163]. По-друге, цьому сприяли причини, так би мовити, політичного характеру та загострення соціальних протиріч особливо на початку XX ст. Мається на увазі масовий

селянський рух 1902 і 1905 – 1906 рр., в основі якого лежала боротьба селян за землю. Її підтримувала більшість політичних партій та організацій, особливо напередодні та в роки першої російської революції 1905 – 1907 рр. Як наслідок, саме на 1905 р. припадають найнижчі в Україні показники купівлі дворянами, особливо Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня, земельної власності. Якщо, наприклад, на Лівобережжі та Слобожанщині дворяни купили у 1903 р. близько 34,5 тис. дес., у 1904 р. – близько 31,2 тис. дес., то у 1905 р. – всього близько 16,2 тис. дес. землі [415, с. 29; 416, с. 29]. На Півдні аналогічні показники становили у 1903 р. близько 48,5 тис. дес., у 1904 р. – понад 79,2 тис. дес., а у 1905 р. – близько 31 тис. дес. [415, с. 29; 417, с. 29]. Всього ж протягом 1877 – 1905 рр. дворянство Лівобережної та Слобідської України втратило 39,5%, Правобережної України – 16,2%, Південної України – 49,4% своїх земельних володінь [73, с. 44]. Більше того, підірване реформою 1861 р. економічно дворянство в ході демократичних реформ 60 – 70-х років XIX ст. почало стрімко втрачати свої позиції як провідна верства тогочасного суспільства, не знаходячи себе в нових умовах суспільного життя [615, с. 165 – 166]. До честі царського уряду, він вчасно зреагував на реальну небезпеку втратити ту соціальну опору, на якій власне і трималося самодержавство. Низка антидемократичних реформ 80 – 90-х років XIX ст. помітно зміцнили становище дворянства, дозволивши йому досить міцно триматися на поверхні аж до повалення самодержавства у лютому 1917 р. При всьому цьому дворянство і на початку XX ст. продовжувало утримувати у своїх руках величезні земельні володіння. За даними земельного перепису 1905 р. його земельна власність в Україні становила майже 10,9 млн. дес. [64, табл. 7; 427, с. 12 – 13; 616, с. 10; 617, с. 10; 618, с. 10; 619, с. 10; 620, с. 10; 621, с. 10; 622, с. 10; 623, с. 10; 624, с. 10]. Тут, однак, треба вказати на те, що у одному з випусків багатотомного археографічного збірника «Материалы по статистике движения землевладения в России» фігурує інший показник – 13,7 млн. дес. [418, с. XXXIII]. При перевірці останнього виявилось, що в цьому випадку дані по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях були об'єднані з даними по Бессарабській губ. та Області Війська Донського. Тому довелося

скористатися додатково інформацією, яка стосувалася винятково трьох південноукраїнських губерній. Однак і тоді різниця між показниками ЦСК МВС і ДОЗ МФ виявилась досить суттєвою.

Зацікавившись свого часу природою таких розходжень, автор цих рядків поділився своїми думками з цього приводу з відомим російським дослідником проблеми А. Анфімовим. На це Андрій Матвійович у приватній розмові висловився приблизно так, що коли опублікувати ці дані, то вони стануть «бомбою» для дослідників. Тим не менше, наприкінці ХХ ст. було опубліковано невелику статтю [428, с. 216], в якій порівнювались дані про дворянське землеволодіння за станом на 1905 р. у виданнях ЦСК МВС та Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів. Наслідки такого порівняння представлені у таблиці 32. Вони свідчать, що розходження були досить суттєвими, в тому числі й в Україні, де вони досягли позначки в 837 тис. дес. Причин цього явища на наш погляд кілька. Перш за все, відзначимо загальновідому недосконалість масових статистичних джерел взагалі. Слід також пам'ятати й про ті труднощі, з якими зустрілись збирачі статистичного матеріалу через революцію 1905 – 1907 рр. Нарешті відзначимо й те, що у великій мірі існуючі розходження у статистичних показниках обох

Таблиця 32

Землеволодіння дворян у 1905 р. [427, с. 12 – 13; 419, с. 66]

Місцевість	Землеволодіння дворян у 1905 р. (у тис. дес.)		Різниця показників (+) (-) (у тис. дес.)
	За даними ЦСК МВС	За даними ДОЗ МФ	
1	2	3	4
Європейська Росія в т.ч.:	49768	50257	- 489
Лівобережна Україна	2678	2966	- 288
Правобережна Україна	4881	4957	- 76
Південна Україна	3296	3769	- 473
Разом по Україні	10855	11692	- 837

відомств цілком могли бути наслідком високої активності дворянства на земельному ринку. Спробуємо пояснити свою думку. Раніше вже згадувалось про

висновок, зроблений С. Трапезніковим щодо концентрації дворянської земельної власності в руках найзаможнішої частини дворянства за рахунок її скуповування, в тому числі й у розорених та маломаетних дворян [93, с. 33]. До такого ж висновку схиляється й інший російський вчений О. Корелін, згадуючи про існуючий інтенсивний перепродаж землі у середині дворянського стану [83, с. 57]. Іншими словами, ринково-поземельні операції часто відбувалися за схемою – «дворянин – дворянин», «селянин – селянин», «міщанин – міщанин» тощо. В таких випадках земля, яка продавалася або купувалася, не виходила за межі того чи іншого стану, а залишалась в його межах. В той же час у статистичних збірниках Міністерства фінансів така земля фіксувалася як продана по кілька разів окремо. Об'єктивно це вело до перебільшення відповідних статистичних показників. На жаль, сьогодні ми не маємо окремої статистики внутрішньостанових та повторних торгово-поземельних операцій, які в існуючих статистичних виданнях об'єктивно ведуть до деякого завищення наведених даних. Проте, надзвичайно цікава сама по собі наукова проблема через величезну кількість інформації не може бути вирішена дослідниками–одинокими. Для цього потрібні об'єднані цілеспрямовані зусилля великої групи вчених із застосуванням сучасних методів обробки масових статистичних джерел. Таким чином, можна сказати, що існуючі розходження у показниках згаданих відомств є, головним чином, наслідком, з одного боку, більш рухомої, більш динамічної земельної статистики Департаменту окладних зборів міністерства фінансів (ДОЗ МФ). А, з другого, більш статичної, зате більш наближеної до реальних показників, статистики ЦСК МВС. Однак, при цьому, обидва джерела, при всіх їхніх недоліках, продовжують залишатися по своєму унікальними як за своєю масштабністю та обсягом вміщеної у них інформації. Вони дозволяють значно наблизитися до правильного розуміння і об'єктивного пізнання тих складних і багатогранних процесів, які супроводжували еволюцію земельної власності протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, за даними земельного перепису 1905 р. дворянське землеволодіння в межах України становило на час його проведення близько 10,9 млн. дес. Відтак

воно скоротилось порівняно з 1862 р. на 8,1 млн. дес., або на 42,6%. Відповідні джерела свідчать, що скорочення продовжувалось і в наступні роки. За нашими підрахунками, протягом 1906 – 1914 рр. дворяни продали в межах дев'яти українських губерній не менш як 3,6 млн. дес. власних земельних володінь, придбавши водночас лише 1,7 млн. дес. [Підраховано за: 418, с. 23 – 29; 419, с. 23 – 29; 420, с. 23 – 29; 421, 23 – 29; 422, с. 23 – 29]. Тим самим їхні земельні втрати збільшилися протягом вказаного періоду ще на 1,9 млн. дес. Таким чином, від часу скасування кріпосного права і до початку Першої світової війни дворянство втратило в межах України не менш як 10 млн. дес., або 52,6% своєї земельної власності. За продану ними землю воно отримало від її покупців близько 1 млрд. 887,5 млн. російських рублів, витративши при цьому на її купівлю нових ділянок землі загалом понад 903,1 млн. руб. (див. Додаток 14). Відтак чистий прибуток від проданої дворянам землі склав для них в межах України понад 984 млн. 338 тис. руб., тобто більше, ніж отримало все дворянство Російської імперії, від держави у вигляді компенсації за надільні селянські землі протягом 1861 – 1893 років.

Подальша інформація про дворянське землеволодіння та його динаміку є не такою вичерпною. Найповніше вона представлена у виданнях радянського ЦСУ, присвячених сільськогосподарському та поземельному переписам 1917 р. [424 – 425]. На жаль, ці видання не позбавлені суттєвих недоліків. Найголовнішим з них є інша, ніж у попередніх статистичних виданнях, методика групування вміщеного там статистичного матеріалу. Останній, як відомо, був поділений їх упорядниками на три групи господарств: а) селянського типу; б) приватновласницькі та в) інші не селянського типу. В основу такого поділу було покладено розміри господарств. Зокрема до групи б) увійшли всі господарства, в тому числі й недворянські, які за своїми розмірами становили 50 і більше дес. Решту господарств розміром до 50 дес. було розподілено між групами а) і в). У свою чергу, принцип об'єднання дворянських господарств з представниками інших категорій населення було запозичено із дорадянської статистики. В тих же «Матеріалах по статистике движения землевладения в

России» показники дворян об'єднані з показниками близьких до дворянства категорій чиновництва та офіцерства. В період Першої світової війни до розряду дворянства почали включати й представників інших верств населення. Прикладом цього є групування категорій землевласників на рівні окремих губерній і навіть повітів. Так, у «Окладній» («Окладной») книзі по другому стану Кролевецького повіту Чернігівської губ. за 1916 р. до категорії «Дворяни» було включено 182 приватних землевласника, з яких лише 158 були власне дворянами, а ще 24 належали до категорії почесних громадян [625, арк. 2 – 110]. Повертаючись до статистики 1917 р., відзначимо, що обрана для групування вміщеного в ній інформативного матеріалу методика практично повністю позбавляє дослідників можливості порівняти його з даними земельного перепису 1905 р. До того ж, у випусках ЦСУ повністю відсутня інформація щодо трьох українських губерній – Подільської, Таврійської і Херсонської, що можна пояснити труднощами Першої світової війни. Дані про стан землеволодіння господарств групи в) для решти українських губерній представлені у такому вигляді: Полтавська губ. – 914714 дес., або 27,8% всієї врахованої в губернії землі; Харківська губ. – 728779 дес., або 20,7%; Чернігівська губ. – 606994,2 дес., або 17,9%; Київська губ. – 1154034,8 дес., або 35,9%; Катеринославська губ. – 1189818 дес., або 39,1% [424, с. 9, 17, 33, 41, 49]. Волинська губ. представлена лише господарствами селянського типу.

Як бачимо, порівнювати наведені показники з показниками 1905 р. практично неможливо. Чого не можна сказати про окремі райони та губернії України. В цьому, зокрема, переконує дисертаційне дослідження І. Еткіної, присвячене земельному питанню у Чернігівській губ. в лютому 1917 – березні 1921 рр. У другому його розділі дисертантці вдалося відтворити на основі архівних та опублікованих джерел близьку до реальної картину розподілу земельного фонду Чернігівської губернії за категоріями власників аж до повалення самодержавства. Складена нею відповідна таблиця фіксує землеволодіння дворян за станом на 1917 р. у розмірі 605669 дес. [626, с. 228] Знаючи, що за станом на 1905 р. воно становило 789439 дес., а протягом 1906 – 1914 рр. зменшилось ще на 169 тис. дес. [627, с. 102 – 103], тобто, на початок 1915

р. становило вже 620439 дес. Співставляючи показники 1915 і 1917 рр., можна вирахувати, що за станом на 1917 р. воно скоротилось ще принаймні на 14770 дес. На те, що дворянство продовжувало втрачати землю впродовж 1915 – 1917 рр., і притому, досить суттєво, свідчать і розрахунки українських дослідників В. Дудки та Л. Дудки. Досліджуючи трансформацію великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині, вони зазначають, що у одній Полтавській губ. поміщики втратили протягом 1863 – 1917 рр. 1029 дес. землі, яка в основному була розкуплена козаками та селянами. При цьому автори зазначають, що «особливого процесу цей процес досяг у 1910 – 1917 роках» [628, с. 206]. Наведені вище розрахунки свідчать про те, що і в роки Першої світової війни дворянство, подовжувало втрачати свою земельну власність. Про перманентність цього процесу в середовищі дворянства побіжно свідчать і масштабні дослідження як попередніх років [97; 159 та ін.], так і сучасна [629] більшість дослідників оперує поняттям «поміщицьке землеволодіння», хоча поняття «поміщики» є як відомо, дещо ширшим за поняття «дворянство». В історичній літературі поміщицьке землеволодіння за станом на 1917 р. визначене для України загальною площею у 12239 тис. дес. [100, с. 11]. Конкретно дворянське землеволодіння, окрім згаданої дисертації І. Еткіної, фігурує у монографії М. Рубача і оцінюється ним за станом на 1917 р. для України в цілому у 8,9 млн. дес. [630, с. 321]. Хоча така ж цифра наведена Михайлом Абрамовичем і при його оцінці дворянського землеволодіння за станом на 1915 р. [630, с. 12].

Як бачимо, починаючи від скасування кріпосного права у 1861 р., дворянство неухильно і досить інтенсивно втрачало свої земельні володіння, в тому числі й у межах України. Починаючи з 1862 р. і на час повалення самодержавства в лютому 1917 р., його земельна власність скоротилася тут від майже 19 млн. дес. до майже 8,9 млн. дес., або на 53,2%. Проте і ці дані є далеко не повними. Візьмемо також на себе сміливість також стверджувати, що і після лютневих подій 1917 р. цей процес не припинявся аж до середини 1918 р., коли він був призупинений урядом гетьмана П. Скоропадського, проте виявився доведеним до логічного завершення вже у роки радянської влади.

Селяни-власники. Історія українського селянства, як верстви населення, нерозривно пов'язаної із землею та сільськогосподарським виробництвом, сьогодні досить ґрунтовно викладена у цілому ряді як спеціальних [99 – 100; 526; 631], так і енциклопедичних видань [566, с. 70 – 73; 632, с. 36 – 41; 633]. Його появу вчені небезпідставно пов'язують з початком ранньофеодальної доби та зародженням державності на східнослов'янських землях [526, с. 9]. Зародившись, як велика станова група вільних землеробів [571, с. 314], селянство було добре відоме у давньоруський період під назвою «смерди», «люди» тощо [526, с. 56; 571, с. 532], а у XV – XVI ст. уже в межах Литовської держави – як селяни-данники [201, с. 731 – 732]. Надзвичайно строкатим уявляється селянство доби пізнього середньовіччя. За даними відомого дослідника проблеми О. Гуржія, в другій половині XVII ст. лише на Лівобережній та Слобідській Україні існувало близько десяти назв селянства, не рахуючи проміжних та збірних його груп [526, с. 252; 634]. З поширенням на українські землі влади польських феодалів майже всі селяни поступово потрапляють у особисту залежність від останніх. Приблизно із другої половини XVI ст. починається процес закріпачення українського селянства. Щоправда, в ході визвольних змагань українського народу середини XVII ст. та утворення в межах Росії автономної козацької держави Гетьманщини, процес закріпачення селян в межах останньої було тимчасово призупинено.

Проте, українська державність другої половини XVII – XVIII ст. постійно відчувала на собі утиски з боку російського уряду. За влучним визначенням академіка В. Вернадського, у XVII та XVIII ст. російсько-українські відносини «зводились до поступового поглинання і перетравлення Росією України як чужорідного політичного тіла» [635, с. 172]. Зрештою, наприкінці XVIII ст. гетьманська держава припинила своє існування. Після чого, указом Катерини II від 3 травня 1783 р. кріпосне право на Україні було відновлене [526, с. 260], і проіснувало ще аж до середини XIX ст., поки не було скасоване урядом Олександра II в ході реформи 1861 р. Законодавчі акти останньої передбачали перш за все вирішення двох основних проблем: надати колишнім кріпосним селянам юридичну свободу та забезпечити їхній земельний устрій. Останнє

вирішувалось шляхом наділення селян землею у вигляді общинного, тобто колективного, або подвірного, тобто особистого, землеволодіння. В першому випадку земля виділялась у власність сільських громад, у другому – у розпорядження селян-власників [526, с. 359]. Згодом основні положення реформи 1861 р. були поширені й на інші групи селянства. Спеціальним положенням від 26 червня 1863 р. до розряду селян-власників упродовж наступних двох років мали бути переведеними всі удільні селяни [101, с. 322; 526, с. 262; 566, с. 317]. А законами від 18 січня та 24 листопада 1866 р. виявилось реорганізованим громадське самоврядування державних селян та збільшені розміри їхніх оброчних платежів. До того ж, державні селяни більшості українських губерній отримували душові наділи, розміри яких майже удвічі перевищували середній душовий наділ колишніх кріпосних селян. Проте й викупні платежі за них були значно більшими [101, с. 322; 526, с. 362; 562, с. 133 – 134]. Тим самим, у ході реформ 1861, 1863 і 1866 років основні групи тогочасного українського селянства виявились приведеними до спільного знаменника у плані їхнього оподаткування та сплати викупних платежів за отримані ними земельні наділи. Відзначимо також і те, що упродовж першої половини 60-х років XIX ст. українське селянство було повністю зрівняне в межах Російської імперії в юридичних правах з іншими верствами населення. Це відкривало йому реальний шлях до повноцінних ринково-поземельних операцій. В межах України найдієвішими суб'єктами земельного ринку серед інших категорій особистих земельних власників стали: селяни-власники, козаки та колоністи.

Формування категорії селян-власників почалося в Україні ще задовго до скасування кріпосного права, сягаючи своїми витокami кінця XVII – початку XVIII ст. Найбільшою інтенсивністю цей процес відзначився в межах козацької держави Гетьманщини і, зокрема, в Малоросії (Полтавщина та Чернігівщина). Дослідник історії землеволодіння Ю. Готьє з цього приводу писав так: «Висловлювалася неодноразово думка, що подвірне селянське землеволодіння є виключно особливістю Малоросії. ... Насправді, форми землеволодіння, які встановились в епоху козацьких повстань, зовсім не відрізнялись оригінальністю.

Селянське землеволодіння розвивалося звичайним шляхом, лише поступово еволюціонуючи від колективного до індивідуального» [636, с. 133 – 134]. Відзначаючи подібне явище, як більш характерне саме для малоросійських губерній, Юрій Володимирович вказував на кілька його причин. По-перше, вважав він, процес формування української козацької верхівки супроводжувався створенням «особливих земельних володінь, які спочатку входили до складу общини, а потім виділились із неї, перетворившись у незалежну від общини власність своїх господарств» [636, с. 134]. По-друге, і це автор вважав більш важливим фактором, самовільне захоплення козацькою старшиною общинних земель успадковувалося і частиною рядового козацтва. «Окремі з них ... захоплювали її без відома общини, або купували її у общини окремими ділянками» [636, с. 134]. Захоплені або куплені у общини землі закріплювались у особисту власність. «Процес цей, – підсумовуючи вищесказане, писав Ю. Готьє, – почавшись вірогідно на рубежі XVII – XVIII ст., поступово розвивався і на кінець XVIII ст.. зробив подвірне землеволодіння пануючим у селянському середовищі» [636, с. 134]. Дещо по іншому виглядала схема привласнення землі в межах Слобожанщини – ще одному районі Лівобережної України, який ототожнювався з Харківською губернією. Тут основою формування особистої земельної власності вільних слобожан, – козаків та селян, було займання вільних земель. «Таким способом, – відзначав знаний дослідник історії Слобідської України Д. Багалій, – набували свої ґрунти не тільки рядові козаки та їх підпомошники, але й козацька старшина» [637, с. 144]. Подібна картина продовжувала зберігатися й у XIX ст., ставши значно рельєфнішою після скасування кріпосного права.

З появою земельного ринку селяни-власники стають одними з найактивніших його рушіїв (див. Додаток 20). За період з 1863 по 1914 р. ними було укладено загалом 282660 торгових угод, в тому числі 83868 на продаж і 198792 на купівлю землі. В ході цих операцій селяни-власники продали близько 1265 тис. та купили понад 2874 тис. дес. землі, збільшивши при цьому власне землеволодіння на 1609,4 тис. дес. [Підрахов. за: 115; 400 – 422]. Щоправда, прилучення їх до активних ринково-поземельних відносин було поступовим. На наш погляд,

причин цього – кілька. По-перше, тривалий час після скасування кріпосного права селяни більше віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки оренда обходилась їм дешевше. По-друге, в післяреформений період ми зустрічаємося з таким неординарним явищем, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Вона, особливо була поширеною на Лівобережжі, де переважало подвірне, а не общинне землекористування і де селяни вважали наділи своєю приватною власністю. Передача землі від одного господаря до іншого при цьому максимально спрощувалась, набуваючи як правило форми довгострокової оренди, закріпленої векселем, або позичальним листом, а то й просто словесною угодою [75, с. 150]. Про те, що фіктивна оренда була явищем досить поширеним, свідчить і зізнання старшого нотаріуса Ніжинського окружного суду по Борзенському повіту В. Суворова. «При відсутності законних кріпчих актів, – сповіщав Василь Миколайович, – особи, які бажають здійснити купівлю і продаж нерухомої власності з часу введення положення про нотаріальну частину і зустрівши нову неможливість вільно оформляти свої угоди про перехід права власності, змушені були вдатися до фіктивних угод по займам, забезпечуючи їх від будь-яких випадковостей договорами про найм на 10 чи 12 років при мізерній річній оплаті» [638, арк. 22 – 23]. Безумовно, такі угоди не враховувались упорядниками статистичних збірників «Материалы по статистике движения землевладения в России», ця робота, матеріали про купівлю-продаж землі селянами-власниками у згаданих збірниках дещо применшені. Це, до речі, стосується не тільки селян-власників, але й інших землевласників, зокрема козаків та молодших військових чинів. Тим не менше, наведені в «Материалах» статистичні показники в цілому адекватно відображають стан купівлі-продажу землі селянами-власниками в перші десятиліття після скасування кріпосного права. І, нарешті, третьою причиною, яка на нашу думку, не дозволяла селянам-власникам більш активно прилучатися до земельного ринку відразу після реформи 1861 р., був селянський менталітет. Адже відразу після реформи 1861 р. однією з провідних тез незадоволеного нею селянства була теза про «справжню» волю та передача всієї поміщицької землі селянству [639, с. 23 – 33]. Ця обставина

у великій мірі стримувала залучення селян до ринково-поземельних відносин. З іншого боку, той же селянський менталітет не дозволяв селянину відразу правильно оцінити вигоди тих ринково-економічних перетворень, які почалися після скасування кріпосного права. З цього приводу автор змістовної монографії про соціоментальну історію українського селянства Ю. Присяжнюк писав, що «для «мужиків» було вкрай важливо побачити, так би мовити, наочно переконатися в «позитивних» результатах новації. Процедура знайомства була досить копіткою.... Часто цей процес охоплював від кількох років до цілих поколінь» [167, с. 415]. Зважаючи на згадані вище обставини, стає цілком зрозумілим певна обережність селян-власників на земельному ринку в перші післяреформені десятиліття.

Про те, що це так, незаперечно свідчать дані таблиці 33. Останні вказують на те, що в перший період функціонування українського земельного ринку (1863 – 1880 рр.) селяни-власники придбали понад 326,4 тис. дес., тоді як за другий період (1881 – 1900 рр.) – понад 1026,3 тис. дес., а за третій (1901 – 1914 рр.) – понад 1521,3 тис. дес. землі. За цей же час кількість купівельних операцій по придбанню землі селянами-власниками відповідно становила у 1863 – 1880 рр. – 9235 угод, у 1881 – 1900 рр. – 41832 угоди і за 1901 – 1914 рр. – 147725 угод.

За даними «Статистики землевладения 1905 года» земельна власність селян-власників у дев'яти українських губерніях загалом становила 3146867 дес. [24; 64; 616 – 624]. За 1906 – 1914 рр. вони придбали ще 773801,3 дес. [418 – 422]. Отже, на початок 1915 р. в їхніх руках знаходилось понад 3,9 млн. дес. приватновласницької землі.

З 1897 р. упорядники збірників ДОЗ МФ об'єднали показники селян-власників з показниками близьких до них нижчих військових чинів, яких автори сучасної «Історії українського селянства» також відносять до привілейованих верств сільського населення [526, с. 322]. Ще 29 січня 1825 р. Сенат оприлюднив положення Комітету міністрів, спрямоване на впорядкування життя відставних нижніх чинів. З цією метою їм, після звільнення від військової служби, почали відводити ділянки землі у державних мастках.

**Купівля-продаж землі
селянами-власниками у 1863 – 1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	2761	6057	25446,2	89085,6	751762	3085236
Правобережжя	327	1244	8965,5	41283,7	206412	1975276
Південь	727	1934	37107,0	196065,8	827890	4094116
Україна	3815	9235	71518,7	326435,1	1786064	9154628
1881 – 1900:						
Лівобережжя	17598	24635	140951,9	272099,3	11965677	21330769
Правобережжя	4139	9965	93188,2	212621,9	6134545	18437125
Південь	5842	7232	277558,8	541622,2	20841357	35945649
Україна	27579	41832	511698,9	1026343,4	38941579	75713543
1	2	3	4	5	6	7
1901 – 1914:						
Лівобережжя	25363	63471	194542,1	484480,7	40009935	97080519
Правобережжя	16842	59386	196548,5	489227,8	32435215	97332286
Південь	10269	24868	290491,2	547606,0	57723563	103197321
Україна	52474	147725	681581,8	1521314,5	130168713	297610126
1863 – 1914:						
Лівобережжя	45722	94163	360940,2	845665,6	52727374	121496524
Правобережжя	21308	70595	298702,2	743133,4	38776172	117744687
Південь	16838	34034	605157,0	1285294,0	79392810	143237086
Україна	83868	198792	1264799,4	2874093,0	170896356	382478297

Після відповідного поселення їх зараховували до стану однодворців [459, с. 124]. Після скасування кріпосного права та з початком функціонування земельного ринку участь таких відставників у ринково-поземельних операціях спочатку враховувалась упорядниками статистичних збірників Міністерства фінансів окремо, що й відображено у Додатку 30. Проте, з 1897 р. показники участі нижніх військових чинів було об'єднано з аналогічними показниками селян-власників і надалі вони подавалися разом. Наведена нижче таблиця 34 засвідчує дедалі зростаючу активність нижніх військових чинів на земельному ринку наприкінці XIX ст.

Козаки та колоністи. Це група земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. є надзвичайно своєрідною й цікавою з наукової точки зору, оскільки залишається практично не вивченою. І коли по відношенню до

Таблиця 34

**Купівля-продаж землі
нижніми військовими чинами
за періодами еволюції земельного ринку в Україні [400 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1863 – 1880:						
Лівобережжя	1342	1615	7116,0	9548,0	305020	452997
Правобережжя	76	147	1023,6	8457,3	45506	94541
Південь	210	225	7017,7	6952,5	217585	184920
Україна	1628	1987	15157,3	24957,8	568111	732458
1881 – 1896:						
Лівобережжя	1903	2801	10536,3	19985,9	928815	2024917
Правобережжя	333	504	4018,7	4406,5	401956	837363
Південь	286	439	18111,1	18740,5	1263172	1151651
Україна	2522	3744	32666,1	43132,9	2593943	4013931
1863 – 1896:						
Лівобережжя	3245	4416	17652,3	29533,9	1233835	2477914
Правобережжя	409	651	5042,3	12863,8	447462	931904
Південь	496	664	25128,8	25693,0	1480757	1336573
Україна	4150	5731	47823,4	68090,7	3162054	4746391

колоністів ми маємо певну історіографічну базу [164; 483; 484; 640], то про козаків-землеробів цієї доби спеціальні роботи, на жаль, до цього часу відсутні. Проте та інформація, яку нам вдалося про них зібрати, переконує у необхідності глибокого наукового дослідження цього прошарку землеробського населення. Об'єднані єдиною назвою, козаки-землероби мали тим не менше далеко неоднакове походження в різних районах України.

Так, на Лівобережжі появу козаків, як дрібних сільськогосподарських виробників, вчені небезпідставно пов'язують із славнозвісним лівобережним (або Малоросійським) козацтвом, яке свого часу відіграло важливу роль у функціонуванні української козацької держави Гетьманщини [641, с. 270]. Те ж саме можна сказати й про козаків Слобожанщини [637, с. 110]. Після знищення Гетьманщини Катериною II у 80-х роках XVIII ст. головна маса рядового лівобережного і слобідського козацтва не дістала дворянських прав. Такі козаки

утворили окремий стан вільного населення, який «зайняв місце між дворянством та селянством» [641, с. 270].

Навпаки, козаки-землероби Півдня України, які разом із селянами та колоністами відіграли вирішальну роль у освоєнні цього краю, своїм походженням завдячують так званим військовим поселенням. «Наявність воєнізованих поселень, – зазначає російська дослідниця О. Дружиніна, – було характерним для прикордонного району. Невдовзі після зруйнування Запорізької Січі ... уряд переконався в тому, що позбавився «заслону» проти небезпеки, що загрожувала з Півдня» [642, с. 71]. Тому перед початком чергової російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. тут почалося формування нового козацького війська із місцевих однодворців, розкольників, міщан, селян тощо. Пізніше вони й склали ту соціальну основу, на якій згодом також формувався своєрідний стан південно-українських козаків-землеробів.

По-іншому склалася ситуація на Правобережній Україні. Тут козацтво було скасоване рішенням польського сейму ще у 1699 р., однак продовжувало існувати під патронатом лівобережного гетьмана до 1714 р. Надалі тут були створені так звані магнатські надвірні міліції, які нагадували устрій козаків, але не були козацькими. Постанова ж польського сейму від 1790 р. про відновлення козацтва шляхом створення двох козацьких полків зрештою залишилося лише на папері [643, с. 1068]. Таким чином, можна сказати, що умов для виникнення на Правобережжі соціальної основи для формування стану козаків-землеробів практично не було.

По мірі освоєння краю зникала і необхідність у військових поселеннях на Півдні України, що також вело до скорочення соціальної бази для існування тут прошарку козаків-землеробів. За даними О. Дружиніної, чоловіче населення козаків та інших військових поселян скоротилось тут від 195,4 тис. чол. у 1827 р. до близько 6,3 тис. чол. у 1858 р. [642, с. 71]. Єдиним українським районом, де зберігалась широка соціальна основа для існування стану козаків-землеробів, були Лівобережна і Слобідська Україна. Тут ще до скасування кріпосного права проживало близько 374,3 тис. ревізьких душ козаків [644, арк. 107; 100, с. 312], а з

сім'ями ця цифра мала зрости ще принаймні у 5 – 6 разів. Як особи юридично вільні козаки мали цілий ряд привілеїв, які відрізняли їх від селян поміщицьких та зближували з державним селянством і які забезпечувалися тогочасним законодавством. Н. Полонська-Василенко вважає, що у незмінному вигляді привілеї ці зберігалися аж до повалення самодержавства у 1917 р. [641, с. 270]. Проте, інший дослідник-юрист М. Дружинін засвідчує, що ще у 1894 р. на козаків Чернігівської губ. були поширені тілесні покарання, від яких вони раніше були звільнені [645, с. 348]. Це говорить про те, що після скасування кріпосного права позиції козаків, особливо незаможних у соціальному відношенні, поступово наближались до позицій селянства, і в першу чергу, до позицій колишніх поміщицьких селян.

Тим не менше, козацтво продовжувало залишатися привілейованим станом. Як і державні селяни, козаки мали привілеї, пов'язані з господарською діяльністю, що особливо було помітно до реформ 1861 – 1866 рр. Вони набагато краще, ніж поміщицькі селяни, забезпечувались землею, мали значно ширші можливості для заняття промислами, торгівлею та комерційною діяльністю. Прикладом цього може бути становище козаків у с. Володьковій Дівиці Ніжинського повіту Чернігівської губ. Напередодні реформи 1861 р. в селі проживало близько 6,5 тис. чол. населення, з яких 2560 чол. становили кріпосні селяни, а 3800 – козаки. Перші з них мали по 1 – 1,5 дес. на двір, ревізьку душу, тоді як другі – по 6 – 8 дес. на двір. До того ж, у них була власна школа, найзаможніші з них мали власні олійниці, млини, лісопильні, займалися скупкою та перепродажем коней та худоби, від чого мали неабиякий прибуток [453, с. 8]. Приблизно такою ж ситуація залишалася й після скасування кріпосного права. Як і раніше, основну масу козаків становили особи середнього достатку. Про це можна судити з тієї інформації, яку наводить статистик О. Русов. Його дані стосуються Чернігівської губ. і взяті з місцевого перепису 1894 – 1895 рр. Вони свідчать, що в губернії на той час нараховувалось 11326 господарств козаків – особистих власників, що становило 23,1% загальної кількості приватновласницьких господарств. Більший показник був лише у селян-власників – 25,5%, тоді як у дворян – лише 18,9%.

Проте за кількістю належної ним землі козаки помітно поступались і дворянам, і купцям, і тим же селянам. Їхня частка у приватному особистому землеволодінні губернії становила близько 82,6 тис. дес., або 7,3 дес. на двір, що складало усього 5%, тоді як частка дворян складала 66,4 %, купців – 7,5%, селян – 6,8% [23, с. 217]. Це не означало, що серед козаків не було власників великих господарств. Скоріше, навпаки. Так, козак з х. Михайлівки Зіньківського повіту Полтавської губ. Корній Фенота мав три земельні ділянки – 80 дес., 21 дес. і 6,3 дес. земельною площею у 107,3 дес., на яких знаходились хата, сарай, клуня та комора [369, с. 339]. Інший козак із с. Матяшівки Лубенського повіту тієї ж Полтавської губ. Тимофій Ярмач володів господарством площею 176 дес. з дерев'яним будинком, обкладеним цеглою і на цегляному фундаменті, трьома дерев'яними коморами, дев'ятьма сараями, мазаним загоном для худоби, пташником, двома кухнями та вітряним млином [320, с. 127]. І таких прикладів можна було б навести досить багато. Проте, в даному випадку поставлено мету визначити ступінь активності козаків у ринково-поземельних відносинах післяреформеної доби. Досить об'ємну інформацію щодо цього надають статистичні збірники Міністерства фінансів. Вона представлена у Додатку 23. Дані наведеної в ньому таблиці засвідчують досить активну участь козаків у процесі еволюції земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Вони свідчать, що протягом 1863–1896 рр. козаки уклали не менш як 89309 торгово-поземельних угод, 34339 з яких були спрямовані на продаж землі, а 54970 – на її купівлю. В ході їх реалізації козаками було продано понад 221,1 тис. дес. і куплено близько 595,4 тис. дес. землі. Таким чином, протягом вказаного періоду особиста земельна власність козаків усіх дев'яти українських губерній зросла не менш ніж на 374,3 тис. дес.. При цьому зазначимо, що тут не враховано колективну власність козацьких громад і товариств, про які мова йтиме окремо. На жаль, починаючи з 1897 р. продана і куплена ними земля подається у відповідних статистичних виданнях спільно із аналогічними операціями колоністів.

Поява останніх в Україні тісно пов'язана з імператрицею Катериною II. Саме вона у 1762 – 1763 рр. видала ряд указів про запрошення передових господарів з

інших країн Європи для заселення ними південних та південно-східних районів Російської імперії [526, с. 322]. Переселившись на нові землі, іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, греки, болгари та інші почали швидко перетворювати дикі степи Південної України в цивілізований культурно-господарський район. Російський уряд всіляко підтримував таких колоністів. Їм оплачувались дорожні витрати на переїзд, надавалася грошова допомога без наступного її відшкодування. Їх забезпечували великими земельними ділянками для налагодження власного фермерського господарства, звільняючи на цей час майже від усіх податків [640, с. 19]. Держава також захищала таких поселенців-колоністів від спроб місцевих поміщиків покріпачити їх. На відміну від козаків, головним місцем зосередження яких стала Лівобережна Україна, колоністи селилися головним чином у південних українських губерніях, де володіли досить великими земельними площами, які до того ж постійно зростали. Особливо інтенсивно зростала земельна власність найбільш численних німецьких колоній. Показовим у цьому відношенні є такий факт: від 20-х років XIX ст. по 1915 р. їхні володіння відповідно зростали у Катеринославській губ. – від 71,5 до 282,8 тис. дес., у Таврійській губ. – від 223 до 519,8 тис. дес. і у Херсонській губ. – від 182,7 до 987,2 тис. дес. землі [483, с. 44]. Досить великим і добре забезпеченим землею виявився прошарок іноземців-колоністів на Правобережній Україні. Тут, за даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. у одній лише Волинській губ. проживало 146 тис. іноземців, у володінні яких перебувало не менш як 700 тис. дес. землі [640, с. 24]. Тенденція до заселення правобережних губерній зберігалася й надалі. У тій же Волинській губ. за станом на 1900 р. проживало вже 200 тис. іноземців [640, с. 24]. Проте з початком Першої світової війни та внаслідок депортації з цих районів німців та австро-угорців численність іноземців у Волинській губ. скоротилась до 3 тис. чол. [484, с. 18]. Великі земельні володіння колоністів мали також місце в Київській губ. [642, с. 24].

Певний виняток у цьому відношенні становили Лівобережна та Слобідська Україна, де аграрне перенаселення було найбільшим в Україні й де умов для виникнення іноземних колоній виявилось найменше. Так, у Харківській губ. їх

налічувалось усього 18, та й то 15 з них припадало на один Ізюмський повіт і де у їхньому володінні перебувало не менше як 18 тис. дес. землі [640, с. 24]. На Чернігівщині ще з часів Катерини II у Борзенському повіті оселились німецькі колоністи, а у Кролевецькому – менноніти. На 1840 р. перші, чисельністю 1307 душ (641 чол. і 666 жін.) створили колонію на базі таких сіл, як Великі Вежі, Кольчинівка, Городок, Малий Вердер, Великий Вердер, Рундевізе Борзнянського повіту, а інші чисельністю 316 душ (135 чол. і 163 жін.) компактно проживали в с. Радичів Кролевецького повіту [646, арк. 21 – 22, 107]. За даними ж на 1917 р. у Чернігівській губ. налічувалось 9 німецьких поселень [640, с. 24]. На жаль, судити про участь безпосередньо колоністів у ринково-поземельних операціях другої половини XIX – початку XX ст. досить складно, оскільки у чистому вигляді відповідна статистична інформація по них наявна лише за 1893 – 1896 рр. Вона представлена у таблиці, вміщеній у Додатку 24 і свідчить, що за цей час колоністи в межах України, уклали 3178 торгово-поземельних угод, в тому числі 1581 угод – на продаж землі й 1597 – на її купівлю. В ході їх реалізації колоністи продали понад 112,8 тис. дес., а купили – близько 176,5 тис. дес., збільшивши таким чином за цей час власне землеволодіння на 63,7 тис. дес. З 1863 – 1892 рр. їхня діяльність на земельному ринку подана разом з діяльністю на ньому так званих «інших» вільних хліборобів, якими, скоріше за все, були переважно євреї-хлібороби [474, с. 14]. Їхня спільна діяльність на земельному ринку представлена у Додатку 25. За цей час ними було укладено 23310 торгових угод, з яких 10980 укладено на продаж і 12330 – на купівлю землі. В ході їх реалізації було продано понад 721,2 тис., а куплено – понад 2011,3 тис. дес. землі. Отже, зростання земельної власності спільно у колоністів та «інших» сільських обивателів, окрім козаків та селян, склало за вказаний період не менш як 1 млн. 290,1 тис. дес. У тому ж Додатку 25 інформація про виключно «інших» вільних сільських обивателів представлена даними за 1893 – 1896 рр. За цей час «іншими» було укладено 1529 торгово-поземельних угод, в тому числі на продаж землі – 786 і на її купівлю – 743. В ході цих торгових операцій ними було продано 40,4 та куплено 51,6 тисяч десятин землі, що забезпечило збільшення їхнього землеволодіння

приблизно на 11,2 тис. дес. У 1897 р. показники колоністів та «інших» були об'єднані з аналогічними показниками козаків і з цього часу стали фіксуватися разом з ними. Такий єдиний для всіх трьох представників сільського обивательства показник публікувався щорічно з 1897 по 1914 рр. Наслідки їхньої спільної діяльності на українському земельному ринку відображені у Додатку 26. Його дані свідчать, що за вказаний проміжок часу вони разом уклали 151201 торгово-поземельну угоду, з яких 59283 спрямовувались на продаж землі, а 91918 – на її купівлю. В ході їх реалізації всі разом купили 2010,6 тис. дес., тоді як продали всього 1327,2 тис. дес., судячи з вищесказаного, їхня приватна особиста земельна власність зростає за цей час не менше ніж на 682,8 тис. дес., або на 34%. Спільно участь цієї категорії особистих земельних власників у ринково-поземельних операціях другої половини XIX – початку XX ст. в цілому представлена у поданій нижче таблиці 35. Вона складена за тими статистичними даними, які наведені й у Додатках 23 – 26. З метою виявлення рівня участі козаків, колоністів та інших вільних сільських обивателів (крім селян-власників), які перебували на особливому становищі, у ринково-поземельних операціях на різних етапах життя суспільства післяреформеної доби, їхні показники розподілені по трьох часових відрізках, які хронологічно відповідають трьом умовним періодам еволюції земельного ринку в Україні. Дані таблиці 35 свідчать про те, що протягом 1863 – 1914 рр. об'єднані в єдину категорію особистих земельних власників козаки, колоністи та інші сільські обивателі, які в той час перебували на особливому становищі (крім селян-власників), упродовж 1863 – 1914 рр. здійснили загалом 266831 торговельну операцію, в ході яких вони 105264 рази продавали землю, а 161567 разів купували її. За цей час разом вони продали понад 2,3 млн. дес., купивши при цьому понад 4,8 млн. дес. землі. Їхній загальний земельний прибуток склав таким чином понад 2 млн. 523,6 тис. дес. Все це говорить про надзвичайно високу активність категорії особистих земельних власників на земельному ринку.

Отже, проаналізувавши вище участь і роль у ринково-поземельних операціях найактивніших, з нашої точки зору, рушіїв земельного ринку в Україні другої

**Купівля-продаж землі
сільськими обивателями, які перебувають на
особливому становищі (окрім селян) у 1863 – 1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку [400 – 422; 115]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	8443	16601	55256,1	165989,7	2283905	6715367
Правобережжя	372	861	18683,4	55580,1	252503	1048452
Південь	3612	3941	280822,9	945151,2	6900728	22243047
Україна	12427	21403	354762,4	1166721,0	9437136	30336866
1881 – 1900:						
Лівобережжя	31623	50789	114851,9	536571,4	17744581	47236911
Правобережжя	786	538	17623,0	21716,1	506670	777996
Південь	13653	14060	826213,8	1594969,1	56655266	97055899
Україна	46062	65387	958688,7	2153256,6	74906517	145070806
1901 – 1914:						
Лівобережжя	34722	61802	258480,8	536422,9	49603080	108432208
Правобережжя	386	401	28072,4	29658,2	2533612	1583636
Південь	11667	12574	721093,2	958672,2	118624547	162548154
Україна	46775	74777	1007646,4	1524753,3	170761239	272563996
1863 – 1914:						
Лівобережжя	74788	129192	428588,8	1238984,0	69631566	161384486
Правобережжя	1544	1800	64378,8	106954,4	3292785	3410084
Південь	28932	30575	1828129,9	3498792,5	182180541	281847100
Україна	105264	161567	2321097,5	4844730,9	255104892	447641670

половини XIX – початку XX ст., вдалося дійти таких висновків. Надзвичайно важлива роль у функціонуванні й еволюції земельного ринку в Україні належала дворянству. Саме воно протягом усього післяреформеного періоду продовжувало залишатися основним поставником товару на земельний ринок, тобто землі, виступаючи водночас і її основним покупцем. Протягом 1863 – 1914 рр., тобто періоду, який охоплюють залучені нами джерела масової статистики, дворяни в Україні продали загалом 24,4 млн. дес. землі. Для порівняння відзначимо, решта особистих приватних власників, розглянутих нами вище, як основних учасників ринково-поземельних операцій, за цей же період продали разом близько 4,1 млн. дес., в тому числі селяни-власники – понад 1,7 млн. дес., а козаки й колоністи – понад 2,3 млн. дес. Водночас дворяни виступали на ринку і як один з основних

покупців землі, придбавши за вказаний період не менш, як 14,6 млн. дес., тоді як селяни-власники – близько 3 млн. дес., а козаки й колоністи – близько 4,9 млн. дес. Хоча, за кількістю здійснених купівельних операцій, явно переважали селяни-власники – 204523 угоди. За ними йшли козаки та колоністи – 161567 угод і лише потім дворяни – 61,4 тис. угод. Це пояснювалось більш масштабними ринково-поземельними операціями дворян, які продавали й купували землю значно більшими ділянками, ніж це могли дозволити собі селяни-власники, козаки й колоністи. Так, на одну угоду, пов'язану з продажем землі, у дворян припадало в середньому по 118,4 дес., а пов'язану з її купівлею – по 237,6 дес. У селян-власників аналогічні показники становили відповідно 19,8 дес. і 14,4 дес., у козаків і колоністів – 22,1 дес. і 30,0 дес. Теж саме стосувалося й коштів, затрачених на продаж і придбання землі. Так одна десятина проданої і купленої землі в середньому коштувала: у дворян – 77,3 руб. і 61,9 руб., а селян-власників – 100,4 руб. і 131,5 руб., а у козаків і колоністів – 109,7 руб. і 92,4 руб. Звичайно, наведені тут розрахунки є загалом умовними, оскільки ціна землі з року в рік мінялася й до того ж постійно зростала. Проте вони красномовно фіксують тенденцію, за якою під час торгових операцій із землею у фінансовому відношенні найбільш вигідною була позиція дворян, а у найбільш невідгодливих умовах перебували селяни-власники. Загальний прибуток дворян від продажу-купівлі землі у грошовому еквіваленті склав 984,3 млн. руб. Навпаки, селяни-власники втратили на цих торгових операціях майже 213,2 млн. руб., а козаки та колоністи – близько 19,3 млн. дес. Все це до певної міри підтверджує думку цілого ряду дослідників [162; 163; 206] про те, що дворянство, позбавляючись землі, отримувало реальні капітали, які частково вкладались у різні напрямки комерційної діяльності, сприяючи тим самим інкорпорації дворянства у нові соціально-економічні та суспільні відносини.

4.2. Інші категорії особистих земельних власників: духовенство, купці та почесні громадяни, міщани, іноземні піддані.

Порівняно незначною у ринково-поземельних відносинах післяреформеної доби виявилась роль **православного духовенства**. Хоча, як відомо, православна церква ще з часів хрещення Русі володіла незліченними земельними багатствами. Однак, проведена у XVIII ст. в Україні, як і в Російській державі, у XVIII ст., секуляризація монастирських маєтків перетворила останні на світсько-державні [634, с. 66], чим завдала разючого удару по церковному землеволодінню. Офіційно позбавивши православну церкву землі, секуляризація підірвала тим самим економічну основу монастирського господарства [459, с. 109], особливо на Лівобережжі та Слобожанщині. Тим самим, політика секуляризації, яку здійснило російське самодержавство протягом XVIII ст., зробило церкву слухняним знаряддям в його руках [634, с. 67]. Особливо яскраво це було помітним на Правобережній Україні, яка набагато пізніше за Лівобережжя та Слобожанщину опинилась у складі Російської імперії. Як зазначає дослідниця О. Крижанівська, «з входженням Правобережжя до складу Російської імперії тамтешнє релігійне життя досить швидко трансформувалося завдяки нівеляційним заходам імперської влади» [647, с. 158]. Проте, фактично заборонивши монастирське землеволодіння, російський уряд водночас сприяв зростанню землеволодіння православних священників та церковних приходів. Російська дослідниця Л. Ємелях наводить дані, за якими на 1905 р. церковні землі у межах 50 європейських губерній становили 1,9 млн. дес., а у приватній власності осіб духовних звань перебувало ще 300 тис. дес. [648, с. 9]. Зростали церковні землі й в Україні.

Прагнучи посилити державний вплив на православних священників, російський уряд у 1842 р. видав на Правобережжі «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками, й одноразовою допомогою» [647, с. 162]. Користуючись урядовою підтримкою, вже у 40 – 50-х рр. XIX ст. православні священники прагнули покращити своє земельне становище за рахунок селян. При потуранні поміщиків вони намагалися розширити свої

земельні володіння шляхом урізування селянських наділів [647, с. 159 – 160]. Інший український дослідник Б. Опря також відзначає, що і на початку ХХ ст. непорозуміння між віруючими і церковнослужителями на матеріальному ґрунті були цілком закономірними. «Православна церква у той час володіла великими земельними ресурсами, що викликало в селян почуття заздрості та неприязні» [649, с. 179]. Все це не могло не позначитися на участі духовенства у ринково-поземельних операціях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Загальна картина участі духовенства у торгових операціях по купівлі, або продажу земельних ділянок найбільш повно відображена у Додатку 15. Вміщена у ньому інформація переконує в тому, що упродовж 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. церковні служителі в межах усіх дев'яти українських губерній більше продавали землю, ніж її купували. Статистичні підрахунки свідчать про те, що протягом 1863 -1914 рр. церковнослужителями було укладено в межах України понад 9,7 тис. угод на продаж землі і лише понад 8,2 тис. угод – на її купівлю. Хоча відзначимо, що протягом вказаного хронологічного періоду землеволодіння представників духовенства не тільки не зменшилось, але навіть зросло не менше ніж на 70 тис. дес. Проте таке зростання було досягнуте за рахунок земельних операцій 60 – 90-х років ХІХ ст., про що свідчить наведена нижче таблиця 36.

Порівнюючи її показники з показниками земельного перепису 1905 року, можна хоча б приблизно визначити стан землеволодіння духовенства на перше січня 1915 р. Як свідчать наслідки відповідних статистичних обчислень, на початок 1915 р. земельні володіння священнослужителів становили в межах України не менш як 159752,5 дес., тоді як у 1905 р.–168677 дес. [24; 115;400 – 422; 616 – 624]. По окремих районах України аналогічна ситуація виглядала таким чином (див. таблицю 37).

Дані наведеної нижче таблиці 37 переконливо засвідчують тенденцію до скорочення церковного землеволодіння принаймні на Лівобережжі. Стосовно Півдня України, то там тенденція до скорочення проявлялась лише у материковій його частині. У півострівній частині Таврійської губ. (Крим) спостерігається інтенсивне зростання церковного землеволодіння, починаючи з

Таблиця 36

**Купівля-продаж землі представниками духовенства у 1863 – 1914 рр.
за періодами еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	1495	1913	12485,0	24331,0	553446	886725
Правобережжя	42	323	2005,3	26479,9	97122	775771
Південь	223	347	32710,9	42141,0	455087	558188
Україна	1760	2583	47201,2	92951,9	1105655	2220684
1881 – 1900:						
Лівобережжя	3010	2227	33451,0	36412,3	2914128	2601769
Правобережжя	484	601	22658,5	36205,2	1892300	2799455
Південь	705	812	36840,2	59576,4	1674078	2341633
Україна	4199	3640	92949,7	132193,9	6480506	7742857
1901 – 1914:						
Лівобережжя	2494	952	20075,2	10708,6	3475072	1620160
Правобережжя	654	403	13215,7	7176,0	2671936	1592713
Південь	622	638	33061,6	33489,9	3266711	3462376
Україна	3770	1993	66352,5	51374,5	9413719	6675249
1863 – 1914:						
Лівобережжя	6999	5092	66011,2	71451,9	6942646	5108654
Правобережжя	1180	1327	37879,5	69861,1	4661358	5167939
Південь	1550	1797	102612,7	135207,3	5395876	6362197
Україна	9729	8216	206503,4	276520,3	16999880	16638790

Таблиця 37

Землеволодіння духовенства в Україні у 1905 – 1914 рр.

Райони України	Землеволодіння (у дес.) за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1914 рр. (+) (-)	1.01.1915 р.
Лівобережжя	70212	-6311,9	63900,1
Правобережжя	20608	-4223,0	16385,0
Південь	77857	+1610,4	79467,4
Україна	168677	-8924,5	159752,5

80-х років XIX ст. Певне уявлення про характер господарства священнослужителів Таврійської губ. дає інформація судового пристава

Сімферопольського окружного суду П. Карпінського про виставлену на публічний продаж земельну власність трьох священнослужителів у Агайській області Євпаторійського повіту, зазначеної вище губернії. Вона свідчить, що останнім належала земельна ділянка під назвою «Хутір Караба-Кудаш» у складі земель розореного села Караба та сіл Буйтель і Кудаш загальною площею у 364,6 дес. Ділянка складалась із орної землі, сінокоосу та інших зручних, а також частини незручних земель. Вся земля була заставлена у Перекопського міщанини Йосипа Шакана на суму 50000 руб. під %% [389, с. 416]. За даними земельного перепису 1905 р. в межах Таврійської губ. нараховувалось 341 господарство священників і 70112 дес. належної їм землі, тоді як у 1877 р. аналогічні показники були відповідно 15 господарств і 487 дес. землі [621, с. 10 – 13]. Пояснити це, як нам здається, можна важливою роллю православної церкви у освоєнні Криму, який раніше належав Кримському ханству і де досить сильними залишалися позиції мусульманства.

Купці та почесні громадяни. Важливою і надзвичайно цікавою з наукової точки зору є категорія земельних власників, яка об'єднує купців та почесних громадян. Адже діяльність останніх на земельному ринку, тобто на терені поземельних відносин другої половини XIX – початку XX ст., тобто в період функціонування українського земельного ринку, до цього часу практично не вивчена. На це, зокрема, звертав увагу відомий дослідник поземельних відносин А. Анфимов. «У нас немає даних, – зазначав Андрій Матвійович, – про землеволодіння представників купецького стану і ми не можемо судити, скільки у кого було землі на початок і скільки залишилось на кінець розглядуваного періоду» [147, с. 251] . Ще більшою мірою сказане вище стосується почесних громадян.

Почесне громадянство, як привілейоване звання для осіб недворянського походження, було запроваджене у межах Російської імперії в 1832 р. [222, с. 317]. Власне, сама його поява диктувалась прагненням уряду максимально обмежити можливість отримати дворянське звання представниками інших привілейованих верств тогочасного населення [222, с. 318]. Як правило, звання почесного

громадянина присуджувалось за клопотанням місцевих органів влади і передбачало досить серйозні пільги. Особи, що отримували його, звільнялись від рекрутської повинності, сплати подушної податі, тілесних покарань тощо. Почесне громадянство було як особистим, так і спадковим. Право на спадкове звання мали новонароджені діти особистих дворян, діти православних священнослужителів за умови закінчення ними вищого (академія) або середнього (семінарія) духовного навчального закладу, купці з двадцятирічним гільдійським стажем, комерц- та мануфактур-радники, діячі науки та мистецтва – вчені, художники тощо. Особисте почесне громадянство могли отримати діти православних священнослужителів, які не мали вищої або середньої духовної освіти, а також чиновники X – XIV класів та ті особи, у яких були особисті заслуги перед суспільством та державою. На велику подяку заслуговує група чернігівських краєзнавців, зусиллями яких нещодавно був підготовлений історично-популярний нарис про почесних громадян м. Чернігова, ми маємо можливість певною мірою проілюструвати сказане вище рядом конкретних прикладів. Вони свідчать, що на зламі XIX – XX ст. у м. Чернігові звання почесного громадянина було присвоєно:

- Гутману В. П., підприємцю-меценату, гласному Чернігівської міської думи 1871 – 1881 рр., який на власні кошти заснував ряд стипендій для учнів місцевої торгівельної школи;

- Орловському І. П., власнику пивоварного заводу, автору п'ятьох нових сортів пива;

- Остапенку Г. К., учаснику оборони Порт-Артура у 1905 р., автору оригінального комплексу архітектурних споруд, які збереглись до наших днів (сьогодні це будинки №8, 10 і 12 по вул. Воровського в м. Чернігові);

- Тищинському О. А., голові Чернігівського повітового земства 1875 – 1880 рр., гласному Чернігівської міської думи 1875 – 1886 рр. і одному із засновників Чернігівської громадської бібліотеки та ряду інших [650, с. 5 – 7].

Там же вміщено і невелику інформацію про земельні володіння ряду почесних громадян. Зокрема, один з них – почесний громадянин О. П. Цвет, був

співвласником землі у с. Шестовиця Чернігівського повіту та губернії, де багато дбав про розвиток приватного підприємства на селі [650, с. 7]. Значно більше такої інформації міститься у повідомленнях судових приставів та старших нотаріусів окружних судів, які повідомляли на сторінках «Сенатских объявлений» відповідно про публічні торги землею та вільний її продаж. За нашими підрахунками, у одному лише 1915 р. судові пристави зробили в межах дев'яти губерній України 652 повідомлення про публічний торг землею та іншою нерухомістю, 14 з яких, або 2,2% стосувалися власності почесних громадян [294 – 298]. Із 14-ти випадків лише 9 повідомлень пов'язані безпосередньо із землею, причому в шести випадках стосуються однієї і тієї ж особи – почесного громадянина м. Одеси Б. Є. Черкеза. Відповідно до них в с. Усатово, що поблизу Одеси, на публічний продаж було виставлено належних Б. Черкезу 5 дес. орної землі і 19,7 дес. пустирів [347, с. 244]. Окрім того, в с. Хаджи-Бей поблизу Сімферополя також на публічний торг було виставлено належні Б. Черкезу 765,1 дес. землі, з якої 26 дес. – саду, 40 дес. – чагарників, 3 дес. – садиба, решта – оранка та пасовища [308, с. 68]. В іншому випадку на публічний продаж було виставлено 246,7 дес. землі в с. Хочеве, Радомишльського повіту, Київської губ., частина якої перебувала під лісом і яка належала спадковій почесній громадянці Марії Прокопенко [310, с. 116]. Ще в одному випадку на публічний торг у м. Слов'янську Ізюмського повіту Харківської губ. було виставлено належну почесному громадянину Стефану Іщенку земельну ділянку з розташованим на ній солеварним заводом [380, с. 379]. Як бачимо, реальна інформація про купівлю-продаж землі почесних громадян не така вже й значна. І це цілком відповідає стану землеволодіння даної групи власників землі. Незважаючи на окремі крупні земельні володіння почесних громадян, загалом вони були незначними, як незначною залишалась і чисельність останніх. Адже за даними на 1897 р. частка почесних громадян серед міського населення Європейської Росії складала всього 183,9 тис. чол. або 1,1% [445, с. 122]. Приблизно такою ж була їхня частка і в українських губерніях. Протягом 1863 – 1896 рр. вони загалом придбали тут близько 878,8 тис. дес., продавши при цьому понад 555,4 тис. дес. землі (див.

Додаток 17). Іншими словами, їхня земельна власність за вказаний період зросла майже на 323,4 тис. дес., в тому числі на Лівобережжі – на 54,5 тис. дес., на Правобережжі – на 67,3 тис. дес. і на Півдні – майже на 201,6 тис. дес. [401, с. VIII – XIX; 402, с. VIII – XIX; 403, с. 62 – 97; 404, с. II – XIII; 405, с. VIII – XIX]. На жаль, починаючи з 1897 р. їхні показники у відповідних статистичних виданнях почали даватися спільно з показниками купців. Під купецтвом слід розуміти станову групу людей, які професійно займаються торгівлею. Саме таке визначення купців ми знаходимо як в українських [652, с. 125], так і в російських енциклопедичних та словникових виданнях [222, с. 235]. Як соціальний стан купецтво, в тому числі й в Україні, де воно відоме ще з часів Київської Русі, починає формуватися з розвитком товарного виробництва. Зростання його економічного значення та становища («Торговий статут» 1667 р.), а відповідно і його привілеїв (створення гільдійського купецтва у 1775 р.), знайшло своє відображення в цілому ряді урядових законоположень. В Україні протягом лише 1816 – 1859 рр. чисельність купців усіх гільдій зросла від 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб [652, с. 125]. Проте після скасування кріпосного права та наступних реформ 60–70-х рр. XIX ст., які відкрили доступ до торгово-промислової діяльності представникам усіх верств населення, виявилось, що на фоні бурхливого розвитку підприємництва дедалі помітнішим ставав процес різного скорочення власне купецького стану. У дореформений період купецтво, до складу якого входили представники різних соціальних верств, і тоді аж ніяк не відзначалося своєю кастовістю. Тепер же, як вважає російський дослідник М. Шацилло, у другій половині XIX ст. воно взагалі стало «свого роду професійним об'єднанням, відкритим абсолютно для всіх бажаючих» [148, с. 98]. Однак при цьому далеко не всі з них прагнули вступити до купецького стану, прагнучи залишатись у своїх попередніх соціальних званнях. Як наслідок, почався процес скорочення чисельності купецтва, який у різних районах відбувався неоднаково, виявляючи у кожному з них свої особливості та специфічні риси.

Аналогічні процеси були характерними й для тих українських земель, які входили до складу Російської імперії. За даними, які наводить М. Шацилло,

наприкінці ХІХ ст. в межах України найменші прагнення поповнити ряди купецтва спостерігалися у Катеринославській, Харківській та Волинській губерніях, тоді як найбільшими вони були у Херсонській і Таврійській губерніях [148, с. 100 - 102]. Наприкінці ХІХ ст. представники купецтва в Україні, де воно зосереджувалось насамперед в економічно розвинутих міських центрах, становило разом із членами родин приблизно 2,19 % міського населення [651, с. 266]. Після скасування кріпосного права і утвердження ринково-економічних відносин купецький капітал починає проникати у всі сфери як промисловості, так і сільського господарства України. А з початком формування земельного ринку, в тому числі й в Україні, купецтво починає досить інтенсивно вкладати свої капітали в землю [75, с. 150], зосереджуючи в своїх руках досить великі земельні володіння.

Ряд прикладів, які наведені нижче, дають можливість хоча б приблизно уявити рівень господарського забезпечення великих купецьких володінь. Як свідчать відповідальні документальні джерела, найбільше великих купецьких господарств зосереджувалось у південних українських губерніях. Зокрема, досить велике купецьке господарство існувало у с. Андріївці Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ. Воно належало купцеві, а вірніше сину купця, Олексію Савельєву, і включало понад 259 дес. землі, на якій, окрім житлових приміщень були також млин, ставок та фруктовий сад. Господарство було заставлене на 25 і 13,1 тис. руб. у Харківському земельному банку, а також у приватного кредитора на 40 тис. руб. під 10 % [365, с. 328]. Іншому купцеві Мелетію Новікову належало у селах Любомирівка, Пришиб і Спаському Херсонського повіту тієї ж губернії дві ділянки орних і толочних земель із забудовами площею у 298,5 та 149 десятин. Обидві вони перебували в заставі у 11-ти кредиторів на суми від 12-ти до 25-ти тисяч рублів, в тому числі у Бесарабсько-Таврійському банку та у багатьох приватних осіб [300, с. 28; 381, с. 384]. Купець Микола Лоран у с. Красний Кут, Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губ. володів землею на площі 813 дес., на яких розташовувались житлові та господарські будівлі, кілька колодязів, а також працював цегельний завод. Землю було

заставлено на 84 тис. руб. у Дворянському Земельному банку та у двох приватних кредиторів – на 84 і 110 тисяч рублів [379, с. 376]. Купцеві Йогану Шардту належало у Балацьківській волості при с. Добра Криниця, Херсонського повіту тієї ж губернії 1200 дес. землі з господарськими будівлями, критих залізом, черепицею та каменем. Як і у решті купецьких господарств, землю Й. Шардта було заставлено на 214300 руб. у земському банку Херсонської губ. та у двох приватних кредиторів на 40 тис. руб. і 225 тис. руб. [373, с. 352]. У інших українських районах – Лівобережжі, Слобожанщині та Правобережжі великі купецькі володіння зустрічалися на багато рідше. Можна згадати купця Адольфа Буобе з мст. Янушполь, Житомирського повіту, Волинської губ., якому належало урочище «Янушпольський степ» площею у 237 дес. Тут же знаходились фруктовий сад, фільварок, парк, ставок «Малерка», а також вісім дерев'яних будинків, 7 сараїв, 2 комори і 2 льохи (льодяники) [387, с. 408]. Землеволодіння почесних громадян були набагато скромнішими.

Скуповуючи щороку по 400 – 700 тис. дес. купці за цим показником в перші післяреформені роки поступалися лише дворянам [653, с. 268]. Те, що саме купці були в перші післяреформені роки основними після дворян дійовими особами на земельному ринку, відзначали й члени урядової комісії, яка на початку 70-х років XIX ст. вивчала стан сільського господарства імперії [17, Отд. IV, с. 23]. Це підтверджують і статистичні матеріали про купівлю-продаж землі, які є в нашому розпорядженні. Вони свідчать, що протягом 1863 – 1896 рр., а саме за ці роки інформація стосується виключно купців, останні продали іншим власникам понад 1,2 млн. дес. землі, купивши при цьому близько 2,8 млн. дес. (див. Додаток 16). У еквіваленті співвідношення між проданою (близько 0,5 млн. дес.) і купленою (близько 1,6 млн. дес.) землею у 1863 – 1880 рр., тобто за перші два післяреформені десятиліття, можна виразити як 1:3,2 [401, с. VIII – XIX; 402, с. VIII – XIX; 403, с. 62 – 97; 404, с. II – XIII; 405, с. VIII – XIX], це свідчить про інтенсивне скуповування землі купцями саме відразу після реформи 1861 р. На жаль, починаючи з 1897 р. така інформація про діяльність купців на земельному ринку почала подаватися спільно з аналогічною інформацією про почесних

громадян. У такому вигляді вона подана з 1897 по 1914 рр. (див. Додаток 18). Навряд чи причиною такого об'єднання став поступовий занепад самої основи існування купецтва, підірваної реформою 1861 р., та його корпоративних об'єднань – гільдій. Скоріше за все головною причиною об'єднання став схожий підхід купців та почесних громадян у ставленні обох до землі як до своєї власності. Адже для обох цих соціальних груп земля була скоріше не джерелом, а засобом до існування. І ті, й інші використовували її головним чином для отримання земельної ренти, або віддаючи її в оренду, або закладаючи в державних та приватних кредитних установах.

За нашими підрахунками, зробленими на основі публікацій ІХ-го розділу «Санкт-Петербурзьких сенатських об'явлень» за 1915 р., судовими приставами окружних судів усіх дев'яти українських губерній було представлено 78 об'яв щодо продажу з публічного торгу землі та іншої нерухомості купців і почесних громадян. [295, с. 8; 296, с. 16; 300, с. 28; 302, с. 35; 304, с. 44; 306, с. 54 – 55; 308, с. 67 – 68; 310, с. 77; 313, с. 91; 316, с. 103; 318, с. 112; 319, с. 116; 327, с. 156; 328, с. 160; 329, с. 164; 332, с. 176; 333, с. 180; 335, с. 188; 339, с. 208; 340, с. 215; 341, с. 218 – 219; 344, с. 235; 347, с. 243 – 244; 350, с. 259 – 260; 351, с. 264; 353, с. 271 – 272; 361, с. 303; 362, с. 308; 363, с. 312; 365, с. 320; 366, с. 328; 368, с. 332; 373, с. 352; 375, с. 359 – 360; 376, с. 364; 378, с. 372; 379, с. 376; 380, с. 376 – 378; 381, с. 384; 382, с. 391; 387, с. 407 – 408; 388, с. 411; 392, с. 428; 393, с. 432; 398, с. 452]. У всіх випадках публічний продаж призначався за несплату боргів на користь банків, інших кредитних установ а також приватним кредиторам. При чому суми, які бралися в кредит, як правило коливалися від 10 до 200 тис. рублів.

Окрім того і купців, і почесних громадян єднала також їх активна посередницька діяльність по відношенню до своєї приватної земельної власності. Підтверджують це, зокрема, показники наведеної нижче таблиці 38. Зокрема її дані засвідчують той факт, що співвідношення проданої та купленої ними землі у 1863 – 1880 рр. становило 1:2,8, у 1881 – 1900 рр. – 1:1,4 і у 1901 – 1914 рр. – 1:0,8. Це говорить про те, що скупивши землю на початку післяреформеного періоду, купці та почесні громадяни, головним чином перші з них, в наступні

роки успішно збували її іншим власникам, отримуючи на цьому значний прибуток. Класичним прикладом цього може служити діяльність новоспеченого купця із німецьких колоністів Півдня України А. Бішлера. У 1908 р. він купив у Саратовській губ. належний родині Л. Дурново Велико-Дмитрівський маєток загальною площею близько 19,8 тис. дес. І тут же почав розпродувати його у

Таблиця 38

Купівля-продаж землі купцями та почесними громадянами у 1863 – 1914 рр. по періодах еволюції земельного ринку в Україні [401, с. VIII – XIX; 402, с. VIII – XIX; 03, с. 62 – 97; 404, с. II – XIII; 405, с. VIII – XIX; 408, с. 12 – 17; 409, с. 20 – 31; 411, с. 20 – 37; 412, с. 20 – 31; 413, с. 20 – 31; 414, с. 22 – 33; 415, с. 20 – 31; 416, с. 20 – 31; 417, с. 20 – 31; 418, с. 20 – 31; 419, с. 20 – 31; 420, с. 20 – 31; 421, с. 20 – 31; 422, с. 20 – 31; 115, с. 18 – 43]

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	1741	3508	119093,3	417158,9	564669,7	16513331
Правобережжя	158	371	79831,1	287533,9	2493504	9001567
Південь	1026	2498	523918,4	1339434,4	12953304	33064266
Україна	2925	6377	722842,8	2044127,2	21093505	58579164
1881 – 1900:						
Лівобережжя	5238	4437	346642,9	512832,2	28966173	44265601
Правобережжя	1625	879	285083,1	411499,2	15596480	19759787
Південь	2265	3236	885334,7	1140393,4	69008424	74370819
Україна	9128	8552	1517260,7	2054724,8	113571077	138396207
1901 – 1914:						
Лівобережжя	8077	2747	243877,0	164759,7	44084752	29020135
Правобережжя	2392	983	315373,6	297747,3	31544385	32665133
Південь	2378	2083	476606,5	356049,3	87667855	67806923
Україна	12847	5813	1035857,1	818556,3	163296992	129492191
1863 – 1914:						
Лівобережжя	15056	10692	709613,2	1094750,8	78697622	89799067
Правобережжя	4175	2233	680287,8	996780,4	49634369	61426487
Південь	5669	7817	1885859,6	2835877,1	169629583	175242008
Україна	24900	20742	3275760,6	4927408,3	297961574	326467562

роздріб місцевим селянам. При чому робив це на стільки активно, що вже на початок 1915 р. від маєтку залишилось у нього всього 7,2 тис. дес. землі [147, с. 247].

Що стосується особистого землеволодіння купців та почесних громадян, то воно на початку ХХ ст. мало стійку тенденцію до скорочення. Це наочно ілюструє наведена нижче таблиця 39. Вони свідчать, що протягом 1906 – 1914 рр. землі цієї категорії землевласників скоротилися не менш як на 164734 дес.

Таблиця 39

Землеволодіння купців та почесних громадян у 1905 – 1914 рр. [24; 64; 115; 418 – 422; 616 – 624. – Підрахунки наші]

Райони	Землі на 1.01.1906 р. (у дес.)	Землі на 1.01.1915 р. (у дес.)	Землі у володінні (у дес. +; -)
Лівобережжя	404892	335129	-69763
Правобережжя	289937	274743	-15194
Південь	1140062	1060285	-79777
Україна	1834891	1670157	-164734

Зустрічалися навіть зовсім мізерні господарства, які про те були оснащені у відповідності до купецького звання їхніх господарів. Так, у м. Брацлаві Подільської губ. купцеві Яшелю Солітерману належало всього 1,2 дес. землі. Проте вони містили кам'яний триповерховий млин, який приводили в дію чотири турбіни та тепловий двигун марки «Дизель» на 85 кінських сил. У наявності були також дерев'яний розмішувальний млин, який приводився в дію трьома водними колесами, кам'яна загата через р. Буг, а також кам'яний та дерев'яний магазини з різними службами та житловий будинок [375, с. 360]. Такою ж невеликою, але по господарському насиченою була земля у мст. Яготеві Пирятинського повіту Полтавської губ., яка належала купцеві Бортко Животинському. Вона складалась із двох суміжних ділянок землі загальною площею 3,4 дес. та половини річки Ржавець по береговому праву господаря на 1200 кв. саж. Разом із земельними ділянками це становило 3,9 дес. При цьому надзвичайно цікавим в тому числі й з етнографічної точки зору, є господарський опис даного купецького двору, зроблений судовим приставом Лубенського окружного суду В.Поршем. Двір, писав останній, становить 3 д. 2200 кв.саж. з наступними забудовами: «сімома будинками дерев'яними, одним дерев'яним сараєм, трьома дерев'яними коморами, чотириповерховим млином з усіма до нього машинами і пристосуваннями, машинним відділенням та трьома цегляними до нього

прибудовами (всі будови вкриті залізом), одним власним льохом та одним колодязем».[327,с.156]. Наведені вище описи дають нам певне реальне уявлення, про те, що являв собою купецький двір, невеликий за площею, але з розвинутим господарством та промисловими і торговими закладами.

Як підсумок всьому, сказаному вище, відзначимо, що у перші післяреформені десятиліття купецтво, яке до цього практично не мало земельної власності, починає інтенсивно вкладати свої капітали у землю, не аби як стимулюючи цим самим функціонування земельного ринку. Тоді купці ще не знали, що робитимуть із купленою землею. Але інтуїтивно відчували перспективність нової справи. І швидко перетворились у досить великих землевласників, зосередивши у своїх руках величезні земельні площі. З розвитком ринково–поземельних відносин купці яскраво продемонстрували, що вони по природі своїй не є, і ніколи не були землеробами. По мірі утвердження товарно–грошових відносин і перетворення землі у звичайний товар, вони так же швидко, як і прибирали до рук величезні земельні площі, почали розпродувати їх представникам інших категорій земельних власників. Що й привело до різкого скорочення їхнього землеволодіння на початку ХХ ст. Цей закономірний процес, враховуючи торгово-промисловий характер ставлення купецтва до землі, неухильно розширювався, проте був зупинений з поваленням самодержавства і наступними політичними та іншими перетвореннями 1917-1920 рр. Безперечно, частина придбаної купцями землі продовжувала залишатися у їхньому розпорядженні й активно використовувалась ними для налагодження дрібного промислового виробництва, для зведення на ній різноманітних майстерень, магазинів, особливо млинів, якщо у їхні володіння потрапляли річки і водоймища. Вони залюбки використовували також ліси, луки, водоймища та інші корисні угіддя для примноження власного капіталу. Застава землі у різноманітних кредитних установах та у приватних кредиторів давала можливість отримувати значні капітали, які використовувались у відповідності до роду занять того чи іншого купця, розширюючи його бізнес. Про те ні купці, ні почесні громадяни ніколи не займалися землеробством. А отже мали скоріше посередницьке

відношення до землі, яку активно купували і так же активно її продавали, проявляючи при цьому неабияку активність на земельному ринку. Все це дозволяє говорити про те, що почесні громадяни і особливо купці відігравали важливу роль у функціонуванні українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст.

За ставленням до землі купців та почесних громадян дуже близькими до них виявились *міщани*. Ця категорія особистих земельних власників означена у відповідних статистичних матеріалах як «міщани, цехові та міські робочі люди» і стосується основної маси населення міст Російської імперії. Тому для зручності далі позначатимемо дану категорію земельних власників як «міщани».

У радянських енциклопедичних виданнях міщани (буквально – жителі міста) трактуються, як «один з податних станів у царській Росії, що включав різні категорії міських жителів (ремісників, дрібних торговців, дрібних домовласників тощо)» [654, с. 263]. Більш розгорнуту характеристику міщан вміщено на сторінках Енциклопедії Українознавства, підготовленої вченими з української діаспори. Міщани в широкому розумінні цього слова, – сказано там, – це «основна маса міського населення, що займалася різними ремеслами та промислами й торгівлею, а в малих містах, та у передмістях міст великих, також хліборобством, городництвом, садівництвом тощо» [655, с. 1617]. Від часів Київської Русі й до кінця XVIII ст. торгово-ремісниче населення міст Російської держави називалося посадськими людьми (від слова посад – торгово-ремісниче поселення).

Як стан, міщани з'явилися у межах Російської імперії після появи указу Катерини II у 1775 р., за яким до міщанства було включено всіх посадських людей, за виключенням дворян і духовенства, з майновим цензом, який не перевищував 500 руб. Майнові та станові права міщан визначала Жалувана грамота Катерини II містам 1785 р., за якою належність до міщанства ставала спадковою. Міщани мали сплачувати на користь держави подушну подать та відбувати рекрутську повинність. До 1863 р. на них також поширювалось застосування фізичних покарань. Розбагатівши, міщани мали можливість вільного переходу до купецького стану і навпаки, ті купці, які з тих чи інших причин

розорявались, підлягали переведенню до стану міщан [497,с.155]. Ця обставина зайвий раз підкреслює близькість і спорідненість стану міщан і стану купців. До скасування кріпосного права у 1861 р. перехід до стану міщан було повністю заборонено кріпосним селянам, а державним селянам це дозволялося робити лише з дозволу Сенату.

Міщани мали власне самоврядування. До кінця 60-х рр. XIX ст. органами міського самоврядування залишалися магістрати і ратуші. Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило здійснення інших демократичних реформ, в тому числі й міської. Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. в усіх містах України створювались нові органи міського самоуправління – міські думи. Дума обирала виконавчий орган – міську управу, яка здійснювала безпосереднє керівництво тим чи іншим містом, займалася його благоустроєм, піклувалась про місцеву промисловість, розвиток торгівлі, вирішувала інші важливі господарські питання і підпорядковувалась безпосередньо губернатору та міністру внутрішніх справ.

Система організації торгово-промислового стану, яка склалася в кінці XVIII ст., остаточно сформувалася в першій половині XIX ст. з появою у 1832 р. «Зводу законів» Російської імперії [148, с. 17]. З початком післяреформеної індустріалізації та з утвердженням ринково-економічних відносин [2; 81; 163 та ін.], посилюється диференціація міщан на елітні, заможні та напівпролетаризовані його групи. Загалом же, наприкінці XIX ст. прошарок міщан складав приблизно 10% всього населення Російської імперії [148, с. 85]. В Україні цей показник становив приблизно 13% [656, с. 504]. Основна маса міщанства складалася із незаможних, напівпролетаризованих елементів, життя яких мало чим відрізнялося від аналогічних верств селян та козаків. Особливо помітним таке становище було в лівобережних та слобідській губерніях, де їхній побут у другій половині XIX ст. ще мало чим відрізнявся від козацьких часів. Відомий історик Слобожанщини Д. Багалій писав про нього так: «Щодо побуту середнього та нижнього станів слобожан, то він був чисто український і взагалі схожим із старшинським. Відрізнявся він тільки од нього своїм убожеством. Українська козача, або селянська, або міщанська хата відрізнялася від панського будинку тільки своїм

розміром; матеріал же будівлі був однаковий – дерево, гонт, очерет, солома... У хатах козаків, міщан та посполитих були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині ...» [637, с. 167]. У правобережних губерніях міщанство було помітно заможнішим, більш організованим у станові товариства. Наприкінці ХІХ ст. у одній лише Волинській губ. нараховувалось 143 міщанські товариства, які виникали не тільки у містах, але й у містечках [148, с. 85]. Приблизно те ж саме можна сказати й про міщан південноукраїнських губерній. Загалом же, за переписом населення 1897 р. міське населення України складало не менш як 3075368 чол., в тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині – 851090 чол., на Правобережжі – 904970 чол. і на Півдні – 1319281 чол. [603, с. 4] Слід також враховувати й те, що частина міщан проживала поза межами міст, а міське населення не складалося виключно з міщан, як представників певної верстви населення. Тому наведені вище статистичні показники є досить умовними. Це підтверджується зокрема і дослідженнями М. Порша, який в восьми українських губерніях (крім Таврійської) нарахував у тому ж 1897 р. 3427,7 тис. душ міщан [24, с. 29], тобто на 352,3 тис. більше, ніж вказано у матеріалах перепису 1897 р. Незаперечним видається лише одне – за чисельністю населення в Україні міщани посідали друге місце після селянства.

Про діяльність міщан на земельному ринку в Україні дає уяву статистика Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії, яка охоплює період з 1863 по 1910 рр., а також аналогічне радянське видання «Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг.» (М., 1989). Інформація, взята нами із вищезгаданих статистичних видань, свідчить про те, що протягом 1863 – 1914 рр. міщанами було укладено в межах України не менш як 113533 торгово-поземельні угоди, в тому числі 53717 – на продаж земельної власності й 59836 – на її купівлю. В ході реалізації останніх ними протягом вказаного хронологічного періоду було продано понад 1346,7 тис. дес. належної їм землі, тоді як куплено у особисту приватну власність близько 1818,6 тис. дес. Відтак, загальний прибуток їхнього особистого землеволодіння склав за цей час не менш як 468,8 тис. дес. Про те як ринково-поземельна діяльність міщан розподілялась за окремими

періодами еволюції українського земельного ринку свідчить пропонована нижче таблиця 40:

Таблиця 40

Купівля-продаж землі міщанами, цеховими та міськими робочими людьми у 1863 – 1914 рр. за етапами еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	4206	5664	40288,6	73398,5	1782304	2730180
Правобережжя	325	984	47543,8	39015,1	933679	1180115
Південь	1571	2474	103325,1	229946,9	2462407	5565212
Україна	6102	9122	191157,5	342360,5	5178390	9475507
1881 – 1900:						
Лівобережжя	11093	9146	161621,0	166725,3	12650889	13998281
Правобережжя	4105	6331	116394,9	203118,0	5612283	9730852
Південь	4975	6513	324202,3	479906,1	24282410	34442347
Україна	20173	21990	602218,2	849749,4	42545582	58171480
1901 – 1914:						
Лівобережжя	13139	9662	145699,3	109691,2	24330791	19058504
Правобережжя	8198	10347	137074,0	180382,9	16841413	25883617
Південь	6105	8715	270556,7	336369,7	51864538	51771344
Україна	27442	28724	553330,0	626443,8	93036742	96713465
1863 – 1914:						
Лівобережжя	28438	24472	347608,9	349815,0	38763984	35786965
Правобережжя	12628	17662	301012,7	422516,0	23387375	36794584
Південь	12651	17702	698084,1	1046222,7	78609355	91778903
Україна	53717	59836	1346705,7	1818553,7	140760714	164360452

Впадає у вічі те, що міщани, подібно до селян, козаків та колоністів, також належали до тих категорій особистих земельних власників, які поступово, але неупинно нарощували свій землевласницький потенціал. Дані наведеної вище таблиці 40 свідчать, що за перші два післяреформені десятиліття земельна власність міщан в Україні зросла більше ніж на 151,2 тис. дес., за 1881 – 1900 рр. вже більше ніж на 247,5 тис. дес. а за наступні 14 років – ще майже на 73,1 тис. дес. Впадає у вічі й те, що міщани багато землі купували і водночас також багато її продавали. Це говорить про те, що у більшості випадків їхнє відношення до землі мало комерційний характер, як це ми спостерігали у купців та почесних

громадян. Іноді міщани зосереджували у своїх руках значні земельні володіння, особливо на Півдні, а потім здавали їх в оренду або закладали у банках та у приватних осіб, і отримували таким чином досить солідний прибуток.

Особливою активністю в цьому відношенні виділялись міщани найбільш землеробських районів Півдня України, до яких належала більшість територій Херсонської губ. Так, міщанин Дмитро Сороковський мав у своєму володінні (особистому та «на паях») дві ділянки площею у 344,5 дес. і 105 дес. у с. Апрелівка Єлисаветградського повіту Херсонської губ., в тому числі й по річці Богодушній. Обидві ділянки були заставлені господарем у Земському банку Херсонської губ. на 16600, 16600 і 8400 рублів, а також у приватних кредиторів на 32000, 49000 і 17000 рублів. До того ж Д. Сороковський спільно з іншими землевласниками брав участь у заставі земельних ділянок площею у 500 дес., 207,7 дес. та 15 дес. у Одеській конторі державного банку на суму 21500 руб. [338, с. 203]. Водночас його братові Гаврилу Сороковському поблизу сіл Олександрівки і Апрелівки та хуторів Тимофіївського, Василівського і Сороковського, того ж Єлисаветградського повіту, також належало принаймні три земельні ділянки площею у 651,4 дес., 193 дес. і 275,6 дес. Як і його брат, Гаврило Сороковський теж вдавався до застави своїх земельних володінь. Всі названі вище три його земельні ділянки були заставлені у Земському банку Херсонської губ. відповідно на 91,9 тис., 29,8 тис. і 41 тис. рублів, а також у приватних кредиторів відповідно на 80 тис., 17 тис. та 20 тис. рублів під відсотки [374, с. 355; 378, с. 372]. Таким чином, двоє міщан - брати Дмитро і Гаврило Сороковські, володіючи загалом землею, площа якої становила разом близько 1570 дес., отримали в наслідок її застави не менше як 393, 4 тис. руб. реальних грошей.

Солідні прибутки від застави власних земельних володінь мали й багато інших міщан Херсонської губернії. Зокрема, земля, площею близько 400 дес., яка належала міщанину Кудерському поблизу с. Козацький Яр, Ананьївського повіту, Херсонської губ. була заставлена її власником на 33 тис. рублів у місцевому земському банку, на 3000 руб. з %% у торговому домі «Братья А. и М. Виленские» та на 15000 руб. під 8 % у одного із приватних кредиторів [376, с.

364]. Інший міщанин Микола Бурда, володіючи земельною площею у 150 дес. в урочищі «Свиняча Балка» при с. Янкуловому, Одеського повіту, Херсонської губ., заставив її на 15000 руб. у Бесарабсько-Таврійському земельному банку [378, с. 372]. Земля міщанина Лейзера Сербина площею у 202,5 дес. поблизу с. Ристичівка, Єлисаветградського повіту, Херсонської губ. на 20000 руб. була заставлена у Земському банку Херсонської губернії, а також у приватних осіб двічі по 10000 руб. [309, с. 71]. У с. Архангельському, Херсонського повіту тієї ж губернії близько 237 дес. землі, які належали міщанам Євдокиму та Федоту і Олені Слесарівським, були закладені на 25,9 тис. руб. у Дворянському земельному банку з %%, а також у двох приватних осіб по 6000 руб з %% і 25000 руб. з %% [380, с. 379].

Наведена вище інформація стосується, як це можна помітити, перш за все Херсонської губернії. На наш погляд це не є випадковістю. Херсонська губ. на той час являла собою визнаний центр українського економічного району торгового землеробства. Вирощена тут ярова пшениця та інші хлібні зернові склали основу експортної та внутріімперської хлібної торгівлі. Торгове землеробство було саме тією сферою сільськогосподарської діяльності, яка найбільше відповідала не тільки інтересам, але й самому духові південноукраїнського міщанства, тісно пов'язаного із землеробством. До того ж, низький рівень заселеності південноукраїнських губерній порівняно з іншими районами України, наявність тут великих запасів вільної землі також сприяли існуванню саме тут досить великого міщанського землеволодіння.

Проте таких господарств у міщан було небагато. В тій же Херсонській губ., за даними на 1905 р., міщанських господарств розміром від 50 до 100 дес. було 72, від 100 до 1000 дес. – 200, а від 1000 до 3000 дес. – усього 5 [618, с. 14]. Стосовно Лівобережної, Слобідської та Правобережної України, то тут землеволодіння міщан було менш підприємницьким і більш хліборобським. Це аж ніяк не суперечить тому, що великі земельні володіння міщан існували й у інших губерніях України, в тому числі на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині. Прикладом щодо цього можуть бути земельні володіння, які належали дружині

міщанина Марії Юревич у с. Невкля, Городнянського повіту, Чернігівської губернії. Їхня загальна площа становила понад 914 дес., які включали в себе два маєтки спільною площею в 29,2 дес., орну ділянку площею 305,8 дес., 354,5 дес. лісу, 119,8 дес. оранки з сінокосом тощо. У господарстві були також наявними дерев'яний будинок, три дерев'яні флігелі, конюшня, два сараї, льох, дерев'яний підвал для зберігання спирту, винокурний завод з апаратурою та обладнанням. Маєток перебував у заставі в Полтавському земельному банку на 28,5 тис. руб. та у приватної особи на 37440 руб. під 8 %. До того ж приватним особам були здані в оренду ділянки у 300 дес. і 150 дес. а також 62 дес. лісу під вирубку. Окремо 17,7 дес. лісу було продано під зруб ще одній приватній особі, а весь ліс віддано під зруб терміном на 5 років [350, с. 360]. Проте такі випадки, тим паче на Чернігівщині, переобтяженій аграрним перенаселенням і переважанням дрібномаєтних поміщицьких та інших господарств, були надзвичайно рідкісними. До того ж. у даному випадку ми маємо справу скоріше за все із вдалим одруженням міщанина на представниці дворянського стану. Про це дозволяє говорити наведений опис маєтку в с. Невкля. У всякому разі він явно контрастує з описами інших міщанських господарств, в тому числі й згаданих вище у Херсонській губ.

Як правило, господарства міщан, як і купців, були набагато скромнішими. За виключенням району торгового зернового господарства, про який було згадано вище. Решта міщанських господарств, особливо на Правобережжі та Лівобережжі й Слобожанщині, були як правило невеликими, рідше – середніми, з досить помірною інфраструктурою. Класичним прикладом такого господарства можна вважати господарство міщанки Людмили Уфінаровської у с. Марківка, Гайсинського повіту, Подільської губ. Його площа складала 44,3 дес. з житловими будинками, сараєм та льохом. Воно було заставлене у приватної особи на 12000 руб. [388, с. 412]. Ще дрібнішим виявилось господарство малоросійського міщанина Петра Красницького у с. Піщаному, Кременчуцького повіту, Полтавської губернії – 9,3 дес. із забудовами та фруктовим садом. Воно було здане в оренду за 500 руб. щороку й перебувало під заставою у приватних осіб на

3 і 5 тис. руб. під 10 % кожному [364, с. 316]. Понад 10,3 дес. орної землі, луків та садиби з приміщеннями і садом у с. Петрашівці, Полтавського повіту, тієї ж губернії, належали міщанину Григорію Костюченку. Вони були заставлені господарем на 8,2 тис. руб. у Полтавському земельному банку, а ще на 22000 руб. – у приватного кредитора [325, с. 168]. Порівняно великою поряд із земельною ділянкою, яка належала Г. Костюченку, виявилась земельна власність його дружини – Уляни Костюченко в тому ж с. Петрашівці – 42,3 дес. орної землі. Вона також була заставлена на 3400 руб. у Полтавському земельному банку й на 12000 руб. та 2000 руб. у приватних осіб [380, с. 379].

Неординарною, хоча й досить поширеною, виявилась ситуація із земельною власністю дружини міщанина із м. Стародуба, Стародубського повіту Чернігівської губернії Катериною Савицькою–Бровко. Належна їй земля площею 324,8 дес. з оранкою та приміщеннями знаходилась аж у Таврійській губ., в с. Менгер. Євпаторійського повіту [308, с. 68]. Скоріше за все вказана ділянка землі була ні чим іншим, як приданим К. Савицької – Бровко до її заміжжя. Зрозуміло, що користуватися нею було для її господині та чоловіка останньої не просто. Тому земля досить дорого виявилась заставленою у Земському банку Херсонської губернії - на 24,3 тис. руб., а також у двох приватних кредиторів – на 40 тис. і на 10 тис. рублів. Подібна ситуація склалася і у родині міщанина Гайдаковського, який працював судовим слідчим Ніжинського окружного суду в Кролевецькому повіті Чернігівської губ. Його дружині належав будинок у м. Конотопі, а також 60 дес. землі у Конотопському повіті [614, арк.. 71 зв.]. Її вартість становила 3 тис. руб. і хоча вона не перебувала у заставі, проте давала прибуток у 250 руб.

Досить популярними серед міщан України були віддача у оренду і застава власного права (жеребу) на належну для їхнього користування частину спільних земельних володінь. Так вчинив, зокрема, міщанин Михайло Антонов, який віддав у оренду власне право (жереб) на третину маєтку площею понад 813 дес. землі поблизу с. Бучаївка, Ізюмського повіту, Харківської губернії. До того ж право М. Антонова було заставлене у Дворянському земельному Банку на 12,5

тис. руб. і ще на 37047 руб. – у приватної особи [384, с. 395]. Інший міщанин - Дмитро Чернолентов у селах Кади-Келечи, Аргань та Дорт-Куль, перейменованих у с. Петровське, Феодосійського повіту, Таврійської губ. мав право (жереб) на 249,5 дес. землі із загальної площі 317,5 дес., що перебувала у загальному користуванні. Його він заставив у приватних осіб на 25 тис. і 15 тис. рублів [388, с. 412]. Таким же чином розпорядився своїм правом (жеребом) на 50 дес. із 210 дес. спільних земельних володінь у с. Заїкіному, Тираспольського повіту, Херсонської губ. Петро Шевченко, який заставив його у приватних осіб на 3000 руб. з %% [378, с. 372]. У с. Василівці, Ананьївського повіту тієї ж Херсонської губ. право (жереб) міщанина Пилипа Замучилло на 107,5 дес. із 300 дес. пустопорожніх земель, які перебували у спільному землекористуванні, також були заставлені у трьох приватних осіб на 19000 руб. з 10% та на інші суми [374, с. 355]. Те ж саме можна сказати й про право (жереб) міщанина Федота Грабовецького на 98,4 дес. із спільного землеволодіння у с. Розкошному, Тираспольського повіту, Херсонської губ. загальною площею у 150 дес. Як і у інших подібних випадках право Ф. Грабовецького було заставлене у приватної особи на 12,5 тис. руб. [373, с. 352]. У Одеському повіті, Херсонської губ. в с. Слов'яно-Сербному право (жереб) міщанина Федора Колесникова на 150 дес. земельних угідь із 225 дес. також було заставлене у приватної особи на 9173 руб. з %% [395, с. 440]. До того ж уся ця земля перебувала у заставі в Земському банку Херсонської губ. на суму 29,4 тис. руб.

Аналогічним чином поступали міщани і з своєю земельною власністю у містах. Так, міщанин Берко Розенштейн з м. Вінниці, Подільської губ., володіючи двома суміжними земельними ділянками спільною площею майже у 7 дес. із ставком і цегельним заводом, тримав їх у заставі приватним особам на 5000 руб., 10000 руб. і 25000 руб. [358, с. 296]. Він же, разом із іншим міщанином м. Вінниці – Яковом Мучником всі свої чотири суміжні ділянки загальною площею у 8,5 дес., в тому числі з раніше згадуваним цегельним заводом, заставили у приватних осіб на 5, 10, і 25 тис. рублів повторно. [309, с. 72]. Міщанин із м. Чернігова Чернігівської губ. заставив належне йому дворове місце площею 1,1 дес. з

будинком, миловарним заводом, фруктовим садом тощо у Чернігівському міському громадському банку на 5550 руб., у Чернігівському відділенні державного банку на 8000 руб. і ще на 5000 руб. у приватного кредитора [391, с. 426]. Безліч подібних повідомлень ми знаходимо й по інших містах України. Більше того, міщани не тільки активно заставляли свою земельну власність, отримуючи за неї реальні й досить великі грошові суми, але й самі не рідко виступали у ролі кредиторів.

Як бачимо, господарства міщан в межах України, які були тісно пов'язані із землею, мали відверто комерційний, підприємницький характер. За цим показником вони нічим не поступалися тим міщанським господарствам, господарі яких більше працювали у сфері торгівлі та промисловості. Це особливо яскраво проглядалося у південноукраїнських губерніях, дещо меншою мірою – на Правобережжі, а найменше – в межах Лівобережжя та Слобожанщини. Зрештою таке явище виглядало цілком закономірним. І якщо у Харківській губ., яка займала буферне становище між торгово-промисловим Півднем і відверто землеробським Лівобережжям, землеробська і торгово-промислова діяльність міщанства була ще більш-менш збалансованою, то у Полтавській і Чернігівській губерніях українська ментальність щодо господарювання на землі продовжувала залишатися нездоланною. Це, зрештою, і призвело на початку ХХ ст. до поступового скорочення міщанського землеволодіння в даному українському районі. Загалом же, за даними на початок 1915 р. землеволодіння міщан в Україні виглядало таким чином (див. таблицю 41). Дані наведені у таблиці 41 свідчать про те, що після 1905 р. землеволодіння міщан зростало на Правобережжі та Півдні, тоді як на Лівобережжі воно почало поступово скорочуватися. Про причини такого явища було сказано вище. В цілому ж, міщанство постійно проявляло себе, як активний учасник і рушійна сила торгово-поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Іноземні піддані. Серед інших категорій особистих приватних землевласників, про яких ще мова не йшла, заслуговують на увагу хіба що іноземці, піддані інших держав, які за тих чи інших обставин проживали постійно

або тимчасово в межах Російської імперії. Їхня частка у земельній власності була невеликою, і до того ж поступово зменшувалась.

Таблиця 41

Земельна власність міщан на 1 січня 1915 р. [64, табл. 7; 400 – 422]

Губернії та райони України	Землі у дес. за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1911 рр. (+) (-)	1.01. 1915 р.
Волинська	157899	+6845	164744
Київська	41881	+4099	45980
Подільська	18328	+11353	29681
Всього	218108	+22297	240405
Харківська	83103	-3262,0	79841,0
Полтавська	79759	-3093,2	76665,8
Чернігівська	101507	-9995,0	91512,0
Всього	264369	-16350,2	248018,8
Херсонська	317274	+24560,3	341834,3
Катеринославська	70485	+927,2	71412,2
Таврійська	18139	+3685,3	21824,3
Всього	405898	+29172,8	435070,8
<i>Разом</i>	<i>888375</i>	<i>+35119,6</i>	<i>923494,6</i>

За даними, які наводить М. Порш, у 1877 р. їм належало в Україні загалом 150686 дес., а у 1905 р. – вже тільки 90524 дес. (без Таврійської губ.) [24, с. 148]. Відповідно зменшувалась і їхня частка по відношенню до всієї землі в особистому приватному володінні. У 1877 р. вона становила в Україні 0,8%, а у 1905 р. – 0,6%, у тому числі на Лівобережжі – 0,8%, на Правобережжі – 0,2% і на Півдні – 0,7% [24, с. 148]. Сучасні дослідники проблеми вказують на тенденцію активного проникнення іноземців у аграрний сектор української економіки, починаючи з кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Зокрема, на думку одного з них - О. Машкіна, це пояснювалось кількома причинами. По-перше, це об'єднання у складі Східної Наддніпрянщини таких українських земель, як Поділля, Волинь та Криму, які до цього тривалий час перебували у складі інших держав – Речі Посполитої, Туреччини та Кримського ханства. Великою мірою це стало наслідком тривалої боротьби за вказані землі, яка точилася між названими вище державами і Російською імперією. «Щоб там не казали, - зазначає автор, - але факт залишається фактом: без російських солдат,

офіцерів..., без їх героїчних подвигів у боротьбі з Річчю Посполитою та Османською Портою, сучасні українці не мали б і третини тих земель, що входять сьогодні до складу їх країни» [168, с. 208]. По - друге, це входження Наддніпрянщини до складу Російської імперії, після чого тут «постали повноцінні повіти, волості, стани, міста, містечка та села», а сама вона набула «картинки пазлів» у складі дев'яти повноцінних губерній [168, с. 209]. Після цього, і це по-третє, землі підросійської України виявились включеними у єдину систему загальноросійського ринку. Це привело до налагодження як внутрішньої так і зовнішньої торгівлі, посилювались міграційні процеси робочої сили, зростає експортно-імпортна роль азовсько-чорноморських портів тощо [168, с. 209]. Іншими словами українські землі виявились відкритими не тільки для внутріімперських, але й для зовнішніх торгово-економічних міграцій. І сюди «жадібним натовпом ринули іноземці найрізноманітніших націй, котрі у пошуках власних прибутків втовплювались у всі сфери сільськогосподарського виробництва – від володіння чисельними ділянками землі до їх оренди й виконання обов'язків колоністів та особисто залежних селян» [168, с. 210]. Саме тоді, як вважає О. Машкін, дехто з прибулих емігрантів «шляхом придбання земель або через шлюбні угоди ставали українськими поміщиками з усіма впливаючими з цього наслідками» [168, с. 417]. Загалом серед іноземців переважали невеликі за розміром ділянки землі чи невеликі маєтки. Хоча іноді траплялися й досить великі латифундії. Прикладом останньої може бути Карлівська економія герцогів Мекленбург-Стреліцьких у Костянтиноградському повіті Полтавської губ.

У 40-х рр. XIX ст. Карлівський маєток, який належав графині Розумовській, був викуплений у неї великою княгинею Катериною Павлівною за довічну ренту. Згодом він перейшов у власність дочки останньої – Катерині Михайлівні та її чоловіка герцога Г. Мекленбург-Стреліцького. Після смерті герцога у 1908 р. (його дружина померла раніше) маєток перейшов у спадок їхнім нащадкам – дітям та онукам. Маєток було поділено на 1176 часток, з яких герцогу М.Г. Мекленбург-Стреліцькому належали 392 долі, його сестрі принцесі Є. Г.

Альтенбургській герцогині Саксонській – 392 долі, графу Г. Г. Карлову – 252 долі, його трьом дітям – по 28 і графині Н. Ф. Карловій – 56 доль [540, с. 349]. Це, однак не означало роздроблення маєтку, який на початок ХХ ст. займав площу в 57 тис. дес. землі [540, с. 352], а стало лише актом юридичного розподілу капіталу і участі кожного у перерозподілі прибутків. Загалом же карлівський маєток продовжував функціонувати як єдиний господарський комплекс з єдиним управлінням (на початку ХХ ст. його управляючим був М. Є. Шейдеман), в якому інтенсивно впроваджувалось застосування різноманітних машин і механізмів у господарській діяльності. З іншого боку це органічно поєднувалось з використанням як вільнонайманої праці так і відробітників [540, с. 348 - 376].

Дані про діяльність підданих інших держав на українському земельному ринку відображено у Додатку 27. Вміщені у ньому статистичні матеріали свідчать, що протягом 1863 – 1914 рр. іноземці уклали в Україні не менше як 5389 торгово-поземельних угод, 3093 з яких були спрямовані на продаж, а ще 2296 – на купівлю земельної власності. В ході цих торгових операцій ними було продано близько 524,6 тис., а куплено - понад 539,4 тис. дес.. приватновласницьких земель. Відтак прибуток іноземців від таких операцій був незначним і складав усього трохи більше 14,8 тис. дес. За періодами еволюції українського земельного ринку їхні торгово-поземельні операції мали такий вигляд (див. таблицю 42). Дані наведеної нижче таблиці 42 незаперечно вказують на те, що основним районом діяльності іноземців на земельному ринку були три губернії Південної України: Катеринославська, Таврійська та Херсонська. Найменше таких торгових операцій нами зафіксовано на Лівобережжі та Слобожанщині. Помітне скорочення торгово-поземельних операцій на початку ХХ ст. найшвидше за все було викликане політичними мотивами.

Роль інших, не згаданих тут особистих земельних власників у ринково-поземельних операціях є настільки малозначною, що їхня частка у функціонуванні земельного ринку в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. суттєво не впливала ні на характер існування, ні на процес його еволюційної кривої.

**Купівля-продаж землі
іноземними підданими у 1863 – 1914 рр.
за етапами еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	107	127	11172,9	17736,7	252300	585474
Правобережжя	125	326	13017,7	123797,6	710448	3393180
Південь	267	409	115977,6	159901,2	2719043	4087716
Україна	499	862	140168,2	301435,5	2681791	8066370
1881 – 1900:						
Лівобережжя	227	165	26755,9	30920,7	2174311	2763329
Правобережжя	704	201	76039,2	40950,5	5520422	1308856
Південь	671	540	168946,9	113712,2	13261959	11033815
Україна	1602	906	271742,0	185583,4	20956692	15106000
1901 – 1914:						
Лівобережжя	214	161	17862,2	6527,9	3845481	1031091
Правобережжя	347	60	25833,3	5491,7	3037869	284046
Південь	431	307	68990,5	40399,2	13817186	8805731
Україна	992	528	112686,0	52418,8	20700536	10120868
1863 – 1914:						
Лівобережжя	548	453	55791,0	55185,3	6272092	4379894
Правобережжя	1176	587	114890,2	170239,8	9268739	4986082
Південь	1369	1256	353915,0	314012,6	29798188	23927262
Україна	3093	2296	524596,2	539437,7	45339019	33293238

Загалом, об'єднані у даному підрозділі номінанти категорій особистих земельних власників, за своєю часткою участі у функціонуванні земельного ринку по всім показникам помітно поступалися тим, про кого йшла мова на початку цього розділу. З іншого боку, і священнослужителі, і купці та почесні громадяни, і міщани, й, нарешті, іноземці, які у відповідних статистичних збірниках представлені як «іноземні піддані» – всі вони в різні періоди існування земельного ринку в Україні, зробили свій внесок у його формування та еволюційний розвиток. А тому всі вони безперечно заслуговують на увагу, як рушії ринково-поземельних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Хоча, повторимось, їхній загальний внесок у цей процес помітно поступається тому, який належить дворянам, селянам-власникам, козакам та колоністам. Тим

не менше, протягом 1863 – 1914 рр. на їхню долю загалом припадає понад 91,4 тис. торгових угод на продаж і близько 91,1 тис. таких угод на придбання землі. В ході реалізації останніх ними було продано близько 5,4 млн., а куплено майже 7,6 млн. дес. При цьому найбільш активними укладачами торгово-поземельних угод проявили себе міщани – понад 53,7 тис. угод на продаж землі й близько 60 млн. угод на її купівлю, тоді як найактивнішими продавцями і покупцями землі виявились купці – продано понад 3,3 млн. дес., а куплено – понад 4,9 млн. дес. Частка духовенства, і особливо іноземних підданих (крім колоністів, про яких мова йшла вище) у цих операціях залишалась стабільно незначною. Слід відзначити підприємницький характер торгово-поземельних операцій з боку міщан і особливо купців, які активно скуповували землю у перше післяреформене двадцятиліття, а потім головним чином не менш активно продавали її іншим земельним власникам.

4.3. Колективні земельні власники: юридичні особи

До таких нами віднесено сільські громади, селянські товариства, різностанові спілки і товариства, а також земельних власників, означених у відповідних збірниках, як «інші». Нижче подано їх коротку характеристику. Як відомо, у післяреформений період в межах Російської імперії та тих українських земель, які входили до її складу, основу селянського землеволодіння складали надільні землі, отримані ними у 1861 р. Наділи відводились на селянські громади в цілому. При цьому землею громади користувались як на общинній, так і на подвірній основі. При подвірному землеволодінні громадська земля розподілялась між членами громади у вигляді подвірних ділянок, тобто на кожен окремий двір, і закріплювалась за ними. При общинному землеволодінні громадська земля періодично перерозподілялась між членами громади. При цьому окремі двори отримували право лише на тимчасове користування виділеними їм ділянками. Через деякий час подібний перерозподіл общинної землі періодично повторювався. Називався він «переділом» і мав зрівняльний характер. Таким

чином, головна різниця між подвірним і обшинним землеволодінням селян полягало у безстроковому користуванні землею у першому випадку та строковим користуванням землею з періодичним її зрівняльними переділами в другому. Однак, при цьому, ні в першому, ні у другому випадку селяни не мали «права власності на відведену їм землю», вона належала всій громаді, незважаючи на те, була вона подвірною чи обшинною [30, с. 6]. Общинне землекористування безроздільно панувало у великоросійських губерніях. В Україні ж воно переважало лише на Півдні. Навпаки, в губерніях Лівобережної України переважаючим вважалося подвірне землекористування. Його питома вага на Поділлі становила 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,7%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3% всієї надільної землі [526, с. 391]. І лише у Харківській губ. обшинне землеволодіння виявилось переважаючим. За даними земельного перепису 1905^{р.} тут із 1955 громад 1769 (90,5%) перебували на обшинному і лише 186 (9,5%) – на подвірному землекористуванні. Відповідно перші мали у своєму розпорядженні 2577860 дес. (94,5%), тоді як другі – 145282 дес. (5,5%) надільної землі [619, с. 34].

Хотілося б підкреслити, що це далеко не єдиний випадок, коли наявні у даній дисертації економічні характеристики Харківської губ., тобто Слобожанщини, суттєво відрізняються від таких щодо Полтавської та Чернігівської губерній, тобто від Малоросії. З огляду на це, вважаємо цілком слушною спробу одного з провідних сучасних українських істориків О. І. Гуржія виокремити з району Лівобережжя район Слобожанщини [526, с. 245]. Відзначимо також і те, що коли селянська община та обшинне землекористування вже не раз ставали предметом спеціальних досліджень [19; 114; 149 – 150; 657], то подвірне землекористування в цьому відношенні ще чекає свого часу, оскільки окремо воно поки-що ще не досліджувалось.

Тому з певністю можна сказати лише те, що царський уряд аж до початку столипінської аграрної реформи усіляко обмежував участь громад як із подвірним, так і особливо із обшинним землекористуванням у ринково-поземельних операціях. Підтвердженням цього був закон 14 грудня 1893 р. про

«невідчуженість селянських наділів» [590, с. 155], який став черговою серйозною перешкодою для діяльності сільських громад на земельному ринку. Значною мірою це підтверджується статистичними даними, вміщеними у Додатку 22. Вони свідчать, що при досить великій кількості сільських громад їхня участь у ринкових поземельних операціях в Україні була більше, ніж помірною. Так, протягом 1863 – 1914 рр. громадами було укладено всього 3837 торгових угод, в тому числі 1328 – на продаж землі, а ще 2509 – на її купівлю. В їх ході громадами було продано близько 127 тис. дес. землі, тоді як куплено – понад 681,7 тис. дес. Іншими словами, більше ніж за півстоліття земельна власність сільських громад в усіх дев'яти українських губерніях разом зросла усього лише приблизно на 554,7 тис. дес. З них на Лівобережжя та Слобожанщину припадало 100620 дес. і на Південь України – 338612,3 дес. Загальна картина купівлі-продажу землі сільськими громадами за вказаний період по періодам еволюції українського земельного ринку представлена у пропонованій нижче таблиці 43. Її дані свідчать про те, що протягом першого із виділених періодів еволюції українського земельного ринку, який охоплює 60-70-ті рр. XIX ст., діяльність на ньому сільських громад була більш ніж помірною. За вказаний період ними було укладено 180 угод та продаж і 251 угоду на її купівлю. В ході їх реалізації сільськими громадами було продано близь 7,5 тис. дес. землі, тоді як куплено – понад 24,6 тис. дес. У наступний період, який охоплює 1881-1900 рр. ними було укладено 590 угод на продаж і 1234 угоди на її купівлю. За цей час було продано понад 65,1 тис. дес., а куплено – близько 449,1 тис. дес. землі. Нарешті протягом 1901-1914 рр. у ході 1582 торгових угод, з яких 558 було укладено на продаж а решту 1024 угоди – на купівлю землі сільськими громадами України було продано близько 53 тис. дес. землі, тоді як куплено понад 208 тис. дес. Як бачимо найбільш ефективною діяльністю сільських громад на земельному ринку була у останнє двадцятиріччя XIX ст., коли їхня земельна власність зросла на 384 тис. дес. На початку XX ст. цей показник дорівнював 155 тис. дес. Найбільш пасивними на земельному ринку сільські громади виглядали у перші двадцять років після скасування кріпосного права, коли їхня земельна власність зросла

всього на 17,1 тис. дес. Що правда останнє пояснювалось досить сприятливими умовами земельної оренди.

Таблиця 43

**Купівля-продаж землі
сільськими громадами у 1863 – 1914 рр.
по періодах еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	16	140	355,9	4262,3	5166	146345
Правобережжя	13	68	626,1	4591,3	11820	128175
Південь	151	43	6472,8	15758,8	444003	446443
Україна	180	251	7454,8	24612,4	462989	720963
1881 – 1900:						
Лівобережжя	286	529	27684,2	89881,3	2161603	6056124
Правобережжя	48	272	802,8	89102,6	82353	4314502
Південь	256	433	36661,1	270082,7	2694022	15307551
Україна	590	1234	65148,1	449066,6	4937978	25678177
1901 – 1914:						
Лівобережжя	289	442	12247,0	46763,5	1690206	7631409
Правобережжя	29	268	1582,5	24830,2	740762	4371707
Південь	240	314	44976,5	136431,9	5160932	23835098
Україна	558	1024	52985,0	208025,6	7591900	35838214
1863 – 1914:						
Лівобережжя	591	1111	40287,1	140907,1	3856975	13834878
Правобережжя	90	608	3011,4	118524,1	834935	8814384
Південь	647	790	83661,1	422273,4	8300957	39589092
Україна	1328	2509	126959,6	681704,6	12992867	62238354

Те, що земельна проблема у середовищі сільських громад була досить гострою, свідчить активна участь останніх у орендних операціях. Причому, на відміну від особистої оренди, колективна оренда землі була, як правило, великою і набагато масштабнішою за особисту. Стосувалася вона переважно великих земельних ділянок. Підтвердженням цього є прохання селян с. Василькова Звенигородського повіту Київської губернії на ім'я голови Ради Міністрів, висловлене в кінці 1914 р. «Ми дуже потребуємо землі, – писали селяни, – якої у нас дуже мало при 722 дворах і при 4060 душ. Кілька років ми орендували у

Цибульовського товариства, яке у свою чергу орендує її у Опікунського управління над майном кн(ягині) А. А. Урусової, 350 дес. польової землі. Тепер орендатор [С. Гольперин] не дає потрібну нам землю» [658, арк. 9]. Виклавши таким чином свої проблеми, селяни прохали високопоставленого чиновника допомогти їм позитивно вирішити їхню проблему. І таких прохань було досить таки багато. Тим не менше, землі в руках сільських громад було набагато більше, ніж у селян-власників.

Зроблені нами відповідні статистичні підрахунки представлені у поданій нижче таблиці 44:

Таблиця 44

Землеволодіння сільських громад у 1905 – 1914 рр. [30; с. 36; 115; 418 – 422]

Губернії та райони України	Землі у дес. за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1911 рр. (+) (-)	1.01. 1915 р.
Полтавська	2192000	+ 1560,9	2193560,9
Харківська	2663000	+ 13086,0	2676086,0
Чернігівська	2325000	+ 5135,0	2330135,0
Лівобережжя	7180000	+ 19781,9	7199781,9
Волинська	2295000	+ 9181,2	2304181,2
Київська	2064000	+ 4420,6	2068420,6
Подільська	1763000	+ 5730,2	1768730,2
Правобережжя	6122000	+ 19332,0	6141332,0
Катеринославська	2532000	+ 31318,2	2563318,2
Таврійська	1953000	+ 10805,5	1963805,5
Херсонська	2291000	+ 2301,8	2293301,8
Південь	6776000	+ 44425,5	6820425,5
Україна	20078000*	+ 83539,4	20161539,4

Дані таблиці свідчать, що на 1905 р. в руках сільських громад перебувало надільної та купленої землі не менш як 2007,8 тис. дес., до яких у продовж 1906 – 1914 рр. додали за рахунок ринкових операцій ще не менш ніж 83539,4 дес. Тим самим, можна констатувати, що на початок 1915 р. в їхніх руках вже перебувало в Україні близько 20,2 млн. дес. земельних угідь, або майже 45,8% усього земельного фонду в Україні. Тоді як у особистому приватному землеволодінні селян знаходилось всього лише близько 4 млн. дес. [24; 64; 616 – 624; 418 - 422]. Можна припустити, що показник цей мав об'єктивно зростати й надалі, однак

процес був перерваний у лютому 1917 р. поваленням самодержавства і початком революційних перетворень як по імперії в цілому, так і в Україні зокрема.

Селянські товариства. Після скасування кріпосного права селянські товариства стали помітним явищем на земельному ринку в Україні та Росії. Починаючи з 1861 р. вони розгорнули досить бурхливу діяльність на ґрунті купівлі землі та її продажу. Статистичні матеріали, які вміщено у Додатку 21, красномовно засвідчують той факт, що протягом 1863 – 1914 рр. селянськими товариствами було укладено в межах України не менш як 58070 торгово-поземельних угод, 9789 з яких були спрямовані на продаж землі, тоді як 48281 угода була пов'язана з її купівлею. В ході реалізації торгово-поземельних угод товариствами було продано близько 423,3 тис. дес., тоді як куплено близько 3424,7 тис. десятин землі. Наведені вище показники дозволяють говорити про те, що протягом вказаного періоду земельна власність селянських товариств в Україні зросла більш як на 3 млн. дес. що і було їхньою земельною власністю на початок 1915 р.

Враховуючи ставлення українського селянства до землі, можна було б сказати, що діяльність селянських товариств на земельному ринку багато в чому підпадала під різновидність саме споживчої кооперації. Даючи визначення останньої, дослідник проблеми на Лівобережжі В. Половець писав так: «Найбільш поширеним видом кооперативних товариств, які об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку, була *споживча кооперація*. Виникнувши як одна із форм економічного протистояння службовців, ремісників, робітників та селян лихварям та крупним підприємцям, споживча кооперація стала добровільною організацією в сфері товарообігу в умовах капіталістичних відносин» [165, с. 46]. Однак, купівля землі селянськими товариствами загалом не була споживчою кооперацією у повному розумінні цього слова з однієї надзвичайно важливої причини. Останню вдало підмітив один із провідних дослідників проблеми В. Марочко. «Селянська кооперація і селянське господарство, – зазначав він, – дещо різні форми господарювання» [161, с. 19]. Розшифровуючи свій висновок, Василь Іванович писав: «...

соціально-економічна ситуація в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була далеко неоднозначною для становлення справді самодіяльної селянської кооперації. В українському селі, як свідчить перебіг форм селянського землекористування, приватновласницькі тенденції переважали над колективними та кооперативними» [161, с. 18]. Для підтвердження правильності такого висновку зазначимо, що значна частина селянських товариств мала, так би мовити, фіктивний характер. Це особливо яскраво проявлялось в період столипінської аграрної реформи, коли в індивідуальну земельну власність дозволялося закріплювати не більше шести польових наділів на одного господаря. Тому найбільш заможні общинники, часто шляхом підкупу та обману, схилили бідніших общинників до створення таких фіктивних товариств, які після отримання заможним господарем необхідної йому кількості землі розпадалися і він залишався єдиним її господарем. Однак, бували й випадки, коли великі селянські товариства створювалися для купівлі великих ділянок землі, якою їхні члени спільно володіли на пайових правах. Прикладом цього можуть служити 1360 дес. землі у с. Покромському Ананьївського повіту Херсонської губ., якою володіло селянське товариство з 115 господарів [310, с. 79]. До сказаного вище додамо, що будучи одним із найактивніших покупців землі у приватну власність і обробляючи її спільно, або на «паях», селянські товариства посідали одне з провідних місць серед інших категорій колективних земельних власників за темпами зростання свого землеволодіння.

Про те, як участь селянських товариств у ринково-поземельних операціях розподілялась за періодами еволюції українського земельного ринку свідчать дані наведеної нижче таблиці 45. Вони свідчать про неухильно-поступальний характер останніх на всіх без винятку етапах еволюції земельного ринку. Зокрема протягом 1863-1880 рр. селянськими товариствами в межах України було укладено 317 угод на продаж і 1027 угод на купівлю землі, в ході яких земельна власність останніх зросла більше ніж на 87,4 тис. дес. Протягом 1881-1900 рр. в ході реалізації більш як 17,2 тис. торгових угод, з яких близько 14,4 тис. були пов'язані з купівлею землі, земельна власність селянських товариств зросла

майже на 1,3 млн. дес., а на початку ХХ ст. - ще більш ніж на 1,6 млн. дес. За станом на 1 січня 1915 р. у їхньому володінні перебувало, понад 3 млн. дес.

Таблиця 45

Купівля-продаж землі селянськими товариствами у 1863 – 1914 рр. за етапами еволюції українського земельного ринку [30, с. 36; 115; 418 – 422]

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	217	675	3562,6	22519,8	107916	752029
Правобережжя	28	157	331,5	16437,4	27400	504756
Південь	72	195	17396,1	69785,2	334405	1658203
Україна	317	1027	21290,2	108742,4	469721	2914988
1881 – 1900:						
Лівобережжя	1506	7038	46359,0	333471,7	3451936	27603599
Правобережжя	439	3903	10909,0	314557,5	626670	25399939
Південь	879	3454	106417,4	803220,9	8282124	62345124
Україна	2824	14395	163685,4	1451250,1	12360730	115348662
1901 – 1914:						
Лівобережжя	2989	15746	67186,4	571667,8	13762288	106526680
Правобережжя	1868	11813	36328,4	564282,0	10917269	104373683
Південь	1791	5300	134801,3	728754,1	26234614	146070400
Україна	6648	32859	238316,1	1864703,9	50914171	356970763
1863 – 1914:						
Лівобережжя	4712	23459	117108,0	927659,3	17322140	134882308
Правобережжя	2335	15873	47568,9	895276,9	11511339	130278378
Південь	2742	8949	258614,8	1601760,2	34851143	210073727
Україна	9789	48281	423291,7	3424696,4	63744622	475234413

Різностанові спілки і товариства. Як і селянські товариства, товариства, створені представниками інших станів населення, а також змішані, виявились породженими тими соціально – економічними та історичними умовами, які виникли в межах Російської імперії після скасування тут кріпосного права й у ході проведення інших демократичних реформ. Як і селянські товариства, вони також відігравали помітну роль у функціонуванні земельного ринку, в тому числі й в Україні. Одностанові та змішані спілки і товариства неселянського типу об'єднують дані про товариства міщан, змішані товариства, а також товариства торгово-промислові, фабрично-заводські та інші. Таких в Україні було значно менше, ніж селянських, хоча виникли вони також після скасування кріпосного

права. Помірною була і їхня участь у торгово-поземельних операціях. (див. Додаток 28). Протягом 1863 – 1914 рр. вони разом уклали в Україні 19497 угод, з яких 7885 стосувались продажу землі, а ще 11812 угод – її купівлі. В ході цих торгово-поземельних операцій члени різностанових товариств продали за вказаний проміжок часу понад 759,3 тис. дес. землі, а купили більш ніж 1492,1 тис. дес. Відтак, їхня земельна власність на початок 1915 р. становила приблизно 733 тис. дес. Розподіл торгово-поземельних операцій таких товариств за періодами еволюції українського земельного ринку подано нижче у таблиці 46.

Таблиця 46

**Купівля-продаж землі різностановими спілками і товариствами
у 1863 – 1914 рр. за періодами еволюції
українського земельного ринку [30, с. 36; 115; 418 – 422]**

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	472	761	17520,5	46430,5	275579	1603517
Правобережжя	36	74	3087,3	18132,4	494536	451892
Південь	355	229	112675,8	153410,4	2029732	7041960
Україна	863	1064	133283,6	217973,3	2799847	9097369
1881 – 1900:						
Лівобережжя	1896	4919	100017,9	232480,0	6770592	18423039
Правобережжя	350	536	66981,5	94357,1	4325759	4300714
Південь	1023	1519	244829,2	580118,2	17294124	37976415
Україна	3269	6974	411828,6	906955,3	28390475	60700168
1901 – 1914:						
Лівобережжя	2398	2017	84126,8	90911,7	13301157	15853262
Правобережжя	700	821	57784,7	105985,0	5384807	11826941
Південь	655	736	72105,5	170315,2	13824450	32217215
Україна	3753	3574	214017,0	367211,9	32510414	59897418
1863 – 1914:						
Лівобережжя	4766	7697	201665,2	369822,2	20342328	35879818
Правобережжя	1086	1431	127853,5	218474,5	10205102	16579547
Південь	2033	2484	429610,5	903843,8	33148306	77235590
Україна	7885	11612	759129,2	1492140,5	63700736	129694955

Основна маса таких товариств була дрібними або середніми. Майже класичним прикладом останніх можна вважати змішане товариство, яке виникло у с. Сергіївка Костянтиноградського повіту Полтавської губ. До його складу увійшли

козаки Григорій Щербань, Федір та Микола Гутви, Андрій Гарпинченко, Прокіп Гатя та селянин Пилип Мірошніченко. Разом вони володіли земельною ділянкою площею 201 дес., яка у повному складі була заставлена у Полтавському земському банку на 36000 руб. Окрім того права (жереб) Григорія Щербаня, скоріше за все засновника товариства, також перебували у заставі у приватного кредитора на 20000 руб. з 9% [364, с. 316]. Проте серед них траплялись і великі, і навіть дуже великі. Однією з таких була торгово-промислова фірма «Любимов, Сольве и К^о», яка спеціалізувалася на виробництві й продажу соди.

Перша купівля фірмою садибного місця в с. Верхньому Бахмутського повіту Катеринославської губ. за 20 тис. руб. датована 30 квітня 1906 р. [230, с. 432]. Надалі, розширюючи свою діяльність, фірма вже 18 травня 1906 р. придбала у міщанина А. Ложкова маєток «Карфаген» з будівлями площею 455 дес. за 77,3 тис. руб на х. Аненнському в тому ж Бахмутському повіті [234, с. 804]. Маєток знаходився на березі річки Плотви, а, отже, був надзвичайно вигідним для налагодження тут широкомасштабного виробництва соди. Вже у наступному, 1907 р., у згаданому с. Верхньому, яке, скоріше за все, перетворилось у місце перебування головного офісу в Катеринославській губ., фірма придбала ще одну садибу [246, с. 787], а у 1908 р. викупила тут за 150 тис. рублів у місцевої сільської громади близько 72 дес. землі [261, с. 299]. Поступово фірма скуповувала невеликі земельні ділянки у селян та сільських громад в селах Фугарівка, Аннівка, Триполь та інших у Бахмутському повіті [236, с. 71; 240, с. 445; 243, с. 594, 615; 244, с. 640, 706; 246, с. 787]. Перші такі покупки були дрібними – від 0,2 до 10,6 дес. [236, с. 71; 240, с. 445; 243, с. 594, 615; 244, с. 640, 706; 246, с. 787]. І тільки з 1908 р., коли фірма вже досить міцно стояла на ногах, починають з'являтися випадки купівлі досить великих земельних ділянок – від 100 до 460 дес. землі [249, с. 132; 247, с. 665; 258, с. 812]. Всього, за нашими підрахунками, з 30 квітня 1906 р. по 31 жовтня 1908 р. фірма уклала 27 угод на придбання землі, садибних ділянок та іншої нерухомості, скупивши при цьому в межах 17-ти населених пунктів Бахмутського повіту 1382,6 дес. землі на суму близько 498,5 тис. рублів [229, с. 432; 232, с. 657; 234, с. 804; 237, с. 71; 242, с.

445; 243, с. 594, 615; 244, с. 640, 672; 246, с. 787, 882 – 883; 249, с. 132; 260, с. 535; 255, с. 665, 711; 256, с. 812; 261, с. 299; 262, с. 368]. За цей же час було зафіксовано лише один випадок продажу фірмою 6 дес. землі за 9,8 тис. руб. дворянину А. Ніколаєву в с. Яр-Молдаванка [255, с. 685], де до цього було придбано також у дворян 100 дес. за 15 тис. руб. [249, с. 132]. Як бачимо, на відміну від селянських товариств, товариства торгово-промислові, фабрично-заводські, та почасти й міщанські, користувались землею у підприємницькому спрямуванні, тоді як селянські використовували її переважно для власного обробітку.

Інші. До цієї категорії земельних власників нами віднесено цілий ряд як фізичних, так і юридичних осіб, які так чи інакше представлені у статистичних збірниках ДОЗ МФ, земельних переписах 1877, 1887 та 1905 років, у радянському виданні «Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг.» та в багатьох інших подібних виданнях. Серед фізичних осіб це особи, які представлені у статистичних збірниках, як «Профессиональные звания без обозначения сословий» та «Лица неизвестного звания». До юридичних осіб віднесено установи та організації, які у тих же збірниках представлені як «Юридические лица кроме поименованных в предыдущих графах». Як свідчать результати часткової обробки безпосередньо нотаріальних повідомлень, вміщених у «Сенатських об'явах», це були головним чином міські думи, навчальні заклади, земські повітові та губернські управи тощо.

Однак, їхня частка в земельних придбаннях була загалом мізерною й нерідко обмежувалася купівлею окремих приміщень або дворових місць площею в кілька сотень сажнів. Так чи інакше, але не вони визначали тенденцію «інших» до помітного зростання серед них ринкового обігу земельної власності. Навпаки, безпосереднє знайомство з повідомленнями старших нотаріусів незаперечно свідчать про інтенсивне зростання земельних володінь в руках банків та інших кредитних установ. Особливо виділявся в цьому відношенні Селянський поземельний банк, який за новим його статутом 1895 р. отримав право скуповувати землю у особисту власність. Це мало неабияке значення для

активізації його діяльності, оскільки до цього банк «діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише позиками під землі, які купували селяни, але не міг купувати землі на свій рахунок для продажу їх селянам» [423, с. 716]. Ситуація різко змінилася з наданням Селянському, Дворянському та іншим банкам права купувати землю у особисту власність. Їхня діяльність стала особливо інтенсивною в період аграрної реформи П. Столипіна [173]. Це підтверджують зокрема і нотаріальні об'яви, які є в нашому розпорядженні. Вони свідчать, що протягом 19 серпня 1905 р. – 30 травня 1908 р. в одній лише Катерино-славській губернії старший нотаріус зафіксував 39 випадків купівлі банками земельних ділянок, маєтків та дворових садиб на суму понад 5 млн. руб. [224, с. 19; 226, с. 155; 227, с. 224; 228, с. 308; 229, с. 372; 230, с. 493; 231, с. 585, 613; 234, с. 787; 235, с. 857, 927; 237, с. 74; 238, с. 142; 239, с. 187, 232; 240, с. 343; 244, с. 640, 672; 246, с. 787; 247, с. 882 – 883; 251, с. 274; 254, с. 565, 685, 712]. Лєвова частка таких операцій – 35, або 89,7% їх загальної кількості, належала Селянському поземельному банку. В їх ході протягом вказаного періоду ним було придбано у особисту власність загалом понад 32,5 тис. десятин землі на суму близько 4,6 млн. руб. [228, с. 308; 230, с. 493; 231, с. 585, 613; 234, с. 787; 235, с. 857, 927; 237, с. 74; 238, с. 142; 239, с. 187, 232; 240, с. 343; 244, с. 640, 672; 246, с. 787; 247, с. 882 – 883; 251, с. 274; 254, с. 565, 685, 712]. Загальна картина таких придбань подана у таблиці 47.

Решта чотири угоди, або 10,3% їх загальної кількості, розподілились між Бєсарабсько-Таврійським земельним банком (дворове місце у м. Катеринославі за 13 тис. руб. [229, с. 372]), Харківським (905,6 дес. землі у с. Сербинівка Бахмутського повіту за 325000 руб. [224, с. 19]) і Катеринославським (дворове місце у м. Катеринославі за 1325 руб. і 149,3 дес. землі у с. Степанівці Верхньодніпровського повіту за 27458 руб. [226, с. 156; 230, с. 493]) відділеннями держбанку. Серед продавців землі та іншої нерухомості банкам були представники різних верств населення – купці (зокрема, згадані вище 905,6 дес., куплені Харківським відділенням держбанку в с. Сербинівці з публічного торгу, належали купцеві П. Новому), міщани, селяни (індивідуально і колективно), чиновники і навіть священнослужителі.

**Купівля землі Катеринославським відділенням Селянського
поземельного банку в 1906 – 1908 рр.**

<i>Повіт</i>	<i>Куплено землі(в дес.)</i>	<i>Сума (у руб.)</i>
Бахмутський	2425,5	316340
Верхньодніпровський	8348,0	1676768
Катеринославський	9047,3	1116027
Новомосковський	1611,5	306400
Олександрівський	200,0	37200
Павлоградський	90,0	13310
Слов'яносербський	10778,9	1122040
<i>Разом</i>	<i>32501,2</i>	<i>4588085</i>

Однак, у переважній більшості випадків продавцями землі, й до того ж у великих розмірах, виступали переважно дворяни. Збентежена революційними подіями 1905–1907 рр. частина дворянства прагнула цілеспрямовано позбавитися значної долі своїх земельних володінь, а тому нерідко продавала їх не вимушено – через публічні торги, а свідомо – по купчим документам. Як правило, дворянська земля скуповувалась Селянським поземельним банком, що підтверджують нотаріальні повідомлення, вміщені у «Сенатских объявлениях» по Катеринославській губернії. Дані наведеної вище таблиці 47 засвідчують, що найбільше землі Селянський поземельний банк скуповував у межах Слов'яносербського, Катеринославського та Верхньодніпровського повітів. Щоправда, у Катеринославському повіті високий показник було досягнуто не за рахунок дворянської землі, а завдяки одній лише торговій угоді з Головним управлінням уділів, у якого 7 квітня 1907 р. банк придбав майже за 1 млн. руб. дев'ять земельних ділянок в селах Разумівці, Мокріївці, Мар'ївці та інших загальною площею близько 8,5 тисяч десятин [247, с. 882]. З огляду на це, відзначимо також і купівлю більш як 2,4 тис. дес. землі у селах Миколаївці та

Веселенькому Слов'яносербського повіту, яка належала до цього селянській родині Петрових [230, с. 493]. Решта ж надвеликих придбань Селянського поземельного банку стосувалась дворянських родин. Так, у липні 1907 р. банком було куплено 2,2 тис. дес. землі у дворянина В. Остроградського в с. Миколаївка Верхньодніпровського повіту [245, с. 640]. У лютому та жовтні 1906 р. понад 2,7 тис. дес. в селах Петровому-Краснопіллі Слов'яносербського та Грузському Бахмутського повітів було куплено банком у дворянської родини Плещеевих [228, с. 308; 235, с. 857]. У травні 1908 р. в селах Удачному та Райполі Верхньодніпровському повіту банку дісталися близько 3,9 тис. дес., проданих дворянською родиною Лаппо-Данилевських [254, с. 712]. Великі земельні площі, а то й цілі маєтки, були скуплені Селянським поземельним банком у дворян та дворянських родин в селах Давидівці й Петровському Слов'яносербського повіту [230, с. 493; 247, с. 883; 254, с. 712], Василівці Бахмутського повіту [231, с. 613], Силецькому Катеринославського повіту [254, с. 685], Сергіївці та Варварівці Новомосковського повіту [234, с. 787] та в багатьох інших районах Катеринославської губернії. Як бачимо, саме банки та інші кредитні установи, а найперше Селянський поземельний банк, стали на початку ХХ ст. головними рушіями процесу швидкого зростання земельного капіталу серед земельних власників, об'єднаних упорядниками згаданих вище статистичних збірників під категорією «інших».

Подальше вивчення нотаріальних повідомлень, вміщених у «Сенатских объявлениях», дає можливість переконатися в тому, що придбана банками земля та інша нерухомість аж ніяк не являла собою мертвий капітал. Навпаки, майже відразу вона знову поступала у ринковий обіг для продажу її представникам різних верств населення і в першу чергу селянам-одноосібникам, сільським громадам, селянським, селянсько-міщанським та іншим товариствам. Саме селянство, це особливо було помітно в період здійснення століпінської аграрної реформи, виступало чи не найголовнішим споживачем на земельному ринку, що особливо добре видно на прикладі діяльності того ж таки Селянського поземельного банку.

Сказане вище аж ніяк не означає, що інші банки, й, зокрема, Дворянський земельний банк, були в цьому відношенні пасивними спостерігачами. Навпаки, знайомство із звітами за ті ж самі 1906 – 1907 рр. Дворянського земельного банку переконує у його досить активній діяльності на земельному ринку. За нашими підрахунками, земелі, які через Дворянський земельний банк повністю перейшли до нових господарів–недворян, продані по купчих і з публічного торгу, становили у 1906 – 1907 рр. в межах усіх дев'яти українських губерній (у 1906 р. – ще й Бессарабській) 268309 дес. [659, с. 129 – 132; 660, с. 120 – 124], з них 23429 дес. перейшли безпосередньо до селян. Ще 172528 дес. стали власністю Селянського поземельного банку, а, отже, потенційно мали в більшості своїй перейти до селянства через посередницьку діяльність останнього. Зрештою, Дворянський і Селянський банки були дуже близькі між собою як за характером, так і за метою діяльності. Як відзначав свого часу відомий російський вчений-аграрник А. Анфімов, обидва вони «зрештою займались одним і тим же – служили інтересам спадкового дворянства» [147, с. 145]. Не дивно, що їхні головні офіси знаходилися, як правило, у одному приміщенні й нерідко очолювались однією й тією ж особою. Щоправда, в опрацьованих нами нотаріальних повідомленнях, принаймні по Катеринославській губернії, дворянський банк не фігурує. Тут, як вже повідомлялося вище, безроздільно панував Селянський поземельний банк.

За нашими підрахунками, в Катеринославській губ. протягом вересня 1905 – травня 1908 рр. було нотаріально засвідчено не менш як 415 угод, спрямованих на продаж банками землі та іншої нерухомості [225, с. 81 – 82; 226, с. 155; 227, с. 224, 250; 230, с. 432 – 433, 493 – 494; 231, с. 540, 585, 613; 232, с. 639, 685; 233, с. 701; 236, с. 34 – 35; 237, с. 99; 238, с. 142; 239, с. 233, 284; 242, с. 419, 491; 243, с. 615; 244, с. 640 – 641, 671 – 672, 706; 247, с. 883; 249, с. 93; 250, с. 219; 251, с. 275; 252, с. 328; 253, с. 465; 254, с. 534, 566, 594; 255, с. 666, 712, 713, 736, 737; 258, с. 1026, 1207, 1058]. З них лише 37 угод, або 9,9% їх загальної кількості, укладались не Селянським поземельним банком. Так, Бессарабсько-Таврійський земельний банк, який базувався у м. Одесі, уклав за визначений період 21 угоду, Харківський земельний банк – 11 угод, Катеринославське відділення держбанку – 3 угоди й

Земський банк Херсонської губернії – 2 угоди. Причому лише у останнього об'єктом продажу була земля, відповідно 192 і 1676,3 дес. [232, с. 639; 253, с. 465]. Інші з названих тут банків продавали садибні та дворові місця у містах. Зате решта 378 угод, або 91,1% їх загальної кількості, стосувалися виключно землі й укладалися Селянським поземельним банком. Протягом вказаного періоду банк інтенсивно розпродував маєтки та землі, придбані нещодавно у згадуваних раніше дворян Плещеевих в селах Грузському Бахмутського повіту та Петровому-Краснопіллі Слов'яносербського повіту [251, с. 275; 255, с. 712, 713, 736, 737; 258, с. 1026, 1027, 1058], землі братів І. І. та О. І. Бібікових в с. Сергіївці [254, с. 566, 594; 255, с. 666] та М. Алексенка і О. Іванової в с. Давидівці [258, с. 712, 713, 736, 737], землі селянської родини Петрових у селах Миколаївці та Веселенькому того ж Слов'яносербського повіту [250, с. 219], дворянки Н. Лашкарьової в селах Варварівці та Багатому [258, с. 1058], а також придбані раніше землі в с. Козирщині Новомосковського повіту [244, с. 641, 671, 672, 706] та цілий ряд інших. Всього протягом вересня 1905 – травня 1908 рр. Селянським поземельним банком було розпродано селянам-власникам, міщанам, різноманітним товариствам і громадам не менш як 14,5 тис. дес. землі, в тому числі у 1906 р. – 3,1 тис. дес., у 1907 р. – понад 2,2 тис. дес., у 1908 р. – близько 9,2 тис. дес. в одній лише Катеринославській губернії [Підраховано за: 226, с. 155; 227, с. 224; 230, с. 433, 494; 236, с. 35; 242, с. 419; 244, с. 641, 671, 672, 706; 249, с. 93; 250, с. 219; 251, с. 275; 254, с. 534, 566, 594; 255, с. 666, 712, 713, 736, 737; 258, с. 1026, 1207, 1058]. Наведені вище показники не тільки розкривають ринковий характер земельних придбань Селянського поземельного банку, але й засвідчують, наскільки більш яскравими і, так би мовити, рухомими є дані «Сенатских об'явлений» порівняно з тими, які містяться у підготовлених на їхній основі статистичних виданнях.

Ще одним надзвичайно своєрідним фігурантом у категорії «інші» було Управління залізничними та шосейними шляхами сполучення, що об'єктивно диктувалось усім ходом соціально-економічного розвитку у післяреформений період. Воєнно-економічні проблеми, які почалися після поразки у Кримській

війні, та потреби внутрішнього і зовнішнього ринку постійно вимагали сталих і зручних шляхів сполучення. Тому відразу після скасування кріпосного права в межах України та Росії розпочинається інтенсивне залучення будівництва, яке, за визнанням тогочасного міністра фінансів С. Вітте, розвивалося набагато інтенсивніше за інші галузі [423, с. 99]. Зокрема, в Україні залізнична мережа зроста протягом 1865 – 1900 рр. від 227 до 8417 верст [661, с. 29]. Найбільш інтенсивне будівництво залізниць велось в Україні протягом 60 – 70-х років ХІХ ст. Надалі темпи їх спорудження почали скорочуватись, хоча й продовжували залишатись досить високими [468, с. 160]. Все це, безумовно, потребувало від уряду великих земельних площ під їхнє спорудження. А, отже, передбачало і досить високу активність при закупівлі під це землі. Характеризуючи залізничні торгово-поземельні угоди, В. Святловський писав: «Їх необхідно виділити по наступним мотивам. Окрім своєї мети, ця категорія переходів займає виключно важливе місце як по умовах та обставинам переходів, так і по їх економічному значенню» [27, с. 62]. На жаль, і це визнавали самі упорядники «Материалов...», цей аспект торгово-поземельних відносин практично не вивчений. Таким він залишається і до цього часу. Єдине, на що спромоглися упорядники «Материалов...», це видати окремий збірник про залізничні земельні переходи за 1897 і 1898 рр. Їх наслідки відображені у пропонованій нижче таблиці 48. Її дані свідчать, що протягом двох вказаних років в Україні було укладено не менш як 1196 торгово-поземельних угод під залізничне будівництво, в ході яких для цього було придбано у представників різних станів та організацій понад 2,3 тис. дес. земельних угідь. Про те, що для потреб залізниць земля головним чином лише купувалася, свідчить те, що протягом 1906–1909рр. лише у Катеринославській губ. було укладено 143 угоди на купівлю землі під залізницю й жодної – на її продаж [224, с. 19; 225, с. 82; 226, с. 154, 190; 227, с. 224; 228, с. 282, 283, 309; 229, с. 372; 230, с. 432 – 433, 494; 231, с. 585, 614; 232, с. 639, 685; 233, с. 700, 709, 721, 737; 234, с. 773, 787, 804, 836; 235, с. 870, 882, 895, 927; 236, с. 34 – 35; 237, с. 72, 99; 238, с. 142; 239, с. 233; 240, с. 284, 343; 242, с. 419; 243, с. 594, 616; 244, с. 641; 249, с. 132; 255, с. 566, 593, 666, 712; 256, с. 764, 852; 257, с. 901].

Торгово-поземельні операції залізниць в Україні

за 1897 – 1898 рр. [409, с. 25 – 35, 78 – 88]

Губернії, Райони України	Угоди Купівля			Земля (у дес.) Купівля			Сума (в рублях)		
	1897	1898	Разом	1897	1898	Разом	1897	1898	Разом
Полтавська	169	196	365	233,8	270,8	504,6	36415	33126	69541
Харківська	241	153	394	111,4	234,2	345,6	31045	282728	313773
Чернігівська	63	40	103	87,3	59,7	147,0	28190	27790	55980
Лівобережжя	473	389	862	432,5	564,7	997,2	95650	343644	439294
Волинська	13	18	31	37,5	47,0	84,5	7754	8649	16403
Київська	20	31	51	42,1	56,2	98,3	7582	14026	21608
Подільська	60	56	116	159,7	118,9	278,6	54760	22106	76866
Правобережжя	93	105	198	232,3	222,1	461,4	70096	44781	114877
Катеринославська	11	40	51	111,1	389,7	500,8	39183	96531	115714
Таврійська	5	13	18	11,0	149,7	260,7	15665	27523	43188
Херсонська	25	42	67	51,1	29,4	80,5	80058	5698	85756
Південь	41	95	136	173,2	668,8	842,0	134906	129752	264658
Україна	607	589	1196	845,0	1455,6	2300,6	300652	518177	818829

Загалом це були дрібні купівлі. Хоча іноді зустрічаються й великі. Так, наприклад, 1 січня 1906 р. Товариство Брянського рейко-прокладного залізничного і механічного заводу придбало з публічного торгу в Слов'яносербському повіті Катеринославської губ. 1230 дес. землі, яка раніше належала колезькому секретареві О. Горяйнову [228, с. 283].

Загалом же участь «інших» у торгово-поземельних операціях в Україні за 1863 – 1914 рр. представлена у Додатку 29. Вміщені у ньому матеріали засвідчують, що протягом 1863 – 1914 рр. разом «інші» уклали 92846 торгово-поземельних угод, з яких 80865, або 87,1% всіх угод, були спрямовані на продаж землі, й лише 11981, або 12,9% всіх угод, передбачали її купівлю. Таке різке співвідношення між купівлею та продажем землі зумовлене специфікою торгово-поземельних операцій основних дійових осіб «інших», якими були банки та залізниці. Як свідчить безпосереднє знайомство з нотаріальними повідомленнями, залізниці скуповували землю, а банки, навпаки, головним чином її продавали. В

ході цих торгово-поземельних операцій «інші», тим не менше, скупили приблизно стільки ж землі, як і продали – відповідно купили близько 2,5 млн. дес., а продали близько 2,7 млн. дес. Це свідчить про те, що банки скупили головним чином великі земельні ділянки та цілі маєтки, тоді як продавали землю вроздріб невеликими ділянками. Особливо це стосується діяльності Селянського Поземельного банку в період Столипінської аграрної реформи. Як свідчать дані наведеної нижче таблиці 49, головні торгово-поземельні операції «інших» припадають саме на період 1901 – 1914 рр.

Таблиця 49

Купівля-продаж землі землевласниками, об'єднаними у категорію «Інші» за періодами еволюції українського земельного ринку [115; 400 – 422]

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	830	572	37329,4	71029,9	1973101	3388696
Правобережжя	1287	288	540113,4	348877,3	11940581	16383071
Південь	829	489	186602,7	270603,5	4276766	7942479
Україна	2946	1349	764045,5	690510,7	18190448	27714246
1881 – 1900:						
Лівобережжя	4218	2978	169570,3	211795,4	16307022	23384682
Правобережжя	1672	875	158355,2	171179,7	9997380	15878554
Південь	1719	1393	255171,0	293355,7	19713505	37991380
Україна	7609	5246	583096,5	676330,8	46017907	77254616
1901 – 1914:						
Лівобережжя	28111	2111	355691,2	321172,4	66316743	56413795
Правобережжя	24978	1359	438970,6	417492,7	69720705	63212790
Південь	17221	1916	508372,8	386640,5	91282815	88520376
Україна	70310	5386	1303034,6	1125305,6	227320263	208146961
1863 – 1914:						
Лівобережжя	33159	5661	562590,9	603997,7	84596866	83187173
Правобережжя	27937	2522	1137439,2	937549,7	91658666	95474415
Південь	19769	3798	950146,5	950599,7	115273286	134454233
Україна	80865	11981	2650176,6	2492147,1	291528618	313115821

Підбиваючи певний підсумок даному розділу, зазначимо, що в ньому було зроблено спробу дати стислу характеристику основним дійовим особам земельного ринку в Україні другої половини XIX і початку XX ст. Внаслідок виконаної відповідної пошукової та іншої роботи, вдалося дійти таких висновків.

Найбільш активними учасниками на земельному ринку в Україні проявили себе селяни (особисто та колективно), які протягом вказаного хронологічного періоду разом уклали 344567 торгово-поземельних угод, з яких 249582 угод (72,4%) стосувалися придбання землі, а ще 94985 угод (27,6%) – її продажу. Слідом за ними йшли козаки спільно з колоністами та іншими привілейованими сільськими обивателями – всього 268527 угод, в тому числі 106969 (39,8%) – на продаж і 161558 (61,1%) – на купівлю землі. Нарешті, третє місце в цій ієрархії належало дворянам – всього 267426 угод, з яких 206064 (77,1%) були укладені для продажу землі і лише 61362 (22,9%) – для її купівлі. Інші дійові особи земельного ринку розташовувались у такому порядку:

- міщани – 113553 угоди, в т.ч. 53717 (47,3%) на продаж і 59836 (52,7%) на купівлю землі;
- «інші» – 92866 угод, в т.ч. 80865 (87,1%) на продаж і 11981 (12,9%) на купівлю землі;
- купці та почесні громадяни – 45642 угоди, в т.ч. 24900 (54,4%) на продаж землі й 20742 (45,6%) на її купівлю;
- різностанові спілки і товариства – 19497 угод, в т.ч. 7885 (40,4%) на продаж і 11612 (59,6%) на купівлю землі;
- духовенство – 17945 угод, в т.ч. 9729 (54,2%) на продаж землі й 8216 (45,8%) на її купівлю;
- іноземні піддані – 5389 угод, в т.ч. 3093 (57,4%) на продаж і 2296 (42,6%) на купівлю землі.

Як бачимо, основними покупцями землі виступали жителі села – селяни, козаки, колоністи тощо, а основними її продавцями були дворяни і так звані «інші». Пояснення щодо інших буде дано нижче. Тут же відзначимо, що серед решти категорій земельних власників найактивніше продавали землю також представники купецтва, духовенства та міщанства, що пояснювалось їхнім комерційним ставленням як до придбаної на ринку так і наявної у їхньому розпорядженні земельної власності. Останнє особливо стосувалось купців та міщан які відверто перепродували куплену ними землю іншим землевласникам,

маючи від таких операцій чималий прибуток. Це робило земельну власність купців та міщан найбільш рухомою серед інших особистих приватних власників тобто серед фізичних осіб.

Серед юридичних осіб, тобто колективних земельних власників аналогічним чином діяли Селянський, Дворянський та інші земельні банки, які з 1895 р. отримали право на придбання землі у особисту власність, скуповували її великими ділянками а потім пере розпродували її в роздріб іншим земельним власникам на вигідних для себе умовах. Комерційна діяльність банків на земельному ринку була віднесена упорядниками відповідних статистичних збірників до категорії «інших» і по суті визначала роль і місце останніх у торгово-поземельних операціях.

Продана та куплена на ринку земля розподілялась серед його дійових осіб таким чином (у десятинах):

Таблиця 50

Купівля-продаж землі у 1863 – 1914 рр. [115; 400 – 422]

Земля (у дес.) 1863 – 1914 рр.			
	Продано (-)	Куплено (+)	Різниця (-) (+)
Дворяни	24435035,9	14578285,3	-9856750,6
Духовенство	206503,4	276520,3	+70016,9
Купці та почесні громадяни	3275760,6	4927408,3	+1651647,7
Міщани	1346705,7	1818553,7	+471848,0
Селянство	1862874,1	7048584,7	+5185710,6
Козаки, колоністи та сільські обивателі	2423432,9	4845377,5	+2421944,6
Іноземні піддані	524596,2	539437,7	+14841,5
Різностанові спілки і товариства	759129,2	1492140,5	+733011,3
Інші	2650176,6	2492147,1	-158029,5

Наведені дані свідчать, що за весь період торгово-поземельних операцій земельну власність втрачали тільки дворяни (найбільше) і так звані «інші», причому знову таки завдяки банківським операціям. Натомість найбільше землі зосереджувалось у селян (особисто і особливо колективно) та у привілейованих сільських обивателів (козаків, колоністів тощо). Разом вони збільшили своє землеволодіння більш ніж на 7,6 млн. дес. Це ще раз підтверджує правильність тези про те, що напередодні знищення самодержавства земля все більше концентрувалася в руках сільського населення. За даними деяких зарубіжних авторів напередодні

Лютневої революції 1917 р. селянам на правах власності належало 100% орної землі в Азіатській Росії і близько 90% всієї площі Європейської Росії [662, с. 12]. За даними радянських істориків за станом на 1917 рік землеволодіння українських селян становило 26628 тис дес., або 64,9%, а їхнє землекористування – 30625,5 тис. дес., або 74,3% усього земельного фонду в Україні [100, с. 11]. Все це ставить під сумнів необґрунтовані заяви радянського керівництва про те, що «тільки за Радянської влади селяни добились свого, отримавши понад 150 млн. га колишніх поміщицьких, казенних і монастирських земель» [663, с. 235]. Як свідчить проведений нами аналіз відповідних джерел, селянство отримало у своє землеволодіння і землекористування майже 75% земельного фонду в Україні ще задовго до встановлення Радянської влади.

ВИСНОВКИ

За результатами проведених досліджень було зроблено ряд висновків, які виносяться на захист.

Земельний ринок в Україні другої половини XIX початку XX ст. пройшов тривалий і складний еволюційний шлях розвитку. Його всебічне вивчення має як науково-теоретичний, пізнавальний, так і суто практичний інтерес. Це дозволяє більш глибоко пізнати і правильно зрозуміти суть тих соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, які мали місце після скасування кріпосного права і зрештою привели до повалення самодержавства та наступної за цим української національної революції. Складна і багатогранна проблема ринково-поземельних відносин в модерній історії України, на жаль, і до цього часу залишалась вивченою далеко недостатньо. Це засвідчило знайомство з історіографією проблеми. Як правило, представники багатьох поколінь дослідників, представників різних наукових шкіл та напрямків торкалися її лише побічно, досліджуючи інші, більш важливі з їхньої точки зору проблеми аграрної та соціальної історії. До того ж, націоналізована державою і передана у довічне користування селянам земля в радянській державі не могла бути об'єктом ринкових відносин. А отже, тривалий час проблема у науковому відношенні не була актуальною і не викликала належної зацікавленості з боку радянських дослідників. Більш ґрунтовно до її вивчення у 70–80-х рр. XX ст. підійшла група російських вчених на чолі з академіком І.Ковальченком. Однак їхні зусилля були спрямовані на вивчення земельного ринку у всесоюзному масштабі, не вдаючись до поглибленої його характеристики на периферійному рівні. До того ж і вивчався він лише у контексті аналізу всеросійського аграрного ринку в цілому. Спеціального ж дослідження земельного ринку конкретно в межах України виявити так і не вдалося. Зрештою, ця обставина вирішальним чином вплинула на визначення теми даного дисертаційного дослідження. На сьогодні воно є першою спробою поглибленого вивчення процесу виникнення та функціонування земельного ринку в межах тих українських земель, які у другій половині XIX – на початку XX ст. перебували у складі Російської імперії.

Вагомим підґрунтям для такого дослідження стала солідна джерельна база, в основі якої знаходились добре відомі, але практично не вивчені повідомлення старших нотаріусів окружних судів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Вони друкувались на сторінках додатку до газети «Сенатские ведомости» – «Сенатских объявлениях по казённым, правительственным и судебным делам». Для опрацювання такого масового статистичного матеріалу нами була розроблена відповідна спеціальна методика його збору, аналізу та класифікації.

В ході роботи над темою дисертації було використано відповідний методологічний інструментарій, спрямований на вивчення закономірностей і особливостей ринково-поземельних відносин взагалі, та їх типових, суттєвих і соціально-значущих характеристик конкретно в межах України. Це дозволило показати земельний ринок в Україні не тільки як складову загальноімперського земельного ринку, але й водночас реконструювати його як самостійну соціально-економічну категорію.

В основу авторської концепції земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. було покладено проблемно-хронологічний метод вивчення і характеристики його еволюції. Це дозволило показати проблему як структурний елемент загального процесу переходу від традиційних до ринково-економічних форм еволюції в аграрному секторі економіки України. Квінтесенцію авторської концепції еволюції українського земельного ринку як самостійної соціально-економічної категорії, складає сукупність принципових позицій і оцінок, які викладені нижче і є особистим здобутком дисертанта.

В ході вивчення проблеми було встановлено, що процес формування передумов для виникнення в Україні капіталізованого земельного ринку почався ще задовго до скасування кріпосного права. Окремі факти торгівлі землею в межах України відомі вже з XVI ст. За доби існування козацької держави Гетьманщини, де у другій половині XVII – XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл земельної власності, частина земельних угідь також переходила від одного господаря до іншого шляхом її купівлі-продажу. Основними продавцями,

а водночас і покупцями землі виступали великі, середні та дрібні поміщики. У такий спосіб саме в цей час почали формуватись земельні володіння найбагатших і найвідоміших дворянських родів Російської імперії, в тому числі й по українських землях. Натомість дрібні та середні поміщики нерідко продавали належні їм землі вимушено, всупереч власній волі, під тиском тих чи інших обставин.

З ліквідацією козацького устрою і формуванням державного селянства, землеволодіння останнього починає швидко зростати знову ж таки завдяки торгово-поземельним операціям. Те ж саме можна сказати й про земельні володіння колоністів, які з'явилися в Україні ще в часи імператриці Катерини II. Поступово до придбання земельних ділянок шляхом їх купівлі прилучаються навіть кріпосні селяни, щоправда, досить обмежено.

У XIX ст., з початком модерного періоду в українській історії згадані процеси починають проявлятися більш масово і рельєфно. Цьому сприяло й те, що реалізація законодавчих актів реформи 1861 р. поклала початок черговому перерозподілу земельного фонду в Україні, зламу станового землеволодіння й заміни його більш демократичним – безстановим. Вирішальна роль у згаданому вище процесі належала все тому ж земельному ринку.

Вивчаючи даний аспект проблеми, автор дійшов висновків, частина яких змусила його загалом критично поставитись до ленінської концепції реформи 1861 р, яка домінувала в радянській історіографії і основні постулати якої, на жаль, ще продовжують зустрічатися і у пострадянській історичній літературі. Зокрема, дисертант заперечує наявність революційної ситуації у 1859 – 1861 рр., яка нібито вплинула на рішення уряду Олександра II скасувати кріпосне право «зверху». Сумнівним видається також твердження В. Леніна та радянських дослідників про те, що реформа 1861 р. проводилась урядом в інтересах поміщиків. Навпаки останні досить серйозно постраждали в наслідок реформи 1861 р., що підтверджується документально. Нарешті, автор даного дисертаційного дослідження прийшов до висновку про те, що реформа 1861 р. була проведена урядом не в інтересах якогось окремого стану населення, а в

інтересах перш за все *держави*. І з цієї точки зору вона повністю досягла своєї мети, дозволивши швидко відновити міжнародний авторитет Російської імперії, втрачений нею після поразки у Кримській війні. Стосовно тези про нібито земельне пограбування селян в ході реформи, яка панувала в радянській історіографії, то слід визнати, що вона є явно перебільшеною. А земельний голод селянства на зламі XIX – XX ст. став наслідком не стільки реформи 1861 р, скільки об'єктивного процесу модернізації сільського господарства і аграрних відносин у післяреформений період.

В ході вивчення земельного ринку було дано порайонну характеристику його еволюції, визначено специфічні риси цього процесу в кожному окремо взятому історико-економічному районі України. Зокрема, Лівобережна (Полтавська, Чернігівська губ.) та Слобідська (Харківська губ.) Україна складала основу Лівобережного регіону, якому були притаманні дрібномаєтне поміщицьке землеволодіння і наявність великого прошарку вільного й заможного населення: козаків, міщан, купців тощо. Саме вони виявляли найбільший інтерес до придбання землі у особисту власність, створюючи великий попит на неї. Маючи для цього необхідні кошти, вони разом із дворянами вичвилились найактивнішими в цьому районі суб'єктами ринково-поземельних операцій, особливо у початковий період функціонування земельного ринку. Крім того, і Лівобережжя, і Слобожанщина були також районами найвищого в Україні аграрного перенаселення. Особливо це стосувалося Полтавської та Чернігівської губерній, де земля залишалася для їхнього хліборобського населення чи не єдиним засобом до існування. Не дивно, що саме тут ринковий попит на землю постійно залишався найвищим в Україні. Засилля тут дрібномаєтного та середньомаетного дворянства у сукупності з високою густотою населення, забезпечувала переважання на Полтавщині та Чернігівщині дрібних і середніх за розмірами торгово-поземельних угод. Меншою мірою це стосувалося Харківської губ, що пояснювалось помітно вищим рівнем її промислового розвитку та більш яскраво вираженим підприємницьким характером використання земельних угідь. Населення Слобожанщини було менш прив'язаним до землі, ніж на Лівобережжі.

Хоча, за попитом на землю, саме Харківська губернія посідала третє місце в Україні після Полтавської та Чернігівської. Загалом же, протягом 1863 – 1914 рр. наслідки участі населення Лівобережної та Слобідської України в ринково-поземельних операціях були такими: торгово-поземельних угод було укладено 340061 (55,8% від загальноукраїнського показника), землі у ринковому обігу перебувало 8907,4 тис. дес. (25,4 % від загальноукраїнського показника), фінансові затрати на придбання землі склали загалом 900, 5 млн. російських рублів (28,3% від загальноукраїнського показника), середня ціна однієї дес. – 101,1 руб. (101,5 % від загальноукраїнського показника).

Правобережна Україна (Волинська, Київська та Подільська губернії) навпаки, тривалий час перебувала під владою польських загарбників, успадкувавши від них значний прошарок польського населення й велике фільваркове землеволодіння. Причиною збереження останнього у післяреформений період стало те, що правобережне селянство було наділене пристойними земельними площами ще у ході інвентарної реформи 1847 – 1848 рр. і на час скасування кріпосного права вже не відчувало того земельного голоду, який був характерним для районів Лівобережної і Слобідської України. До того ж у 1864 р. їхнє землеволодіння було суттєво збільшене під впливом польського національного повстання 1863 р. і наступної за ним земельної реформи у Царстві Польському. Такі заходи уряду, спрямовані на те, щоб утримати правобережне селянство від масових антипоміщицьких виступів, на певний час зняли тут земельну проблему на селі.

Водночас російський уряд із політичних мотивів на тривалий час позбавив права участі в купівлі землі населення польського походження на Правобережній Україні. А у Волинській губ. подібним репресіям було піддано всіх без винятку іноземців з російським громадянством та переселенців з привіслінських губерній. Заборони тривали аж до початку 90-х років XIX ст., тобто до того часу, поки російське дворянство не почало складати більшість великих приватних землевласників у цьому краї. Як бачимо, в даному випадку російський уряд штучно стримував формування капіталізованого земельного ринку в

Правобережній Україні, активно впливаючи на його кон'юнктуру в даному українському районі. Ситуація почала змінюватися лише на зламі XIX – XX ст., коли позбавлений штучних обмежень земельний ринок Правобережної України почав швидко долати своє відставання у темпах розвитку від інших українських районів і навіть випереджав їх за цим показником. Як наслідок, на перше січня 1915 р. показники основних складових земельного ринку на Правобережній Україні набули такого вигляду: протягом 1863 – 1914 рр. загальна кількість торгово-поземельних угод склала 126702 (21,9 % від загальноукраїнського показника), кількість землі у ринковому обігу – 10704,7 тис. дес. (30,5% від загальноукраїнського показника), а сума затрачених на придбання землі коштів склала 922,7 млн. руб. (29,0% від загальноукраїнського показника). При цьому, середня ціна однієї десятини землі становила 86,2 руб. (95,0% від загальноукраїнського показника).

Нарешті, район Південної України (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії) також мав свої специфічні риси, які суттєво впливали на еволюцію тут земельного ринку. По-перше, за чисельністю населення Південь помітно поступався іншим українським районам. По-друге, маючи величезні запаси вільних площ, Південна Україна, на відміну від інших районів, ніколи не відчувала земельного голоду. По-третє, урядова політика штучного заселення краю господарями-фермерами, яка проводилась тут ще з часів Катерини II, передбачала солідне забезпечення останніх усім необхідним для налагодження ними власного прибуткового господарства, в тому числі й землею. Тим самим, державна політика в цьому районі України до певної міри штучно знімала напругу на земельному ринку, водночас створюючи міцним господарям можливість отримувати за рахунок власних рентабельних господарств кошти, необхідні для примноження своєї земельної власності. Як наслідок, попит на землю на Півдні був найменшим, а землі в ринковому обігу перебувало найбільше, і до того ж за досить помірними цінами. Як наслідок, протягом 1863 – 1914 рр. тут нами зафіксовано 111827 торгово-поземельних угод (19,3% від загальноукраїнського показника) і 15445,8 тис. дес. землі, яка перебувала у

ринковому обігу (44,1 % від загальноукраїнського показника). Затрачені на її придбання кошти становили тут 1357 млн. руб. (42,7% від загальноукраїнського показника), при середній ціні за одну десятину – 87,86 руб, або 96,9 % від загальноукраїнського показника.

Встановлено, що хронологічні рамки функціонування земельного ринку в Україні обмежуються 1861 – лютим 1917 року. Тобто, охоплюють час від скасування кріпосного права в межах Російської імперії і до повалення тут самодержавства. Автор даного дисертаційного дослідження вважає, що за весь період функціонування земельних ринок України пройшов три умовні періоди своєї еволюції.

Перший період охоплює 60–70-ті роки XIX ст. і є часом становлення українського земельного ринку. Як свідчать проведені дослідження, його формування почалось ще задовго до скасування кріпосного права. Проте всеохоплюючих рис цей процес набуває саме у 60–70-х рр. XIX ст. Значною мірою цьому сприяло скасування кріпосного права і початок нового перерозподілу земельного фонду України у післяреформений період. Головним рушієм його еволюції в цей час залишалося дворянство. Саме воно у 60–70-ті роки XIX ст. було головним поставником землі на ринок, і, водночас, її активним покупцем. Паралізовані реформою 1861 року дрібні та значною мірою середні дворянські господарства, не витримуючи конкуренції з більш міцними господарствами втрачаючи рентабельність ставили своїх господарів перед необхідністю продавати землю як представникам інших верств населення, так і безпосередньо тим дворянам, чиї господарства залишалися міцними і рентабельними. Відбувався своєрідний перерозподіл дворянської землі у середовищі самого дворянства, тоді як паралельно із цим йшов процес утворення безстанового землеволодіння. Це й було характерною ознакою першого періоду еволюції земельного ринку. Другою такою ознакою стала недостатня розвинутість механізму земельного ринку, недосконалість процесу ринкового ціноутворення, недостатнє його інвестування та відверте побоювання інвесторів вкладати кошти у незнайому їм справу. Нарешті, ще однією важливою ознакою

першого періоду в еволюції українського земельного ринку стали низька активність на його терені більшості дрібного та середнього селянства. Селяни у перші пореформені десятиліття продовжували віддавати перевагу добре відомій їм, і відносно дешевій оренді землі. Через це, основними рушіями земельного ринку у перший період його еволюції, поряд із дворянством виступали купці й меншою мірою міщани. За таких обставин в межах тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, протягом 1863 – 1880 рр. було укладено близько 71,3 тис. торгово-поземельних угод. За цей же проміжок часу у ринковий обіг України поступило загалом понад 10,3 млн. десятин землі, що склало 21,4% від загальноімперського показника. На її придбання було використано приблизно 280,4 млн. руб. Причому, загальне зростання цін за весь період 60 – 70-х років склало 15,3 %, а їх річне коливання досягло 20 рублів за десятину – від 16,96 руб. у 1865 р. до 37 руб. у 1874 р. Даний період, перший в історії українського земельного ринку, відіграв надзвичайно важливу роль у його становленні.

Другий період у еволюції земельного ринку в Україні охоплює 80 – 90-ті роки XIX ст. Підсумовуючи його наслідки, відзначимо помітну активізацію торгово-поземельних відносин порівняно з попереднім двадцятиліттям. У 1881 – 1900 рр. в Україні було укладено близько 189 тис. торгових угод на купівлю-продаж землі, що майже у 2,7 рази перевищило показник 60–70-х рр. В ході їх реалізації у ринковий обіг поступило майже 13,8 млн. дес. землі, або на 3,5 млн. більше, ніж у 1863–1880 рр. На придбання землі у приватну власність, як особисту, так і колективну, було витрачено понад 1 млрд. рублів, або у 2,6 рази більше, ніж у попередній період. Все це говорить про те, що земельний ринок України протягом останнього двадцятиріччя XIX ст. переживав серйозне піднесення. Значною мірою воно було пов'язане із остаточним утворенням ринково-економічних відносин у аграрному секторі української економіки. Визначальною рисою другого періоду в еволюції земельного ринку в Україні стало масове залучення до нього багатомільйонних мас селянства. Ще однією такою рисою стало поступове вирівнювання темпів розвитку ринково-поземельних відносин у окремих українських районах. Нарешті, ще однією

суттєвою рисою українського земельного ринку 80 – 90-х рр. XIX ст. стало те, що в цей час держава інтенсивно сприяла розвитку торгово-поземельних відносин. Свідченням останнього стали: ліквідація тимчасовозобов'язаного стану селянства, заснування Селянського і Дворянського земельних банків та надання їм права купувати землю у особисту власність, а також послаблення правового тиску на неросійське населення Правобережної України.

Третій, заключний період функціонування та еволюції українського земельного ринку припадає на період чергової глибокої політичної кризи в межах Російській імперії, здійснення столипінської аграрної реформи та початку Першої світової війни. Хронологічно він охоплює 1901 – лютий 1917 рр. Характеризуючи його, найперше відзначимо дедалі зростаючу залежність земельного ринку від тих знакових подій в житті тогочасного суспільства, які перераховані вище і до яких слід ще додати й світову фінансово-економічну кризу 1900 – 1903 рр. Під їх безпосереднім впливом в Україні протягом 1901 – 1914 рр. було укладено 318351 торгово-поземельну угоду. В ході їх реалізації у ринковий обіг поступило понад 10,9 млн. дес. землі на суму близько 1,9 млрд. руб. Відзначимо різке зростання вартості землі, яка у 1901 – 1914 рр. перевищила показник 80 – 90-х рр. XIX ст. майже у 1,9 рази, а показник 60 – 70-х рр. – більше ніж у 6,7 рази. Відповідно зросли й середні ціни на землю. В цьому найяскравіше проявилася згадана вище залежність земельного ринку від знакових подій початку XX ст., про які мова йшла вище. Тим не менше, саме на початку XX ст., особливо за умови здійснення аграрної реформи П. Столипіна, український земельний ринок мав непоганий потенціал для своєї подальшої еволюції. Однак, повалення самодержавства і наступні політичні потрясіння зрештою призвели до ліквідації приватної власності на землю, а, отже, і до згорання самого земельного ринку.

Завершуючи характеристику земельного ринку в Україні, відзначимо, що хоча хронологічні рамки доведені нами до лютого 1917 р., наявність відповідних статистичних джерел дозволяє прослідкувати його еволюцію в межах України лише протягом 1863 – 1914 рр., Виняток становить Чернігівська губ., де відповідні обрахунки доведені до 1917 р. На сьогодні це – реальний факт. Хоча, як

це ми бачимо на прикладі Чернігівщини, можливості для того, щоб прослідкувати наслідки ринково-поземельних відносин до лютого 1917 р., принаймні на рівні окремих губерній, є. Проте, для цього потрібні нові спеціальні наукові дослідження у тому числі й комплексні, колективні. Це робить дану наукову проблему досить перспективною.

В ході проведеного дослідження було встановлено, що загалом протягом 1863–1914 рр. у всіх дев'яти українських губерніях було укладено 578590 торгово-поземельних угод, в ході яких на земельний ринок поступило понад 35 млн. дес. землі (21,5% від загальноімперського показника) на суму майже 3,2 млрд. руб. Виділено і проаналізовано його основні складові українського земельного ринку, якими є: попит і пропозиція (кількість торгово-поземельних угод), наявність товару (земля у ринковому обігу), забезпечення грошовим еквівалентом (вартість землі, яка перебуває у ринковому обігу) та ціна товару (ціна однієї десятини).

Жоден ринок, як відомо, в тому числі й земельний, не може існувати без його величності – ПОКУПЦЯ. Покупець є його рушійною силою. Аналіз останньої актуальний ще і з точки зору сучасної методології історичних досліджень, в основі яких останнім часом перебуває саме людина не тільки як рушій історичного процесу, але і як об'єкт історичного пізнання. Знайомству з конкретними господарями землі, як рушіями земельного ринку, присвячено відповідний розділ даного дисертаційного дослідження. В ході роботи над ним було виявлено, що такими були як особисті (фізичні особи), так і колективні (юридичні особи) земельні власники. Проаналізувавши участь найвідоміших з них у ринково-поземельних операціях 1863–1914 рр. в Україні, вдалося встановити внесок кожного з них у функціонування та еволюцію земельного ринку в межах України. Так, найактивнішим у цьому відношенні було селянство (особисто, громадами і товариствами). Протягом 1863 – 1914 рр. селянами у різних варіантах було укладено 344567 торгово-поземельних угод, в тому числі 249582 (72,4%) на придбання землі, та 94985 (27,6%) – на її продаж. Другими за цим показником йшли козаки, колоністи та інші привілейовані сільські обивателі – 268527

торгово-поземельних угод, у тому числі 161558 (61,1%) на купівлю й 106969 (39,8%) на продаж землі. Третє місце в цій своєрідній ієрархії належало дворянам. Останні загалом уклали 267426 угод, в тому числі 61362 (22,9%) на купівлю землі й 206064 (77,1%) на її продаж. Аналогічні показники інших земельних власників були такими:

- міщани – 113553 угоди, в т.ч. 53717 (47,3%) на продаж і 59836 (52,7%) на купівлю землі;
- «інші» – 92866 угод, в т.ч. 80865 (87,1%) на продаж і 11981 (12,9%) на купівлю землі;
- купці та почесні громадяни – 45642 угоди, в т.ч. 24900 (54,4%) на продаж землі й 20742 (45,6%) на її купівлю;
- різностанові спілки і товариства – 19497 угод, в т.ч. 7885 (40,4%) на продаж і 11612 (59,6%) на купівлю землі;
- духовенство – 17945 угод, в т.ч. 9729 (54,2%) на продаж землі й 8216 (45,8%) на її купівлю;
- іноземні піддані – 5389 угод, в т.ч. 3093 (57,4%) на продаж і 2296 (42,6%) на купівлю землі.

Отже, основними покупцями землі в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. виступали жителі сільської місцевості – селяни-власники, сільські громади, селянські товариства, а також козаки, колоністи та інші привілейовані верстви сільського населення. Навпаки, основними продавцями земельних угідь упродовж визначеного хронологічного періоду продовжували залишатись дворяни, до яких з часом приєднались так звані «інші», серед яких особливою своєю активністю виділялись Селянські, Дворянські та інші банки.

Куплена та подана через ринок земля розподілялась серед її власників таким чином. Найбільше продано її було дворянами – 24435035,9 дес., які у свою чергу придбали на ринку 14578285,3 дес. Це означало, що у ході ринково-поземельних операцій дворянство загалом втратило в Україні протягом 1863 – 1914 рр. близько 9856751 дес., тобто майже 9,9 млн. дес. належної їм землі. Аналогічні показники інших категорій земельних власників були наступними:

- духовенство: продано 206503,4 дес., куплено 276520,3 дес., тобто його земельна власність зроста протягом 1863 – 1914 рр. на 70016,9 дес., тобто більш, як на 70 тис. дес.;
- купці та почесні громадяни: продано 3275760,6 дес., куплено 4927408,3 дес., приріст земельних володінь склав у них 1651647,7 дес., тобто близько 1,7 млн. дес.;
- міщани: продано 1346705,7 дес., куплено 1818553,7 дес., приріст земельної власності склав 471848,0 дес., тобто майже 472 тис. дес.;
- селяни (особисто, громадами і товариствами): продано 1862874,1 дес., куплено 7048584,7 дес., їхня загальна земельна власність зроста на 5185710,6 дес., тобто майже на 5,2 млн. дес.;
- козаки, колоністи та інші привілейовані сільські обивателі (крім селянства): продано 2423432,9 дес., куплено 4845377,5 дес., приріст земельної власності склав 2421944,6 дес., тобто понад 2,4 млн. дес.;
- іноземні піддані: продано 524596,2 дес., куплено 539437,7 дес., приріст земельної власності склав майже 14841,5 дес., тобто майже 14842 дес.;
- різностанові спілки і товариства: продано 759129,2 дес., куплено 1492140,5 дес., приріст земельної власності склав 733011,3 дес., більш як 0,7 млн. дес.;
- інші: продано 2650176,6 дес., куплено 2492147,1 дес., земельна власність скоротилась на 158029,5 дес., тобто майже на 158030 дес.

Наведена вище інформація засвідчує, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Україні земельну власність стабільно втрачали тільки дворяни і так звані «інші». Причому в другому випадку мова йде перш за все про комерційну діяльність земельних банків та інших кредитних установ. Навпаки, найбільші земельні придбання спостерігалися знову ж таки у селян (особисто і колективно) та привілейованих сільських обивателів (козаків, колоністів тощо), які разом збільшили власні земельні володіння більше ніж на 7,6 млн. дес. Найбільш рухомою виявилась земельна власність купців. Досить швидко придбавши у перші післяреформені десятиліття значні земельні володіння, вони

надалі так же стрімко, по мірі зростання земельних цін, почали продавати їх іншим власникам, отримуючи від цього досить пристойні прибутки. Цей, так би мовити «зворотній» процес особливо посилювався на початку ХХ ст., проте був зупинений подіями 1917 р.

Таким чином, можна говорити про те, що напередодні повалення в межах Російської імперії монархії земля в Україні дедалі більше концентрувалась в руках тих, хто безпосередньо працював на ній, тобто в руках селян, козаків, колоністів тощо. Аналіз відповідних джерел та літератури свідчить про те, що селянству (у широкому розумінні цього слова) вже до жовтня 1917 р., тобто, до початку більшовицького перевороту, належало в Україні майже 75% українського земельного фонду. І сталося це, головним чином, завдяки функціонуванню земельного ринку.

Все це ставить під сумнів необґрунтовані твердження сталінського керівництва про те, що тільки за радянської влади селяни отримали від держави «150 млн. га колишніх поміщицьких, казенних і монастирських земель» [663, с. 235]. Як бачимо, земля в руках селянства опинилася набагато раніше. Загалом історія земельного ринку в Україні зайвий раз переконує в тому, що як економічна категорія він може оптимально функціонувати, лише маючи відповідну свободу і незалежність від окремих структур чи політичних сил. Досвід показує, що його діяльність в подібних умовах має забезпечуватися державою та відповідним її законодавством. Як категорія історична, земельний ринок має обов'язково вивчатися у відповідних вузівських та шкільних курсах, спецкурсах, на факультативних заняттях, для чого необхідно розробити відповідний навчально-методичний комплекс:

Конкретні пропозиції щодо цього можуть бути сформульовані таким чином:

- внести поправку до ст. 14 Конституції України, яка має звучати так: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається через земельний ринок і реалізується громадянами, юридичними особами та державою відповідно до закону»;

- включити тему «Земельний ринок України» до програми вузівських курсів з історії України, економічної історії України, у програму спецкурсів для історичних та історико-економічних факультетів;
- для юридичних факультетів розробити відповідні матеріали для вивчення у відповідних курсах теми «Російське законодавство II половини XIX – початку XX ст.: про купівлю, продаж та оренду землі»;
- включити тему «Земельний ринок України» у програми шкільного курсу з історії України, розробити програму факультативу для старших класів загальноосвітніх шкіл на тему: «Ринково-поземельні відносини: історія і сучасність»;
- з метою пропаганди історії земельного ринку в Україні підготувати цикл лекцій для сільського населення а також для населення міст, районів і областей України;
- всі перелічені вище заходи і пропозиції, як і сам безпосередній фактичний та інший матеріал про функціонування земельного ринку другої половини XIX - початку XX ст. на особливості його еволюції в різних районах України творчо використовувати для виховання у підростаючого покоління сумлінного ставлення до землі, як основного багатства нашої держави, поваги до праці на землі й до тих людей, які трудяться на ній.

Будемо сподіватися, що результати даного дисертаційного дослідження, як і викладені вище пропозиції щодо їх оприлюднення зможуть надати дієву допомогу при розробці сучасної концепції аграрної політики, чим сприятимуть подальшому становленню і зміцненню української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – Офіц. вид. – 1996. – № 30. – Ст.14.
2. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX–початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
3. Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : програма-запрошення І Всеукраїнської наукової конференції (Луганськ, 8 – 9 лютого 2001 року) / М-во освіти і науки України, Луганська обл. держ. адмін., Східнослов'янський націон. ун-т. – Луганськ : Вид-во СНУ, 2001. – 20 с.
4. П'ята Науково-практична конференція викладачів, співробітників та студентів ЧДІЕУ : Програма (20 – 23 квітня 2001 року) / Міністерство освіти та науки України. Чернігівський Державний інститут економіки і управління. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2001. – 21 с.
5. Програма Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» : 140-річчю скасування кріпосного права присвячується (19 – 20 лютого 2001 року) / Національна Академія Наук України. Інститут історії України. Черкаська обласна державна адміністрація. Українська Академія історичних наук. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Науково-дослідний інститут селянства. Наукове товариство істориків-аграрників. – Київ – Черкаси : Наук. – досл. ін-т селянства, Видавнича дільниця, 2001. – 8 с.
6. Програма III Всеукраїнського Симпозіуму з проблем аграрної історії (17 – 18 травня 2001 року, Черкаси – Мліїв) / Інститут історії України НАН України. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Науково-дослідний інститут селянства. Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси : Наук. – досл. ін-т селянства, Видавнича дільниця, 2001. – 12 с.
7. Программа международной научной конференции «Историческая наука: проблемы развития» (17–18 мая 2002 г.) // Министерство образования и науки Украины. Восточнoукраинский национальный университет имени Владимира Даля. – Луганск : Изд-во ВНУ им. Владимира Даля, 2002. – 28 с.

8. Питання аграрної історії України та Росії: Програма Четвертих наукових читань, присвячених пам'яті професора Дмитра Павловича Пойди (22 листопада 2002 р.) / Дніпропетровський національний університет. Історичний факультет. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – 6 с.
9. Програма II Міжнародної науково-практичної конференції «Знаки запитання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (5–6 листопада 2004 року) // Національна Академія Наук України. Інститут історії України. Міністерство освіти і науки України. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Міська Рада народних депутатів. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2004. – 27 с.
10. Програма V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії (7–8 жовтня 2004 року, Черкаси) / Інститут історії України НАНУ. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Науково-дослідний інститут селянства. Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси : Видав. відділ ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2004. – 20 с.
11. Шевченко В.М. Земські окладні книги – важливе джерело вивчення стану земельної власності на Сумщині в роки першої світової війни // Матеріали Шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми : Сумський ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. – С. 145–147.
12. Програма IV Міжнародної наукової конференції «Знаки запитання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (11–12 грудня 2008 року) / Міністерство освіти і науки України. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжинська міська Рада народних депутатів. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 24 с.
13. Програма III Міжнародних Гуржіївських історичних читань (20–21 вересня 2007 р., Черкаси) / Національна Академія Наук України. Інститут історії України. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Науково-дослідний інститут селянства. Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси : Видав. відділ ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. – 9 с.

14. Програма III Міжнародної наукової конференції «Знаки запитання в історії України : регіональний вимір української історії» (19–21 квітня 2007 року) / Міністерство освіти і науки України. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Центр пам'ятнознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Ніжинська міська Рада народних депутатів. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 24 с.
15. Програма V Міжнародної наукової конференції «Знаки запитання в історії України: регіональний вимір української історії» (26–27 лист. 2009 року) / Міністерство освіти і науки України. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Центр пам'ятнознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Ніжинська міська Рада народних депутатів. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 24 с.
16. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. VIII : Библиографический указатель литературы по статистике землевладения / Общ. руков. В. В. Святловский. – СПб. : Типо-Литография «Евгения Тилле преми», 1904. – 121, [vc] с.
17. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России : [Приложение I : Свод сведений о современном положении сельскохозяйственной производительности вообще, (отдел I – С. 1–256, отдел II – С. 1–290, отдел III – С. 1–171, отдел IV – С. 1–41, отдел V – С. 1–15, отдел VI – С. 1–12; дополнение к своду – отдел I – С. 1–36, отдел II – С. 1–25, отдел III – С. 1–3, отдел IV – С. 1–9, отдел V – С. 1; состояние хозяйства в бывших колониях меннонитов и немцев-лютеран в губерниях Екатеринославской, Таврической, Херсонской и Бессарабской области. – С. 1–4)]. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1873. – 865 с.
18. Энгельгардт А. Н. Из деревни : 12 писем 1872 – 1887 гг. / Александр Николаевич Энгельгардт. – М. : Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1956. – 491 с.

19. Карелина А. А. Общинное владение в России / А. А. Карелина. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1893. – 288 с.
20. Фортунатов А. А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России / А. А. Фортунатов. – СПб. : Тип. И. Н. Кушнарёва, 1893. – 246 с.
21. Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни / М. В. Рклицкий. – Полтава : Хуторянин, 1914. – 110 с.
22. Никонов С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее / С. П. Никонов. – Харьков : Печатня С. П. Яковлева, 1906. – 327 с.
23. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : [в 2 т.]. – Том 1 / А. А. Русов. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1898. – XI, 97, 437, 123, [19 карт и картограмм] с.
24. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.
25. Порш М. Из статистики України / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 3. – С. 20–46.
26. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк : 1883 – 1910 гг. / А. Н. Зак. – М. : Тв-о скоропеч. А. А. Левинсон, 1911. – IX + 607 с.
27. Святловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России (1861 – 1908 гг.) / В. В. Святловский [изд-е 2-е, перераб. и доп.] – СПб. : Типография Акционерного общества Типогр. Дом в СПб.,(Герольд), 1911. – 151, [4 табл.] с.
28. Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Часть 1. / В. А. Косинский. – К. : Типо-Литография «И. И. Чоколов», 1917. – 484, [II] с.
29. Тютчев А. П. Покупка, продажа и аренда земель: казённых, частновладельческих, крестьянских – надельных, казачьих, башкирских, удельных, кабинетских, городских и церковных: Извлечение из Свода Законов статей, касающихся вопросов покупки, продажи, аренды и залога земель разных владений, с добавлением указов Правительствующего Сената, распоряжений Главного Управления Землеустройства и Землевладения и разъяснений

подлежащих Министерствам, а также с приложением некоторых примерных форм прошений и других бумаг по указанным выше вопросам / Составил А. П. Тютчев. – Издание неофициальное / А. П. Тютчев. – Петроград : Издание юридического книжного магазина В. П. Анисимова, Комиссионера Государственной типографии, 1915. – 368 с.

30. Александров [Без И. О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу : Статистика землевладения в 44 губерниях / [Без И. О.] Александров. – Пг. : Типография А. Лавром, 1917. – 34 с.

31. Рихтер Д. И. Сколько земли в России и кто этой землёю владеет / Д. И. Рихтер. – Петроград : Типография В. О. Кирнебаума, 1917. – 48 с. – (Вольное экономическое общество, Петроградский отдел лиги аграрных реформ).

32. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России : Курс народного университета / А. А. Кауфман. – Издание 2-е. – М. : Моск. науч. издат., 1918. – 268 с.

33. Хрящова Л. И. Группы и классы в крестьянстве : К XIII съезду РКП(б) / Л. И. Хрящова. – М. : ЦСУ СССР, 1924. – 93, [IV табл] с.

34. Чайнов А. История бюджетных исследований / А. Чайнов, Г. Студенский. – [Изд. 2-е, доп.] – М. : ЦСУ, 1922. – X + 133 с.

35. Маслов П. П. Крестьянское движение в России : Аграрный вопрос в России :– В 2-х кн. : [Изд. 2-е] – Кн. 1-я / П. П. Маслов. – М. : Мир, 1923. – 232 с.

36. Шестаков А. В. («Никодим») Капитализация сельского хозяйства России : (От реформы 1861 г. до войны 1914 г.) / Ред. П. И. Лященко / А. В. Шестаков. – М. : Госиздат, 1924. – 88 с.

37. Шестаков А. В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 года / А. В. Шестаков. – Ленинград : Рабочее изд-во «Прибой», 1927. – 191 с.

38. Бухарин Н. И. Проблемы истории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с.

39. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року / Сильвестр Глушко // Україна. – 1925. – № 4 (14). – С. 9–63.

40. Дроздов И. Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905–1906 гг. / Йосип Григорович Дроздов. – М.; Л. : Красный Пролетарий, 1925. – 189 с.
41. Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 року / В. Дубровський. – Одеса : Держ. видав. України, 1928. – 201 с.
42. О культе личности и его последствиях : Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза, 23 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–170.
43. Дунаевский В. А. О письме Сталина в редакцию журнала «Пролетарская революция» и его воздействие на науку и судьбы людей // История и сталинизм / Сост. А. Н. Мерцалов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 284–297.
44. Дружинин Н. М. Воспоминания и мысли историка / Николай Михайлович Дружинин. – М. : Наука, 1967. – 115 с.
45. Алаторцева А. И. Советская историческая наука на переломе 20 – 30-х годов // История и сталинизм / Сост. А. Н. Мерцалов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 248–283.
46. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук / Н. Д. Полонська-Василенко–К. : Наукова думка, 1993. – 405 с. – (Нарис історії).
47. Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: Віхи історії (1936 – 2006 рр.) / О. С. Рубльов, О. В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 4–35.
48. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії [Скорочена версія томів I – VI Д. Ч. Сомермела] / Переклав з англійської Віктор Шевчук. – У двох томах. – Том 1. – К. : Основа, 1995. – 613 с.
49. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа на Україні / О. Погребінський. – Одеса : Пролетар, 1931. – 127 с.
50. Шахназаров Н. Д. «Крестьянская реформа» 1861 года и крестьянство после «освобождения» / Н. Д. Шахназаров. – Л. : Изд. АН СССР, 1934. – 215 с.
51. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика / П. Н. Ефремов. – М. : Госполитиздат, 1941. – 142 с.

52. Лось Ф. Є. Селянські рухи на Україні в Роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось. – К. : Вид-во АН УРСР, 1943. – 112 с. – (Нариси з історії України : Вип. 11).
53. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось. – К. : Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с. – (Нариси з історії України : Вип. 11).
54. Кашин В. Н. Землевладение крепостных крестьян / Владимир Николаевич Кашин // Крепостная Россия : [Сборник статей]. – Л. : Прибой, 1930. – С. 180–242.
55. Кашин В. Н. Крепостные крестьяне-землевладельцы накануне реформы / Владимир Николаевич Кашин. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – 116 с.
56. Дружинин Н. М. Купчие земли крепостных крестьян (по данным Главного комитета об устройстве сельского состояния) / Н. М. Дружинин // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России : [Сб. статей к 70-летию А. А. Новосельского]. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 176–189.
57. Литвак Б. Г. О земельной собственности крепостных / Борис Григорьевич Литвак // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства : [Сборник V : К семидесятилетию д. и. н. В. К. Яцунского]. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 338–347.
58. Литвак Б. Г. Русская деревня в реформе 1861 года: Чернозёмный центр. 1861–1905 / Борис Григорьевич Литвак – М. : Наука, 1972. – 424 с.
59. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М. : ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1948. – 738 с. – (Капитализм, Т.2).
60. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках: 1800 – 1917 / П. А. Хромов. – М. : Госполитиздат, 1950. – 551 с.
61. Емелях Л. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году / Л. И. Емелях // Исторические записки АН СССР – 1951. – Т. 38. С. 154–175.
62. Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905 – 1907 гг. / А. Г. Михайлюк // Исторические записки АН СССР. – 1954. – Т. 49. – С. 165–201.

63. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось– К. : Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.
64. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки АН СССР. – 1957. – Т. 60. – С. 176–214.
65. Бедин В. В. Крестьянство Полтавской губернии накануне движения 1902 г. / В. В. Бедин // Научные доклады высшей школы. – 1958. – № 3. – С. 68–82.
66. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года / П. А. Зайончковский. – М. : Соцэргиз, 1958. – 184 с.
67. Гусятников П. С. Назревание революционного кризиса в России в начале XX века / П. С. Гусятников. – М. : Соцэргиз, 1959. – 184 с.
68. Олійник Л. І. Селянський рух на Чернігівщині у 1905–1907 рр. / Л. І. Олійник, О. Т. Гора. – К. : Радянська школа, 1959. – 135 с.
69. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 232 с.
70. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К. : Держполітвидав, 1956. – 188 с.
71. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.) / Н. Н. Лещенко. – К. : Изд. АН УССР, 1959. – 524 с.
72. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М. Н. Лещенко. – К. : Політвидав України, 1968. – 204 с.
73. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1970. – 304 с.
74. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
75. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.

76. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины 60 – 90 годы XIX в. / О. А. Парасунько. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.
77. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период: 1866 – 1900 гг. / Д. П. Пойда. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского ордена Трудового Красного Знамени горного института им. Артёма, 1960. – 487 с.
78. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – Изд. третье, перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1968. – 368 с.
79. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.
80. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К. : Наукова думка, 1965. – 192 с.
81. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900 / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1974. – 252 с.
82. Спицкий В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. / В. Є. Спицкий. – К. : Вища школа, 1978. – 124 с.
83. Корелин А. Г. Дворянство в пореформенной России: 1861 – 1904 гг. / А. Г. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 304 с.
84. Дубровский С. М. К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) / С. М. Дубровский // Особенности аграрного строя России в период империализма : материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», (Москва, май 1960 г.) – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 5–44.
85. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовые расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», (Москва, май 1960 г.) – М. : Изд-во АН СССР, 1962 – С. 45–63.

86. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа : Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
87. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
88. Симонова М. С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. [Сборник V. К семидесятилетию доктора исторических наук Виктора Кориельевича Яцунского] / М. С. Симонова. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 398–458.
89. Першин П. Н. Участковое землевладение в России, их распределение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и судьбы во время революции (1917–1920) / П. Н. Першин. – М. : Изд-во Наркомзёма «Новая деревня», 1922. – 52 с.
90. Першин П. Н. Земельное устройство дореволюционной деревни / П. Н. Першин. – М. ; Воронеж : Типогр. Ред.-Издат. Книга, 1928. – XIV, 427 с. – Том 1. (Районы: Центрально-промышленный, Центрально-черноземный и Северо-западный).
91. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.
92. Першин П. Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование : [В двух книгах] / П. Н. Першин. – М. : Наука, 1966. – Книга 1: (От реформы к революции). – 1966. – 490 с.
93. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : [В двух томах] / С. П. Трапезников. – М. : Мысль, 1976. – Том 1. (Ленинские аграрные программы в трёх русских революциях). – 1976. – 567 с.
94. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1972. – 191 с.
95. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / Іван Олександрович Гуржій. – К. : Держполітвидав України, 1954. – 451 с.

96. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 189 с.
97. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – Київ ; Донецьк : Вища школа, 1975. – 118 с.
98. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі : 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 283 с.
99. Історія селянства Української РСР : [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1967 – Том 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / [Ред. колегія тому : В.А. Дедиченко (відповід. редактор) та ін.]. – 1967. – 552, [1] с.
100. Історія селянства Української РСР : [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1967 – Том 2. Від Великого Жовтня до наших днів / [Ред. колегія тому : І. І. Компанієць (відповід. редактор) та ін.]. – 1967. – 535, [8 іл.] с.
101. Історія Української РСР : [у 8-ми т., 10-ти кн.]. – К. : Наукова думка, 1977–1979. – Том 3. Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / [Ред. колегія : А. Г. Шевелєв (відповід. редактор) та ін.]. – 1978. – 608, [13 іл., 4 карт.]с.
102. Історія Української РСР : [у 8-ми т., 10-ти кн.]. – К. : Наукова думка, 1977 – 1979. – Том 4. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917) / [Ред. колегія : Ф. Є. Лось (відповід. редактор) та ін.]. – 1978. – 532, [6 іл., 8 карт.] с.
103. Историография истории Украинской ССР / [Ред. колегія : И. С. Хмель (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1987. – 556 с.
104. Ковальченко И. Д. О принципах исследования процесса формирования всероссийского аграрного рынка (XVIII – XX вв.) / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов // История СССР. – 1969. – № 1. – С. 27–57.
105. Ковальченко И. Д. Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX / И. Д. Ковальченко // История СССР. – 1973. – № 2. – С. 42–73.
106. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века : Опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М. : Наука, 1974. – 414 [1 карта] с.

107. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.) / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во соц-эк. литературы, 1962. – 384 с.
108. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 394 с.
109. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.
110. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России : 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – 239 с.
111. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России : 1881–1904 гг. / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1984. – 232 с.
112. Анфимов А. М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – №1. – С. 111–112.
113. Анфимов А. М. Новые данные о землевладении Европейской России / А. М. Анфимов, И. Ф. Макаров // История СССР. – 1974. – № 1. – С. 82–97.
114. Анфимов А. М. Некоторые черты эволюции русской крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914 гг.) / А. М. Анфимов, П. Н. Зырянов // История СССР. – 1980. – № 4. – С. 26–40.
115. Динамика землевладения в России : 1906–1914 гг. [Сост. А. М. Анфимов, И. Ф. Макаров]. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1988. – 81 с.
116. Данилов В. П. О характере аграрной эволюции России после 1861 года : материалы к Всероссийской научной конференции. [«Крестьянское хозяйство : история и современность»], (Вологда, октябрь 1992 г.). – Т. 1. / Отв.ред. д. и. н. М. А. Безнин. – Вологда : Изд-во ВГПИ, 1992. – С. 53–64.
117. Щагин Э. М. Первая российская революция и Столыпинская реформа и их воздействие на крестьянское хозяйство : материалы к Всероссийской научной конференции. [«Крестьянское хозяйство : история и современность»], (Вологда, октябрь 1992 г.). – Т. 1. / Отв.ред. д. и. н. М. А. Безнин. – Вологда : Изд-во ВГПИ, 1992. – С. 65–68.
118. Кабанов В. В. Без альтернатив (Пути и бездорожье аграрного развития России : век XX – до коллективизации) : материалы к Всероссийской научной

конференции. [«Крестьянское хозяйство : история и современность»], (Вологда, октябрь 1992 г.). – Т. 1. / Отв.ред. д. и. н. М. А. Безнин. – Вологда : Изд-во ВГПИ, 1992. – С. 85–102.

119. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России : почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М. : Изд-во политической литературы, 1991. – 302 с.

120. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г. И. Шмелев. – М. : Наука, 2000. – 255 с.

121. Дьякин В. Сорок потерянных лет / В. Дьякин // Знание – Сила. – 1991. – № 2. – С. 2–7.

122. Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы / Р. Белоусов // Экономист. – 1992. – № 12. – С. 73–80.

123. Захарова Л. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе. (К проблеме : Россия и Запад – выбор пути развития) / Л. Захарова // Україна і Росія у панорамі століть / Ред. колегія : О. Б. Коваленко (голова редколегії) та інші – Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – С. 179–186.

124. Востокова Н. П. О характере источников по истории реформы 1866 г. в государственной деревне и приёмы их разыскания / Н. П. Востокова // Исследования по источниковедению истории России дооктябрьского периода. – М. : Политиздат, 1993. – С. 145–172.

125. Гарскова И. М. Структура хлебного рынка России в конце XIX – начале XX вв. / И. М. Гарскова, М. А. Давыдов // Россия на рубеже XIX–XX веков / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 198–222.

126. Россия на рубеже XIX–XX веков : [Материалы научных чтений памяти профессора В. И. Бовыкина. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 20 января 1999 г.)] / Под ред. проф. А. Г. Голинова, д. и. н. А. П. Корелина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 352 с.

127. Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В.

Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 432 с.

128. Россия сельская. XIX – начало XX века : [Памяти Андрея Матвеевича Анфимова] / Отв. ред. А. П. Корелин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 368 с.

129. Воронкова С. В. Школа Валерия Ивановича Бовыкина (К вопросу о традициях и новаторстве в развитии советской исторической науки) / С. В. Воронкова // Россия на рубеже XIX – XX веков / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 31–49.

130. Ланской Г. Н. Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И. Д. Ковальченко 1970–1980-х гг. / Г. Н. Ланской // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 182–191.

131. Тюкавкин В. Г. Продолжение споров по аграрной истории начала XX века / В. Г. Тюкавкин // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 108–124.

132. Проскурякова Н. А. Земельный кредит и помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века / Н. А. Проскурякова // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 201–221.

133. Шикло А. Е. Современные проблемы изучения истории исторической науки / А. Е. Шикло // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 285–296.
134. Савельев П. Н. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П. Н. Савельев // Россия сельская: XIX – начало XX века : [Памяти Андрея Матвеевича Анфимова] / Отв. ред. А. П. Корелин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 25–53.
135. Авраменко А. М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. / А. М. Авраменко // Россия сельская: XIX – начало XX века : [Памяти Андрея Матвеевича Анфимова] / Отв. ред. А. П. Корелин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 163–189.
136. Кабанов В. В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? / В. В. Кабанов // Россия сельская: XIX – начало XX века : [Памяти Андрея Матвеевича Анфимова] / Отв. ред. А. П. Корелин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 309–330.
137. Милов Л. В. О некоторых методологических аспектах изучения аграрного рынка второй половины XVIII – первой трети XIX вв. / Л. В. Милов // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 30–43.
138. Тоштендаль Р. Конструктивизм и репрезентантивизм в истории / Р. Тоштендаль // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., акад. РАЕН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 63–74.

139. Селунская Н. Б. К проблеме объяснения в истории / Н. Б. Селунская // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., академик РАН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 44–62.
140. Соколов А. К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения / А. К. Соколов // Проблемы источниковедения и историографии : [Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 30 ноября – 1 декабря 1998 г.)] / Отв. ред. проф., академик РАН С. П. Карпов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 75–89.
141. Ковальченко И. Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. / И. Д. Ковальченко. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 504 с.
142. Анфимов А. М. Новые собственники / А. М. Анфимов // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. [Ежегодник]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 60–65.
143. Анфимов А. М. Неоконченные споры / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1997. – № 5. – С. 49–72.
144. Анфимов А. М. Неоконченные споры / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1997. – № 6. – С. 41–67.
145. Анфимов А. М. Неоконченные споры / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 81–99.
146. Анфимов А. М. Неоконченные споры / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1997. – № 9. – С. 82–113.
147. Анфимов А. М. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М. : Ин-т российской истории (РАН), 2002. – 300 с.
148. Шацилло М. К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века / М. К. Шацилло. – М. : Ин-т российской истории (РАН), 2004. – 268 с.
149. Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация в России XX века / В. В. Кабанов. – М. : Ин-т российской истории (РАН), 1997. – 155 с.

150. Вронский О. Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы великих потрясений (1905–1917) / О. Г. Вронский. – М. : Тульский полиграфист, 2000. – 418 с.
151. Тюкавкин В. Г. Великорусское крестьянство и Столыпинская аграрная реформа / В. Г. Тюкавкин. – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – 302 с.
152. Белихин В. Г. Реформирование земельных отношений в России в XIX – XX вв. / В. Г. Белихин. – М. : ВИНТИ, 2000. – 320 с.
153. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.
154. Первая революция в России : Взгляд через столетие / Отв. ред. А. П. Корелин, С. В. Тютюкин. – М. : «Памятники исторической мысли», 2005. – 602 с.
155. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 9–22.
156. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття : Стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3–24.
157. Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) / О. П. Реєнт // Український селянин. – Вип. 2. – Черкаси, 2001. – С. 6–11.
158. Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа : основні події, періодизація, особливості, наслідки / О. П. Реєнт // Український селянин. – Вип. 10. – Черкаси, 2006. – С. 6–16.
159. Хмель И. С. Аграрные преобразования на Украине (1917–1920 гг.) / И. С. Хмель. – К. : Наукова думка, 1990. – 240 с.
160. Хмель И. С. Аграрна революція в Україні : березень 1917 – квітень 1918 рр. / И. С. Хмель. – НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 90 с.
161. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : m.p. kots publishing, 1995. – 218 с.
162. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Темірова Н. – Донецьк : Дон.НУ, 2003. – 320 с.

163. Лазанська Т. І. Історія підприємства в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики) / Т. І. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
164. Кулінич І. М. Нариси з історії німецьких колоністів на Україні / І. М. Кулінич, Н. В. Кравець. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.
165. Половець В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда». – 1996. – 204 с.
166. Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. / Андрій Васильович Блануца. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 248 с.
167. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль» ПП С. Г. Кандич, 2007. – 640 с, іл.
168. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Машкін О. М. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.
169. Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / О. М. Солошенко – Харків, 1997. – 20 с.
170. Бойко В. М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / В. М. Бойко. – Донецьк, 2001. – 19 с.
171. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / О. Я. Рахно. – Харків, 2003. – 19 с.
172. Нікітін Ю. О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 – 70-х років XIX

- ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / Ю. О. Нікітін. – К., 2004. – 19 с.
173. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906 – 1916 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / В. Д. Терещенко. – Черкаси, 2006. – 20 с.
174. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / І. І. Еткіна. – Чернігів, 2007. – 19 с.
175. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «історія України» / О. В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – 20 с.
176. Несторенко Л. О. Волосне управління в Чернігівській губернії у першій половині ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. О. Несторенко. – Чернігів, 2009. – 19 с.
177. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С. 54–63.
178. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
179. Сердюк Н. З. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни / Н. З. Сердюк // Історія в школі. – 1998. – № 5–6. – С. 24–27.
180. Кузнецов О. М. Розвиток аграрних реформ в Україні / О. М. Кузнецов // Економіка АПК. – 1998. – № 10. – С. 3–9.
181. Машкін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Машкін // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 83–90.
182. Ялбулганов А. А. Развитие законодательства о налогообложении земли в дореволюционной России / А. А. Ялбулганов // Государство и право. – 1999. – № 12. – С. 88–96.

183. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи / І. Власюк // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 164–169.
184. Ігнатова А. Ринкові відносини в Україні в період столипінської реформи на початку ХХ ст. / А. Ігнатова // Історія України. – 2000. – № 34 (вересень). – С. 6–7.
185. Мордвінцев В. М. Земельна реформа Столипіна та її вплив на землеустрій в Україні (Сучасний погляд на події) / В. М. Мордвінцев, В. Ф. Мордвінцева // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 2001. – №11 (111). – С. 32–34.
186. Молчанов В. Соціально-економічні й політичні умови життя міської еліти Правобережної України на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Київська старовина – 2002. – № 4 – С. 39–57.
187. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії у ХІХ ст. (На матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2003 – № 2 – С. 66–73.
188. Орлик В. М. Палати державних маєтностей Української губернії у фінансовій політиці Російської імперії / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2004 – № 2 – С. 113–120.
189. Орлик В. М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. (на матер. Українських губерній) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2007 – № 1 – С. 94–104.
190. Шевченко В. М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. / В. М. Шевченко // Питання аграрної історії України та Росії : [Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.°П.°Пойди]. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 119–126.
191. Шевченко В. М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906 – 1914 рр.) / В. М. Шевченко // Вісник Дніпропетровського університету : Історія та археологія. – Вип. 10. – 2002. – С. 60–65.

192. Шевченко В. М. Земля та її господарі : загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861 – 1917 роках) / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 20. – Ніжин, 2002. – С. 128–135.
193. Шевченко В. М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 94–102.
194. Шевченко В. М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 111–119.
195. Шляхов О. Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Ін-т історії України, 2006. – Випуск XII. – С. 26–36.
196. Шевченко В. М. «Санкт-Петербурзькі Сенатські оголошення» - джерело для дослідження еволюції земельної власності в Україні у XIX – на початку XX ст. / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 212–221.
197. Україна і світ : історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства : навч. посібник для вузів / [Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко та ін.]. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.
198. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – [2-ге вид., оновл.]. – К. : Тов-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с. (Вища освіта XXI століття).
199. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : навчальний посібник / А. М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – 280 с.
200. Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с.
201. Довідник з історії України (А – Я) : посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / [За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – 2-ге вид., оновл. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.

202. Роуни Д. Региональные различия эпохи индустриализации в России / Роуни Д. // Проблемы источниковедения и историографии : Материалы II научных чтений памяти акад. И.Д. Ковальченко. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 125–145.
203. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 : Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа [Переклад на Українську Зої Борисюк. (Наукова і повна редакція, вступне слово Наталії Яковенко)]. – К., 1998. – 336 с.
204. Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мейси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–18.
205. Мейси Давид А. Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс : центр, периферия, крестьяне и децентрализация / Давид А. Дж. Мейси // Россия сельская : XIX – начало XX в. / Отв. ред. А. П. Корелин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 251–283.
206. Беккер, Сеймур Миф о русском дворянстве и его привелегии последнего периода императорской России : Перев. с англ. Б. Пинекер / Беккер, Сеймур. – М. : НЛЮ, 2004. – 344 с.
207. Ukrainian Economic History – Interpretive Essays – I. S. Koropecky – Editor. – Cambrige ; Massachusetts. – 1991. – 390 p.
208. Реєнт О. П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України : теоретико-методологічні засади / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К. : Інститут історії України, 2006. – С. 8–19.
209. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма : (Источники и методы исследования) / И. Д. Ковальченко, Т. А. Моисеенко, Н. Б. Селунская. – М. : МГУ, 1988. – 224 с.
210. Полное собрание законов Российской империи – Собрание 1 – е – Т. 1 – VL. – СПб., 1820–1826.
211. Полное собрание законов Российской империи – Собрание 2 – е. – Т. 1 – LV. – СПб., 1827–1882.
212. Полное собрание законов Российской империи – Собрание 3 – е – Т. 1 – XXXIII – СПб., 1883–1917.

213. Указ Правительствующему сенату о передаче Крестьянскому поземельному банку части удельных земель и земель казны // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3 – Т. XXVI. – СПб., 1906 – С. 614–615.
214. Указ Правительствующему сенату о дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающегося крестьянского землевладения и землепользования, проведённый чрезвычайным порядком (9 ноября 1906 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3 – Т. XXVI. – СПб., 1909. – С. 970–972.
215. Указ Правительствующему сенату о понижении платежей заёмщиков Крестьянского банка (14 октября 1906 г.) // Полное собрание законов Российской империи – Собрание 3 – Т. XXVI. – СПб., 1906. – С. 902–903.
216. Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении (14 июня 1910 г.) // Полное собрание законов Российской империи – Собрание 3 – Т. XXX. – СПб., 1909. – С. 746–753.
217. Закон о землеустройстве (29 мая 1911 г.) // Полное собрание законов Российской империи – Собрание 3 – Т. XXXI. – СПб., 1911. – С. 456–459.
218. Свод законов Российской империи. – ТТ. I – XVI. – СПб., 1832–1917.
219. Отмена крепостного права : Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. – 1861 – 1862 гг. – М. ; Л. ; Изд-во АН СССР, 1950. – 311 с.
220. Крестьянская реформа в России 1861 года: [Сборник законодательных актов]. – М. : Госюриздат, 1954. – 500 с.
221. Российское законодательство X – XX веков. – Т. 1–9 / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юриздат, 1984–1994.
222. Российская государственность в терминах: IX – начало XX в. : словарь / [сост. А. Р. Андреев]. – М. : ООО Изд-во «Крафт +», 2001. – 453 с.
223. Шевченко В. М. «Сенатські об'яви» – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова [історичні науки]. – Т : XXXVI. – К., 2000. – С. 106–113.

224. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
225. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
226. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
227. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
228. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Май.
229. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июнь.
230. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июль.
231. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Август.
232. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Сентябрь.
233. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Октябрь.
234. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Ноябрь.

235. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1906. – Отдел III. – Разряд XVI. – Декабрь.
236. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
237. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
238. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
239. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
240. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Май.
241. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июнь.
242. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июль.
243. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Август.
244. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Сентябрь.
245. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Октябрь.

246. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Ноябрь.
247. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1907. – Отдел III. – Разряд XVI. – Декабрь.
248. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
249. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
250. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
251. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
252. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Май.
253. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июнь.
254. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июль.
255. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Август.
256. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Сентябрь.

257. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Октябрь.
258. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Ноябрь.
259. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1908. – Отдел III. – Разряд XVI. – Декабрь.
260. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1909. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
261. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1909. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
262. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1909. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
263. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1910. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
264. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1910. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
265. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1910. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
266. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1911.– Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
267. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1911. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.

268. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1911. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
269. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1911. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
270. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
271. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
272. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
273. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
274. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Май.
275. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июнь.
276. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июль.
277. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Август.
278. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Сентябрь.
279. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Октябрь.

280. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Ноябрь.
281. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел III. – Разряд XVI. – Декабрь.
282. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Январь.
283. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Февраль.
284. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Март.
285. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Апрель.
286. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Май.
287. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июнь.
288. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Июль.
289. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Август.
290. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Сентябрь.

291. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Октябрь.
292. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Ноябрь.
293. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1916. – Отдел III. – Разряд XVI. – Декабрь.
294. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 1. – 1 января.
295. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 2. – 5 января.
296. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 3. – 3–8 января.
297. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 4. – 12 января.
298. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 5. – 15 января.
299. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 6. – 19 января.
300. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 7. – 22 января.

301. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 8. – 26 января.
302. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 9. – 29 января.
303. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 10. – 2 февраля.
304. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 11. – 5 февраля.
305. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 12. – 9 февраля.
306. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 13. – 12 февраля.
307. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 14. – 16 февраля.
308. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 15. – 19 февраля.
309. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 16. – 23 февраля.
310. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 17. – 26 февраля.

311. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 18. – 2 марта.
312. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 19. – 5 марта.
313. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 20. – 9 марта.
314. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 21. – 12 марта.
315. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 22. – 16 марта.
316. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 23. – 19 марта.
317. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 24. – 22 марта.
318. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 25. – 25 марта.
319. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 26. – 30 марта.
320. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 27. – 2 апреля.

321. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 28. – 6 апреля.
322. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 29. – 9 апреля.
323. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 30. – 13 апреля.
324. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 31. – 16 апреля.
325. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 32. – 20 апреля.
326. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 33. – 25 апреля.
327. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 34. – 27 апреля.
328. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 35. – 30 апреля.
329. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 36. – 4 мая.
330. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 37. – 7 мая.

331. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 38. – 11 мая.
332. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 39. – 15 мая.
333. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 40. – 18 мая.
334. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 41. – 21 мая.
335. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 42. – 25 мая.
336. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 43. – 28 мая.
337. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 44. – 1 июня.
338. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 45. – 4 июня.
339. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 46. – 8 июня.
340. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 47. – 11 июня.

341. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 48. – 15 июня.
342. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 49. – 18 июня.
343. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 50. – 22 июня.
344. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 51. – 25 июня.
345. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 52. – 29 июня.
346. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 53. – 2 июля.
347. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 54. – 6 июля.
348. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 55. – 9 июля.
349. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 56. – 12 июля.
350. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 57. – 16 июля.

351. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 58. – 20 июля.
352. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 59. – 23 июля.
353. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 60. – 27 июля.
354. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 61. – 30 июля.
355. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 62. – 3 августа.
356. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 63. – 6 августа.
357. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 64. – 10 августа.
358. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 65. – 15 августа.
359. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 66. – 17 августа.
360. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 67. – 20 августа.

361. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 68. – 24 августа.
362. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 69. – 27 августа.
363. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 70. – 31 августа.
364. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 71. – 3 сентября.
365. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 72. – 7 сентября.
366. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 73. – 10 сентября.
367. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 74. – 14 сентября.
368. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 75. – 17 сентября.
369. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 76. – 21 сентября.
370. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 77. – 24 сентября.

371. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 78. – 28 сентября.
372. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 79. – 1 октября.
373. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 80. – 5 октября.
374. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 81. – 8 октября.
375. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 82. – 12 октября.
376. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 83. – 15 октября.
377. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 84. – 19 октября.
378. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 85. – 22 октября.
379. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 86. – 26 октября.
380. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 87. – 29 октября.

381. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 88. – 2 ноября.
382. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 89. – 5 ноября.
383. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 90. – 9 ноября.
384. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 91. – 12 ноября.
385. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 92. – 16 ноября.
386. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 93. – 19 ноября.
387. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 94. – 23 ноября.
388. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 95. – 26 ноября.
389. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 96. – 30 ноября.
390. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 97. – 5 декабря.

391. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 98. – 7 декабря.
392. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 99. – 10 декабря.
393. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 100. – 14 декабря.
394. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 101. – 17 декабря.
395. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 102. – 21 декабря.
396. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 103. – 24 декабря.
397. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 104. – 28 декабря.
398. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 105. – 31 декабря.
399. Шевченко В. М. Купівля-продаж землі з публічного торгу за повідомленнями судових приставів окружних судів України у 1915 році / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 40.–Ніжин, 2007. – С.134–146.
400. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I : Купля-продажа земель в Европейской России в 1893 г. / Под ред. А.°Е. Рейнбота. – СПб. : Типогр. В. Кирибаума, 1896. – 361, [4, 25] с.

401. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. II :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1894 г. / Под ред. А. Е. Рейнбота. –
СПб. : Типогр. П. П. Сойкина, 1898. – 361, [4, 25] с.
402. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. III :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1895 г. / Под ред. А. Е. Рейнбота. –
СПб. : Типогр. П. П. Сойкина, 1898. – 361, [4, XXV] с.
403. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. IV :
Свод данных о купле-продаже земель в 45 губерниях Европейской России за
тридцатилетие 1863 – 1892 гг. : [По сделкам, оглашённым в Сенатских
Объявлениях, (распределение сделок по годам и сословиям продавцов и
покупателей и по районам)] / Под ред. А. Е. Рейнбота. – СПб. : Типо-Литография
«Евгения Тилле преми», 1901. – 134 с.
404. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. V :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1893 г. : (Продолжение выпуска I)
/ Сост. А. Е. Рейнбот, В. В. Святловский . – СПб. : Типогр. П. П. Сойкина, 1903. –
XIX с.
405. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. VI :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1896 г. / Общ. руков. А. Е.
Рейнбот, В. В. Святловский. – СПб. : Типогр. П. П. Сойкина, 1903. – 361, [XIX] с.
406. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. VII :
Купля-продажа земель в Европейской России за тридцатилетие 1863 – 1892 :
(Часть II) / Общ. руков. А. Е. Рейнбот, В. В. Святловский. – СПб. : Типогр.
В. Кирибаума, 1903. – С. 1–43.
407. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. X :
Отчуждения и продажи железным дорогам в 1897 и 1898 гг. / Общ. руков.
В. В. Святловский. – СПб. : Тип. Мин-ва путей сообщения, 1903. – 101, [v] с.
408. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XI :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1897 г. : [Обзор мобилизации за
пятилетие 1892 – 1847] / Общ. руков. В. В. Святловский. – СПб. : Типогр.
П. П. Сойкина, 1904. – 65, [132] с.

409. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XII :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1898 г./Общ. руков.
В.В.Святловский. – СПб. : Типогр. М. П. С. (Тов-ва И. Н. Кушнерёв и К), 1905. –
62, [XXIV] с.
410. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII :
Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за за 40-летие
1863 – 1902 гг. / Общ. руков. В. В. Святловский. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей
сообщения (Тов-ва И. Н. Кушнерёв и К), 1907. – 6, [1, XXII] с, 4 табл.
411. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIV :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1899 г. / Общ. руков.
В. В. Святловский. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва
И. Н. Кушнерёв и К), 1907.
412. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XV :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1900 г. / Ред. А. Е. Лосицкий,
В. В. Святловский. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва
И. Н. Кушнерёв и К), 1908. – XXI, [61] с.
413. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XVI :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1901 г. / Ред. А. Е. Лосицкий,
В. В. Святловский. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва И. Н.
Кушнерёв и К), 1908. – XXIV, [61] с.
414. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XVII :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1902 г. / Ред. В. В. Пландовский,
А. Е. Лосицкий. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва И. Н.
Кушнерёв и К), 1909. – XXVI, [65] с.
415. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XVIII :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1903 г. / Ред. В.°В.°Пландовский,
А. Е. Лосицкий. – СПб. : Типогр. Мин-ва путей сообщения (Тов-ва И. Н.
Кушнерёв и К), 1910.

416. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIX :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1904 г. – СПб. : Типогр. Мин-ва
путей сообщения (Тов-ва И. Н. Кушнерёв и К), 1910.
417. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XX :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1905 г. – СПб. : Типогр. Мин-ва
путей сообщения (Тов-ва И. Н. Кушнерёв и К°), 1911.
418. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. – СПб. : Типогр. Мин-ва
путей сообщения (Тов-ва И. Н. Кушнерёв и К°), 1912. – XXXVII, [73] с.
419. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. – СПб. : Типогр.
П. П. Сойкина, 1913. – XXIII, [80] с.
420. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. – СПб. : Типогр. П. П.
Сойкина, 1914. – XXXII, [85] с.
421. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. – СПб. : Типогр. П. П.
Сойкина, 1915. – LXII, [90] с.
422. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXV :
Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. – Пг. : Типогр.
П. П. Сойкина, 1917. – 79 с.
423. Витте С. Ю. Воспоминания, мемуары. / С. Ю. Витте. – М. : АСТ, Мн. :
Харнест, 2002. – Т. 1 : 2002. – 800 с.
424. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной
переписи 1917 года по 52 губерниям и областям. – М. : Государственная
типография, 1921. – 61, [V] с.
425. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной
переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М. : М. К. Х., 1923. – 222 с.

426. Тарасюк Д. А. Поземельная собственность пореформенной России : Источниковедческое исследование по переписи 1877–1878 гг. / Д. А. Тарасюк. – М. : Наука, 1981. – 130 с.
427. Статистика землевладения 1905 года : Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб. : Центральная Типо-Литография М. Я. Минкова, 1907. – 8, [199, L, 6] с.
428. Шевченко В. М. Про достовірність статистичних даних земельного перепису 1905 року / В. М. Шевченко // Україна та Росія у панорамі століть / Ред. кол.: Коваленко О. Б. (голова ред. кол.) та інші. – Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – С. 213–218.
429. Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко [учебник]. – М. : «Высшая школа», 1973. – 560 с.
430. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи : (По подсчетам, произведённым местными переписными учреждениями). – Выпуск I : Европейская Россия, (погубернские итоги). – Петроград, 1916. – Предисл., примечание к табл. [113 (I – IV) с.], Алфав. Указ. [Управление делами особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу].
431. Статистический сборник за 1913– 1917 гг. – Выпуск первый. – М. : ЦСУ, 1921. – 277, [VI] с.
432. Сельское хозяйство России в XX веке. – [Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг.] / Сост. под ближайшей редакцией и руководством проф. Н. П. Огановского, под общ. ред. проф. Н. Д. Кондратьева. – М. : Изд-во Наркомзёма «Новая деревня», 1923. – 340 с.
433. Державна планова комісія УРСР : [Статистика України № 198]. – Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. : (комбінаційні та групові підрахунки). – Харків : Господарство України, 1931. – 135 с.
434. Олександр Олександрович Русов : (Бібліографічний покажчик) / [Склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна] / Наук. ред. О. Б. Коваленка; Відп. за вип. В.П. Грищенко.–Чернігів,2004.–116 с.–(«Історики та краєзнавці Чернігівщини»,Вип. 2).

435. Российское законодательство X – XX веков : [В девяти томах]. – Т. 7 : Документы крестьянской реформы / Под общ. ред. д. ю. н. проф. О. И. Чистякова. – М. Юрид. лит., 1989. – 431 с.
436. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг. : [Сборник документов] / Под ред. д. и. н. С. Б. Окуня, д. и. н. К. В. Сивпова. – М. : Изд-во соц.-эк. литерат., 1963. – 883 с.
437. Селянський рух на Україні 1850 – 1861 рр. : [Зб. док. і матеріалів] / Ред. кол. М. Н. Лещенко (відп. ред.), Н. Ф. Врадій та ін. – К. : Наукова думка, 1988. – 448 с.
438. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. : [Сб. документов] / Под ред. к. и. н. А. Г. Слюсарского. – Харьков : Харьк. Книж. Изд-во, 1961. – 324 с.
439. Витте С. Ю. Воспоминания, мемуары. / С. Ю. Витте. – М. : АСТ, Мн. : Харнест, 2002. – Т. 2 : 2002. – 800 с.
440. Витте С. Ю. Воспоминания, мемуары. / С. Ю. Витте. – М. : АСТ, Мн. : Харнест, 2002. – Т. 3 : 2002. – 608 с.
441. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков [Предисловие В. Я. Богучасркого]. – Пг. : Изд-во «Огни», 1916. – 251 с. – (Библиотека мемуаров Издательства «Огни»).
442. Петрункевич І. На Чернігівщині : (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / І. І. Петрункевич / Упоряд. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко та ін. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.
443. Воспоминания русских крестьян XVIII – первой половины XIX века. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 784 с.
444. Із спогадів учасників повстання 1902 року в селі Ковалівці / Записав М. Пліш // Зоря Полтавщини. – 1952. – 15 квітня.
445. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.) : Статистический очерк / Под ред. акад. С. П. Струмилина. – М. : Гос. Стат. Издат., 1956. – 352 с.
446. Россия. 1913 год : (Статистико – документальный справочник) / Ред. – состав. д. и. н. А. М. Анфимов, д. и. н. А. П. Корелин. – СПб. : Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 1995. – 416 с.

447. Енгельс Ф. Н. Ф. Даніельсону : [15 березня 1892 р.] // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Т. 38. – С. 253–256.
448. 1857 – 1861: [Переписка Императора Александра II с Великим Князем Константином Николаевичем; (Дневник Великого Князя Константина Николаевича)] / Сост. Л. Г. Захарова и Л. И. Тютюнник. – М. : «Терра», 1994. – 384 с.
449. Листи до Тараса Шевченка / Ред. тому В. С. Бородин. – К. : Наукова думка, 1993. – 384 с.
450. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
451. Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. / Б. Г. Литвак. – М. : Наука, 1979. – 296 с.
452. Державний архів Чернігівської області : (Путівник) / Ред. кол. Р. Пиріг (голова) та ін. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2001. – 600 с.
453. Шевченко В. М., Герасименко О. В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року / В. М. Шевченко, О. В. Герасименко. – Чернігів, 2004. – 68 с.
454. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
455. Маркс К. Капітал : Критика політичної економії : Твори / Маркс К., Енгельс Ф. – Т. 25. : Ч. 2. – К. : – 2007 – 511 с.
456. История крестьянства России с древнейших времён до 1917 г. – Т. 3 : [Крестьянство периода позднего феодализма (середина XVII в. – 1861 г.)] / Редколл. тома : А. А. Преображенский (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1993. – 664 с.
457. Именной указ, объявленный Сенату 21 марта 1880 года о дозволении крестьянам удельного ведомства покупать земли у частных владельцев и совершать купчие на имя Департаментов Уделов // ПСЗРИ – Собрание 1 – Т. XXVI; – СПб., 1830. – С. 88.

458. Именной указ, данный Сенату 12 декабря 1801 г. – о предоставлении купечеству, мещанству и казенным переселенцам приобретать покупкою земли // ПСЗРИ – Собрание 1 – Т. XXVI; – СПб., 1830. – С. 862–863.
459. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) : Монографія. / Борисевич С. О. – К. : НАДУ, 2007. – 424 с.
460. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. / Валентина Алексеевна Маркина. – К. : Издательство Киев. Ун-та, 1971. – 176 с.
461. Русов А. Формы землевладения и землепользования на Украине / А. А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 284–294.
462. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 263 с.
463. Борисенко В. Й. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко // Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура : [Збірник наукових праць]. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 125–136.
464. Гиндин И. Ф. Докапиталистические банки России и их влияние на помещичье землевладение / И. Ф. Гиндин // Возникновение капитализма в промышленности и сельском хозяйстве стран Европы, Азии и Америки. [Сборник статей] / Редколлегия: акад. С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1968. – С. 321–356.
465. Минарик Л. В. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. / Л. В. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 145 с.
466. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. : дворянство / В. М. Шевченко // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 246–249.

467. Вирчинский В. С., Захаров В. В. Подготовка перехода к машинному производству в дореволюционной России / В. С. Вирчинский, В. В. Захаров // История СССР. – 1973. – № 2. – С. 75–7.
468. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Леонід Герасимович Мельник. – К. : Вид-во Київ. Ун-ту, 1972. – 239 с.
469. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – [Частина І : Ремесло і мануфактура] / Олексій Олексійович Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с. [додатки].
470. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні: [Питання теорії та історії] / Тимофій Іванович Дерев'янкін. – К. : Наукова думка, 1975. – 280 с.
471. Історія народного господарства Української РСР : у трьох томах, чотирьох книгах / Головна ред. кол. : І. І. Лукінов (гол. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 1983. – 464 с.
472. Лещенко М. Н. Сторіччя падіння кріпосного права / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Вид-во «Радянська Україна», 1961. – 48 с. – (Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР. – Серія 1, № 9).
473. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.) / Іван Олександрович Гуржій. – К. : «Радянська школа», 1958. – 168 с.
474. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма : 1825 – 1860 гг. / Елена Иосаафовна Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 316 с.
475. Водарский Я. Е. Дворянское землевладение в России в ХVІІ – первой половине ХІХ в. : (размеры и размещения) / Ярослав Евгеньевич Водарский / Отв. ред. д. и. н. В. И. Буганов. – М. : Наука, 1988. – 303 с.
476. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. – Том. 1 : Предпосылки и сущность реформы / Николай Михайлович Дружинин. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 636 с.
477. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині ХІХ століття / Григорій Дмитрович

- Казьмирчук, Тетяна Миколаївна Соловйова. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 174 с.
478. Фёдоров В. А. История России. 1861 – 1917 : [Учебник для вузов] / Владимир Александрович Фёдоров. – М. : Высш. шк., 2000. – 384 с. : карты.
479. Лещенко М. Н. Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні / Микола Никифорович Лещенко // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Том 9 (Окремий відбиток). – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 160–192.
480. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. – Том. 2 : Реализация и последствия реформы / Николай Михайлович Дружинин. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 619 с.
481. Лазанська Т. І. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарствах державних селян Лівобережної України у 30 – 50-х роках ХІХ ст. / Тамара Іванівна Лазанська // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С.91–99.
482. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Тамара Ивановна Лазанская. – К. : Наукова думка, 1989. – 116 с.
483. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова и др. (под ред. С. И. Бобылевой)]. – Днепропетровск : Арт – Пресс, 1999. – 232 с.
484. Агасиев И. К. Немецкие колонии в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 01. «История Украины» / Икрим Икримович Агасиев. – Красноярск, 1999. – 22 с.
485. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні : (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.) / Ігор Семенович Слабеев. – К. : Наукова думка, 1964. – 140 с.
486. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II / В. И. Семевский. – [Том I]. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1903. – 643 с.

487. Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Изд. 3-е, доп. / Инна Ивановна Игнатович. – Л. : Мысль, 1925. – 405, [II] с.
488. Указ об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдном согласии основанных // Российское законодательство X–XX веков : [В 9 т.]. – Том 6 : Законодательство первой половины XIX века / Отв. ред. тома д. ю. н. проф. О. И. Чистяков. – М. : Юриздат, 1988. – С. 30–37.
489. Указ о предоставлении помещикам права заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли и пользование за условленные повинности с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян // Российское законодательство X – XX веков : [В 9 т.]. – Том 6 : Законодательство первой половины XIX века / Отв. ред. тома д. ю. н. проф. О. И. Чистяков. – М. : Юриздат, 1988. – С. 37–43.
490. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) – Ф. 127 – Оп. 22 – Спр. 1265. – Рапорт Ніжинського повітового справника Фальбовського у Чернігівське губернське правління про події у селі Володьковій Дівиці Ніжинського повіту Чернігівської губ. У травні 1904 р. – (5 липня – 4 серпня 1904 р.) – 27 арк.
491. Відділ державного архіву Чернігівській області у м. Ніжині (ВДАЧОН) – Ф. 1120. – Оп. 1. – 1862. – Спр. 498. – Уставна грамота Чернігівської губ. Ніжинського повіту, села Великої Кошелівки. Володіння Таємної Радниці княгині З.П. Щербатової (16.11.1862 р. – 06.11.1885 р.) – 52 арк.
492. История человечества [Всемирная история] : Т. 5. : Юго-Восточная и Восточная Европа / Пер. с нем. проф. А. Л. Погодина и поф. А. А. Кизеветтера. – СПб. : Типо-литография Книгоиздательского т-ва «Просвещение», 1896. – 612, [Прилож.] с.
493. Пресняков А. Е. Российские самодержцы / Пресняков А. Е. – М. : Книга, 1990. – 447 с.
494. Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму / Ф. Енгельс // К.°Маркс, Ф. Енгельс. – Твори. – Т. 22. – С. 11–48.

495. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни / И. Гурвич / Перевод с англ. А. А. Сониной, под ред. и с предислов. автора. – М. : Типо-литография В. С. Траугост 1896. – XVI, [290, 66, XXIII] с.
496. Ленін В. І. „Селянська реформа” і пролетарсько-селянська революція / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 20. – С.161–170.
497. Радянська енциклопедія історії України : Том 3 : Летичів – Розкопки / Ред. кол. : А. Д. Скаба (відповід. ред.) та ін. – К. : УРЕ, 1971. – 576, [8 іл., 10 карт] с.
498. Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 26. – С.197–250.
499. Игнатович И. И. Крестьянские волнения / И. И. Игнатович // Великая реформа : Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. 3. – [Юбилейное издание]. – М. : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1911. – С. 41–65.
500. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році : спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 96 с.
501. История СССР. 1861 – 1917 : Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. «История» / В. Г. Тюкавкин и др., под ред. В. Г. Тюкавкина. – М. : Просвещение, 1989. – 463 с.
502. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856 – 1861 / Лариса Георгиевна Захарова. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.
503. История России. [С начала XVIII до конца XIX века] / Отв. ред. член-кор. РАН А. Н. Сахаров. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2000. – 544 с.
504. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / Михаил Григорьевич Коротких. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 185 с.
505. Отмена крепостного права на Украине : [Сборник док. и материалов / Ред. кол. А. В. Барабой, Н. Н. Лещенко, М. И. Тесленко]. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 428 с.
506. Найдёнов М. А. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861–1863 гг.) / М. А. Найдёнов. – М. : Госполитиздат, 1955. – 328 с.

507. Свод уставов о податях // Собрание законов Российской империи. – СПб., 1833. – Т. V., Ч. 1. – С. 1–89.
508. Об образовании Министерства Государственных имуществ // Полное собрание законов Российской империи – Собрание 2. – СПб., 1837. – Т. XII. – Отд. 2. – С. 17.
509. Ковалевский А. Освободительная реформа Александра II и осуществление её в пределах Черниговской губернии (1858–1861) / Александр^oКовалевский. – К. : Издание амфора, 1911. – 84 с.
510. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. / Н.^oИ.^oКостомаров / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И.^oЛ.^oБутича. – К. : Изд-во при Киев. Ун-те, 1989. – 736 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
511. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / Михайло Петрович Драгоманов // Вибране / Упоряд. і автор іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : «Либідь», 1991. – 688 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
512. Чернышевский Н. Г. Барским крестьянам от их доброжелателей поклон / Николай Гаврилович Чернышевский // Собрание сочинений. – [В 5 т. (т. 5 : Исторические очерки. Публицистика)]. / Сост., общая ред. и статья Ю. С. Мелентьева. – М. : Изд-во «Правда», 1974. – 324 с. (Библиотека «Огонёк»).
513. Ленін В. І. Робітничка партія і селянство / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 4. – С. 409–417.
514. Петрункевич И. И. К аграрному вопросу / Иван Ильич Петрункевич. – М. : Типограф. О. А. Сомовой, 1905. – 34 с.
515. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1291. – ОП. 2. – Д – 1 – 1866. – Спр. 312. – Справа Земельного відділу МЗС про відомості по Полтавській губернії про маєтки, в яких селяни відмовились від відведених їм по уставним грамотам у наділ земель з наданням таких на завжди поміщикам. – (грудень 1866 р. – вересень 1870 р.) – 299 арк.

516. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 3. – 758 с.
517. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 10. – Повідомлення Чернігівського губернського у земельних та міських справах присутствія на ім'я міністра фінансів, Чернігівської казенної палати та ін. – (травень 1892 р. – грудень 1918 р.) – 109 арк.
518. РДІА. – Ф. 1263. – Оп. 2. – Спр. 5551. – Журнал Комітету міністрів за січень 1902 р. – Ч. 1. – 445 арк.
519. Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 20. – С. 132–135.
520. Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії / Карл Маркс // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Том 12. – С. 571–573.
521. Административные реформы в России : история и современность / Под общ. ред. д. э. н., проф. Р. Н. Байгузина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 645 с.
522. Ковальченко И. Д. Аграрное развитие России и революционный процесс / И. Д. Ковальченко // Реформы или революция ? [Россия 1861–1917 : (Материалы международного коллоквиума историков)]. – СПб. : Наука, 1992. – С. 246–263.
523. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России : [Доклад, Журналы комиссии]. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1873. – 2, [2, 53 (Доклад), 44, (Журналы)] с.
524. РДІА. – Ф. 1291. – Д-4. – 1884. – Оп. 53. – Спр. 10. – Справа Земського відділу МВС по зверненню Чернігівського губернатора стосовно полегшення селянам оренди землі. – (17 вересня 1884 р. – 3 жовтня 1884 р.). – 12 арк.
525. Бирюкович В. В. Сельскохозяйственная техника / В. В. Бирюкович. – Изд. 2-е. – СПб. : Тип. В. О. Кирибаума, 1903. – 264 с.
526. Історія українського селянства : [Нариси у 2-х томах] / Редакційна рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 632 с.

527. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 38. – Справа головної викупної установи Міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами поміщиці Кочетурової А.°І., с. Миколаївки. – (20 березня 1864 р. – 10 липня 1864 р.). – 42 арк.
528. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 42. – Справа головної викупної установи Міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами поміщиці Кузьміної М.°Г., хут.°Пирятинщини-Степового – (9 серпня 1884 р. – 24 лютого 1886 р.). – 69 арк.
529. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 47. – Справа головної викупної установи Міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами поміщика Масюкова В. П., с. Вельбовка – (30 березня 1876 р. – 12 березня 1877 р.). – 40 арк.
530. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 52. – Справа головної викупної установи Міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами поміщика Маскова П. С., містечка Веприка – (1 червня 1864 р. – 8 лютого 1878 р.). – 75 арк.
531. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 256. – Справа головної викупної установи Міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами поміщиці Дубровіної А. К., с. Старого Ковряя і с. Митьок – (13 січня 1884 р. – 24 грудня 1884 р.) . – 87 арк.
532. Васильчиков А. И. (Князь) Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах / А. И. Васильчиков. – Том 1. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1876. – 654, [V, L] с.
533. Герье В. Русский дилетантизм и общинное землевладение : Разбор книги князя А. Васильчикова «Землевладение и земледелие» / В. Герье, Б. Чичерин. – М. : Типогр. А. И. Мамонтова, 1878. – 250 с.
534. Ковальченко И. Д. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России : (Опыт многомерного типологического анализа) / И.°Д.°Ковальченко, Л. И. Бородкин // Аграрная эволюция Росси и США в XIX – начале XX века : [Материалы советско-американских симпозиумов]. – М. : Наука, 1991. – С. 18–47.

535. Ледовская И. В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украине. (Вопрос о характере наделного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) / И. В. Ледовская // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв : Изд-во Штиница, 1978. – С. 98–109.
536. Чернышов И. В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР / И. В. Чернышов. – М.; Л. : Госиздат, 1926. – 200 с.
537. Бурдина О. Н. Крестьяне-дарственники в России : 1861–1907 гг. / О. Н. Бурдина / Под ред. Б. Г. Литвака. – М. : ИРИ РАН, 1996. – 250 с.
538. Шевченко В. М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. / В. М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 46–50.
539. Корвин-Пиотровский К. В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / К. В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов : Типогр. губ. правления, 1887. – 275 с.
540. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 348–376.
541. Щербина П. Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) / П. Ф. Щербина // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні XVI – початку XX ст. – К. : АН УРСР, 1960. – С. 198–214.
542. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском / И. И. Костюшко. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 495 с.
543. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе : 1861 – 1880 гг. / Н. М. Дружинин. – М. : Наука, 1978. – 287 с.
544. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 129. – Справа Київської судової палати про звинувачення селян с. Василівки Полтавської губ. у захопленні

борошна та зерна у землевласника Старицького. – (16 квітня 1902 р. – 17 жовтня 1902 р.) – 100 арк.

545. Маркс К. Замітки про реформу 1861 р. і пореформений розвиток Росії / К. Маркс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 19. – С. 406–424.

546. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 2. – 1886 р. – Спр. 56. – Справа земського відділу МЗС по скаргам тимчасовозобов'язаних селян Харьковської губ. за неправильне складання уставних грамот, надання незручних наділів та ін. – (3^оберезня 1866 р. – 25 січня 1867 р.). – 26 арк.

547. ВДАЧОН. – Ф. 1120. – Оп. 1. – Спр. 3. – Справа Ніжинського у селянських справах присутствія про викуп землі селянами. – (16 листопада 1862 р. – 18 листопада 1862 р.). – 23 арк.

548. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 39. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами с. Андріївни, слободи Яголівки та хут. Грабщини поміщика В. Кочубея. – (13 грудня 1863 р. – 10 серпня 1864 р.). – 81 арк.

549. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 320. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами сіл Чорнобай, Малі Канівці, Крестителево поміщика Неплюєва. – (17 грудня 1862 р. – 20 грудня 1864 р.). – 125 арк.

550. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 40. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами Горки поміщика М. Кроміза. – (10 травня 1864 р. – 5 жовтня 1864 р.). – 15 арк.

551. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 41. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами с. Баєво поміщиці Кромізової М. – (8 червня 1863 р. – 10 жовтня 1863 р.). – 28 арк.

552. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 42. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів

тимчасовозобов'язаними селянами хут. Пирятинщини поміщика Кузьминського. – (17 серпня 1884 р. – 8 лютого 1886 р.). – 14 арк.

553. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 43. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами хут. Куцопієвки поміщиці Н. Кулябкіної. – (5 квітня 1884 р. – 10 грудня 1884 р.). – 11 арк.

554. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 44. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами хут. Пирятинщини поміщиці Лоренць А. – (9 вересня 1884 р. – 15 січня 1886 р.). – 15 арк.

555. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 45. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами слободи Дубровної поміщиці Є. Лузанової. – (15 березня 1864 р. – 10 жовтня 1865 р.). – 20 арк.

556. РДІА. – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 46. – Справа Головної викупної установи міністерства фінансів по Полтавській губ. про викуп земельних наділів тимчасовозобов'язаними селянами хут. Куцопівщини поміщиці П. Лук'янович. – (3 жовтня 1885 р. – 8 лютого 1886 р.). – 16 арк.

557. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 135. – Справа Київської судової палати по звинуваченню селян Полтавського повіту і губернії Драча Ф., Чумари^оФ. та ін. у опорі поліції під час захоплення зерна у поміщика Трепке Т.І. – (2 серпня 1902 р. – 11 серпня 1913 р.) – 207 арк.

558. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 134. – Справа Київської судової палати по звинуваченню селян сіл Максимівни і Смородини Костянтиноградського повіту Полтавської губ. у захоплення хліба у місцевих землевласників. – (30 березня 1902 р. – 8 липня 1902 р.) – 147 арк.

559. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 137. – Справа Київської судової палати по звинуваченню селян сіл Параскеївки, Стехівки Полтавського повіту і губернії у захоплення зерна і картоплі у землевласника Трепке Т.І. – (25 липня 1902 р. – 18 липня 1904 р.) – 83 арк.

560. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 156. – Справа Київської судової палати по звинуваченню селян села Степанівни Полтавського повіту і губернії у захопленні зерна у орендатора Палія. – (2 серпня 1902 р. – 18 травня 1903 р.) – 114 арк.
561. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.188–205.
562. Радянська енциклопедія історії України : [Т. 2 (Державин – Лестригоди)] / Ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К. : УРЕ, 1970. – 584, [10 іл., 12 карт] с.
563. Миронов Б. Н. Факторы динамики хлебных цен в Европейской России в 1801–1914 гг. и количественная оценка их влияния / Борис Николаевич Миронов // Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории / Ред. кол. : Член-кор. АН СССР И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1975. – С. 180–219.
564. Шевченко В. М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині у період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу / В. М. Шевченко // Гуржіївські історичні читання. [Збірник наукових праць]. – Черкаси, 2007. – С.209–215.
565. Волковинський В. М., Ніконова І. В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К. : Старий світ, 2006. – 416 с.
566. Радянська енциклопедія історії України : [Т. 4 (Розлив – Яцкевич)] / Ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К. : УРЕ, 1970. – 576, [8 іл., 14 карт] с.
567. Новое в исторической науке : [Пособие для учителя] / В. И. Бовыкин, Г.°М. Бонгард – Левин, В. И. Буганов и др.; сост. В. И. Буганов; под ред. С.°С.°Хромова – М. : Просвещение, 1984. – 176 с. (Б-ка учителя истории, обществоведения, основ Советского государства и права).
568. Тюкавкин В. Г., Щагин Э. М. Крестьянство России в период трёх революций : [Кн. для учителя] / В. Г. Тюкавкин, Э. М. Щагин. – М. : Просвещение, 1987. – 206 с. : ил.

569. Новое в советской исторической науке / В. И. Бовыкин, Г. М. Бонгард – Левин, Е. С. Голубцова и др.; Под ред. С. С. Хромова – М. : Просвещение, 1988. – 239 с. (Б-ка учителя истории, обществоведения, основ Советского государства и права).
570. РДІА. – Ф. 592. – Оп.3. – Спр. 233. – Ціни на землю, куплені в Чернігівській губернії при посередництві Селянського Поземельного банку, з показником їхнього коливання за 1890 – 1902 рр. включно, по повітах. – (3^осічня 1903 р. – 17 березня 1903 р.). – 51 арк.
571. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (Современная версия) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 672 с.
572. РДІА. – Ф. 1263. – Оп.2. – Спр. 5619. – Журнал комітету міністрів за травень 1903 року. – Ч. II. – 860 арк.
573. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9048. – Справа Чернігівського губернського правління про рапорти повітових справників, відомості про промислові підприємства та ін. – (13 березня 1901 р. – 30 березня 1903 р.). – 494 арк.
574. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9064. – Справа Чернігівського губернського правління про циркуляри МЗС, повідомлення повітових справників про кількість фабрик і заводів за 1902 рік. – (2 січня 1902 р. – 23 січня 1903 р.). – 480 арк.
575. Шевченко В. М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Шевченко В. М. // Український істор. журнал. – 1981. – № 11. – С. 61–66.
576. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 52. – Список невирішених справ Чернігівського губернського по земським та міським справам присутствія. – (13 січня 1898 р. – 30 березня 1904 р.). – 160 арк.
577. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12. – Доповідна записка товариша прокурора Полтавського окружного суду по Полтавському участку про селянські повстання на весні 1902 року у Полтавській і Харківській губерніях – (15 травня 1902 р.). – 16 арк.

578. Герасименко О. В. Селянське повстання 1902 р. : огляд публікацій / Олена Володимирівна Герасименко // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2002. – С. 113–119.
579. Шевченко В. М. Селянське повстання 1902 р. : погляд через століття / Віктор Миколайович Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2002. – С. 107–113.
580. Цызырев И. И. Преддверие аграрной революции 1905 года : Опыт характеристики аграрного движения 1902 года / И. И. Цызырев // Архив истории труда в России. – СПб., 1923. – Книга 9-я. – С. 99–124.
581. Шубенский Н. П. Памяти П. А. Столыпина [† 5 сентября 1911 г. (Речь, произнесённая 5 сентября 1913 г. в Центральном комитете Союза 17 октября, в Москве)] / Н. П. Шубенский. – М. : Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, 1913. – 28 с. – (Репринтное воспроизведение издания 1913 г.).
582. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Изд-во полит. литературы, 1991. – 286 с.
583. Анфимов А. М. Тень Столыпина над Россией / А. М. Анфимов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 112–121.
584. Анфимов А. М. Столыпин в публицистике и в жизни / А. М. Анфимов // Государственная деятельность П. А. Столыпина: [Сборник статей]. – М., 1994. – С. 154–167.
585. Коваленко В. О. С. Ю. Вітте й П. А. Столипін : Два погляди на одну проблему / В. О. Коваленко // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 16–18.
586. Малиновський Б. В. Пауль Рорбах, столипінська аграрна реформа і причини першої світової війни / Б. В. Малиновський // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 18–20.
587. Михайлюк О. В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселяння сільського господарства на теренах Російської імперії / О. В. Михайлюк // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 25–29.
588. Корнієнко П. С. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки столипінської аграрної реформи /

П. С. Корнієнко, В. Д. Терещенко // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 29–32.

589. Шевченко В. М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 – 1916 рр.) / В. М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101.

590. Исаев А. А. Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А.°А. Исаев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюкевича, 1896. – 206 с.

591. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия ... [Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете (1906 – 1911 гг.)] / Предисловие К. Ф. Шацилло; Сост. Комментар. Ю. Г. Фальштинского. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 411, [5] с. ил. – (Звоница; Антология русской публицистики).

592. Воблий К. Г. Нариси з історії українсько-російської цукрово-бурякової промисловості. (У 2-х Т.) / К. Г. Воблий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1930. – Т. 2. – 1930. – 400 с.

593. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века: (Социально-экономический очерк) / Л. Э. Раковский. – Чернигов : Обл. упр. стат., 1992. – 210 с.

594. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1918) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

595. Перша світова війна і слов'янські народи : [Матеріали міжнародної наукової конференції, (14 – 15 травня 1998 року)] / Міністерство освіти України. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Кафедра історії слов'янських народів : Ред. колегія : Відповід. ред. – к. і. н., доцент П. М. Чернега. – К., 1998. – 251 с.

596. Уткин А. И. Первая мировая война / Анатолий Иванович Уткин. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 672 с. – (Серия «История России. Современный взгляд»).

597. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / Олександр Петрович Реєнт, Олександр Васильович Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

598. Реєнт О. П. Історія України у схемах і таблицях : [Навчальний посібник для вузів і шкіл] / Олександр Петрович Реєнт, Віктор Миколайович Шевченко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 162 с.
599. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296. – Справа канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора про переписку з міністром внутрішніх справ, Київським, Подільським та Волинським губернаторами та ін. – (14 липня 1914 р. – 8 жовтня 1914 р.). – 403 арк.
600. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 228. – Оп. 1., Т. 2. – Спр. 8432. – Справа канцелярії Подільського губернатора про клопотання установ та окремих осіб про дозвіл вивозити у інші губернії Росії продукти, худобу та дрова. – (16 червня 1915 р. – 22 січня 1916 р.). – 447 арк.
601. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. 622. – Оп. 1. – Спр. 1. – Журнал Глухівських повітових земських зборів 52-ї чергової сесії за 1916 р. – (27 вересня 1916 р. – 28 вересня 1916 р.). – 22 арк.
602. Корновенко С. В. «Українська революція» : (Навчальний посібник) / Корновенко С. В., Морозов А. Г., Реєнт О. П. – Вінниця : Вид-во «Фоліант», 2004. – 432 с.
603. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого : [Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года]. – СПб. : Первая Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 1905. – LIX, [342] с.
604. Ерошкин Н. П. Российское самодержавие / Николай Петрович Ерошкин. – М. : Рос. гос. гуманитарный ун-т, 2006. – 495 с. – (К 75-летию Историко-архивного института).
605. Блонский Л. В. Царские, дворянские, купеческие роды России / Леонид Владимирович Блонский. – М. : ООО «Дом славянской книги», «Вече», 2007. – 528 с.

606. Журавський А. Шляхта / А. Журавський // Енциклопедія українознавства. – [Том 10. (Перевидано в Україні)] – Львів, 1993. – С. 3880–3884. – (Репринтне видання 1955 – 1984 рр.)
607. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник : (с рисунками Егора Нарбута) / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К. : «Либідь», 1993. – 213, [XXIX, LXVIII, 12] с. – (Репринтное издание).
608. Українська Радянська Енциклопедія – [Том 4 : (Данте – Ешелон)] / Головна ред. кол. : М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : Головна редакція УРЕ, 1961. – 560, [9 карт, 29 іл.] с.
609. Проскурякова Н. А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века / Н. А. Проскурякова // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 55–75.
610. Авраменко А. М. Дворянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. / А. М. Авраменко // Вестник Харьковского университета. – № 238. – 1983. – С. 24–31.
611. Лимар Аліна. М. Т. Симонов (Номис): погляди поміщика на проблеми пореформенного сільського господарства в Полтавській губернії / Аліна Лимар // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 53.
612. О задолженности землевладения в связи со статистическими данными о притоке капиталов к помещному землевладению со времени освобождения крестьян // Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1888. – № 2. – С. VI–XX.
613. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / Донік О. М. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К. : Інститут історії України, 2006. – Випуск 12. – С. 103–118.
614. ВДАЧОН. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 521. – Відомості про особисте, сімейне та майнове становище членів Ніжінського окружного суду. – (3 січня 1893 р. – 25 грудня 1902 р.). – 191 арк.
615. Соловьёв Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Юрий Борисович Соловьёв. – Л. : «Наука», 1973. – 384 с.

616. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 9 : (Волынская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 54 с.
617. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 14 : (Екатеринославская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – Херсонская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 44 с.
618. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 16 : (Херсонская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 44 с.
619. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 33 : (Харьковская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 53 с.
620. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 41 : (Подольская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 43 с.
621. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 42 : (Таврическая губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1907. – 48 с.
622. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 43 : (Киевская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 59 с.
623. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 47 : (Черниговская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 60 с.
624. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 48 : (Полтавская губерния)]. / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 58 с.
625. ДАСО. – Ф. 817. – Оп. 1. – Спр. 151. – Окладна книга Кролевецької повітової земської управи. – Кн. 1. – (1 січня 1914 р. – 31 грудня 1914 р.). – 353 арк.
626. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. / Еткіна І. І. – Чернігів, 2007. – 238 с.
627. Шевченко В. М. Земля та її господарі на Чернігівщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Вип. 33. – Ніжин, 2006. – С. 98–106.

628. Дудка В. І. Трансформація великого землеволодіння у лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917–1920 рр. / Дудка В. І., Дудка Л. Г. // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 205–208.
629. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921) / [Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В. та ін.]. – Черкаси : АнТ, 2007. – 280 с.
630. Рубач М. А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения октябрьской революции / М.°А.°Рубач. – К. : Изд-во АН УССР, 1956 – 457 с.
631. Історія українського селянства : [Нариси у 2-х томах] / Редакційна рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – 655 с.
632. Селянство // Українська Радянська Енциклопедія. – [Т. 13 : (Світлякові – Сподумен)] / Головна ред. колегія: М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : УРЕ, 1963. – 563, [36 іл., 22 карт.] с.
633. Селянство // Енциклопедія українознавства. – [Т. 11 : (Доповнення і виправлення)] / Перевидано в Україні. – Львів, 2003. – С. 185–189.
634. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 107 с.
635. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість / Володимир Іванович Вернадський // Вітчизна. – 1988. – № 6. – С. 172–177.
636. Готьє Ю. В. Очерки истории землевладения в России / Юрий Владимирович Готьє. – Сергеев – Посад : Типогр. И. П. Иванова, 1915. – С. 133–134.
637. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка ; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріжка – Харків : «Дельта», 1993. – 256 с. : іл. («Пам'ятники історичної літератури»).
638. ВДАЧОН. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 38. – Справа голови Ніжинського окружного суду за вимогою сенатора О. Половцова, який ревізував Чернігівську та Київську губернії, про надання відомостей щодо переходів земельної власності. – (9 лютого 1881 р. – 7 квітня 1881 р.). – 50 арк.

639. Кабытов П. С. и др. Русское крестьянство : этапы духовного освобождения / Кабытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. – М. : Мысль, 1988. – 237 , [2] с.
640. Кулініч І. М. Німецькі колоністи на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917^{р.}) / Іван Маркович Кулініч // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
641. Полонська-Василенко Н. Історія України. – [У 2-х томах. (Том 2 : Від середини XVII століття до 1923 року)] / Наталія Полонська-Василенко . – К. : Либідь, 1992. – 680 с. – (Репринтне відтворення).
642. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Елена Иосаафовна Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 384 с.
643. Енциклопедія українознавства : [Словникова частина (У 11-ти Т.)] / Перевидано в Україні. (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 рр.). – Львів : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, Львівська книж. фабрика «Атлас», 1993 – 2003. – Т. 3. – 1994. – С. 800–1200.
644. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6346. – Справа канцелярії Чернігівського цивільного губернатора про статистичні відомості для губернаторського звіту за 1839 рік. – (31 січня 1839 р. – 26 грудня 1839 р.). – 144 арк.
645. Дружинин Н. П. Юридическое положение крестьян / Н. П. Дружинин. – СПб. : Тип. И. Н. Кушнарёва, 1897. – 392 с.
646. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6862. – Справа канцелярії Чернігівського цивільного губернатора про загальний огляд Чернігівської губернії. – (5 грудня 1839 р. – 26 лютого 1840 р.). – 54 арк.
647. Крижанівська О. О. Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / Крижанівсько О. О. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2006. – Вип. XII. – С. 155–165.
648. Емелях Л. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / Емелях Л. И. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 201 с.
649. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Опря Б. О. // Проблеми історії

України XIX – на початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2007. – Вип. XIII. – С. 177–183.

650. Почесні громадяни Чернігова / [Студьонова Л. В., Байметов Д. Ф., Юр'єв°Б. Ф. та ін.]. – Ніжин : ТОВ «Вид-во Аспект – Поліграф», 2004. – 72 с.

651. Енциклопедія українознавства : [Словникова частина (У 11-ти Т.)] / Перевидано в Україні. (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 рр.). – Львів : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, Львівська книж. фабрика «Атлас», 1993 – 2003. – Т. 11. – 2003. – 398 с.

652. Донік О. М. Купецтво України у імперському просторі (XIX ст.) / Донік О. М. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

653. Борьба за землю : [Индуктивно – статистическое исследование. – (Том 1 : Общее введение)] / Авторск. коллектив : Н. Быховский, В. Вовчок, Н.°Огановский и др. – СПб. : Типогр. Д. П. Вейсбурга, 1908. – Часть 1. – 1908. – 352 с.

654. Українська Радянська Енциклопедія. – [Т. 9 : (Маяк – Нахичевань)] / Гол. ред. кол. : М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1962. – 568, [32 іл., 8 карт] с.

655. Енциклопедія українознавства : [Словникова частина (У 11-ти Т.)] / Перевидано в Україні. (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 рр.). – Львів : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, Львівська книж. фабрика «Атлас», 1993 – 2003. – Т. 5. – 1996. – С. 1600–2000.

656. Борисенко В. Й. Курс української історії : З найдавніших часів до XX століття. (Навчальний посібник) / Володимир Йосипович Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.

657. Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / Пётр Фролович Лаптин. – К. : Наукова думка, 1971. – 300 с.

658. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 102. – ДП – 1914. – Оп. 123. – Д-4. – Спр. 28. – Ч.1. – Справа департаменту поліції 4-го діловодства по Волинській губ. – Аграрний рух. – (21 лютого 1914 р. – 23 січня 1915 р.). – 14 арк.

659. Государственный дворянский земельный банк : [Отчёт Государственного дворянского земельного банка за 1906 год]. – СПб. : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – 512 с.
660. Отчёт Государственного дворянского земельного банка за 1907 год. – [Двадцать второй отчётный год]. – СПб. : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1908. – I – VII, [126, 320] с.
661. Лугова О. І. Про економічне становище України в період капіталізму / О.І. Лугова // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 15–25.
662. Бразоль Б. А. Царствование императора Николая II : 1894–1917. (В цифрах и фактах) / Б. А. Бразоль. – Нью – Йорк, 1968. – 15 с.
663. Калинин М. И. Что дала Советская власть трудящимся: Октябрь 1937 г. : [Избранные произведения.] / М. И. Калинин.– М. : Политиздат, 1975. – С. 226–257.
664. Реєнт О. П. Україна ХІХ – ХХ століть. Роздуми та студії історика / Реєнт О. П. – Корсунь-Шевченковський, 2009. – 486 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Кількість угод, укладених на купівлю-продаж землі в Україні у 1863–1880 рр.

Губерній та райони	Укладено угод за такі роки:																	Всього	
	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879		1880
Полтавська	844	756	737	1065	1283	1445	748	573	636	847	958	1199	1514	1599	1944	1972	2096	2809	23025
%%	100	89,6	87,3	126,2	152,0	171,2	88,6	67,9	75,4	100,4	113,5	142,1	179,4	189,5	230,3	233,6	248,3	332,8	%%
Харківська	447	459	449	476	427	467	376	360	307	311	340	364	423	490	429	432	399	504	7460
%%	100	102,7	100,4	106,5	95,5	104,5	84,1	80,5	68,7	69,6	76,1	81,4	94,6	109,6	96,0	96,6	89,3	112,8	%%
Чернігівська	850	908	880	873	892	1060	493	604	815	880	1100	657	948	1110	1429	1822	1845	1981	19147
%%	100	106,8	103,5	102,7	104,9	124,7	58,0	71,1	95,9	103,5	129,9	77,3	111,5	130,6	168,1	214,4	217,1	233,1	%%
Лівобережжя	2141	2123	2066	2414	2602	2972	1617	1537	1758	2038	2398	2220	2885	3199	3802	4226	4340	5294	49632
%%	100	99,2	96,2	112,8	121,5	138,8	75,5	71,8	82,1	95,2	112,0	103,7	134,8	149,4	177,6	179,4	202,7	247,3	%%
Волинська	58	44	54	33	67	75	162	136	114	137	84	160	229	364	307	310	343	299	2976
%%	100	75,9	93,1	56,9	115,5	129,3	279,3	234,5	196,6	236,2	144,8	275,9	394,8	627,6	529,3	534,5	591,4	515,5	%%
Київська	39	20	38	24	55	120	109	125	188	163	131	171	126	248	151	262	309	305	2584
%%	100	51,3	97,4	61,5	128,2	307,7	279,5	320,5	482,1	417,9	335,9	438,5	323,1	635,9	387,2	671,8	792,3	782,1	%%
Подільська	63	36	66	69	75	118	84	104	122	79	92	163	130	99	43	61	107	147	1658
%%	100	57,1	104,8	107,5	119,0	187,3	133,3	165,1	193,7	125,4	146,0	258,7	206,3	157,1	68,3	96,8	169,8	233,3	%%
Правобережжя	160	100	158	126	197	313	355	365	424	379	307	494	485	711	501	633	759	751	7218
%%	100	62,5	98,8	78,7	123,1	195,6	221,8	228,1	265,0	236,9	191,9	308,8	303,1	444,4	313,1	395,6	474,4	469,4	%%
Катеринославська	94	89	128	162	222	286	151	255	299	267	277	312	229	237	205	266	345	388	4212
%%	100	94,7	136,2	172,3	236,2	304,3	160,6	271,3	318,1	284,0	294,7	331,9	243,6	252,1	218,1	283,0	367,0	412,8	%%
Таврійська	116	201	142	194	147	177	109	144	184	179	189	198	176	178	266	428	603	568	4199
%%	100	173,3	122,4	167,2	126,7	152,6	94,0	124,1	158,6	154,3	162,9	170,7	151,7	153,4	238,8	369,0	519,8	689,7	%%
Херсонська	177	204	344	433	578	421	232	247	261	268	327	282	316	296	322	432	410	483	6033
%%	100	115,3	194,4	244,6	326,6	237,9	165,0	139,5	147,5	151,4	124,7	159,3	178,5	167,2	181,9	244,1	231,6	272,9	%%
Південь	387	494	614	789	947	884	492	646	744	714	793	792	721	711	793	1126	1358	1439	14444
%%	100	127,6	158,7	203,9	244,7	228,4	127,1	166,9	192,2	184,5	207,9	204,7	186,3	183,2	204,9	291,0	350,9	371,8	%%
Разом по Україні	2688	2717	2838	3329	3746	4169	2464	2548	2926	3131	3498	3506	4091	4621	5096	5985	6457	7484	71294
%%	100	101,1	105,6	123,8	139,4	155,1	91,6	94,8	108,9	116,5	130,1	130,4	152,5	171,9	189,6	222,7	240,2	278,4	%%

Додаток 2

Земля у ринковому обігу України 1863 – 1880 рр. (у тис. дес. та у %)

Губерній та райони	Поступило землі у ринковий обіг за рік (у тис. дес. та у %%)																		Всього
	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	
Полтавська	20,3	21,2	25,7	52,1	55,0	53,9	54,1	32,7	38,9	53,5	51,9	47,8	60,3	50,3	45,3	42,9	55,6	73,9	835,4
%%	100	104,4	126,6	256,7	270,9	265,5	266,5	161,1	191,6	263,5	255,7	239,9	297,0	247,8	223,4	211,3	273,9	364,0	%%
Харківська	27,7	41,5	21,9	40,6	40,7	61,4	72,2	76,7	33,1	37,7	24,9	68,4	32,0	25,7	37,3	46,2	48,5	45,4	781,9
%%	100	149,8	79,6	146,6	146,9	222,7	260,6	276,9	119,5	136,1	89,9	246,9	115,5	92,8	134,7	166,8	175,1	163,9	%%%
Чернігівська	20,6	31,0	29,2	24,7	28,1	28,5	22,2	22,0	49,1	45,6	44,7	30,7	56,5	68,5	57,0	77,9	52,6	49,7	735,9
%%	100	150,5	141,7	119,9	136,4	125,2	107,8	106,8	238,3	221,4	217,5	149,0	274,3	332,5	276,7	378,2	255,3	241,3	%%
Лівобережжя	68,6	93,7	76,8	117,4	123,8	141,18	148,5	131,4	121,1	136,8	121,5	146,9	148,8	144,5	139,6	167,0	156,7	169,0	2353,3
%%	100	136,6	112,0	171,1	180,5	205,7	216,5	191,5	176,5	199,4	177,1	214,1	216,9	210,6	203,5	243,4	228,4	246,4	%%
Волинська	28,9	11,1	16,5	10,7	23,1	84,9	66,2	50,6	75,5	68,1	99,0	42,4	72,2	75,3	26,6	48,9	78,4	135,1	1013,5
%%	100	38,4	57,1	37,0	79,9	293,8	229,1	175,1	261,2	235,6	342,6	146,7	249,8	260,6	92,0	169,2	271,3	467,5	%%
Київська	29,4	8,4	13,5	15,8	38,3	81,2	162,3	56,1	46,0	79,7	89,2	85,1	46,3	44,1	22,1	55,0	61,1	69,3	1002,9
%%	100	28,6	45,9	53,7	130,3	276,2	552,0	190,8	156,5	271,1	303,4	289,5	157,5	150,0	75,2	187,1	207,8	235,7	%%
Подільська	50,6	17,4	39,6	50,4	70,0	47,3	104,1	43,0	55,7	35,8	46,1	112,0	35,9	16,5	24,1	15,4	21,1	32,9	817,9
%%	100	34,4	78,3	99,6	138,3	93,5	205,7	85,0	110,1	70,8	91,1	221,3	70,9	32,6	47,6	30,4	41,7	65,0	%%
Правобережжя	108,9	36,9	69,6	76,9	131,4	213,4	332,6	149,7	177,2	183,6	234,3	239,5	154,4	135,9	72,8	119,3	160,6	237,3	2834,3
%%	100	33,9	63,9	70,6	120,7	196,0	305,4	137,5	162,7	168,6	215,2	219,9	141,8	124,8	66,9	108,6	147,6	217,9	%%
Катеринославськ	13,3	21,5	34,8	72,4	75,2	134,7	95,7	106,4	98,3	82,8	79,8	92,3	72,2	70,4	47,0	99,4	136,4	144,3	1476,9
%%	100	161,7	261,7	544,4	565,4	1012,8	719,5	800,0	739,1	622,6	600,0	694,0	542,9	529,3	353,4	747,4	1025,6	1085,0	%%
Таврійська	50,6	53,2	42,4	102,8	65,0	107,6	49,6	77,6	151,7	115,4	78,1	33,9	46,0	51,2	66,5	149,7	145,4	18,8	1576,2
%%	100	105,1	83,7	203,2	128,5	214,6	98,0	153,4	299,8	228,1	154,3	67,0	90,9	101,2	131,4	295,8	287,4	373,1	%%
Херсонська	30,8	33,3	111,2	175,2	191,3	144,0	155,0	124,5	141,8	82,6	138,7	85,6	63,4	83,2	109,1	148,9	143,9	123,6	2086,1
%%	100	108,1	361,0	568,8	621,1	467,5	503,2	404,2	460,4	268,2	450,3	277,9	205,8	270,1	354,2	483,4	467,2	401,3	%%
Південь	94,7	108,0	188,4	350,4	331,5	386,3	300,3	308,5	391,8	280,8	296,6	211,8	181,6	204,8	222,6	398,0	425,7	456,7	5139,2
%%	100	114,0	198,9	364,7	350,1	407,9	317,1	325,8	413,7	296,5	313,2	223,7	191,8	216,3	235,1	420,3	449,5	482,3	%%
Разом по Україні	272,2	238,6	334,9	544,7	586,7	740,8	781,4	589,6	690,1	601,2	652,4	598,2	484,8	485,2	435,0	684,3	743,0	863,0	10326,8
%%	100	87,7	123,0	200,1	215,5	272,2	287,1	216,6	253,5	220,9	239,7	219,8	178,1	178,3	159,8	251,4	273,0	317,0	%%

Середні річні ціни на землі в Україні у 1863–1880 рр.

Губернії, райони	Середня річна ціна землі (у крб. за 1 дес.) за вказані роки:																		за 1863–1880 рр.
	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	
Полтавська	20–87	25–56	21–24	18–85	21–45	23–51	24–91	30–00	31–15	33–40	41–77	38–14	45–89	41–04	38–05	40–80	49–45	44–84	34–36
%%	100	122,4	101,8	90,3	102,8	112,6	119,4	143,7	149,3	160,0	200,1	182,8	219,9	196,6	182,3	195,5	236,9	214,9	164,6
Харківська	25–44	19–84	20–54	24–72	21–93	36–13	37–64	29–49	37–12	43–85	39–18	52–59	50–30	45–87	36–64	31–95	36–76	51–60	37–20
%%	100	80,0	80,7	97,2	86,2	142,0	148,0	115,9	145,9	172,4	154,0	208,0	197,7	180,3	144,0	125,6	144,5	202,8	146,2
Чернігівська	20–08	16–20	17–66	21–09	16–85	27–53	23–73	29–67	22–34	23–11	25–02	29–90	26–20	29–28	23–46	21–32	29–53	34–00	25–04
%%	100	83,2	87,9	105,0	83,9	137,0	118,2	147,8	111,3	115,1	124,6	148,9	130,5	145,8	116,8	106,2	147,1	169,3	124,7
Лівобережжя	22–48	20–09	19–71	21–79	20–39	29–85	30–92	29–65	29–21	32–85	35–08	43–15	39–36	36–33	30–68	29–27	38–85	44–55	31–97
%%	100	89,4	87,7	96,9	90,7	132,8	137,5	131,9	129,9	146,1	156,0	191,9	175,1	161,6	136,5	130,2	172,8	198,2	142,2
Волинська	13–32	21–44	13–36	18–89	25–25	5–73	18–79	11–46	16–65	21–73	15–98	31–44	20–79	24–23	31–08	19–40	22–55	16–75	18–47
%%	100	161,0	100,3	141,8	189,6	43,0	141,1	86,0	125,0	163,1	120,0	236,0	156,1	181,9	233,3	145,6	169,3	125,8	138,7
Київська	35–87	40–79	19–90	31–96	21–50	22–00	42–92	27–48	43–31	29–54	31–95	30–70	34–53	48–05	45–39	51–20	70–33	40–07	37–60
%%	100	113,7	55,5	89,1	59,9	61,3	119,7	76,6	120,7	82,4	89,1	85,6	96,3	134,0	126,5	142,7	196,1	111,7	104,8
Подільська	41–18	37–48	34–80	33–76	30–99	32–36	21–57	51–37	57–08	47–22	51–25	52–57	71–45	63–67	39–03	52–81	74–52	59–94	44–78
%%	100	91,0	84,5	82,0	75,3	78,6	66,9	124,7	138,6	114,7	124,5	127,7	173,5	154,6	94,8	128,2	181,0	145,6	108,7
Правобережжя	32–35	33–41	26–82	31–32	27–21	17–82	33–32	28–93	36–28	30–09	29–00	41–06	36–69	36–75	38–05	38–37	47–53	29–55	32–83
%%	100	103,3	82,9	36,8	65,7	55,1	103,0	89,4	112,1	93,0	89,6	126,9	113,4	113,6	117,6	118,6	147,2	91,3	101,5
Катеринославська	20–08	15–78	13–50	13–86	14–54	19–29	19–83	23–68	24–64	23–50	33–97	25–90	29–08	29–13	25–09	28–08	33–26	27–81	24–65
%%	100	78,6	67,2	69,0	72,4	96,1	98,8	117,9	122,7	117,0	169,2	129,0	144,8	145,1	125,0	139,8	165,6	138,5	122,8
Таврійська	11–11	8–58	7–97	8–99	13–90	12–83	16–12	12–21	13–63	12–86	23–66	22–71	23–49	15–43	15–70	16–81	17–72	26–31	16–16
%%	100	77,2	71,7	80,9	125,1	115,5	145,1	109,9	122,7	115,6	213,0	204,4	211,4	138,9	141,3	151,3	159,9	236,8	145,5
Херсонська	13–98	15–35	13–43	17–14	20–51	18–62	20–39	27–37	28–77	32–68	32–90	32–72	31–73	32–04	23–10	24–05	28–58	34–51	24–02
%%	100	109,8	96,1	122,6	146,7	133,2	145,9	165,8	205,8	233,8	235,3	234,0	227,0	229,2	165,2	172,0	204,4	246,9	171,8
Південь	14–14	12–26	12–21	14–09	17–86	17–22	19–77	22–28	21–87	21–83	30–76	28–15	28–59	26–89	21–31	23–33	26–60	29–00	21–79
%%	100	90,2	86,4	99,6	126,3	121,8	139,8	157,6	154,7	154,4	218,5	199,0	202,2	190,2	150,7	165,0	188,1	205,1	154,1
Разом по Україні	23–53	18–60	16–96	18–18	20–49	18–84	27–65	25–61	26–86	26–86	30–93	37–00	34–48	32–46	27–12	26–82	33–71	32–20	27–14
%%	100	79,0	72,1	77,3	87,1	80,1	117,5	108,8	114,2	114,2	131,4	157,2	146,5	140,0	115,3	114,0	143,3	136,8	115,3

Додаток 4

Кількість угод на купівлю-продаж землі у 1881–1900 рр.

Губернії та райони	РОКИ																			Всього за 1881–1900	
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899		1900
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Полтавська	2962	2618	2446	2720	2541	2314	2032	2272	2294	2605	3166	3648	2792	2104	2059	2269	2932	3752	3920	3802	55248
% %	100	88,4	82,6	91,8	85,8	78,1	68,6	76,7	77,4	87,9	106,9	123,7	94,3	71,0	69,5	76,6	99,0	126,7	132,3	128,4	% %
Харківська	454	743	727	1002	1025	954	854	877	890	1000	966	1177	1086	948	950	852	1106	1395	1836	1940	20782
% %	100	163,7	160,1	220,7	225,8	210,1	188,1	193,2	196,0	220,3	212,8	259,3	239,2	208,8	209,3	187,7	243,6	307,3	404,4	427,3	% %
Чернігівська	2116	2132	1884	2424	2299	2218	1974	2057	1793	1869	2282	2694	2893	2806	2354	2231	2263	2880	3484	3143	47796
% %	100	100,8	89,0	114,6	108,6	104,8	93,3	97,2	84,7	88,3	107,8	127,3	136,7	132,6	111,2	105,4	106,9	136,1	164,7	148,5	% %
Лівобережжя	5532	5493	5057	6146	5865	5486	4860	5206	4977	5474	6414	7519	6771	5858	5363	5352	6301	8027	9240	8885	123826
% %	100	99,4	91,4	111,1	106,0	99,2	89,7	94,1	90,0	99,0	115,9	135,9	122,4	105,9	96,9	96,7	113,9	145,1	167,0	160,6	% %
Волинська	355	640	515	790	448	447	378	366	395	411	465	510	710	687	674	374	673	878	1231	1544	12491
% %	100	180,3	145,1	222,5	126,2	125,9	106,5	103,1	111,3	115,8	131,0	143,7	200,0	193,5	189,9	105,4	189,6	247,3	346,8	434,9	% %
Київська	317	366	375	491	491	472	386	466	465	489	618	566	751	517	452	561	702	977	954	1214	11630
% %	100	115,5	118,3	154,9	154,9	148,9	121,8	147,0	146,7	154,3	195,0	178,5	236,9	163,1	142,6	177,0	221,5	308,2	33,9	383,0	% %
Подільська	147	243	209	241	206	200	168	298	219	301	214	300	271	227	273	283	326	417	482	302	5327
% %	100	165,3	142,2	163,9	140,1	136,1	114,1	202,7	140,0	204,8	145,6	204,1	184,4	154,4	185,7	192,5	221,8	283,7	327,9	205,4	% %
Правобережжя	819	1249	1099	1522	1145	1119	932	1130	1079	1201	1297	1376	1732	1431	1399	1218	1701	2272	2667	3060	29448
% %	100	152,5	134,2	185,8	139,8	136,6	113,8	138,0	131,7	146,6	158,4	168,0	211,5	174,7	170,8	148,7	207,7	277,4	325,6	373,6	% %
Катеринославська	396	326	366	317	262	297	359	345	309	240	178	261	297	542	363	331	545	865	850	751	8200
% %	100	82,3	92,4	80,1	66,2	75,0	90,7	87,1	78,0	60,6	44,9	65,9	75,0	136,9	91,7	83,6	137,6	218,4	214,4	189,6	% %
Таврійська	467	402	347	484	446	584	610	487	761	1057	1036	623	903	757	770	944	1109	1158	1379	1191	15515
% %	100	86,1	74,3	103,6	95,5	125,1	130,6	104,3	163,0	226,3	221,8	133,4	193,4	162,1	164,9	202,2	237,5	248,0	295,3	255,0	% %
Херсонська	386	400	427	462	470	389	410	569	657	572	572	531	493	494	562	755	840	1143	1044	680	11856
% %	100	103,6	110,6	119,7	121,8	100,8	106,2	147,4	170,2	148,2	148,2	137,6	127,7	128,0	145,6	195,6	217,6	296,1	270,5	176,2	% %
Південь	1249	1128	1140	1263	1178	1270	1379	1401	1727	1869	1786	1415	1693	1793	1695	2030	2494	3166	3273	2622	35571
% %	100	90,3	91,4	101,1	94,3	101,8	110,4	112,7	138,3	149,6	143,0	113,3	135,5	143,6	135,7	162,5	199,7	253,5	262,0	209,9	% %
<i>Разом по Україні</i>	7600	7870	7296	8931	8188	7875	7171	7737	7783	8544	9497	10310	10196	9082	8457	8600	10496	13465	15180	14567	188845
% %	100	103,6	96,0	117,5	107,7	103,6	95,7	101,8	102,4	112,4	125,0	135,7	134,2	119,5	111,3	113,2	138,1	177,2	199,7	191,7	% %

Додаток 5

Земля у ринковому обігу України 1881–1900 рр. (у тис. дес. та у %% до 1881 р.)

Губернії та райони	Землі у ринковому обігу України за рік (у тис. дес. і %% до 1881 р.)																				Всього за 1881–1900
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Полтавська	72,9	55,1	51,3	78,7	55,7	43,0	54,7	52,3	66,6	68,1	81,9	72,0	88,7	46,2	54,8	44,6	70,6	109,6	107,0	89,4	1363,2
%%	100	75,6	70,4	108,0	76,4	59,0	75,0	71,7	91,4	93,4	112,3	98,8	121,7	63,4	75,8	61,2	96,8	150,3	146,8	122,6	%%
Харківська	54,8	68,3	55,1	61,5	68,7	75,5	53,0	60,8	70,4	64,3	58,1	65,5	110,8	50,4	48,1	41,3	71,8	86,7	92,9	84,2	1342,2
%%	100	124,6	100,5	112,2	125,4	137,8	96,7	110,9	128,5	117,3	106,0	119,5	202,2	92,0	87,8	80,8	131,0	156,4	169,5	153,6	%%
Чернігівська	44,0	35,0	36,1	49,7	53,6	55,7	35,0	39,4	35,9	38,4	47,7	75,4	63,3	71,0	61,7	37,7	49,6	56,6	84,2	63,1	1033,1
%%	100	79,5	82,0	113,0	121,8	126,6	79,5	89,5	81,6	87,3	108,4	171,4	143,9	161,4	140,2	85,7	112,7	128,6	191,4	143,4	%%
Лівобережжя	171,7	158,4	142,5	189,9	178,0	174,2	142,7	152,5	172,9	170,8	187,7	212,9	262,8	167,6	164,6	123,6	192,0	252,9	284,1	236,7	3738,5
%%	100	92,3	83,0	110,6	103,7	101,5	83,1	88,2	100,7	99,5	109,3	124,0	153,1	97,6	95,9	73,7	111,8	147,3	165,5	137,9	%%
Волинська	79,1	74,5	73,5	92,5	43,0	57,6	70,2	77,6	72,0	83,3	104,7	106,7	117,5	174,8	155,0	104,2	138,8	123,1	155,5	143,4	2047,0
%%	100	94,2	92,9	116,9	54,4	72,8	88,7	98,1	90,3	105,3	132,6	134,9	148,5	221,0	196,0	131,7	175,5	155,6	196,6	181,3	%%
Київська	51,4	55,3	49,6	84,6	47,2	42,5	38,8	50,6	68,7	34,6	52,1	64,5	45,9	43,1	108,4	55,7	45,5	85,6	59,6	105,4	1189,1
%%	100	107,6	96,5	164,6	91,8	82,7	75,5	98,4	133,7	67,3	101,4	125,5	89,3	83,9	210,9	108,4	88,5	166,3	116,0	205,1	%%
Подільська	43,8	27,8	16,8	20,9	24,0	23,3	39,5	31,6	23,8	35,2	33,2	40,3	35,2	25,1	40,8	40,0	26,0	62,0	59,7	53,9	702,9
%%	100	63,5	38,4	47,7	54,8	53,2	90,2	72,1	54,3	80,4	75,8	92,0	80,4	57,3	93,2	91,3	59,4	141,6	136,3	123,1	%%
Правобережжя	174,3	157,6	139,9	198,0	114,2	123,4	148,5	159,8	164,5	153,1	190,0	211,5	198,6	243,0	304,2	199,9	210,3	270,7	274,8	302,7	3939,0
%%	100	90,3	80,3	113,6	65,5	70,8	85,1	103,0	94,3	88,8	109,0	121,3	113,8	139,3	174,4	114,6	120,6	155,0	157,6	173,6	%%
Катеринославська	77,0	160,9	137,0	121,5	123,2	115,6	112,3	143,6	99,5	77,3	54,2	74,7	96,0	100,4	70,9	59,2	87,5	120,3	130,6	86,3	2048,0
%%	100	209,0	177,9	157,8	160,0	150,1	145,8	186,5	129,2	100,4	70,4	97,0	124,7	130,4	92,1	76,9	113,6	156,3	169,6	112,1	%%
Таврійська	103,6	112,4	78,9	121,1	58,8	56,7	94,9	43,9	85,0	133,1	71,5	58,2	98,5	65,5	87,2	72,7	104,6	156,5	128,5	94,2	1825,8
%%	100	108,5	76,2	116,9	56,8	54,7	91,6	42,4	82,0	128,5	69,0	56,2	95,1	63,2	84,2	70,2	101,0	151,1	124,0	90,9	%%
Херсонська	105,0	106,0	122,8	141,2	111,2	82,5	92,9	152,7	133,1	114,3	88,5	72,3	77,1	77,4	91,5	113,7	123,0	186,1	142,8	96,9	2231,0
%%	100	101,0	117,0	134,5	105,9	78,6	88,5	145,4	126,8	108,9	84,2	68,9	73,4	73,7	87,1	108,3	117,1	177,2	136,0	92,3	%%
Південь	285,6	379,3	338,7	383,8	293,2	254,8	300,1	340,2	317,6	324,7	214,2	205,2	271,6	243,3	249,6	245,6	315,1	462,9	401,9	277,4	6104,8
%%	100	132,8	118,5	134,3	102,6	89,2	105,0	119,1	111,2	113,7	74,9	71,8	95,1	85,2	87,4	86,0	110,3	162,0	172,7	97,1	%%
<i>Разом по Україні</i>	<i>631,6</i>	<i>695,3</i>	<i>621,1</i>	<i>771,7</i>	<i>585,4</i>	<i>552,4</i>	<i>591,3</i>	<i>652,5</i>	<i>655,0</i>	<i>648,6</i>	<i>591,9</i>	<i>629,6</i>	<i>733,0</i>	<i>653,9</i>	<i>718,4</i>	<i>569,1</i>	<i>717,4</i>	<i>986,5</i>	<i>960,8</i>	<i>816,8</i>	<i>13782,3</i>
%%	<i>100</i>	<i>110,1</i>	<i>98,3</i>	<i>122,8</i>	<i>92,7</i>	<i>87,5</i>	<i>93,6</i>	<i>106,4</i>	<i>103,7</i>	<i>103,0</i>	<i>93,7</i>	<i>99,7</i>	<i>115,9</i>	<i>103,5</i>	<i>113,7</i>	<i>90,5</i>	<i>113,6</i>	<i>156,2</i>	<i>152,1</i>	<i>129,3</i>	%%

Додаток 6

Вартість землі в ринковому обігу в Україні за 1881 – 1900 рр.

Губернії, райони	Вартість землі (у тис. руб.)																				Разом за 1881-1900
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Полтавська	3067,7	2590,2	3192,0	6574,7	4945,3	3587,5	3748,5	4041,2	5593,6	6043,7	7504,0	6759,7	9037,8	4916,0	5628,9	4828,7	7452,1	13516,9	13432,2	12328,2	128788,9
%%	100	84,4	104,1	214,3	161,2	116,9	122,2	131,7	182,3	197,0	244,6	220,4	294,6	160,3	183,5	157,4	242,9	440,6	437,9	401,9	%%
Харківська	2365,7	3439,2	3273,2	3930,2	4413,6	5026,5	3255,2	3854,0	5245,3	4902,6	4221,0	6753,6	10271,5	6184,8	4204,9	3795,7	6852,9	8827,8	11304,2	11092,8	113214,7
%%	100	145,4	138,4	166,1	186,6	212,5	137,6	162,9	221,7	207,2	178,4	285,5	434,2	261,4	177,7	160,4	289,7	373,2	477,8	468,9	%%
Чернігівська	1664,6	1507,1	1691,7	3191,5	2906,6	2884,2	1828,0	1902,9	1741,9	1808,2	2480,5	4467,8	4143,6	4329,9	4016,8	2672,5	5173,8	4023,4	6651,5	5407,5	64494,0
%%	100	90,5	101,6	191,7	174,6	173,3	109,8	114,3	104,6	108,6	149,0	168,4	248,9	260,1	241,3	160,5	310,8	241,7	399,6	324,9	%%
Лівобережжя	7098,0	7536,5	8156,9	1369,4	12265,5	11498,2	8831,7	9798,1	12580,8	12754,5	14205,5	17981,1	23452,9	15430,7	13850,6	11296,9	19478,8	26368,1	31387,9	28828,5	306497,6
%%	100	100,2	114,9	193,0	172,8	162,0	124,4	138,0	177,2	179,7	200,1	253,3	330,4	217,4	195,1	159,2	274,4	371,5	442,2	406,1	%%
Волинська	1633,0	2010,5	1512,0	2431,2	1505,3	1548,2	2032,0	2996,7	1911,6	2549,4	3094,4	4334,7	4133,0	5814,3	4393,5	4603,7	5787,7	6802,1	8288,8	9338,8	76717,9
%%	100	123,1	92,6	148,4	92,2	94,8	124,4	183,5	117,1	155,9	189,5	165,4	253,1	356,1	269,0	181,9	354,4	416,5	507,6	571,9	%%
Київська	3980,4	3181,5	2910,3	5216,2	3257,1	3410,3	3257,8	6441,7	5175,4	2826,6	3735,5	5212,9	4628,3	3516,3	6686,0	4141,5	4787,6	9977,5	7936,9	11955,3	102235,1
%%	100	79,9	73,1	131,0	81,8	85,7	81,8	161,8	130,0	71,0	96,4	131,0	110,3	88,3	168,0	104,0	119,3	250,7	199,4	300,4	%%
Подільська	3598,7	1779,1	1513,9	1938,3	2128,2	2272,1	2956,8	3318,5	2419,7	3196,1	3141,8	4920,2	3719,8	3164,9	3861,0	3856,9	2822,2	8045,9	8855,8	7579,1	75089,0
%%	100	49,4	42,1	53,9	59,1	63,1	82,2	92,2	67,2	88,8	87,3	136,7	103,4	87,9	107,3	107,2	78,4	223,6	246,1	210,6	%%
Правобережжя	9212,1	6971,1	5936,2	9585,7	6890,6	7230,6	8246,6	12756,9	9506,7	8569,1	9971,7	14467,8	12481,1	12495,5	14940,5	12602,1	13397,5	24825,5	25081,5	28873,2	254042,0
%%	100	75,7	64,4	104,1	74,8	78,5	89,5	138,5	103,2	93,0	108,2	157,1	135,5	135,6	162,2	136,8	145,4	269,5	272,3	313,4	%%
Катеринославська	2555,0	4948,4	4895,7	5563,1	5033,9	4731,0	6504,7	7970,6	7201,2	4314,0	3109,1	5225,0	7503,3	10184,0	6854,4	8059,1	9048,1	14602,1	19682,7	13486,3	151471,7
%%	100	193,7	191,6	217,7	209,0	185,2	254,6	312,0	281,8	168,8	121,7	204,5	293,7	398,6	268,3	315,4	354,1	571,5	770,4	527,8	%%
Таврійська	2188,0	3095,6	2560,8	4837,5	2042,6	2635,3	4098,5	2121,1	7025,0	6562,6	5018,0	3729,6	8206,4	5147,8	4954,7	6745,3	7685,8	15745,5	15776,8	10867,6	121044,5
%%	100	141,4	117,0	221,2	93,4	120,4	187,3	96,9	321,1	299,9	229,3	170,1	375,6	235,3	226,4	308,2	351,3	719,6	721,1	496,7	%%
Херсонська	4141,2	4219,2	4897,7	6570,0	6369,4	4611,3	5773,3	10103,7	10462,8	8534,1	7193,1	6128,1	7562,3	6846,9	9315,0	11787,3	13837,5	23479,5	20048,0	12204,5	184084,9
%%	100	101,9	118,3	158,6	153,8	111,4	139,4	244,0	252,7	206,1	173,7	148,0	182,6	165,3	224,9	284,6	334,1	567,0	484,1	294,7	%%
Південь	8884,2	12263,2	12354,2	16970,6	13445,9	11977,6	16376,5	20195,4	24689,0	19410,7	15320,2	15082,7	2327,0	22178,7	21124,1	26591,7	30571,4	53827,1	55507,5	36558,4	456601,1
%%	100	138,0	139,1	161,0	151,3	134,8	184,3	227,3	277,9	218,5	172,4	169,8	261,9	249,6	237,8	299,3	344,1	605,9	624,8	411,5	%%
Разом по Україні	25194,3	26770,8	26447,3	40252,7	32602,0	30706,4	33454,8	42750,4	46776,5	40734,3	39497,4	47531,6	59206,0	50104,9	49915,2	50490,7	63447,7	105020,7	111976,9	94260,1	1017140,7
%%	100	106,3	105,0	159,8	129,4	121,9	132,8	169,7	185,7	161,7	156,8	188,7	235,0	198,9	198,1	200,4	251,8	416,8	444,5	374,1	%%

Додаток 7

Середні ціни в Україні за 1881 – 1900 рр.

Губернії, райони	Середні ціни за рік (у руб.) і у % до базового рівня (1881 р. = 100%)																				Середні ціни за:		
	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1881-1890	1891-1900	1881-1900
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Полтавська	42,11	47,01	62,25	83,51	88,77	83,40	68,58	77,30	83,97	88,69	91,60	93,84	101,87	106,42	102,91	108,37	105,54	123,63	125,51	137,88	72,50	111,67	94,48
%	100	111,6	147,8	198,3	210,8	198,1	162,9	183,6	199,4	210,6	217,5	222,8	241,9	252,7	244,4	257,3	250,6	293,6	298,1	327,4	172,2	265,2	224,4
Харківська	43,15	50,32	59,38	63,86	64,23	66,58	61,43	63,36	74,54	76,30	72,68	103,16	92,73	122,81	87,40	85,56	95,44	101,80	121,69	131,76	62,79	103,13	84,16
%	100	116,6	137,6	148,0	148,9	154,3	142,4	146,8	172,7	176,8	168,4	239,1	214,9	300,6	202,5	198,3	221,2	235,9	282,0	305,4	145,5	239,0	195,0
Чернігівська	37,84	40,69	46,91	64,27	54,18	51,75	52,20	48,31	48,49	47,12	51,98	59,28	65,49	60,94	65,10	70,96	104,32	71,05	74,58	85,65	49,97	71,06	62,43
%	100	107,5	124,0	169,8	143,2	136,8	137,9	127,7	128,1	124,5	137,4	156,7	173,1	161,0	172,0	187,5	275,7	187,8	197,1	226,3	132,1	187,8	165,0
Лівобережжя	41,34	46,96	57,25	72,11	68,88	65,98	61,90	64,25	72,76	74,68	75,67	84,47	89,25	92,01	84,13	89,26	101,44	104,25	108,87	121,77	55,31	102,99	81,92
%	100	113,6	138,5	174,4	166,6	159,6	221,6	155,4	176,0	180,6	183,0	204,3	215,9	222,6	203,5	215,9	245,4	252,2	263,4	294,6	133,8	249,1	198,2
Волинська	20,64	26,99	20,57	26,28	35,03	26,87	28,94	38,62	26,56	30,56	29,55	40,64	35,18	33,26	28,34	44,18	41,62	55,25	53,32	65,13	27,72	42,84	37,48
%	100	130,8	99,7	127,3	169,7	130,2	140,2	187,1	128,7	148,1	143,2	196,9	170,4	161,1	137,3	214,1	201,6	267,7	257,8	315,6	134,3	207,6	181,0
Кіївська	77,42	57,57	28,69	61,64	68,59	80,23	84,01	91,30	75,38	77,60	71,65	80,77	100,80	81,65	61,29	74,37	105,14	116,51	133,18	113,43	75,78	93,99	89,98
%	100	74,4	37,1	79,6	88,6	103,6	108,5	117,9	97,4	100,2	92,5	104,3	130,2	105,5	79,2	96,1	135,8	150,5	172,0	146,5	97,9	121,4	111,1
Подільська	82,12	71,75	89,85	92,62	88,77	97,64	74,80	105,17	101,61	90,92	94,70	122,11	105,81	125,84	94,69	96,44	108,58	129,86	148,37	154,23	91,11	117,65	106,88
%	100	87,4	109,4	112,8	108,1	118,9	91,1	128,1	123,7	110,7	115,3	148,7	128,8	153,2	115,3	117,4	132,2	158,1	180,7	143,9	110,9	143,4	130,2
Правобережжя	52,84	45,11	42,42	48,39	60,36	58,60	55,52	70,99	57,81	55,32	52,47	68,40	62,86	51,41	49,13	63,04	63,70	91,70	94,29	95,39	55,11	70,47	64,49
%	100	85,4	80,3	91,6	114,2	110,9	105,1	134,3	109,4	104,7	99,3	129,4	119,0	97,3	93,0	119,3	120,6	173,5	178,4	180,5	104,3	133,4	122,0
Катеринославська	33,16	30,76	35,75	45,77	40,85	40,93	53,92	55,49	72,36	55,78	58,52	68,97	78,17	101,43	96,63	136,24	103,44	121,37	150,70	156,22	46,00	111,07	73,96
%	100	92,8	107,8	138,0	123,2	123,4	162,6	167,3	218,2	168,2	176,5	208,0	235,7	305,9	291,4	410,9	311,9	366,0	454,5	471,1	138,7	335,0	223,0
Таврійська	21,11	27,55	32,46	39,96	34,71	46,44	43,18	48,34	82,68	49,30	70,21	64,07	83,24	78,63	56,79	92,81	73,50	100,62	122,74	115,35	41,84	89,48	66,30
%	100	130,5	153,8	189,3	164,4	220,0	204,5	229,0	391,7	233,5	332,6	303,5	394,3	372,5	269,5	472,8	348,2	476,6	581,4	546,4	192,2	423,9	314,1
Херсонська	39,45	39,81	39,89	46,53	57,30	55,89	62,18	66,17	78,61	74,66	81,42	84,76	98,11	88,45	101,78	103,65	112,53	126,13	140,43	125,89	56,30	111,30	82,52
%	100	100,9	103,7	117,9	145,2	141,7	157,6	167,7	199,3	189,3	209,4	214,9	248,7	224,2	258,0	262,7	285,2	319,7	356,0	319,1	142,7	282,1	209,2
Південь	31,11	32,33	36,48	44,22	45,86	47,01	54,57	59,36	77,74	59,78	71,56	73,50	85,68	91,16	84,63	108,27	97,02	116,28	138,11	131,79	48,65	103,94	74,80
%	100	103,9	117,3	142,1	147,4	151,1	175,4	190,8	249,9	192,5	230,0	236,3	275,4	293,0	272,0	348,0	311,9	373,8	443,9	423,6	156,4	334,1	240,4
<i>Разом по Україні</i>	<i>39,89</i>	<i>38,50</i>	<i>42,58</i>	<i>52,16</i>	<i>55,69</i>	<i>55,59</i>	<i>56,58</i>	<i>65,52</i>	<i>71,41</i>	<i>62,80</i>	<i>66,74</i>	<i>75,49</i>	<i>80,77</i>	<i>76,62</i>	<i>69,48</i>	<i>88,26</i>	<i>88,14</i>	<i>106,46</i>	<i>116,55</i>	<i>115,40</i>	<i>54,10</i>	<i>90,98</i>	<i>73,78</i>
%	100	96,5	106,7	130,8	139,6	139,4	141,8	164,3	179,0	157,4	167,3	189,2	202,5	192,1	174,2	221,3	221,0	266,9	292,2	289,3	135,6	228,1	185,0

Додаток 8

**Продаж надільної землі на основі указу від 9 листопада 1906 р.,
закріпленої у особисту власність селян та перебувала
у подвірному їх володінні, за 1907 – 1910 рр.**

Губернії, роки	Продавці закріплених та подвірних ділянок	Продана земля, (дес.)	Сума, сплачена за продану землю, (крб.)	Покупці закріплених та подвірних ділянок	Середня ціна 1 десятини, (крб.)
1	2	3	4	5	6
Полтавська					
1907	184	537,7	92933	-	154,24
1908	846	1983,0	261405	690	131,82
1909	1303	2974,0	391235	1212	131,00
1910	2008	3374,0	634325	1907	199,00
1907-1910	4341	8868,7	1379898	3809	154,02
Харківська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	1801	6985,0	648539	1494	92,85
1909	5812	20150,0	1771336	5354	88,00
1910	9949	20323,0	3114272	9599	110,00
1907-1910	17854	48485,2	5645972	16447	99,93
Чернігівська					
1907	52	216,6	17989	-	83,05
1908	308	960,0	70623	409	73,57
1909	645	1832,0	144533	773	79,00
1910	1029	2939,0	275799	1222	154,00
1907-1910	2034	5947,6	508944	2404	97,41
Лівобережжя					
1907	528	1781,5	222747	-	115,38
1908	2955	9928,0	980567	2593	99,41
1909	7760	24956,0	2307104	7339	99,33
1910	12986	26636,0	4024396	12728	154,33
1907-1910	24229	63301,5	7534814	22660	117,12
Волинська					
1907	53	160,1	20387	-	127,34
1908	444	1187,0	147169	411	123,98
1909	536	1558,0	188135	620	121,00
1910	1297	3390,0	492883	1463	145,00
1907-1910	2330	6295,1	848574	2494	129,33
Київська					
1907	195	433,3	87122	-	201,07
1908	3072	5580,0	998002	3117	178,85
1909	3696	6506,0	1274778	3708	196,60
1910	7030	9445,0	2175099	6894	230,29
1907-1910	13993	21964,3	4535001	13719	201,70
Подільська					
1907	7	13,5	3380	-	250,37
1908	130	227,0	57190	139	251,93

1	2	3	4	5	6
1909	667	1617,0	267101	696	165,00
1910	1673	1956,0	550533	1685	273,00
1907-1910	2477	3813,5	878204	2520	235,08
Правобережжя					
1907	255	606,9	110889	-	192,93
1908	3646	6994,0	1202361	3667	184,92
1909	4899	9681,0	1730014	5024	160,87
1910	10000	14791,0	3218515	10042	216,10
1907-1910	18800	32072,9	6261779	18733	188,70
Катеринославська					
1907	348	1512	195668	-	129,41
1908	2617	12581	1386864	2227	110,23
1909	5190	22896	2795221	5069	122,01
1910	7445	28666	4244202	6866	148,05
1907-1910	15600	65655	8621955	14162	127,43
Таврійська					
1907	493	3273,9	454153	-	138,72
1908	4571	27168,0	3132465	3501	115,30
1909	9717	51061,0	5646445	7153	110,00
1910	9888	57907,0	6918910	8697	99,00
1907-1910	24669	139409,9	16151973	19351	115,76
Херсонська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	3701	12424,0	1287351	3256	103,62
1909	7489	25692,0	2630312	6617	102,00
1910	10990	34160,0	4223058	10089	123,00
1907-1910	22472	73303,2	8252546	19962	109,37
Південь					
1907	1133	5813,1	761646	-	125,66
1908	10889	52173,0	5806680	8984	109,72
1909	22396	99649,0	11071978	18839	111,34
1910	28323	120733,0	15386170	25652	123,35
1907-1910	62741	278368,1	33026474	53475	117,52
Україна					
1907	1916	8201,5	1095282	-	141,12
1908	17490	69095,0	7989608	15244	131,35
1909	35055	134286,0	15109096	31202	132,62
1910	51309	162160,0	22629081	48422	121,85
1907-1910	105770	373742,5	46823067	94868	131,73

Кількість угод на купівлю-продаж землі в Україні. 1901 – 1914 рр.

Губернії та райони	Укладено угод											
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911 – 1914	1901 – 1914
Полтавська	3968	4241	4149	3953	3187	2348	3072	4397	9685	7458	20249	66707
%%	100	106,9	104,6	99,6	80,3	59,2	77,4	110,8	244,1	188,0	510,3	%%
Харківська	2032	1790	2084	1958	1663	1418	1610	2084	3753	3676	16569	38637
%%	100	88,1	102,6	96,4	81,8	69,8	79,2	102,6	184,7	180,9	815,4	%%
Чернігівська	3301	3552	3852	3777	2848	2082	2367	3084	3827	5052	27117	61159
%%	100	116,7	116,7	114,4	86,3	63,1	71,7	93,4	115,9	153,0	821,5	%%
Лівобережжя	9301	9883	10085	9688	7698	5848	7049	9565	17265	16186	63935	166503
%%	100	106,3	108,4	104,2	82,8	62,9	75,8	102,8	185,6	174,0	687,4	%%
Волинська	1566	1331	1398	1345	1903	2323	1507	2290	1809	2410	13038	30920
%%	100	85,0	89,3	85,9	121,5	148,3	96,2	146,2	115,5	153,9	832,6	%%
Київська	995	109,4	1190	1032	1105	1113	1175	2063	4425	4237	14029	32458
%%	100	109,9	119,6	103,7	111,1	111,9	118,1	207,3	444,7	425,8	1409,9	%%
Подільська	325	448	469	485	538	412	850	3766	3786	3834	11745	26658
%%	100	137,8	144,3	149,2	165,5	126,8	261,5	1158,8	1164,9	1179,7	3613,8	%%
Правобережжя	2886	2873	3057	286,2	3546	3848	3532	8119	10020	10481	38812	90036
%%	100	99,5	105,9	99,2	122,9	133,3	122,4	281,3	347,2	363,2	1344,8	%%
Катеринославська	803	675	1039	1063	938	927	1014	1429	1348	1365	3579	14180
%%	100	84,1	129,4	132,4	116,8	115,4	126,3	186,7	167,9	170,0	445,7	%%
Таврійська	1237	1418	1602	1586	1084	908	666	1658	1432	2295	9398	23284
%%	100	114,6	129,5	128,2	87,6	73,4	53,8	134,0	115,8	185,5	759,7	%%
Херсонська	721	1150	1264	1024	646	685	903	2115	3129	3130	9581	24348
%%	100	159,5	175,3	142,0	89,6	95,0	125,2	293,3	434,0	434,1	1328,8	%%
Південь	2761	3243	3905	3673	2668	2520	2583	5202	5909	6790	22558	61812
%%	100	117,5	221,7	133,3	96,6	91,3	93,6	188,4	213,8	245,9	817,0	%%
Україна	14948	15999	17047	16223	13912	12216	13164	22886	33194	33457	125305	318351
%%	100	107,0	114,0	108,5	93,1	81,7	88,1	153,1	222,1	223,8	838,3	%%

Земля в ринковому обігу в Україні 1901 – 1914 рр.

Губернії та райони	Землі в ринковому обігу (в дес.)											
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911 – 1914	Всього за 1901 – 1914
Полтавська	79595,4	63574,0	59062,9	57078,6	41385,9	59776,7	85841,9	67613,7	105564,9	92934,1	240631,0	953059,1
%%	100	79,9	74,2	71,7	52,0	75,1	107,8	84,9	132,6	116,8	302,3	%%
Харківська	53747,2	89593,1	65835,1	66970,4	33166,9	79926,7	90945,8	76308,6	82014,9	80893,6	286775,0	1006177,3
%%	100	166,7	122,5	124,6	61,7	148,7	169,2	142,0	152,6	150,5	533,6	%%
Чернігівська	78324,3	68831,2	55350,4	55806,2	32595,7	46753,3	54340,6	63208,5	52945,4	75306,4	272834,0	856296,0
%%	100	87,9	70,7	71,3	41,6	59,7	69,4	80,7	67,6	96,1	348,3	%%
Лівобережжя	211666,9	221998,3	180248,4	179855,2	107148,5	186456,7	231128,3	207130,8	240525,2	249134,1	800240,0	2815532,4
%%	100	104,9	85,2	85,0	50,6	88,1	109,2	97,9	113,6	117,7	378,1	%%
Волинська	161868,7	127965,0	149608,9	106801,1	141484,5	110203,1	84526,8	141584,3	173676,6	130315,2	768031,0	2096065,2
%%	100	79,1	92,4	66,0	87,4	68,1	52,2	87,5	107,3	80,5	474,5	%%
Київська	71178,5	90265,1	49628,7	67401,4	66388,1	45575,8	64543,5	122645,2	110452,6	108850,4	320302,0	1117231,3
%%	100	126,8	69,7	94,7	93,3	64,0	90,7	172,3	155,2	152,9	450,0	%%
Подільська	35860,6	34132,0	43185,2	24171,9	57381,8	39081,6	69311,7	54999,6	95331,6	81733,2	182948,0	718137,2
%%	100	95,2	120,4	67,4	160,0	109,0	193,3	153,4	265,8	227,9	510,2	%%
Правобережжя	268907,8	252362,1	242422,8	198374,4	265254,4	194860,5	218382,0	319229,1	379460,8	320898,8	1271281,0	3931433,7
%%	100	93,8	90,2	73,8	98,6	72,5	81,2	118,7	141,1	119,3	472,8	%%
Катеринославська	101304,9	76082,0	97500,1	137312,8	81392,2	90636,1	102693,2	98025,3	103804,5	116816,9	197444,0	1203012,0
%%	100	75,1	96,2	135,5	80,3	89,5	101,4	96,8	102,5	115,3	194,2	%%
Таврійська	90110,9	70743,7	91726,1	103051,4	59802,7	77531,2	92389,6	90547,3	108724,9	135851,8	376858,0	1297337,6
%%	100	78,5	101,8	114,4	66,4	86,0	102,5	100,5	120,7	150,8	418,2	%%
Херсонська	72060,3	105790,6	146026,3	159377,4	67297,9	120187,8	80179,2	143586,8	196577,8	179199,5	430433,0	1700716,6
%%	100	146,8	202,6	221,2	93,4	166,8	11,3	199,3	272,8	248,7	597,3	%%
Південь	263476,1	252616,3	335252,5	399741,6	208492,8	288355,1	275262,0	332159,4	409107,2	431868,2	1004735,0	4201066,2
%%	100	95,9	127,2	151,7	79,2	109,4	104,5	126,1	155,3	163,9	381,3	%%
Україна	744050,8	726976,7	757923,7	777971,2	580895,7	669672,3	724772,3	858519,3	1029093,2	1001901,1	3076256,0	10948032,3
%%	100	97,7	101,9	104,6	78,1	90,0	97,4	115,4	138,3	134,7	413,4	%%

Вартість землі в ринковому обігу в Україні. 1901 – 1914 рр.

Губернії та райони	Вартість землі (у тис. рублів)											
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911 – 1914	Всього за 1901 – 1914
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Полтавська	12304,6	11032,9	10648,0	10948,6	7570,1	12543,8	17008,5	12905,8	21963,3	21994,6	71325,0	210245,2
%%	100	89,7	86,5	89,0	61,5	101,9	138,2	104,9	178,5	178,8	579,7	%%
Харківська	748,9	12140,9	10853,9	10947,6	5575,0	13075,8	16672,0	13004,9	16283,7	16632,4	74104,0	197009,1
%%	100	157,3	140,6	141,8	72,2	169,4	216,0	168,5	211,0	215,5	960,0	%%
Чернігівська	8111,7	7354,7	6432,0	5816,7	3720,3	6799,3	6946,8	7179,9	6785,7	9906,9	42416,0	111470,0
%%	100	90,7	79,3	71,7	45,9	83,8	85,6	88,5	83,7	122,1	522,9	%%
Лівобережжя	28135,2	30528,5	27933,9	27712,9	16865,4	32418,9	40627,3	33090,6	45032,7	48533,9	187845,0	518724,3
%%	100	108,5	99,3	98,5	59,9	115,2	144,4	116,7	160,1	172,5	667,7	%%
Волинська	9558,1	12477,8	10146,2	10059,2	10228,6	8180,6	8990,0	10859,8	11621,4	16738,8	89295,0	198155,5
%%	100	130,5	106,2	105,2	107,0	85,6	94,1	113,6	121,6	175,1	934,2	%%
Київська	10035,2	11642,0	9351,9	10035,9	10365,8	7705,8	12114,6	22300,4	15807,9	16565,8	70644,0	199269,3
%%	100	116,0	93,2	100,0	103,3	76,8	120,7	222,2	184,4	165,1	704,0	%%
Подільська	6802,7	6635,0	8457,3	5435,3	11456,5	9343,1	14877,7	12651,8	19255,3	21250,1	61995,0	178159,8
%%	100	87,5	124,3	79,9	168,4	137,3	218,7	186,0	283,1	312,4	911,3	%%
Правобережжя	26396,0	30754,8	27955,4	25530,4	32050,9	25229,5	35982,3	45812,0	49384,6	54554,7	221934,0	575584,6
%%	100	116,5	105,9	96,7	121,4	95,6	136,3	173,6	187,1	206,7	840,8	%%
Катеринославська	16550,7	10876,3	16527,5	19367,7	13130,1	16019,8	18604,6	19058,5	20480,4	22722,6	61531,0	234869,2
%%	100	65,7	99,9	117,0	79,3	96,8	116,4	115,2	123,7	137,3	371,8	%%
Таврійська	11980,5	8056,6	12119,8	14054,7	9000,0	14282,8	12377,1	12018,1	13761,8	21827,2	71536,0	201014,6
%%	100	67,2	181,2	117,3	75,1	119,2	103,3	100,3	114,9	182,2	597,1	%%
Херсонська	11971,9	18880,2	27293,8	29257,7	13314,9	21761,4	14632,0	24890,6	37625,3	38831,4	114110,0	352569,2
%%	100	157,7	228,0	244,4	111,2	181,8	122,2	207,9	147,2	324,4	953,1	%%
Південь	40503,1	37813,1	55941,1	62680,1	35445,0	52064,0	45613,7	55967,2	71867,5	83381,2	247177,0	788453,0
%%	100	93,4	138,1	154,8	87,5	128,5	112,6	138,2	177,4	205,9	610,3	%%
Україна	95034,3	99096,4	111830,4	115923,4	84361,3	109712,4	122223,3	134869,8	166284,8	186469,8	656956,0	1882761,9
%%	100	104,3	117,7	122,0	88,8	115,4	128,6	141,9	175,0	196,2	691,3	%%

Вартість землі у ринковому обігу в 1863 – 1914 рр.

Райони України	Сума в російських рублях (тис. руб.)							
	1863 – 1880 рр.		1881 – 1900 рр.		1901 – 1914 рр.		1863 – 1914 рр.	
	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%	У тис. руб.	У %%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Лівобережжя	75317,2	26,9	306497,6	30,1	518724,3	27,6	900539,1	28,3
Правобережжя	93061,3	33,2	254042,0	25,0	575584,6	30,6	922687,9	29,0
Південь	11967,0	39,9	456601,1	44,9	788453,0	41,8	1357021,1	42,7
Разом по Україні	280345,3	100,0	1017140,7	100,0	1882761,9	100,0	3180247,9	100,0

Еволюція ринково-поземельних відносин в Україні (1863–1914).

Губернії, райони	Роки	Торгово-поземельні угоди	Земля у ринковому обігу (у тис. дес.)	Вартість землі (у млн. рос. руб.)	Середня ціна 1 дес. землі (у руб.)
Полтавська	1863–1880	23025	835,5	28,7	34,36
	1881–1900	55248	1363,2	128,8	94,48
	1901–1914	66707	953,1	210,2	220,60
	1863–1914	144980	3151,8	367,7	116,66
Харківська	1863–1880	7460	781,9	29,1	37,20
	1881–1900	20782	1342,2	113,2	84,16
	1901–1914	38637	1006,2	197,0	195,80
	1863–1914	66879	3133,3	339,3	108,29
Чернігівська	1863–1880	19147	735,9	18,5	25,04
	1881–1900	47796	1033,1	64,5	62,43
	1901–1914	61159	856,3	111,5	103,18
	1863–1914	128102	2625,3	194,5	74,09
Лівобережна Україна	1863–1880	49632	2353,3	75,3	31,97
	1881–1900	123926	3738,5	306,5	81,92
	1901–1914	166503	2815,6	518,7	184,24
	1863–1914	340061	8907,4	900,5	101,10
Волинська	1863–1880	2976	1013,5	18,7	18,47
	1881–1900	12481	2047,0	76,7	37,48
	1901–1914	30920	2096,1	198,2	94,54
	1863–1914	46377	5156,6	293,6	56,94
Київська	1863–1880	2584	1002,9	37,7	37,80
	1881–1900	11630	1189,1	102,2	85,98
	1901–1914	32458	1117,2	199,3	178,36
	1863–1914	46672	3309,2	339,2	102,50
Подільська	1863–1880	1658	817,9	36,6	44,78
	1881–1900	5327	702,9	75,1	106,88
	1901–1914	26658	718,1	178,2	248,07
	1863–1914	33643	2238,9	289,9	129,54
Правобережна Україна	1863–1880	7218	2834,3	93,1	32,83
	1881–1900	29448	3969,0	254,0	64,49
	1901–1914	90036	3931,4	575,6	146,41
	1863–1914	126702	10704,7	922,7	86,20
Катеринославська	1863–1880	4212	1476,9	36,4	24,65
	1881–1900	8200	2048,0	151,5	73,96
	1901–1914	14180	1203,0	234,9	195,23
	1863–1914	26592	4727,9	422,7	89,41
Таврійська	1863–1880	4199	1576,2	25,5	16,16
	1881–1900	14947	1825,8	121,0	66,30
	1901–1914	23284	1297,3	201,0	154,94
	1863–1914	42430	4699,3	347,5	73,95
Херсонська	1863–1880	6033	2086,1	50,1	24,02
	1881–1900	11856	2231,0	184,1	82,52
	1901–1914	24348	1700,7	352,6	207,31
	1863–1914	42237	6017,8	586,8	97,51
Південна Україна	1863–1880	14444	5139,2	112,0	21,79
	1881–1900	35571	6104,8	456,6	74,80
	1901–1914	61812	4201,1	788,4	187,68
	1863–1914	111827	15445,1	1357,0	87,86
Україна разом	1863–1880	71294	10326,8	280,4	27,14
	1881–1900	188945	13782,3	1017,1	73,78
	1901–1914	318351	10948,0	1882,8	171,97
	1863–1914	578590	35057,1	3180,3	90,71

Рух дворянського землеволодіння в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

Райони	Роки	Укладено торгових угод на землю		Землі в десятинах		Вартість землі в російських рублях	
		На продаж	На купівлю	Продано	Куплено	Продаж	Купівля
1	2	3	4	5	6	7	8
Лівобережна Україна	1863 – 1880	25920	9951	1910169,6	1274353,3	58002881	34518369
	1881 – 1900	43301	11615	2458576,6	1248630,8	197583547	92936291
	1901 – 1914	48632	7497	1411225,8	475024,9	259235179	72686763
	1863 – 1914	117903	29063	5779972,0	2998009,0	514821607	200141423
Правобережна Україна	1863 – 1880	4127	2109	1967421,6	1777275,0	70583155	52839575
	1881 – 1900	14414	4030	3071473,2	2427918,9	202063625	147696462
	1901 – 1914	33748	6304	2558527,2	1812255,8	402451567	235047988
	1863 – 1914	52289	12443	7597422,0	6017449,7	675098347	435584025
Південна Україна	1863 – 1880*	12051	8317	5008330,2	3040508,3	119408568	69412770
	1881 – 1900**	14070	7091	4446316,8	1982196,1	293547155	110844183
	1901 – 1914	9751	4448	1602994,9	540122,2	284610806	87166042
	1863 – 1914	35872	19856	11057641,9	5562826,6	697566529	267422995
Україна разом	1863 – 1880	42098	20377	8885921,4	6092136,6	247994604	156770714
	1881 – 1900	71785	22736	9976366,6	5658745,8	693194327	351476936
	1901 – 1914	92181	18249	5572747,9	2827402,9	946297552	394900793
	1863 – 1914	206064	61362	24435035,9	14578285,3	1887486483	903148443

*Разом з Бессарабською областю

** За 1881 – 1892 рр. – разом з Бессарабською областю

Додаток 15

Духовенство

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике..., * Вип. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	3174 247 592 4013	3396 707 882 4985	29187,5 10367,2 54145,8 93700,5	47793,5 48116,6 82348,0 178251,1	1718134 739815 1330057 3788006	2280180 2313344 1893966 6487490
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	212 27 19 258	129 28 20 177	2316,8 772,1 2591,5 5680,4	2085,4 3009,2 2048,0 7142,6	201827 83640 89028 374495	174415 213985 73991 462391
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	124 46 24 194	82 35 25 142	1613,1 1795,0 740,8 4148,9	939,4 2461,9 1114,2 4515,5	141306 219434 36741 397481	86336 205028 82386 373750
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	120 28 26 174	74 18 26 118	1020,2 1218,7 855,6 3094,5	1542,8 1149,6 1223,0 3915,4	96525 129549 35589 261663	147825 62354 58917 269096
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	125 19 45 189	82 40 37 159	1658,9 378,9 1869,1 3906,9	2038,2 2145,7 1824,1 6008,0	191433 59054 72955 323442	180134 239729 63477 483340
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	153 33 41 227	82 16 40 138	1661,1 2050,9 927,3 4639,3	2599,6 1553,3 1588,2 5741,1	183906 267270 79493 530669	218979 165375 75478 459832
1898	Вип. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	187 46 74 307	76 25 34 135	3725,4 4285,0 3236,8 11247,2	729,0 1302,7 2203,1 4234,8	418597 187468 224003 830068	72547 133131 126648 332326
1899	Вип. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	213 41 56 310	119 31 48 198	2734,9 2692,9 2792,6 8220,4	1702,6 2242,9 3897,2 7842,7	259939 187823 171449 619211	172298 155092 265929 593319

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	197 39 51 287	100 24 47 171	2018,1 1103,1 2391,6 5512,8	1312,8 703,2 5478,6 7494,6	255907 115369 89850 461126	155780 87188 259029 501997
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	195 31 59 285	92 23 38 153	1596,8 1885,4 2828,1 6310,3	935,1 459,9 2260,5 3655,5	230238 175364 136426 542028	133326 82611 92803 308740
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	172 43 42 257	90 27 59 176	1273,1 898,0 2596,2 4767,3	825,3 555,5 3146,9 4527,7	196729 123286 186284 506299	118410 85164 246019 449593
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	218 48 71 337	92 32 61 185	2042,0 1125,7 6735,1 9902,8	914,3 653,0 3678,9 5246,2	317964 179908 410308 908180	120479 96126 223863 440468
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	177 31 78 286	81 16 57 154	1748,5 394,7 5164,4 7307,6	1161,9 364,8 3078,4 4605,1	232501 75790 383257 691548	137015 57437 163844 358296
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	128 26 42 196	65 28 26 119	770,0 507,0 2855,1 4132,1	537,1 956,9 6838,1 8332,1	122197 98027 328321 548545	60729 244394 842023 1147146
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	103 26 30 159	53 23 26 102	563,1 1373,7 1652,9 3589,7	228,1 166,5 811,9 1206,5	96266 366613 135203 598082	34395 36285 83022 153702
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	131 31 29 191	33 22 29 84	991,8 286,3 1255,4 2533,5	661,3 232,1 1571,8 2465,2	186408 76583 253613 516604	66739 56896 132624 256259
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	129 43 16 188	63 24 16 103	1082,3 613,3 529,4 2225,0	1166,4 254,3 443,4 1864,1	195637 119405 106467 421509	270747 42199 65130 378076

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	162 20 31 213	65 22 35 122	1729,8 795,6 1642,4 4167,8	655,8 458,7 1390,1 2504,6	294271 61222 213587 584080	74198 120460 168804 363462
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	160 42 36 238	53 33 44 130	1439,8 1063,0 2227,6 4730,4	757,3 955,3 2601,9 4314,5	269861 290738 109245 669844	116122 243141 180244 539507
1911-1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	919 313 188 1420	265 153 247 665	6838,0 4273,0 5575,0 16686,0	2866,0 2119,0 7668,0 12653,0	1333000 1105000 1004000 3442000	488000 528000 1264000 2280000
1863-1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	6999 1180 1550 9729	5092 1327 1797 8216	66011,2 37879,5 102612,7 206503,4	71451,9 69861,1 135207,3 276520,3	6942646 4661358 5395876 169998880	5108654 5167939 6362197 16638790

*Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Купці*

Роки	Джерело**			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Вып. IV	СПб., 1901	62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь*** Україна	3530 538 1764 5832	5607 585 3689 9881	234605,3 116530,7 702299,4 1053435,4	577875,2 314129,3 1605329,1 2497333,6	12672016 4457254 28164744 45294014	29689543 9608646 54132512 93430701
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	234 161 55 450	205 40 76 321	15321,3 2412,5 35548,7 53282,5	37963,7 9785,9 30487,8 78237,4	2029082 177355 3804300 6010737	3738620 610270 1862416 6211306
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	185 62 57 304	173 34 67 274	7877,4 4468,3 11769,0 24114,7	18745,6 46743,1 14800,7 80289,4	772672 188408 1270925 2232005	1339956 1257097 1529087 4126140
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	170 54 55 279	145 41 70 256	15961,2 9606,9 11426,8 36994,9	26490,6 38004,7 12549,2 77044,5	1125849 508015 976042 2609906	1961286 661294 1014316 3636896
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	196 29 87 312	115 34 103 252	10779,4 32410,6 30219,6 73409,6	9142,5 33905,0 20165,8 63213,3	1025954 641943 3104763 4772660	843507 891262 1716298 3451067
1863-1896	Вып. II-VI	СПб., 1898-1903		Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	4315 844 2818 7177	6245 734 4005 10984	284544,6 165429,0 791063,5 1241037,1	670217,6 442568,0 1683332,6 2796118,2	17625573 5972975 37320774 60919322	37572912 13028569 60254638 110856119

*З 1897 р. показники купців подані спільно з аналогічними показниками почесних громадян.

**Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1903.

***Разом з Бессарабською губ. та Областю Війська Донського.

Почесні громадяни*

Роки	Джерело**			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Вып. IV	СПб., 1901	62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь*** Україна	715 308 545 1568	556 201 798 1555	62289,2 55157,0 367189,5 484635,7	114341,2 130319,2 541280,9 785941,3	4698570 4136587 12258216 21093373	5649173 6142134 16854226 28645533
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	61 22 17 100	46 24 24 94	6790,9 11949,4 4208,0 22948,3	4859,7 8740,0 13458,9 27058,6	513218 690163 314206 1517587	963106 610869 2131639 3705614
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	71 18 27 116	37 14 40 91	3684,2 7314,5 4047,6 15046,3	6927,9 1601,5 5009,3 13538,7	372932 375428 435517 1183877	1840534 202086 322890 2365510
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	63 22 24 109	47 25 43 115	2004,3 5036,3 5308,2 12348,8	2712,2 6051,2 18654,0 27417,4	174769 544263 413225 1132257	517050 530004 1159617 2206671
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	71 30 29 130	45 15 47 107	3138,9 5626,7 11657,7 20423,3	3585,9 5631,9 15595,6 24813,4	341080 464880 1544587 2350547	347060 390613 1866314 2603987
1863-1896	Вып. II-VI	СПб., 1898-1903		Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	981 400 642 2023	731 279 952 1962	77907,5 85083,9 392411,0 555402,4	132426,9 152343,8 593998,7 878769,4	6100569 6211321 14965751 27277641	9316923 7875706 22334686 39527315

*З 1897 р. показники почесних громадян подаються спільно з аналогічними показниками купців.

**Підраховано за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1903.

***Разом з Бессарабською губ. та Областю Війська Донського.

Купці та почесні громадяни*

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1897	Матеріали по статистике...,** Вып. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	290 96 41 427	210 52 155 417	25325,0 34864,6 54045,5 114235,1	42013,8 25284,2 50013,7 117311,7	2227962 1138602 5415851 8782415	4866323 949988 4892112 10708423
1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	447 104 208 759	257 71 208 536	30982,5 19307,3 74332,1 124627,9	38493,0 25842,1 56118,6 120453,7	2841286 1423273 9193662 13458221	3547019 2946594 5866239 12359852
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	512 162 212 886	241 56 238 535	23907,2 39162,2 63586,0 126655,4	22086,5 26268,1 58996,6 107351,2	2924963 1758966 9826409 14510338	2512616 2724805 8193978 13431399
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	434 177 170 781	261 58 176 495	23069,4 21067,2 33815,0 77951,6	24753,3 26726,9 37367,6 88847,8	2892517 1584847 5239281 9716645	2963139 1235692 5893432 10092263
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	491 145 59 695	242 62 38 342	17543,6 20692,7 49233,3 87469,6	16112,6 40781,3 31355,2 88249,1	2380980 2482252 8187984 13051216	1960064 2423260 5351428 9734752
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	470 113 149 732	226 75 208 509	20826,1 16888,5 36207,1 73921,7	20928,0 26667,4 42390,0 89985,4	3058711 1761629 5294502 10114842	2842979 3203286 6621379 12667644
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	537 110 338 985	231 61 235 527	23256,2 52710,5 46032,8 121999,5	13012,6 22352,5 36781,5 72146,6	3758742 3391518 7545183 14695443	1622565 2889836 6397066 10909467
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	503 108 175 786	207 51 174 432	23872,9 37058,3 33953,4 94884,6	15116,9 22680,7 23138,9 60936,5	2861690 2315575 6252936 11430201	1892037 2118336 4502390 8512763

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	437 80 115 632	150 45 132 327	11103,0 18323,7 26996,1 56422,8	9877,2 30762,4 18974,7 59614,3	1459354 1465226 5207104 8131684	1378161 2514016 3435229 7327406
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	336 123 110 569	154 49 75 278	26221,6 9192,3 34469,4 69883,3	7948,7 18725,3 18925,4 45599,4	4516065 1166618 4024054 9706737	1285791 3321487 1933706 6540984
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	372 131 118 621	113 51 95 259	15998,5 20142,2 21143,3 57284,0	4299,4 9126,4 15233,8 28659,6	2935357 2478522 3273694 8687573	695623 1028553 2093361 3817537
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	443 97 112 652	143 70 95 308	1364,2 11487,4 31223,4 55775,0	6726,2 20652,5 20244,3 47623,0	1883189 1001167 5804006 8688362	927471 1860561 2947400 5735432
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	484 146 182 812	187 76 136 399	14913,8 19631,1 35705,4 70250,3	10109,5 15241,4 20058,9 45409,8	2325421 1522949 6563676 10412046	2011354 1497232 2794293 6302879
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	689 319 204 1212	167 84 116 367	14817,1 28430,9 44370,3 87618,3	9478,6 13961,4 29150,6 52590,6	3034243 4389929 10418716 17842888	1366090 1558566 6001671 8926327
1911-1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	3315 1020 816 5151	927 359 779 2065	73960,0 80816,0 117272,0 272048,0	51150,0 76796,0 99796,0 227742,0	15871000 9569000 25096000 50536000	13038000 10250000 25729000 49017000
1897-1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9760 2931 3009 15700	3716 1220 2860 7796	347161,1 429774,9 702385,1 1479321,1	292106,3 401868,6 558545,8 1252520,7	54971480 37450073 117343058 209764611	42909232 40522212 92652684 176084128

*3 1897 р. подаються разом.

** Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

*** Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Додаток 19

Міщани, цехові та міські робочі люди

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вип. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	10017 2116 4173 16306	10757 4364 6452 21573	116486,6 105535,8 283513,8 505536,2	154484,6 147616,8 546222,1 848323,5	6789112 2822371 11856508 21467991	8097284 5080048 21872473 35049805
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	638 246 166 1050	443 413 195 1051	7325,6 5806,2 18236,2 31368,0	11025,9 10461,9 15050,6 36538,4	645874 377823 1664077 2687774	939857 652535 1264476 2856868
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	558 210 200 968	433 268 194 895	6783,1 4552,8 11046,8 22382,7	10482,9 8976,9 12932,0 32391,8	559396 173982 944230 1677608	963854 586152 1980915 3530921
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	549 199 204 952	426 256 234 916	7168,0 4238,9 14198,3 25605,2	6981,4 7437,7 16945,9 31365,0	534192 196843 1146245 1877280	492181 400150 710869 1603200
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	504 148 265 917	379 184 315 878	4199,4 5374,6 15689,7 25263,7	8606,8 4444,3 23029,2 36080,3	357019 334317 1352345 2043681	795518 315028 2447203 3557749
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	638 248 345 1231	490 374 344 1208	8283,6 7944,8 16529,0 32757,4	6699,8 25808,9 23092,1 55600,8	807374 606610 1630532 3044516	625315 641754 2314278 3581347
1898	Вип. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь	762 377 404	580 416 451	22256,2 8305,8 24609,8	9579,1 9132,8 26837,3	1529906 511022 2626854	992464 757314 3272631

				Україна	1543	1447	55171,8	45549,2	4667782	5022409
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	822 479 455 1756	590 531 469 1590	16539,5 11527,9 25177,0 53244,4	19399,2 12890,7 30831,5 63121,4	1691977 756081 3227561 5675619	2321259 1042410 4110776 7474445
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	811 407 334 1552	712 509 333 1554	12867,6 10651,9 18526,8 42046,3	12864,1 15363,1 14918,3 43145,5	1518343 766913 2296465 4581721	1500729 1435576 2033938 4970243
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	880 474 337 1691	712 579 385 1676	13845,2 5797,4 13457,4 33100,0	9085,7 10409,0 16873,5 36368,2	1170028 584507 1853885 3608420	1148700 873672 2303116 4325488
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	881 460 433 1774	658 552 494 1704	11984,2 8338,1 15674,3 35996,6	8492,5 9649,0 20822,2 38963,7	1608741 906063 2426736 4941540	1084225 1157961 3488349 5730535
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	944 446 516 1906	683 579 570 1832	7625,9 7576,0 24778,0 39979,9	8321,0 10037,0 30025,4 48383,4	1100843 895532 4190191 6186566	1139649 1376152 5297537 7813338
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	948 430 440 1818	588 479 476 1543	12129,7 4767,7 20174,0 37071,4	7909,6 9871,9 25155,6 42937,1	1706001 630487 3587646 5924134	1116659 1555609 4338281 7010549
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	675 538 310 1523	471 533 325 1329	7651,1 6858,4 16097,8 30607,3	4529,4 11349,0 18760,0 34638,4	1163654 720852 2577637 4462143	710015 1216775 3612577 5539367
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	627 600 284 1511	455 602 332 1389	7755,2 5947,1 12396,4 26098,7	6282,2 8162,1 15761,7 30206,0	1230883 647598 2084409 3962890	989951 1047265 3146775 5183991

1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	637 396 337 1370	488 488 413 1389	8320,2 6500,1 16464,9 30285,2	5397,8 9093,8 20250,7 34742,3	1571350 716724 2495155 4783229	865641 1133962 3268892 5268495
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	768 468 363 1599	557 619 612 1788	7811,2 7544,1 18468,6 33823,9	4780,2 13667,7 28205,9 46653,8	1160779 913850 3328412 5403041	855440 1514022 3877769 6247231
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	835 463 470 1768	681 669 1071 2421	9797,5 6676,7 30604,8 47079,0	10132,4 9486,6 36866,1 56485,1	1796085 997879 4455272 7249236	1523100 1302053 6308455 9133608
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	787 745 509 2041	727 1033 838 2658	13832,1 14166,4 27647,5 55646,0	9456,4 14408,8 34777,6 58642,8	2221427 1388921 4278195 7888543	1723124 1764146 3600593 7087863
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	5157 3178 2106 10441	3642 4214 3139 10995	44887,0 62902,0 75793,0 183582,0	35304,0 74248,0 88871,0 198423,0	9601000 8439000 20587000 38627000	7902000 12942000 12529000 33373000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	28438 12628 12651 53717	24472 17662 17702 59836	347608,9 301012,7 698084,1 1346705,7	349815,0 422516,0 1046222,7 1818553,7	38763984 23387375 78609355 140760714	35786965 36794584 91778903 164360452

*Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Селяни-власники

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вип. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	11452 1675 3438 16565	18147 5513 5747 29407	82877,2 45102,1 184752,8 312732,1	231140,0 146071,7 571609,8 948821,5	4887184 1948422 7539119 14374725	12519885 9609482 20073176 42202543
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	982 208 183 1373	1346 627 254 2227	8177,8 3090,2 12225,2 23493,2	16950,7 15304,9 21405,2 53660,8	626291 268600 929887 1824778	1387923 1621175 3847343 6856441
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	902 159 298 1359	1323 481 340 2144	11575,5 4352,8 13721,0 29649,3	14491,5 8088,8 22991,0 45571,3	605632 346351 1225890 2177873	963854 586152 1980915 3530921
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	744 237 217 1198	1132 521 276 1929	5403,8 4044,1 11354,9 20802,8	8679,6 14604,4 14632,9 37916,9	441575 202895 1027115 1671585	756168 1254169 1285482 3295819
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	757 236 288 1281	1079 491 339 1909	5149,8 3465,6 14260,4 22875,8	9801,7 10666,9 17120,9 37589,5	488548 349160 1246786 2084494	287614 730169 1666677 2684460
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1195 291 403 1889	1563 626 445 2634	11805,9 5773,3 15780,6 33359,8	15067,7 8800,3 19919,0 43787,0	1208414 457133 1508194 3173741	1454471 975400 1927910 4357781
1898	Вип. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1251 379 605 2235	1804 751 607 3162	11909,1 6562,6 21349,3 39821,0	21134,5 11153,6 28252,7 60540,8	1141866 607947 2489620 4239433	2144402 1241265 3451039 6836706

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1606 510 578 2694	2280 918 640 3838	16216,2 7237,9 20548,2 44002,3	22839,0 16689,9 23707,7 63236,6	1889593 643523 2699430 5232546	2416474 1608898 3411399 7436771
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1470 771 559 2800	2018 1281 518 3817	13282,8 22525,1 20673,4 56481,3	21080,2 25447,6 18048,8 64576,6	1428336 1516926 3003206 5948468	2485214 2785691 2395824 7666729
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1772 767 560 3099	2225 1184 570 3979	12594,1 9571,7 15683,3 37849,1	20348,0 20576,3 17255,5 58179,8	1501622 946945 2023670 4472237	2621766 2466500 2306083 7394349
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1888 852 613 3353	2335 1108 628 4071	14382,4 10695,8 17467,4 42545,6	18229,2 16413,4 17631,4 52274,0	1894150 1195526 2619920 5709596	2709182 2221517 2546041 7476740
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2012 906 853 3771	2393 1168 791 4352	13848,5 8886,8 29066,9 51802,2	16778,5 15573,1 22837,8 55189,4	1993362 1288132 4669713 7951207	2752750 2386944 3692126 8831820
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1918 875 738 3531	2441 1121 747 4309	13380,7 12506,1 21546,1 47432,9	18260,3 13418,5 30545,4 62224,2	1957698 1739255 3628596 7325549	2869370 2274966 5030293 10174629
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1610 1393 602 3605	1906 1723 668 4297	11890,8 16279,2 15932,0 44102,0	12639,2 25041,5 24110,0 61790,7	1508352 1656045 2770938 5935335	2194368 3151700 4206555 9552623
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1155 1507 506 3168	1483 1915 602 4000	9904,6 15110,7 15246,3 40261,6	13883,9 19867,0 20497,1 54248,0	1546699 1531873 2767633 5846205	2359635 2530637 3803126 8693398
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1177 924 539 2640	1660 1667 688 4015	10850,6 11488,1 13429,1 35767,8	12202,1 13757,3 18157,4 44116,8	1845453 1816750 2449589 6111792	2410270 2315325 3488690 8214285

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1693 1223 895 3811	2883 5858 2605 11346	13334,4 14750,1 19366,0 47450,5	19480,4 37098,8 48059,3 104638,5	2044630 1640653 3010589 6695872	3561213 7810442 8547534 19919189
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	848 799 443 2090	9047 7758 2844 19649	10219,5 14515,0 21825,6 46560,1	67031,2 56730,1 61593,1 185354,4	1769564 1725416 4424051 7919031	14428064 11995429 11635448 38058941
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	589 698 687 1974	9544 7362 3845 20751	12183,5 13948,0 30267,5 56399,0	79716,9 58995,8 82624,0 221336,7	1958405 1873620 5662864 9494889	16108901 12927826 15886425 44923152
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	10701 6898 3833 21432	27554 28522 10880 66956	71953,0 68797,0 90661,0 231411,0	205911,0 211756,0 204295,0 621962,0	21990000 17021000 23696000 62707000	45065000 47251000 42055000 134371000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	45722 21308 16838 83868	94163 70595 34034 198792	360940,2 298702,2 605157,0 1264799,4	845665,6 743133,4 1285294,0 2874093,0	52727374 38776172 79392810 170896356	121496524 117744687 143237086 382478297

*Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Селянські товариства

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вип. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	897 268 375 1540	3572 1500 1785 6857	24826,8 6240,6 69351,5 100418,9	175553,7 146371,4 533374,6 855299,7	1682642 275506 2895851 4853999	11061287 9474208 25229043 45764538
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	28 1 19 48	23 17 1 41	968,9 14,8 933,5 1917,2	474,0 2320,4 50,0 2844,4	82472 4822 53886 141180	44498 154213 1750 200461
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	96 18 32 146	394 249 151 794	1476,9 684,7 3898,3 6059,9	15252,7 33622,7 30064,3 78939,7	120158 53663 402355 576176	1191000 1418275 2878249 5487524
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	25 2 - 27	27 7 8 42	6131,9 416,8 - 6548,7	900,1 2359,9 6200,6 9460,6	301753 533 - 302286	92089 58048 610405 760542
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	78 21 48 147	307 174 140 621	976,0 282,7 6778,7 8037,4	9435,2 9978,1 25652,0 45065,3	69939 20343 559959 650241	694607 894083 2434503 4023193
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	84 28 64 176	403 315 311 1029	3738,8 1314,8 7438,8 12492,4	15743,6 17675,3 69455,9 102874,8	244538 81124 634020 959682	1298632 1631119 6606561 9536312

1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	112 24 97 233	658 445 518 1621	5309,8 537,3 15165,7 21012,8	38572,5 28349,1 110943,3 177864,9	398284 52555 1488479 1939318	3308790 2651271 13338425 19298486
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	176 35 152 363	1247 617 374 2238	2651,4 581,9 11908,0 15141,3	53631,3 35736,7 55666,3 145034,3	253372 50075 1447450 1750897	5270189 3952930 7413263 16636382
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	227 70 164 461	1082 736 361 2179	3841,1 1166,9 8339,0 13347,0	46428,4 54581,3 41599,1 142608,8	406694 115449 1134529 1656672	5394536 5670548 5491128 16556212
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	220 61 129 410	1143 592 257 1992	5673,3 1299,6 9728,3 16701,2	48513,1 40050,3 29687,0 118250,4	679070 190310 1520593 2389973	6784764 4953898 4291254 16029916
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	248 68 128 444	1325 621 261 2207	5619,7 1162,8 10097,0 16879,5	57271,5 43816,9 38054,6 139143,0	699906 94875 1643351 2438132	7961614 6168903 5738475 19868992
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	300 110 159 569	1241 696 476 2413	3944,9 2968,7 10425,3 17338,9	44479,7 45098,5 60904,2 150482,4	626342 442121 1668338 2736801	7469406 6948279 10842331 25260016
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	248 75 151 474	1324 712 568 2604	3321,5 2395,7 8064,9 13782,1	50709,9 41342,3 76858,8 168911,0	458307 279829 1264520 2002656	7982948 7272325 13530216 28785489
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	206 116 113 435	961 700 385 2046	1703,9 1877,8 6188,9 9770,6	25396,9 37684,9 53631,0 116712,8	244437 217397 1049653 1511487	4098370 6480767 10064537 20643674
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	149 174 82 405	643 773 325 1741	5214,0 2733,9 7461,3 15409,2	22855,1 29777,4 55300,9 107933,4	234464 372070 1087210 1693744	4160964 4971927 10834674 19967565

1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	154 122 122 398	1063 778 411 2252	7855,2 2851,7 8563,0 19269,9	38628,1 37825,6 61520,5 137974,2	1329074 432181 1321073 3082328	7731341 7843772 11973372 27548485
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	316 127 136 579	1283 898 445 2626	8199,7 2724,0 10323,1 21246,8	58182,1 39785,3 66139,8 164107,2	898204 346037 1715362 2959603	11480019 7984729 12787933 32252681
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	145 85 120 350	1088 819 508 2415	7027,4 2543,8 11001,3 20572,5	47658,1 49498,4 105389,2 202545,7	715245 317313 1958909 2991467	9559707 10049739 23025644 42635090
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	114 105 171 390	836 1024 511 2371	5911,8 1808,4 14870,2 22590,4	43663,3 50034,4 76330,1 170027,8	906239 206136 3353605 4465980	8721547 10671344 16690964 36083855
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	889 825 480 2194	4839 4200 1153 10192	12715,0 13962,0 38078,0 64755,0	134310,0 149368,0 104938,0 388616,0	6971000 8019000 9652000 24642000	30576000 31028000 26291000 87895000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	4712 2335 2742 9789	23459 15873 8949 48281	117108,0 47568,9 258614,8 423291,7	927659,3 895276,9 1601760,2 3424696,4	17322140 11571339 34851143 63744622	134882308 130278378 210073727 475234413

*Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Додаток 22

Сільські громади

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вип. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	202 48 342 592	448 225 370 1043	17091,0 1335,7 27018,8 45445,5	62149,5 42625,3 205669,6 310444,4	1260853 82546 1387604 2731003	4247134 3030178 8484312 15761624
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	28 1 13 42	23 17 1 41	968,9 14,8 933,5 1917,2	474,0 2320,4 50,0 2844,4	82472 4822 53886 141180	44498 154213 1750 200461
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	13 4 7 24	22 17 14 53	181,9 12,6 1154,5 1349,0	15252,7 33622,7 30064,3 78939,7	17750 1330 336396 355476	116537 98179 484794 699510
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	25 2 - 27	27 7 8 42	3521,2 1,0 - 3522,2	900,1 2359,9 6200,6 9460,6	301753 533 - 302286	92089 58048 610405 760542
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	13 1 6 20	18 11 4 33	3860,7 5,5 1512,2 5378,4	334,6 344,1 775,2 1453,9	224290 2500 79000 305790	38321 28628 40582 107531
1897	Вип. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	3 1 6 10	23 9 16 48	26,8 0,3 232,5 259,6	1580,0 639,0 2184,7 4403,7	1427 30 41262 42719	193826 33295 415679 642800
1898	Вип. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь	6 2 6	33 23 25	275,6 1,9 223,8	4209,1 4122,9 22651,3	22682 605 93692	355810 460848 3020083

				Україна	14	81	501,3	30983,3	116979	3836741
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	7 - 4 11	35 18 21 74	2017,9 - 112,4 2130,3	955,7 4113,4 13465,8 18534,9	250952 - 157283 408235	92513 164784 2007091 2264388
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	5 2 23 30	40 13 17 70	26,1 57,1 11946,2 12029,4	8287,9 3546,4 4780,0 16614,3	4590 1807 990902 997299	1022741 414504 689298 2126543
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	7 - 23 30	29 13 37 79	1031,8 - 4355,9 5387,7	1751,0 1091,8 9719,9 12562,7	84281 - 455163 539444	190663 152864 1561642 1905169
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9 3 24 36	38 16 22 76	580,0 12,9 1569,2 2162,1	5220,2 794,3 7788,0 13802,5	92964 5201 127708 225873	771128 147482 1327591 2246201
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9 2 14 25	35 9 25 69	877,8 14,4 1011,1 1903,3	4001,9 898,4 9233,5 14133,8	199056 455 175937 375448	670749 125266 3071663 3867678
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	3 1 6 10	33 13 34 80	27,7 0,6 819,5 847,8	4395,3 792,0 30372,1 35559,4	3062 900 140423 144385	522794 160064 2935054 3617912
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	7 2 10 19	26 8 24 58	126,4 1,4 8103,9 8231,7	2003,5 368,6 11222,3 13594,4	15883 1120 1185526 1202529	260312 22660 2070588 2353560
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	12 - 13 25	28 13 24 65	1245,7 - 6840,1 8085,8	5077,3 2176,9 10480,4 17734,6	150398 - 692096 842494	822625 472066 2185261 3479952

1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	12 1 26 39	39 16 28 83	4447,6 1,7 1299,7 5749,0	8570,8 1491,6 22948,3 33010,7	615007 2300 91437 708744	1614381 226046 3361787 5202214
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9 1 11 21	37 19 28 84	2922,5 259,0 2968,1 6149,6	5604,5 2178,3 11950,1 19732,9	189863 49305 428108 667276	1084566 527661 2541065 4153292
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	10 1 28 39	29 22 20 71	160,8 1,9 4885,6 5048,3	1937,0 1545,9 9688,1 13171,0	26774 381 363299 390454	353697 286303 1939673 2579673
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	26 1 11 38	25 32 24 81	156,7 4,6 6539,1 6700,4	2240,0 4438,5 7035,2 13713,7	37918 1100 797235 836253	290494 639295 1319774 2249563
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	185 17 74 276	123 107 48 278	670,0 1286,0 2135,0 4091,0	5962,0 9054,0 5994,0 21010,0	275000 680000 704000 1659000	1050000 1612000 1521000 4183000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	501 90 642 1328	1111 608 790 2509	40287,1 3011,4 83661,1 126959,6	140907,1 118524,1 422273,4 681704,6	3856975 834935 8300957 12992867	13834878 8814384 39589092 62238354

*Матеріали по статистиці движіння землевладення в Росії. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладення в Росії. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі. Козаки*.

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,** Вып. IV	СПб., 1901	62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь*** Україна	26390 14 2471 28875	43938 24 1826 45788	153 355,3 27738,2 182083,6	383183,6 1027,7 127718,3 511929,6	9037880 41871 4304104 13383855	23504694 26713 3324801 26856208
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1470 2 7 1479	2717 2 4 2723	8893,9 6,2 2459,9 11365,0	26665,1 50,0 319,5 27034,6	684309 6300 205250 895859	2407413 3450 14780 2425643
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1320 - 95 1315	2295 4 12 2311	8826,8 - 1783,5 10610,3	22677,7 2317,8 368,8 25364,3	667532 - 107315 774847	1982556 41960 34203 2058719
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1224 - 3 1227	1863 - 10 1873	6574,0 - 23,1 6597,1	12470,9 - 393,0 12863,9	577149 - 1836 578985	1073608 - 28121 1101729
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1381 15 10 1406	2264 1 10 2275	9887,9 410,9 168,0 10466,8	17962,0 0,6 237,2 18199,8	946976 6610 15746 969332	1836732 50 28874 1865656
1863-1896	Вып. II-VI	СПб., 1898-1903		Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	31725 28 2586 34339	53077 31 1862 54970	188172,6 771,7 32173,4 221117,7	462959,3 3396,1 129036,8 595392,2	11913846 54781 4634251 16602878	30865003 72173 3430779 34367955

*З 1897 р. об'єднані з даними колоністів та інших сільських обивателів.

**Таблицю складено за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. II – VI. – СПб.; Пг., 1896 – 1903.

***Дані по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях подані спільно з даними по Бессарабській губ. та Області Війська Донського.

Сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі. Колоністи*.

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1893	Матеріали по статистике...,** Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь*** Україна	13 1 517 531	20 1 496 517	4629,0 24,5 25213,5 29867,0	11235,6 0,9 40044,2 51280,7	313393 1999 1618194 1933586	926098 300 2871285 3797683
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	4 8 590 602	1 - 574 575	12,2 96,7 40447,5 40556,4	11,4 - 55077,2 55088,6	1239 5130 2923257 2929626	1100 - 4203304 4204404
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1 5 121 127	2 1 158 161	0,9 506,8 13934,6 14442,3	8,5 0,1 21793,7 21802,3	50 6276 1160661 1166987	1355 215 2653959 2655529
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	16 1 304 321	14 2 327 343	605,2 9,5 27323,6 27938,3	2475,6 646,9 45205,6 48328,1	46463 230 1885814 1932507	130686 14350 3627320 3772356
1893- 1896	Вып. II-VI	СПб., 1898- 1903	1863- 1896	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	34 15 1532 1581	37 5 1555 1597	5247,3 637,5 106919,2 112804,2	13731,1 647,9 162120,7 176499,7	361145 13635 7587926 7962706	1059239 14865 13355868 14429972

*З 1897 р. об'єднані з даними козаків та інших сільських обивателів.

**Таблицю складено за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. II, III, V, VI. – СПб., 1896 – 1903.

***Дані по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях подано разом із даними по Бессарабській губ. та Області Війська Донського.

Додаток 25

Сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі. Інші (крім козаків)*

Роки	Джерело**			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,** Вип. IV	СПб., 1901	62-97	Лівобережжя	322	407	4601,3	70131,2	274930	4136571
				Правобережжя	780	1172	29953,1	68218,2	474105	1335788
				Південь***	9878	10751	686688,3	1872945,5	23742208	69770766
				Україна	10980	12330	721242,7	2011294,9	24491243	75243125
1893	Вип. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя	5	3	21,6	1076,9	1279	50200
				Правобережжя	27	-	119,8	-	7900	-
				Південь	108	102	11899,6	20308,4	1121408	1991942
				Україна	140	105	12041,0	21385,3	1130587	2042142
1894	Вип. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя	11	8	583,0	705,9	40450	69042
				Правобережжя	-	-	-	-	-	-
				Південь	1	1	15,0	15,0	2250	2250
				Україна	12	9	598,0	720,9	42700	71292
1895	Вип. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя	14	13	1150,4	929,9	82685	71605
				Правобережжя	-	1	-	1,5	-	500
				Південь	303	364	20033,5	20094,7	1515603	1183961
				Україна	317	378	21183,9	21026,1	1598288	1256066
1896	Вип. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя	-	3	-	4,9	-	1003
				Правобережжя	-	-	-	-	-	-
				Південь	317	248	6609,9	8502,2	452677	654776
				Україна	317	251	6609,9	8507,1	452677	655779
1863-1896	Вип. II-VI	СПб., 1898-1903		Лівобережжя	352	434	6356,3	72848,8	399344	4328421
				Правобережжя	807	1173	30072,9	68219,7	482005	1336288
				Південь	10606	11466	725246,3	1921865,8	26834146	73603695
				Україна	11766	13073	761675,5	2062934,3	27715495	79268404

*У 1863 – 1892 рр. – об'єднані з показниками колоністів. З 1897 р. об'єднані з даними козаків та колоністів.

**Таблицю складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. II – VI. – СПб., 1896 – 1903.

***Дані по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях подані спільно з даними по Бессарабській губ. та Облaсті Війська Донського.

Козаки, колоністи та інші сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі.*

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1897	Матеріали по статистике...,** Вып. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1583 20 748 2351	2671 3 737 3411	11996,4 321,9 49963,5 62281,8	23552,8 493,7 63154,0 87200,5	1105402 17783 3967832 5091017	2441709 9929 5109871 7561509
1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1956 112 761 2829	3482 91 769 4342	17213,6 1312,7 58925,7 77452,0	39257,5 1697,0 92707,4 133661,9	1710246 70422 5886927 7667595	4527648 182968 9476832 14187448
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2131 110 900 3141	3861 77 862 4800	21234,4 2565,6 66685,4 90485,4	45261,6 2789,3 85493,0 133543,9	2228020 89184 6479261 8796465	5315052 157644 8835585 14308281
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2225 63 762 3050	3828 20 740 4588	23222,6 623,4 66123,9 89969,9	44950,0 699,6 85742,1 131391,7	2310483 31363 5244644 7586490	5475206 52581 5486316 11014103
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2504 34 968 3506	4040 24 874 4938	21155,4 1607,6 52301,3 75064,3	41026,4 107,3 96552,0 137685,7	2665597 42285 5854303 8562185	6016758 7470 11402153 17426381
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2901 17 1106 4024	4520 8 971 5499	25604,3 2256,0 61426,1 89286,4	39816,9 361,0 57176,5 97354,4	3325973 58689 7560754 10945416	6209683 42560 6721157 12973400
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2719 35 1190 3944	4588 26 1045 5659	21413,8 1584,0 66256,7 89254,5	40674,5 139,5 80792,6 121606,6	2907389 180659 9684404 12772452	6363926 24721 11177689 17566336
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2685 47 1137 3869	4295 55 1026 5376	18730,7 305,2 76918,9 95954,8	40797,0 1819,2 67786,8 110403,0	2541457 25997 8870395 11437849	6464967 169973 11628969 18263909

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2155 50 825 3030	3504 45 833 4382	14965,2 301,9 32043,4 47310,5	28399,1 210,8 30345,4 58955,3	2205881 37070 4321418 6564369	4777406 35215 3954342 8766963
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1556 9 882 2447	2475 8 838 3321	13143,6 94,9 28499,7 41738,2	21931,2 20,9 53230,1 75182,2	2008112 28224 3719164 5755600	3877288 6205 8290755 12174248
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1766 20 562 2348	2978 19 565 3562	14214,6 178,9 24408,4 38801,9	29782,5 259,0 39001,6 69043,1	1894739 31608 3314994 5241341	4882051 35137 5856610 10773798
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2287 42 733 3062	3819 66 962 4847	17004,4 190,7 38794,0 55989,1	31834,0 516,5 55183,8 87534,3	2495592 21893 5724610 8242095	5572166 61275 8781239 14414680
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	2469 17 625 3111	5381 21 783 6185	19954,2 242,2 53638,4 73834,8	45237,2 126,9 94470,8 139834,2	2896059 29937 7763175 10689171	8725276 18160 14494212 23237648
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	970 6 855 1831	3907 19 989 4915	12916,6 41,0 77121,3 90078,9	46531,1 18124,1 125305,6 189960,8	2414181 5250 12628330 15047761	10684687 688920 22166028 33539635
1911-1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	12710 109 3921 16740	22295 110 3688 26093	79378,0 21270,0 209685,0 310333,0	170393,0 7973,0 258827,0 437193,0	24268000 2072000 49183000 75523000	44858000 494000 58075000 103427000
1897-1914	Всього	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	42617 691 15975 59283	75644 592 15682 91918	332147,8 32896,0 962791,7 1327835,5	689444,8 35337,8 1285768,7 2010551,3	56977231 2742364 140203211 199922806	126191823 1986758 191456758 319635339

*До 1896 р. дані про них подавались окремо.

**Таблицю складено за: Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Іноземні піддані

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вып. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	217 478 689 1384	201 457 764 1422	22592,9 40216,7 245228,2 308037,8	30435,1 164092,6 239626,7 434154,4	890620 3218609 8994923 13104152	1573610 4626223 8741583 14941416
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	13 86 12 111	10 - 12 22	831,4 32861,5 2357,0 36049,9	3622,1 - 760,4 4382,5	101242 684273 247762 1033277	156956 - 45981 202937
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	15 68 22 105	6 43 12 61	2030,6 2096,7 1533,6 5660,9	1242,8 434,9 858,1 2535,8	266516 602396 113447 982359	154209 41286 59437 254932
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	27 31 35 93	6 8 29 43	3683,6 1593,8 4535,4 9812,8	777,5 77,3 8606,3 9461,1	187589 827964 489472 1505025	137635 5651 1621453 1764739
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	15 12 41 68	6 8 33 47	1650,4 882,1 5045,9 7578,4	453,3 121,1 4432,7 5007,1	77415 204160 537562 819137	76977 11628 451370 539975
1897	Вып. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	11 47 26 84	15 2 26 43	2101,9 1761,6 2885,2 6748,7	2584,8 14,1 1950,8 4549,7	209740 63217 944282 1217239	426940 1632 476256 904828
1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9 28 38 75	10 4 21 35	1281,5 2524,5 5634,3 9440,3	942,6 1,8 5912,1 6856,5	131693 119726 1142575 1393994	107575 1030 743988 852593

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	15 35 55 105	20 4 34 58	1351,9 2772,9 14230,0 18354,8	7662,5 5,1 5720,8 13388,4	288036 382922 2431235 3102193	642870 14386 1948250 2605506
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	12 44 20 76	18 1 18 37	2404,6 4347,1 3474,9 10226,6	936,7 1,2 5745,5 6683,4	273760 127603 1079744 1481107	72031 200 1033213 1105444
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	20 18 34 72	12 4 25 41	2605,4 145,4 4727,0 7477,8	645,9 0,9 4210,2 4857,0	343427 13893 1558049 1915369	109037 11436 657635 778108
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	18 9 40 67	13 1 26 40	930,8 4426,4 6934,0 12291,2	905,9 0,0*** 2049,8 2955,7	211031 470608 981363 1663002	41510 100 400226 441836
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	23 37 24 84	18 3 38 59	411,8 6472,4 3952,9 10837,1	967,5 366,9 7117,9 8452,3	70875 816456 880684 1768015	200879 43860 1451889 1696628
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	16 20 35 71	12 - 26 38	716,4 770,2 10072,8 11559,4	318,7 - 6160,5 6479,2	164382 36336 1878104 2078822	24048 - 1207947 1231995
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	14 23 18 55	11 2 13 26	125,6 5574,6 3061,6 8761,8	122,3 4524,5 325,1 4971,9	19305 184713 614736 818754	25388 76400 64350 166138
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	6 35 16 57	3 - 20 23	2161,0 415,6 1030,9 3607,5	5,1 - 526,5 531,6	119046 42240 142142 303428	1380 - 102924 104304
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	11 7 28 46	9 - 23 32	1707,5 171,9 6393,3 8272,7	613,7 - 2284,0 2897,7	997267 18581 1235360 2251208	62124 - 514724 576848

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	21 25 28 74	6 - 20 26	1350,1 1196,4 2740,6 5287,1	483,7 - 1476,9 1960,6	194057 162739 564726 921522	15296 - 277741 293037
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	5 6 34 45	9 1 41 51	155,0 1856,8 5521,4 7533,2	116,8 12,4 4591,6 4720,8	14319 395795 928678 1338792	22891 7250 966637 996778
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	16 36 72 124	6 - 24 30	3634,6 1633,6 9222,0 14490,2	883,3 - 4148,7 5032,0	446772 235508 1689344 2371624	309538 - 683658 993196
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ****	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	64 131 102 297	62 49 51 162	4064,0 3170,0 14734,0 21968,0	1465,0 587,0 7508,0 9560,0	1265000 661000 3344000 5270000	219000 145000 2478000 2842000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	548 1176 1369 3093	453 587 1256 2296	55791,0 114890,2 353915,0 524596,2	55185,3 170239,8 214012,6 539437,7	6272092 9268739 29798188 45339019	4379894 4986082 23927262 33293238

*Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Розмір угоди менше 0,1 дес.

**** Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Додаток 28

Різностанові спілки і товариства

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике...,* Вып. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	1515 280 959 2754	3470 298 1114 4882	82527,3 50159,2 278262,9 410949,4	1833553,2 58354,1 554997,3 796706,6	3855311 1911499 9817278 15584088	11185572 1902037 25427781 38515390
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	99 13 41 153	358 30 67 455	2538,2 2494,9 10008,4 15041,5	23220,9 4912,4 22810,8 50944,1	259884 221807 1246346 1728037	1921972 127567 1913498 3963037
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	89 11 40 140	308 36 65 409	4131,3 400,7 10799,4 15331,4	11108,0 8911,6 23208,5 43228,1	440208 36240 889380 1365828	844350 132468 2195820 3172638
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	196 11 38 245	468 16 53 537	8128,9 2082,9 11151,7 21363,5	15659,7 1335,6 16123,5 33118,8	698997 89835 1431444 2220276	1259366 47377 1477766 2784509
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII- XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	71 8 33 112	227 25 90 342	4960,4 4049,9 7056,9 16067,2	6343,1 2985,1 17971,8 27300,0	310943 341583 851077 1503603	536475 161643 1788786 2486904
1897	Вып. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	116 13 54 183	222 41 83 346	2955,2 937,0 16022,0 19914,2	9324,4 2704,8 20885,8 52915,0	247679 100261 1308466 1656406	848803 196575 2231331 3276709
1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	126 19 72 217	397 78 116 591	5119,9 6640,4 5568,7 17329,0	16160,7 20738,6 32788,4 69687,7	456358 1771658 1029289 3257305	1735041 1248375 4013466 6996882

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	77 13 85 175	124 49 117 290	3092,2 1414,6 13493,9 18000,7	7447,5 5498,3 36364,5 49310,3	399914 182597 2028151 2610662	815706 537703 5033697 6387106
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	79 18 56 153	106 37 43 186	3885,0 1889,2 5141,1 10915,3	6291,0 7049,0 8378,0 21718,0	376877 164815 722425 1264117	879271 398861 936230 2214362
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	107 18 42 167	83 64 40 187	4977,2 593,7 12039,0 17609,9	14220,3 10161,4 14334,1 38715,8	547674 89596 1829212 2466482	1709278 709587 1776462 4195327
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	120 37 69 226	112 74 82 268	12853,6 17622,0 3148,2 33623,8	6799,3 18642,4 20072,1 45513,8	1564639 1212819 584464 3361922	1042286 1534160 2994018 5570464
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	158 9 82 249	123 67 74 264	6216,2 6564,9 5240,1 18021,2	10250,6 3898,4 15820,9 29969,9	964154 569622 750804 2284580	1564452 451481 2755751 4771684
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	69 27 57 153	101 68 79 248	7617,3 2328,6 7882,4 17828,3	4232,2 6258,9 16565,2 27056,3	1012184 277674 1344646 2634504	683811 964909 2686102 4334822
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	100 31 30 161	81 35 29 145	1746,6 539,0 1838,9 4124,5	2670,6 3966,3 5527,9 12164,8	346379 94171 308185 748735	382125 576764 874535 1833424
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	110 8 12 130	69 41 17 127	3440,3 638,6 1234,4 5313,3	3807,2 797,1 1643,5 6247,8	525095 134142 283781 943018	702603 166381 352481 1221465
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	85 26 29 140	75 57 31 163	1650,6 848,3 3655,7 6154,6	2335 4394,7 3500,9 10231,2	316153 162390 665027 1143570	842793 774813 702429 2320035

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	91 23 25 139	99 58 42 199	5272,5 1691,3 5435,5 12399,3	3139,5 18203,5 6815,6 28158,6	772913 184174 776310 1733397	630197 2132994 1302965 4066156
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	96 23 42 161	84 56 81 221	5354,1 13326,5 3827,2 22507,8	4062,5 2545,7 18764,5 25372,7	1071383 456702 794611 2322696	767129 508823 3548709 4824661
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	257 91 37 385	228 57 52 337	6509,4 4668,8 8600,1 19778,3	8503,9 2899,6 11747,1 23150,6	1080583 567517 1539410 3187510	1244588 559029 4168763 5972380
1911- 1914	Динамика землевладения в России. ***	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	1205 407 230 1842	962 224 209 1415	28489,0 8963,0 19204,0 56656,0	30890,0 34217,0 55524,0 120631,0	5100000 1636000 4948000 11684000	6284000 3448000 11055000 20787000
1863- 1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	4766 1086 2033 7885	7697 1431 2484 11612	201465,2 127853,5 429610,5 758929,2	396822,2 218474,5 903844,4 1492141,1	20347328 10205306 32148306 63700736	35879818 16579547 77235590 129694955

*Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб.; Пг., 1896 – 1917.

**Інформація про три південноукраїнські губернії подана спільно з даними по Бессарабській губ. та Областю Війська Донського.

***Динамика землевладения в России. 1906 – 1914 гг. – М., 1989.

Інші*

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике..., Вып. IV	СПб., 1901	62-73 74-85 86-97 62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь** Україна	9309 2352 1924 13585	3432 838 1371 5041	109250,4 653540,9 364057,4 1126748,6	168333,9 413944,4 461444,3 1043722,6	8009489 16972861 12564556 37546906	11803730 21169899 21904774 54878403
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	120 70 29 219	80 35 37 152	6364,4 6388,2 7645,0 20397,6	14516,0 34322,8 4935,8 53774,6	769055 423686 522229 1714970	1673085 1028261 1166061 3867407
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	261 40 35 336	64 37 57 158	12705,5 2602,4 18612,2 33920,1	1503,3 3268,4 11787,2 16558,9	1959116 186730 1164853 3310699	1197870 943047 2640154 4781070
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	165 25 66 256	106 41 35 182	3454,7 8446,0 5033,6 16934,3	20035,8 6664,5 5572,6 32272,9	344589 476294 271378 1092261	2010924 1488002 876913 4385839
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	183 55 57 295	79 22 45 146	8227,7 2348,6 7993,2 18569,5	6229,9 2417,9 16177,4 24825,2	618524 525954 1947172 3091550	503090 576184 5444607 6523881
1897	Вып. XI	СПб., 1904	12-17	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	214 85 62 361	73 19 56 148	8812,4 1782,6 7877,7 18472,7	23558,9 5251,4 11644,3 40454,6	761687 166683 1172807 2101177	2791658 742736 2292238 5826632
1898	Вып. XII	СПб., 1905	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	327 109 254 690	109 47 111 267	19006,7 6846,1 12649,6 38502,4	21609,0 12359,2 21551,5 55519,7	1618711 349089 1203058 3170858	3020797 2131118 3157263 8309178
1899	Вып. XIV	СПб., 1907	20-37	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	246 107 66 419	96 61 96 153	30206,8 7126,8 12795,3 50128,9	18481,4 9158,2 21550,6 49190,2	3029834 1078164 4259916 4259916	2452538 1786860 4855181 9094579

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1900	Вып. XV	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	223 116 55 394	111 63 74 248	8871,1 9487,0 5109,7 23467,8	8557,1 32670,2 9295,5 5052208	1169118 1758500 884302 3811920	1465686 2395518 3596666 7457870
1901	Вып. XVI	СПб., 1908	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	261 122 75 458	117 40 82 239	11150,7 12856,6 9770,6 33777,9	12111,4 13477,0 15770,2 41358,6	1551464 1407508 1214198 4173170	2001187 2563835 4836066 9401088
1902	Вып. XVII	СПб., 1909	22-33	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	255 220 77 552	109 54 168 331	15364,5 11911,9 6645,1 33921,5	16562,8 3629,0 5333,6 25525,4	1710378 2103978 2941214 6755570	1908495 1020299 1057367 3986161
1903	Вып. XVIII	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	161 204 82 447	106 52 122 280	4491,2 10562,6 12830,0 27883,8	6394,3 13104,2 19607,0 39105,5	796453 2117120 1734413 4647986	1345357 1814633 3287629 6447619
1904	Вып. XIX	СПб., 1910	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	210 140 139 489	102 52 113 267	14761,6 4257,2 29297,2 48316,0	5777,1 8093,1 31872,5 45742,7	2000207 986446 3560909 6547562	1229265 1115426 3861707 6206398
1905	Вып. XX	СПб., 1911	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	145 158 77 380	82 63 80 225	2771,2 19315,5 11837,8 33924,5	4772,3 1087,7 7790,1 13650,1	520415 1888647 1922048 4331110	1314288 1926197 5168319 8408804
1906	Вып. XXI	СПб., 1912	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	125 159 73 357	187 58 96 341	5527,0 7296,4 15584,8 28808,2	85211,9 49785,4 104941,2 239938,5	1135810 806585 6918404 8860799	15319332 5910002 18651656 39881590
1907	Вып. XXII	СПб., 1913	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	274 525 194 993	190 94 118 402	17549,1 9262,5 43514,9 70326,5	94219,8 63688,6 60638,0 218546,4	3365820 1807230 5721990 10895040	15904883 10790214 9729983 36425080
1908	Вып. XXIII	СПб., 1914	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	928 4518 2223 7669	191 90 113 394	30664,1 86709,9 71937,3 189311,3	51388,4 80387,9 62208,8 193985,1	4307356 15438352 9523782 29269490	6178259 11435746 9924977 27538982

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1909	Вып. XXIV	СПб., 1915	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	8793 6664 2886 18343	156 86 101 343	72393,7 80550,5 73772,4 226716,6	21546,8 63998,5 10870,4 96415,7	15067150 14582039 12905376 42554565	3655195 5612323 1974315 11241833
1910	Вып. XXV	Пг., 1917	20-31	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	7565 3486 3048 14099	140 193 99 432	72659,1 63488,5 71228,7 207376,3	7000,6 26195,3 5857,7 39053,6	14511690 8509800 11276481 34297971	1170924 3567115 1855357 6593406
1911-1914	Динамика землевладения в России.	М., 1989	18-43	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	9394 8782 8347 26523	731 577 824 2132	108359,0 132759,0 161554,0 402672,0	16187,0 94046,0 61751,0 171984,0	21350000 20073000 33564000 74987000	6386000 17457000 28173000 52016000
1863-1914	Разом	-	-	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	33159 27937 19769 80865	5661 2522 3798 11981	562590,9 1137439,2 950146,5 2650176,6	603997,7 937549,7 950599,7 2492147,1	84596866 91658666 115273286 291528618	83187173 95474415 134454233 313115821

*До категорії «Інші» включено показники таких земельних власників, представлених у використаних джерелах: професійні звання без визначення стану, невідомі звання, юридичні особи окрім представлених окремо.

**За 1863 – 1892 рр. інформацію по трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Таврійській, Херсонській – подана разом із Бессарабською губ. та Областю Війська Донського.

Додаток 30

Нижні військові чини

Роки	Джерело			Райони	Угод		Землі (у дес.)		Сума (в рублях)	
	Назва, том, випуск	Рік, місце видання	Стор.		Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1863-1892	Матеріали по статистике..., Вып. IV	СПб., 1901	62-97	Лівобережжя Правобережжя Південь* Україна	2519 302 391 3212	3525 506 555 4586	13812,5 3968,4 20720,5 38501,4	21826,0 9589,1 21641,9 53057,0	901893 317456 820382 2039731	1589794 564182 953776 3107752
1893	Вып. V	СПб., 1903	II-XIII	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	200 43 25 268	290 48 20 358	1396,4 360,8 1403,5 3160,7	2514,4 435,0 776,8 3726,2	105187 40434 133708 279329	174437 41894 59763 276094
1894	Вып. II	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	180 21 26 227	192 32 32 256	771,5 110,7 1373,7 2255,9	1814,9 814,3 2091,4 4720,6	56478 22410 326675 405563	354719 216279 198594 769592
1895	Вып. III	СПб., 1898	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	177 23 27 227	221 35 27 283	961,0 163,0 462,0 1586,0	1403,1 1062,5 410,5 2875,1	89509 16271 38075 143855	126433 57129 34815 218377
1896	Вып. VI	СПб., 1903	VIII-XIX	Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	169 20 27 216	188 30 30 248	710,9 439,4 1169,1 2319,4	1975,5 962,9 772,4 3710,8	80768 50891 161917 293576	232531 52420 89625 374576
1863-1896	Вып. II-VI	СПб., 1898-1903		Лівобережжя Правобережжя Південь Україна	3245 409 496 4150	4416 651 664 5731	17652,3 5042,3 25128,8 47823,4	29533,9 12863,8 25693,0 68090,7	1233835 447462 1480757 3162054	2477914 931904 1336573 4746391

*Дані по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях подані спільно з даними по Бессарабській губ. та Області Війська Донського.

Середні ціни на землю в Україні. 1901 – 1914 рр.

Середні ціни однієї десятини (в руб.):

Губернії та райони	Середні ціни однієї десятини (в руб.):													
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911 – 1914	1901 – 1905	1906 – 1910	1901 – 1914
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Полтавська	154,59	173,54	180,28	191,82	182,91	209,84	198,14	190,88	208,05	236,67	296,41	174,61	383,12	220,60
%%	100	112,3	116,6	124,1	118,3	134,4	128,2	123,5	134,6	153,1	191,7	113,0	247,8	142,7
Харківська	143,61	135,51	164,86	163,47	168,09	163,60	177,82	170,43	154,25	205,61	258,40	148,34	188,70	195,80
%%	100	94,4	114,8	113,8	117,0	113,9	123,8	118,7	107,4	143,2	179,9	103,3	131,4	136,3
Чернігівська	103,56	106,85	116,21	104,23	114,13	145,43	127,84	113,59	128,16	131,55	155,46	108,06	128,59	130,18
%%	100	103,2	112,2	100,6	110,2	140,4	123,4	109,7	123,8	127,0	150,1	104,3	124,2	125,7
Лівобережжя	132,92	137,52	154,97	154,08	157,40	173,87	175,78	159,76	187,23	194,81	234,74	145,60	179,2	184,24
%%	100	103,5	116,6	115,9	118,4	130,8	132,2	120,2	140,9	146,6	176,6	109,5	134,8	138,6
Волинська	57,81	97,51	67,82	94,19	72,29	74,23	106,36	76,70	66,91	128,45	116,26	76,29	88,07	94,54
%%	100	168,7	117,3	162,9	125,0	128,4	184,0	132,7	115,7	222,2	201,1	132,0	152,3	163,5
Київська	140,99	128,98	188,44	148,90	156,14	169,08	187,70	118,83	167,56	152,19	220,55	149,13	170,76	178,36
%%	100	91,5	133,7	105,6	110,7	119,9	133,1	84,3	113,9	107,9	156,4	105,8	121,1	126,5
Подільська	189,70	194,39	195,84	224,86	199,65	239,07	214,65	230,03	201,98	260,00	338,87	199,18	227,28	248,07
%%	100	102,5	103,2	118,5	105,2	126,0	113,2	121,3	106,5	137,1	178,6	105,0	119,8	130,8
Правобережжя	97,42	121,76	115,32	128,70	120,85	129,47	164,77	143,51	130,14	170,01	174,58	116,26	148,24	146,41
%%	100	125,0	118,4	132,1	124,1	132,9	169,1	147,3	133,6	174,5	179,2	119,3	152,2	150,3
Катеринославська	163,38	142,95	169,51	141,05	161,32	176,75	181,17	194,42	197,30	194,51	311,64	154,89	189,24	195,23
%%	100	87,5	103,8	86,3	98,7	108,2	110,9	119,0	120,8	119,1	190,7	94,8	115,8	119,5
Таврійська	132,95	113,88	132,09	136,39	150,49	184,22	133,97	132,73	126,57	160,67	189,82	132,90	145,07	154,94
%%	100	85,7	99,4	102,6	113,2	138,6	100,8	99,8	95,2	120,8	142,8	99,9	109,1	116,5
Херсонська	151,43	178,47	186,91	183,57	197,85	181,06	182,49	173,35	192,38	216,69	265,11	182,94	191,38	207,31
%%	100	117,9	123,4	121,2	130,7	119,6	120,5	114,5	127,0	143,1	175,1	120,8	126,4	136,9
Південь	153,73	149,69	166,85	156,80	170,01	180,56	165,71	168,50	175,65	193,07	246,01	164,86	172,88	187,68
%%	100	97,4	108,5	102,0	110,6	117,5	107,8	109,6	114,3	125,6	160,0	107,2	112,5	122,1
Україна	127,46	136,31	147,54	149,01	145,24	163,83	168,64	157,10	161,58	186,12	213,56	141,10	167,97	171,97
%%	100	106,9	115,8	116,9	113,9	128,5	132,3	123,3	126,8	140,0	167,6	110,7	131,8	134,9